ІГОР КОНДРАТЬЄВ

ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

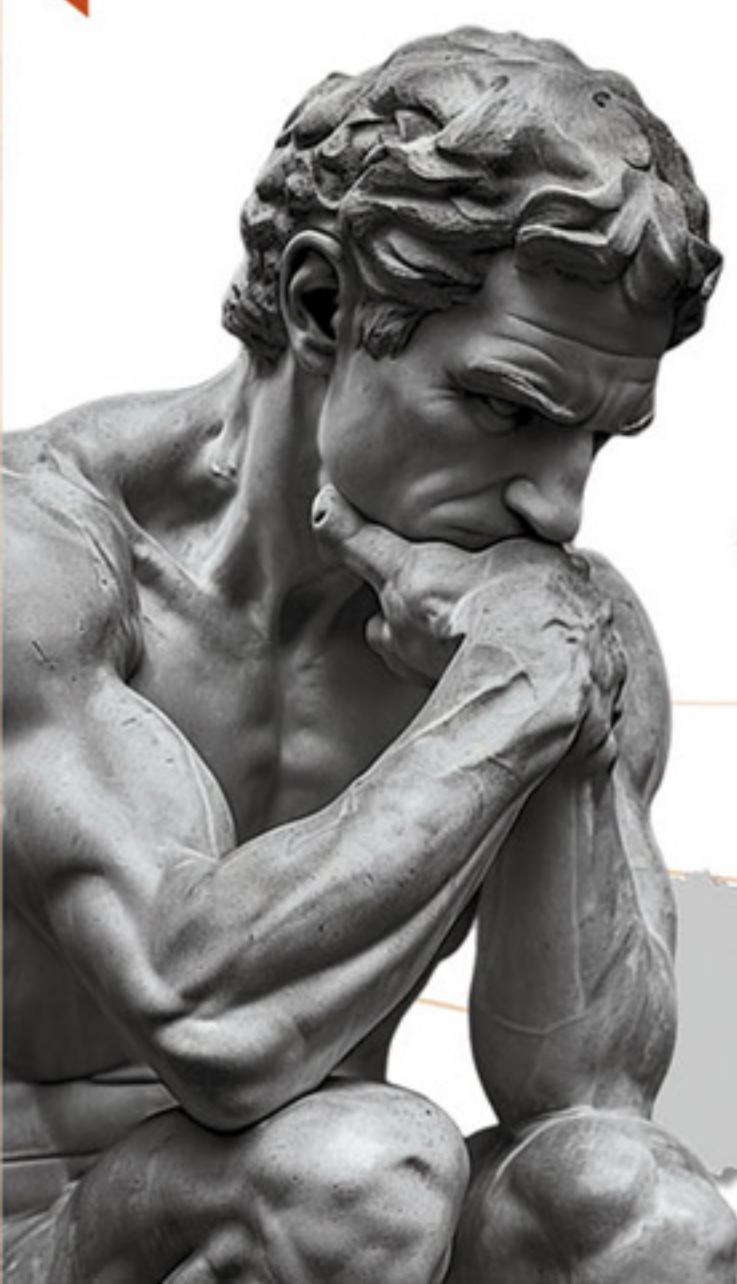

Co-funded by the European Union

SEED
Studying Europe: Educational Dimension
Jean Monnet Center of Excellence 2022-2025

Ігор Кондратьєв

ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2025

УДК 94(4)+94(477)+001.18
К 64

Дослідження здійснене за підтримки проєкту Європейського Союзу, програми Erasmus+ напряму Жан Моне «Вивчення Європи: освітній вимір» («STUDYING EUROPE: EDUCATIONAL DIMENSION» SEED). 101085480–SEED–ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH.

Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Education and Culture Executive Agency (EACEA). Neither the European Union nor EACEA can be held responsible for them.

Кондратьєв І. В.

К 64 **Перспективи Європейської цивілізації: Український контекст.** Чернігів: Десна Поліграф, 2025. 368 с.

ISBN 978-617-8145-58-3

У книжці розглядаються можливості футурології та перспективи використання історичних знань у науковому прогнозуванні. Визначається ідея Європейської цивілізації та роль основних факторів, що сприяли її становленню та розвитку. Як частина загальноєвропейської історії розглядається історія України. Робиться спроба прогнозування перспектив європейського розвитку. Останній розділ дослідження написаний Штучним Інтелектом.

Видання розраховане на студентів, аспірантів, науковців, викладачів, усіх, хто прагне отримати знання теоретичного і прикладного характеру з історії Європейської цивілізації та можливостей футурології.

УДК 94(4)+94(477)+001.18

ISBN 978-617-8145-58-3

© Кондратьєв І. В., 2025

ЗМІСТ

Учора – сьогодні – завтра **4**

Чи можна передбачити майбутнє? **9**

Реалії прогнозування **18**

Чи збуваються мрії китайських комуністів? 18
Едісон, Тесла та Сахаров 25
Рай на землі чи пекельні муки 43
Восьминіг Пауль та американська розвідка 45

Чим ми завинили Греції,
або Ідея Європейської цивілізації **50**

Релігія – те, що має значення **69**

Україна – це Європа. **88**

На європейських перехрестях 93
Contra spem spero! 119
Повернення Європи 149

Перспективи завершення війни **245**

Майбутнє України **273**

Quo vadis, Європо? **293**

Розділ написаний Штучним Інтелектом **315**

Висновки **357**

Післямова **361**

Анотації 364
Abstract 366

Завтра ніколи не буває сьогодні!
Хіба можна прокинутися вранці і сказати:
«Ну ось, зараз нарешті завтра»?
Льюїс Керрол

УЧОРА – СЬОГОДНІ – ЗАВТРА
(передмова літературна[1])

Учора

Ще учора людина, кутаючись у шкури звірів, грілася біля багаття в печері, ще учора вона дивилася в зоряне небо і давала назви сузір'ям, ще учора людина навчилася не вбивати, а одомашнювати тварин. Ще учора людина побудувала собі перше житло.

Ще учора людина кинула в землю зерна та зібрала врожай, ще учора був виліплений перший горщик, ще учора на коня вперше вдягнули сідло, залізна руда була вперше завантажена у горн, перша нитка була просунута у вушко голки, а перша ракета вийшла на навколоземну орбіту.

Ще учора мандрівка навколо земної кулі займала роки і ще нещодавно невідомий моряк з верхівки корабельної фок-мачти з усієї сили закричав «земля». Ще учора листи відправляли з караванами торговців, ще учора пішки йшли з прощею через пів світу. Ще учора про війни та падіння держав дізнавалися через багато років після самих подій.

Ще учора світ людини обмежувався його плем'ям, згодом – його селом та країною. Ще учора народжений селянином не міг стати мешканцем міста, син рибака ставав рибаком, а син короля – королем.

---

[1] В основу «літературної» передмови покладене есе мого авторства, яке вибороло перше місце в конкурсі, організованому представництвом ООН в Україні до 75-річчя Організації Об'єднаних Націй. Див.: Кондратьєв, І. (2020, 26 жовтня). *Завтра*. Організація Об'єднаних Націй в Україні. https://surli.cc/ohdfge

Ще учора глава роду повів своє плем'я на війну із сусідами, ще учора на віче був обраний перший вождь. Ще учора війна велася камінням, пізніше мечами та стрілами, згодом – танками та гарматами. Ще учора правителів вітали будівничі пірамід, а в сенаті засідали принципати. Лише учора пролунав перший ядерний вибух. Ще учора правда була за сильним, а історію писали переможці. Але й учора вожді, королі та уряди вперше сіли за стіл переговорів та домовилися припинити війну.

Ще учора хтось вивів вугіллям зображення людей та звірів на стіні печери, хтось виліпив з глини жіночу фігуру, скульптор узяв у руки мармур і перетворив його у статую. Ще учора художник намалював перший портрет, а поет написав перший вірш.

Ще учора людина стала задаватись питаннями «Хто я?» і «Де я?» і придумала собі богів. Ще учора людина вважала, що земля плоска і стоїть на трьох китах у величезному океані. Ще учора на зламану руку була вперше накладена шина з гілок та мотузок. Ще учора з'явилася перша школа, за парту якої сіла перша жінка, ще учора був виданий перший підручник для університетів, а людина полетіла у космос.

Сьогодні

Сьогодні людина будує собі багатоповерхове житло та заміські котеджі, вдягається та взувається в спеціальних магазинах, купує їжу та питво собі та домашнім тваринам. Але є місця на планеті, де не вистачає не лише їжі, але й води, де люди живуть в коробках та не мають роботи та освіти.

Сучасна економіка здатна забезпечити будь-які потреби людини, на це спрямовані усі наукові знання та матеріальні ресурси, виробничі зв'язки охопили усю планету. Але образ товару стає важливішим ніж сам товар, презентація важливішою за функціональність, промоушн – за призначення. Люди купують не товар, а образ, не послугу – а статус, не речі – а звички. Мрія людини «бути в тренді» вимагає постійно щось купувати в гонитві за модою.

Сьогодні інформація розповсюджується миттєво, але все більше новин створюються штучно, вони впливають та маніпулюють. За її допомогою викликають ненависть та любов, провокують милосердя чи розпалюють лють, роблять людину доброю чи злою. Віртуальний світ все важче відрізнити від реального, реальність все частіше заміняється екраном електронного гаджета. Новини перетворюються в шоу. Жахливість подій породжує не співчуття, а цікавість.

Усе частіше суспільне поступається індивідуальному, все частіше стереотипи називають традиціями, все частіше мракобісся називають знаннями, а релігію ідеалом. Все частіше неприйняття іншого намагаються назвати нормою.

З демократії береться не сутність, а форма. Демократію заміняють виборами, забуваючи про чільне місце приватної власності, справедливість та обов'язковість закону.

Усе частіше політики стають не флагманами суспільного розвитку, а флюгерами суспільних сподівань. Все частіше популізм заміняє прогрес, а суспільні сподівання зводяться до давнього – «хліба й видовищ».

Усе прозорішими стають кордони, але деякі країни стають ще закритішими. І ще, де-не-де, не держава існує для людини, а людина існує для держави.

Окрім «звичайних» війн, нашими супутниками стають війни гібридні, війни інформаційні, війни економічні. Але право сильного вже не є гарантією створення світових імперій та правоти у міжнародних відносинах. Все частіше поважні міжнародні організації здатні лише фіксувати та засуджувати конфлікти, не маючи інших можливостей для їхнього вирішення.

Уже сьогодні релігія стає формальністю, але водночас все більше людей обирають собі шлях фанатиків.

Сучасна наука просуває вперед нашу цивілізацію, але стає недоступною для багатьох розкішшю. Медицина робить життя людей довшим. Освіта стає міжнародною, але вона недоступна багатьом людям на планеті.

Технічні пристрої стають все мініатюрнішими та тонкішими, електронні бази даних тримають в собі інформацію мільйонів книг, а комп'ютери та роботи вже слугують людям. Мистецтво стає елітарним, а культура кітчевою та масовою.

Завтра

Людина майбутнього не повинна замислюватись над пошуком їжі чи житла. Недопустимі голод та нестача води, люди мають навчатися на працювати. Вирівнювання рівня життя має проходити за рахунок розвитку підприємливості та туризму, освіти та розвитку національних економік. Міжнародна допомога, окрім особливих випадків, не повинна надаватися грішми чи продовольством, а складатися із знань та технологій.

Світова економіка буде побудована на досягненнях цифрових знань та базована на вільному обміні інформацією. Потреби людини мають забезпечуватися за рахунок відновлювальних матеріальних ресурсів, поняття «сміття» має поступово зникнути і повністю перетворитись у поняття «вторинна сировина». Більшу роль мають відігравати функціональність та зручність, якість та надійність. Саме це і має надавати речам статусність, а якість стане повсякденністю. Розширення ринків дозволить вирішити проблему збільшення споживання, але й саме споживання стане відповідальним.

Завтра комунікації стануть ще швидшими, наземний та авіаційний транспорт будуть конкурувати, розпочнеться освоєння навколоземного простору з метою його включення в економічні процеси. Інформація стане відповідальною, критичне мислення буде в основі освітніх програм та інформаційної політики.

Суспільства стануть більш відкритими, а покращення рівня життя в багатьох країнах зменшить потребу в міграції. Освіта стане міжнародною та доступною, у тому числі за рахунок дистанційного навчання та вільного Інтернету.

Основою суспільних взаємин стане повага до людини. Суспільний розвиток і надалі буде процесом – вічним пошуком гармонії та балансу між особистим та суспільним, національним та міжнародним, правами та обов’язками.

Сутністю демократії залишиться повага до громадянина-власника. Соціальна відповідальність, яку треба виховувати та популяризувати, не дозволить кидати окремі країни в прірву соціальних та економічних експериментів. Популізм не має підміняти суспільний прогрес.

Завтра війн стане менше, адже бути агресивними в зовнішній політиці буде економічно невигідно, це автоматично погіршить життя цієї країни. Нова міжнародна співдружність, як новий орган представництва міжнародної спільноти (чи кардинально реформована Організація Об'єднаних Націй), буде здатна зупиняти усі форми війн та конфліктів та слугувати дієвим міжнародним арбітром.

Уже завтра релігія стане не інструментом національної відокремішності, а одним з інструментів соціального розвитку. Пропаганда наукових знань – важливим фактором становлення людської цивілізації. Знання – основним капіталом майбутнього та його основним ресурсом. Важливими драйверами цього процесу будуть проривні відкриття в медицині – в генній інженерії, цифровізації та роботизації. Медицина стане доступною.

Освіта стане більш значимою аніж нафтові та золоті родовища, вона буде міжнародною, престижною та значимою. Розвиток мистецтва дозволить познайомити усіх з кращими творами.

Крок у завтра починається сьогодні, але це крок, який треба пройти, бо завтра ніколи не буває сьогодні.

Люди знову мають дивитися у небо та давати імена сузір'ям.

Назвіть передбачення планом
і це збільшить його шанси стати реальністю.

ЧИ МОЖНА ПЕРЕДБАЧИТИ МАЙБУТНЄ?

Футурологія[2] ще не стала наукою, але вже перестала асоціюватися із чаклунством, провідцями та оракулами. Подібний підхід не має викликати здивування, адже передвісником футурології були релігії. Саме вони першими ставили питання про майбутнє людини та світу. Питання «Що буде завтра?», «Яким воно буде?», «Що і як треба робити?» й т. п., непокоять людину з часів усвідомлення себе людиною. Спробою дати відповіді на них своєю появою зобов'язана будь-яка релігія, яка формулює відповіді на питання «Що таке життя?» і «Що таке смерть?», обіцяючи продовження людського існування після смерті в якийсь інший спосіб. Міфологічне мислення завжди було частиною людських уявлень, що зумовлювало потребу в дельфійських оракулах, пророцтвах Нострадамуса[3], передбаченях популярної на пострадянському просторі провидиці Ванги й т. п. Та й зараз чимало серйозних ЗМІ публікують гороскопи чи передбачення тарологів. Не забуваємо про діяльність букмекерських контор, а ще про фінансових консультантів та біржових аналітиків. Прогнози коливань на ринку цінних паперів та валют, які можуть ґрунтуватися на математичних викладках, все одно якоюсь мірою культивують віру людини в чудо.

Разом із пошуком чуда – «вічного життя», «миттєвого багатства», пошуком нових емоцій та вражень та ін., існує планування – своєрідне бачення того, що буде «завтра» на основі того, що є «сьогодні» та було «учора». Планування закладено

---

[2] Futurum – майбутнє, та грецьк. Λόγος – вчення.

[3] Мішель де Нострдам (1503-1566 рр.) – французький астролог та оракул, автор пророцтв, яким характерна розпливчатість та неточність, що породжує можливості їх дуже широкої інтерпретації.

в самій біологічній програмі існування живих істот – і людина і тварини будуть собі житло, роблять запас харчів, турбуються про продовження роду, виховують дітей. Це складова частина еволюції, бо без цих знань та вмінь ані людина ані тварина не виживуть.

Але, на відміну від тваринного світу, людина пішла далі й стала планувати усі сфери життєдіяльності. Від особистих цілей – планування освіти (обрати спеціальність, школу, коледж чи університет), сімейне планування (мені подобається та людина – давай купимо цей килимок у вітальню, на ньому так затишно будуть гратися наші діти), планування життя (відпустка буде у липні, а в цю п'ятницю зустріч з друзями). Отже, назвіть передбачення плануванням і це одразу зробить його більш реальним.

Чи може існувати наукове прогнозування? Під прогнозуванням розуміється процес передбачення майбутнього стану предмета чи явища, на основі аналізу його минулого і сучасного, завдяки систематичному оцінюванню інформації про якісні й кількісні характеристики розвитку обраного предмета чи явища в перспективі[4]. Результатом прогнозування є прогноз – знання про майбутнє і про ймовірний розвиток сьогочасних тенденцій конкретного явища-об'єкта в подальшому існуванні.

Наука (в її широкому контексті) дозволяє здійснювати прогнозування у багатьох сферах – від прогнозування погоди та ймовірностей землетрусів, до прогнозів в економіці (бізнес-плани, транспортна логістика, технологічне прогнозування) та політології (вибори, суспільні настрої) тощо.

У фундаментальній науці згадаємо хоча б відкриття Плутона. Ще у 1906 р. орбіта цієї карликової планети була математично обрахована американським дипломатом, сходознавцем і математиком Персівалем Ловеллом, але відкрили цю мікропланету лише у 1930 р.[5] Існування елементарної частинки – бозона Хіггса, було описано британським фізиком-теоретиком Пітером

[4] Автори Вікіпедії. (без дати). *Прогнозування*. *Вікіпедія.* https://uk.wikipedia.org/wiki/ Прогнозування

[5] Воронін, М. (2020, 18 лютого). *90 років тому відкрили Плутон*. BBC News Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/features-51547406

Хіггсом у 1964 р., але її наявність була доведена експериментально лише у 2012 р.[6]

Але найчастіше об'єктом прогнозування стає соціум. Наприклад, за кілька днів до початку «Арабської весни» – масових протестів в арабських країнах, що розпочались у 2010 р. та тривають по сьогодні, її початок передбачили науковці Інституту складних систем Кембріджського університету. Вчені, на чолі із доктором Яніром Бар-Ямом, звернули увагу на демографічні та економіко-соціальні фактори розвитку регіону – наявність значної кількості безробітної молоді та нестачу продовольства[7].

Футурологія активно використовується економістами, хоча футурологами себе вважають не так вже й багато спеціалістів. Серед найвідоміших футурологів України згадаємо віце-президента Українського союзу промисловців і підприємців В. Пекаря[8], а також доктора економічних наук, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка А. Длігача[9].

Чи може історія передбачити майбутнє? Адже те, що має відбутися у майбутньому – стається на основі минулого і сучасного. Згадаємо, що прогнозування базується на наявних даних (в широкому контексті – історичних даних), без яких воно стає просто неможливим. Прогнозування також передбачає вивчення причинно-наслідкових зв'язків, які по факту є основою історичного процесу[10].

---

[6] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Бозон Хіггса*. *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Бозон_Хіггса

[7] Carleton, A. (2022, March 24). *Scientist who predicted Arab Spring: Skyrocketing wheat prices are creating a global 'regime of risk'*. VICE. https://www.vice.com/en/article/scientist-who-predicted-arab-spring-skyrocketing-wheat-prices-are-creating-a-global-regime-of-risk/

[8] Пекар, В. (б.д.). *Валерій Пекар, український футуролог, підприємець та громадський діяч* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=RbJyx4H13iU

[9] Длигач, А. (2023, 27 листопада). *Будущее Украины. Не ждите, пока падет Путин и сгорит Москва – Андрей Длигач, футуролог* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=q5REBHJqncA&t=10s

[10] Автори словника. (2002). *Прогнозування. Філософський енциклопедичний словник* (с. 524). Київ: Абрис.

У середовищі професійних істориків можна почути цікаве твердження: «Ми історики, ми знаємо як воно буде». Інколи це дійсно спрацьовує, інколи – ні. Але саме історична наука широко використовує у дослідженнях метод екстраполяції[11]. Історичні процеси тяглі, вони беруть свій початок в минулому та йдуть у майбутнє. Отже, футурологія претендує на те, щоб стати своєрідною «історією майбутнього». У 2020 р. в журналі «Aeon» побачила світ стаття авторки Аманди Різ «If history was more like science, would it predict the future?» (українському читачеві стаття відома здебільшого за перекладом П. Шопіна). В статті аналізуються пошуки західної гуманітаристики з проблеми можливості передбачення майбутнього історією. Дослідники продовжують ставити перед собою питання, які, як здавалося, вже давно були вирішені, наприклад: «Чи існують закони історії?» й навіть: «Чи є сама історія наукою?». Цікаво, що постановка цих питань робиться на фоні деяких успіхів в історичному прогнозуванні, появі нових синтетичних методів дослідження й нових дисциплін (тієї ж «кліодинаміки»[12] чи «синергетики»[13]). А нові підходи передбачають використання історичного досвіду для передбачення майбутнього[14].

Отже, будь-яке наукове передбачення робиться на основі фактів у межах науки та за її допомогою. В більшості випадків ці передбачення ґрунтуються на основі пізнання закономірностей поточних процесів. Але в соціальних науках завжди можлива варіативність майбутнього, бо тут мова йде про суб'єктивну поведінку людини або ж групи людей. Не зважаю-

[11] Екстраполяція – це поширення висновків, одержаних щодо однієї частини якоїсь системи на іншу частину тієї самої системи.

[12] Кліодинаміка вивчає історико-соціальні процеси за допомогою побудови математичних моделей, передбачається, що історичні процеси відбуваються за регулярно повторюваними закономірностями.

[13] Напрямок доволі активно розробляється у РФ. Див.: Капица, С. П., Курдюмов, С. П., & Малинецкий, Г. Г. (2003). *Синергетика и прогнозы будущего* (3-е изд.). Москва: Едиториал УРСС.

[14] Різ, А. (2020, 21 червня). *Чи може історія передбачити майбутнє, якщо стане більш схожою на науку?* Historians. https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2760-amanda-riz-chi-mozhe-istoriya-peredbachiti-majbutne-yakshcho-stane-bilsh-skhozhoyu-na-nauku

чи на можливу схожість, абсолютної повторюваності процесів просто не існує.

Отже, сучасна футурологія – це галузь знання чи комплексна дисципліна[15], яка базується на перетині суспільних та природничих наук, це спроба змоделювати загальну концепцію майбутнього через поєднання соціальних, економічних та технологічних процесів сучасності. Як бачимо, нічого надприродного у передбаченні немає, хоча це знання про неіснуюче, а інколи й про невідоме.

Наукове прогнозування спирається на відповідні наукові методи, які обираються відповідно визначеного об'єкта та предмета дослідження, сформульованої мети та завдань. Спробуємо виокремити методи, які є більш цікавими для прогнозування соціальних процесів (розвитку суспільства, політичних систем, частково – економіки, яка в глобальному вимірі стає частиною психології поведінки мас та ін.). Зазначимо, що спектр використання загальнонаукових методологій є доволі широким та має відповідати цілям дослідження.

Вибір методів, по-перше, залежить від репрезентативності (інколи – варіативності) дослідницького матеріалу. Прогнозування починається із збору та аналізу вихідної інформації – джерел, параметрів процесу, факторів, що впливають на його розвиток. Дуже важливу роль тут відіграє комплексний чи кластерний моніторинг, який дозволяє оцінити усі можливі аспекти прогнозу. До базової інформації також відносять наукові положення та закономірності реалізації процесів у досліджуваній сфері.

По-друге, вибір методології залежить від поставленої мети та дослідницьких завдань. Згідно з визначеною метою прогнози можуть бути пошуковими (дослідження можливих станів явища в майбутньому без впливу на ці стани) або нормативними (плановими) – мета яких полягає у досягненні бажаного «завтра» на основі існуючого «сьогодні» через свідомий вплив на ці стани. Планові прогнози (чи моделювання майбутнього) дозволяють вчасно виявити небажані альтернативи та усунути їх.

[15] Сухорольський, П. М., & Сухорольська, І. Ю. (2018). Основні етапи розвитку футурології та її завдання в умовах сучасного світу. *Грані*, 21(3), 116–123.

Досліджуючи соціум науковець має справу насамперед із соціальними (історичними) даними – подіями, фактами, соціальними стереотипами, звичаями, релігійними установками, економічними факторами, освітніми процесами, індивідуальними та соціальними наративами поведінки.

Чи не найпопулярнішими в історичних дослідженнях є причинно-наслідковий та логічний методи, які є чи не основними науковими методами вивчення процесу пізнання та прогнозування розвитку соціальних систем і сценаріїв майбутнього.

Також це екстраполяційні методи, які спираються на емпірично зафіксовані закони – об'єктивні та стійкі явища, що повторюються. Для цього емпіричне знання не може бути використане для реалізації прогностичних висновків без їх наявності. Дуже важливу роль метод екстраполяції відіграє у роботі експертів.

Метод моделювання (чи модельний метод). Моделювання дозволяє встановити аналогії між моделлю та оригінальним процесом. Ці подібності встановлюються за допомогою гіпотези, яка має певну ймовірність. Інколи проводиться модельний експеримент, що базується на аналізі досвіду розвитку певної соціальної системи.

Одним з модельних методів можна вважати метод історичної аналогії, хоча історія повністю ніколи не повторюється, знайти певні тотожності все ж цілком можливо. Не дарма часто згадують відомий вислів Цицерона про історію: «Historia est magistra vitae» («Історія – учителька життя»), хоча твердження, що історія когось, колись і чомусь навчила вважаємо спірним.

Важливу роль у цьому процесі відіграє експертна оцінка або прогнозування перспектив історичного розвитку, що ґрунтується на судженнях (знаннях) експертів.

Основні форми експертної оцінки виглядають так:

1) індивідуальне прогнозування, що робиться на основі інтуїції, знань та досвіду експерта;

2) груповий консенсус, коли кілька експертів на основі інтуїтивних знань та досвіду виробляють загальну позицію з конкретного питання про майбутнє;

3) мозковий штурм (brainstorming, *англ.*) – командна робота, спрямована на генерацію максимальної кількості ідей за корот-

кий проміжок часу для оперативного (у т. ч. й нестандартного) вирішення завдань;

4) «Метод Дельфи» («Delphi method», *англ.*) – послідовне опитування експертів, під час якого кожного з них знайомлять з думками інших експертів. У результаті проведення циклу опитувань визначається переважна думка.

Експертна оцінка чудово спрацьовує при дослідженні якісних характеристик – соціальних (історичних) даних. У випадку коли дані виражені за допомогою статистики чи даними моніторингу, на допомогу приходить використання математичних моделей. Сучасне прогнозування неможливе без використання математичних моделей, у т. ч. інформаційного (комп'ютерного) моделювання. Цей метод активно використовують в бізнес-плануванні, метеорології, соціології, соціальній психології тощо. Абсолютно нові горизонти у використанні цих моделей з'являються із появою ШІ.

Математичні моделі можна умовно поділити на методи моделювання процесів та методи, засновані на екстраполяції на майбутнє результатів багаторічних спостережень. Найпопулярніший кількісний метод – це метод прогнозування часових рядів (time series forecasting, *англ.*), коли передбачувані майбутні значення базуються на основі значень попереднього спостереження (це може бути й вивчення причинно-наслідкових зв'язків). Для прогнозування створюється математична модель, яка дозволяє розрахувати майбутні числові показники. Додамо, що ідеальна дослідницька модель передбачає кореляцію кількісних та якісних параметрів, що має зробити прогноз більш вірогідним.

Обов'язковими складовими наукового прогнозування, як дослідницького процесу, на нашу думку, мають бути наступні етапи:

1) Визначення дослідницької проблеми – «Що саме станеться та коли?» або ж «Що станеться, коли і за яких обставин?». Відповідно, до визначеної проблеми формулюється мета – дослідницька або ж проєктна.

2) Формується програма дослідження. Формулюється об'єкт та предмет прогнозування, оцінюється минулий та сучасний стан проблеми. Дослідницька гіпотеза має містити припущення щодо розвитку та тривалості процесу. В плановому дослідженні визначається соціальне охоплення та його методи.

3) Збирається джерельна база (кількісні та якісні показники) – прогнозна інформація, яка обробляється та аналізується. Розвиток процесу та його складові розглядаються у взаємодії, збирається інформація про минуле та сучасний стан процесу, що дозволяє сформувати ланцюжок «минуле – сучасне – майбутнє».

4) Формується дослідницька модель (прогнозний сценарій), яка представляє собою систематизацію набутих знань з метою визначення майбутнього розвитку цього процесу, або ж відбувається його моделювання.

5) Отримана модель піддається критиці, що дозволяє виявити її слабкі місця та підвищити оцінку достовірності. Якщо прогноз нормативний (плановий), він має містити рекомендації з оптимальними варіантами його реалізації, на основі яких здійснюється реальне проєктування. Подібні прогнози часто оформлюються у вигляді прогнозних проєктів чи дизайн-прогнозів.

Дуже популярним є застережне прогнозування, коли фахівці попереджують про можливі негативні наслідки розвитку певних процесів. Зазвичай це екологічне, соціальне, а у рамках останнього – й економічне моделювання.

Сучасні методи оцінювання дозволяють доволі точно визначити можливість реалізації прогнозу, але, як уже зазначалося, історичний процес не гарантує абсолютної повторюваності, що зумовлює визначення прогнозів на вірогідні, допустимі та малоймовірні. За певних обставин навіть найменш імовірний прогноз може стати допустимим або ж й вірогідним.

Верифікація дослідницької моделі також залежить від часу, на який він робиться. Хоча поділ прогнозів за часовими проміжками доволі умовний і залежить від поставлених завдань:

– оперативні (від кількох днів до кількох місяців);
– короткострокові (здебільшого до 1 року);
– середньострокові (від 1 до 5 років);
– довгострокові (5-10 років);
– стратегічні (10-30 років та більше).

Звісно що якість прогнозів залежить від визначеного часового проміжку, чим він менший – тим зазвичай прогноз якісніший, чим більший – тим більше шансів, що нащадки зрозуміють його не точніше ніж катрени Нострадамуса.

У 2021 р. до університетських курсів, що я викладаю, додався курс «Перспективи європейської цивілізації». Його першими слухачами стали студенти-історики. Отже, цю книжку можна вважати спробою спрогнозувати майбутнє через вивчення минулого та сучасного, зробленою на основі викладацького досвіду, а також певних уявлень та узагальнень. Бачення перспектив розвитку Європи є особливо важливим для студентської молоді, адже саме вона є майбутнім Європи та архітекторами європейськості в Україні.

Розуміючи усю складність поставлених у дослідженні завдань, згадаємо актуальний, на наш погляд, вислів шістнадцятого президента США Авраама Лінкольна: «Книжки потрібні, щоби нагадати людині, що його оригінальні думки не такі вже й нові».

Але ми спробуємо.

Дії професіоналів можна передбачити,
але світ повний аматорів.
Закони Мерфі

РЕАЛІЇ ПРОГНОЗУВАННЯ

Чи збуваються мрії китайських комуністів?

Китайське економічне диво дозволило стати країні одним із світових економічних лідерів. Але довгий час найкращі китайські технічні вироби були копіями виробів інших країн, адже китайські інженери були чудовими копіїстами, але посередніми винахідниками. Щоб з'ясувати причини цього явища, на замовлення китайської влади були опитані спеціалісти високотехнологічних західних компаній (Apple, Google, Microsoft та ін.). Серед чинників, завдяки яким формувались особистості винахідників сучасності, найчастіше згадувалось захоплення науковою фантастикою в шкільні та студентські роки[16]. Саме наукова фантастика стала відмінним популяризатором науки, а, можливо, й одним з її рушіїв.

У 60-80-і рр. XX ст. правлячі кола Китаю з підозрою відносились до наукової фантастики. Від наукової фантастики до фантастики соціальної – один крок, хто знає, що там напишуть в своїх творах фантасти, яке майбутнє змалюють і чи буде у тому майбутньому КПК. У 1983 р. фантастика в Китаї була фактично заборонена[17], а фантастів звинуватили в духовному розбещенні

[16] Klein, E. (2015, August 24). *How Google convinced China's Communist Party to love science fiction*. Vox. https://www.vox.com/2015/8/24/9196945/china-science-fiction; Goodreads. (n.d.). *Neil Gaiman: Quotes*. https://www.goodreads.com/quotes/820553-fiction-is-dangerous-because-it-lets-you-into-other-people-s

[17] Заборонили її ще у 1966 р. разом із усією художньою літературою, коли в Китаї почалась «Велика пролетарська культурна революція». У 1983 р. вийшла програмна стаття китайських комуністів «Пильність щодо "духовного забруднення" в науковій фантастиці», яка по факту заборонила усю фантастичну літературу.

народу. Ставилося питання чи належить взагалі цей жанр до літератури і чи не є наукова фантастика капіталістичною[18]. Ситуація почала змінюватись з 1997 р., коли в Пекіні була проведена міжнародна конференція фантастів[19].

За десять років потому був проведений перший всекитайський з'їзд фантастів. Саме тоді гість з'їзду британський письменник-фантаст Ніл Ґейман почув від представника влади наступне: «У Китаї ми справді добре вміємо створювати речі, які люди приносять нам, але ми не винаходимо, у нас немає інновацій». Ця історія була озвучена в дискусії Ніла Ґеймана з лауреатом Нобелівської премії з літератури 2017 р. письменником Ішіґуро Кадзуо, у доробку якого є чимало фантастичних творів[20].

Цікаво, що ще у 1999 р. китайський фантаст Хань Сун висловив думку, що місія китайської фантастики – навчати вчених майбутнього, провалена із-за остраху письменників перед цензурою[21]. Саме державна цензура усіх публікацій разом із самоцензурою гальмують цей процес[22]. Але хто знає, можливо саме фантастика стане одним із спускових крючків розвитку свободи та демократії в Китаї та призведе до втрати влади комуністами, а якогось письменника колись назвуть китайським Джорджем Орвеллом.

Люди мріяли завжди, і певною мірою саме мрії ставали драйвером розвитку Людства. Одним із виразників цих мрій стали

---

[18] Сяося, У. (2020). Про особливості розвитку сучасної китайської наукової фантастики. *Китаєзнавчі дослідження*, *1*, 99–108. https://doi.org/10.15407/chinesest2020.01.099

[19] Китай сегодня. (2015, 9 марта). *Научная фантастика: нереальное в реальном.* http://www.kitaichina.com/se/txt/2015-03/09/content_675462.htm

[20] Klein, E. (2015, August 24). *How Google convinced China's Communist Party to love science fiction*. Vox. https://www.vox.com/2015/8/24/9196945/china-science-fiction; Goodreads. (б.д.). *Neil Gaiman: Quotes*. https://www.goodreads.com/quotes/820553-fiction-is-dangerous-because-it-lets-you-into-other-people-s

[21] Караев, Н. (2015). Фантаст в Китае больше чем фантаст: История научной фантастики Китая. *Мир фантастики*, *139*(3), 6–19. (с. 17).

[22] Human Rights Watch. (2021, June 30). *«They don't understand the fear we have»: How China's long reach of repression undermines academic freedom at Australia's universities*. https://www.hrw.org/report/2021/06/30/they-dont-understand-fear-we-have/how-chinas-long-reach-repression-undermines

твори письменників-фантастів. До речі, маловідомо, що саме Європа стала батьківщиною фантастичних творів. Першим в історії науково-фантастичним романом вважається «Правдива історія», створена у II ст. н. е. Лукіаном Самосатським, давньогрецьким літератором ассірійського походження. І хоча твір ймовірно сприймався сучасниками як сатиричний, у ньому були згадані роботи, космічні польоти, міжпланетні війни, життя на інших планетах із штучною атмосферою[23].

Безсумнівно, що фантастика стала супутницею розвитку науки та бурхливої індустріалізації Старого та Нового Світу в Новому часі. Постаті Жуля Верна та Герберта Велса стали символами фантастичних надій XIX ст. та провісниками бурхливого XX ст. Французькому класику фантастики Жулю Верну вдалося у 1865 р. описати невагомість, апарат регенерації повітря й навіть місце, з якого у майбутньому будуть відправляти в космос космічні кораблі – Флориду («Із Землі на Місяць»). Підводний човен, описаний автором у творі «Двадцять тисяч льє під водою» (1870 р.) мав електричний двигун та подвійний корпус. Передбачав письменник й систему зв'язку, яка чимось нагадує Інтернет[24].

Британський фантаст Герберт Веллс у книжці «Війна світів» (1898 р.) змалював лазерну зброю. Розв'язка роману фактично передбачила сучасну концепцію ведення біологічної війни. За шість років до І Світової війни у романі «Війна в повітрі» він описав масове використання бойової авіації. До речі, Веллс вважав фантастичні твори своєрідною схемою можливостей майбутнього, що дозволяє назвати його одним із засновників сучасної футурології[25].

---

[23] Wikipedia contributors. (n.d.). *Science fiction*. *Wikipedia.* https://en.wikipedia.org/wiki/Science_fiction

[24] Evans, B. (1988). Science fiction vs. scientific fiction in France: From Jules Verne to J.-H. Rosny Aîné. *Science Fiction Studies*, *15*(1), 1–11. https://doi.org/10.4000/resf.1406; Wikipedia contributors. (n.d.). *Jules Verne*. *Wikipedia.* https://fr.wikipedia.org/wiki/Jules_Verne

[25] Уеллс, Г. Дж. (2021). *Будущее нашего мира: процветание или гибель*. Москва: Кислород; Sadigzade, Z. (2023). On the use of science-fiction genre by H. G. Wells. *Slovak International Scientific Journal*, *1*(78), 119–122.

Чеський письменник та фантаст Карел Чапек дав людству назву «робот» (1920 р.)[26], хоча перші роботи з'явилися лише у середині XX ст. Широко відомо, що американський фантаст Роберт Гайналайн передбачив серед іншого мікрохвильову піч, водяний матрац та автоматичну сушарку для рук[27].

У творах фантастів першої половини – середини XX ст. герої активно користувалися пристроями, що були схожі на мобільні телефони та ноутбуки, сплачували за послуги банківськими картками, їздили на пневматичних поїздах на повітряній подушці. Відбитками пальців вони відкривали двері автомобілів, в передні панелі яких були вмонтовані дорожні навігатори, читали електронні книжки та слухали музику за допомогою компактних плеєрів та мініатюрних навушників. У творах фантастів задовго до своєї появи існував Інтернет, електронні перекладачі мов, розсилка новин, навіть хакери та комп'ютерні віруси.

Після II Світової війни фантастика стає суперпопулярною в США. Зупинимось на передбаченнях американського фантаста та професора біохімії Айзека Азімова, якого можна вважати одним із найвидатніших футурологів XX ст. У 1964 р. письменник, на прохання газети «New York Times», дав свій прогноз на найближчі півстоліття (кінцевою датою був обраний 2014 р.)[28]. Серед його прогнозів згадаємо наступні:

– перенесення простору (життя) великих міст під землю, що дозволить зменшити витрати на опалення взимку та охолодження влітку. Поверхня міста стане зеленою зоною;

– домашня побутова робота буде мінімізована за допомогою автоматизації (тостерів, автоматичних кавоварок та ін.), але кулінарія залишиться для багатьох як хобі;

– роботи не замінять людей, хоча роботів стане багато, керувати ними буде людина;

---

[26] Чапек, К. Р. (2020). *Р.У.Р. («Россумові універсальні роботи»): колективна драма з елементами комедії на три дії*. Київ: Комора.

[27] Patterson, A. (2015, July 7). *19 predictions for the future from Robert A. Heinlein. Writers Write.* https://www.writerswrite.co.za/robert-a-heinleins-19-predictions-for-the-future/

[28] Collins, K. (2014, Jan 3). *In 1964 Isaac Asimov accurately predicted how technology would look in 2014. Wired.* https://www.wired.com/story/asimov-2014-technology-predictions/

– кіно стане тривимірним (3D формат);

– техніка не буде мати електричних шнурів та буде працювати на батареях та акумуляторах;

– половину енергії на планеті будуть виробляти АЕС, великі сонячні електростанції будуть побудовані в пустелях. З'явиться технологія отримання сонячної енергії в космосі та її перенаправлення на планету;

– транспорт майбутнього не буде торкатись дороги, він буде літати над її поверхнею на висоті до одного метра, таким буде і надводний транспорт;

– товари будуть доставлятися системою схожою на пневмопошту;

– телефони стануть портативними, на їхні екрани можна буде виводити зображення документів та фотографій, читати книжки. Візуально-звуковий зв'язок буде йти через супутники;

– до 2014 р. безпілотні кораблі досягнуть Марса, буде розроблятися програма марсіанської колонізації;

– населення Землі становитиме 6,5 млрд чол., в США буде мешкати 350 млн. чол. Демографічний вибух примусить активно колонізувати пустелі та арктичні простори. Середня тривалість життя в розвинутих країнах досягне 85 років. Дітонародження буде поставлене під контроль;

– у сільському господарстві основу прогресу будуть становити мікроорганізми. За їхньою допомогою дріжджі та водорості будуть переробляти в харчі. Ці новації зустрінуть супротив багатьох людей;

– у шкільній освіті основою навчального процесу стануть комп'ютерні дисципліни;

– людство буде страждати від нудьги, тому психіатрія стане найважливішою медичною спеціальністю;

– еліта суспільства буде нечисленна та буде займатися творчою роботою.

Майже через двадцять років – у 1983 р., Айзек Азімов дав інтерв'ю канадській газеті «Toronto Star»[29]. На цей раз кінцевою

[29] Big Think. (2018, December 27). *In 1983, Isaac Asimov predicted the world of 2019. Here's what he got right (and wrong).* https://bigthink.com/hard-science/isaac-asimov-future-predictions-from-1983/

датою прогнозу був зазначений 2019 р. Дата була обрана не навмання, бо за 35 років до цього інтерв'ю – у 1949 р., Джордж Орвелл написав свій знаменитий твір «1984». Цікаво порівняти, як змінилися прогнози письменника, які стали більш вузькофаховими.

На відміну від прогнозу 1964 р. Азімов структурував своє передбачення на два великих блоки: комп'ютеризація та використання навколоземного простору.

Серед перспектив комп'ютеризації футуролог наголосив на її поширенні в побут – «мобільний комп'ютеризований об'єкт» проникне в будинок, а розвиток суспільства робить неможливим життя без цієї технології.

Комп'ютери змінять умови праці та знищать «рутинну канцелярську та конвеєрну роботу». Сильні зміни торкнуться освіти, адже населення має стати «комп'ютерно-грамотним». Діти зможуть вивчати все, що їм потрібно, за допомогою комп'ютерів удома.

Письменник передбачав активне використання навколоземного простору: «Ми вийдемо в космос, щоб залишитися». «До 2019 року перше космічне поселення має бути на креслярських дошках; і, можливо, фактично будується», – написав він. Висадившись на Місяць людство буде освоювати його – видобувати корисні копалини, побудує фабрики, які «використовують особливі властивості космосу», обсерваторії та сонячні електростанції, які будуть передавати електроенергію на Землю.

У тому ж 1964 р., коли А. Азімов робив свої прогнози, фантаст Артур Чарльз Кларк передбачив не лише Інтернет, але й 3D-принтер. У 1977 р. британський фантаст Джеймс Баллард описав щось дуже схоже на сучасні соціальні мережі. Американський письменник Філіп Дік пророкував витіснення нафти як джерела енергії воднем. Уявляючи світ 2063 р., Роберт Хайнлайн вважав, що рак, карієс та застуда будуть подолані назавжди[30]. У 1981 р. Станіслав Лем описав ситуацію виходу з під контролю

[30] Open Culture. (2019, April 11). *9 science-fiction authors predict the future: How Jules Verne, Isaac Asimov, William Gibson, Philip K. Dick & more imagined the world ahead.* https://www.openculture.com/2019/04/9-science-fiction-authors-predict-the-future.html

людини військового комп'ютера зі Штучним Інтелектом, який отримує свідомість і перестає виконувати свої функції[31].

Цікаво, що сучасна західна наукова фантастика наразі переживає суттєву кризу, в фаворі західного споживача зараз фентезі та містика. А ось у китайській фантастиці залишається домінування наукової складової. Це добре простежується в екранізаціях роману-трилогії китайського письменника-фантаста Лю Цисіня «Завдання трьох тіл», що побачив світ у 2006 р. В екранізації «Netflix», що була зроблена у 2023 р.[32], наукова складова мінімізована, тоді як китайська версія серіалу значно ближча до оригінального тексту з усіма його науково-фантастичними складовими.

Завершуючи ознайомлення із здобутками наукової фантастики, зауважимо, що деякі з передбачень справдилися, щось існує на рівні тенденцій, а деякі, особливо космічні – ні. Згадаємо також фразу Азімова, що безглуздо уявляти майбутнє суспільства, якщо США та СРСР розпочнуть ядерну війну, хоча, на думку футуролога, цього не станеться. І хоча СРСР вже немає, можливість ядерного конфлікту з'явилася знову. Як бачимо, більшість прогнозів відноситься до науково-технічної сфери, рідше фантастів цікавила сфера соціальна. Відзначаючи доробки Герберта Веллса, Олдоса Хакслі[33], Айзека Азімова[34], Рея Бредбері[35] та ін. авторів, найвідоміший прогноз майбутнього належить британському

---

[31] Лем, С. (2017). *Голем XIV*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. ISBN 978-966-10-4924-5.

[32] Масенко, В. (2024, 21 березня). *Новый сериал от создателей «Игры престолов». На Netflix выходит масштабная эпопея «Проблема трех тел»*. Forbes.ua. https://forbes.ua/ru/lifestyle/nova-saga-vid-tvortsiv-gri-prestoliv-na-netflix-vikhodit-serial-problema-trokh-til-shcho-varto-znati-pered-premeroyu-21032024-19996

[33] В романі «О дивний новий світ» описана спроба побудувати ідеальну технократичну цивілізацію.

[34] А. Азімов є автором концепції передбачення майбутнього за допомогою психоісторії – майбутньої науки, яка поєднає можливості історії, соціології та статистики. Термін введений в обіг у 40-і рр. XX ст., коли вийшли перші оповідання з циклу романів «Фундація».

[35] У романі «451 градус за Фаренгейтом» описано суспільство, в якому книжки знаходяться під забороною.

письменнику Джорджу Орвеллу, чий роман «1984» включений ЮНЕСКО до переліку документального надбання людства.

У 1949 р. Орвеллу вдалося описати майбутнє, в якому тоталітарна деспотія контролювала людей за допомогою тотального стеження та тотальної пропаганди. Чимало з описаного стало реальністю або отримало дуже схожі відповідники. Насамперед, це концепція тотального стеження. У романі це здійснюється за допомогою розміщених усюди телеекранів, які постійно транслювали інформацію і водночас стежили за глядачем. Реальність пішла ще далі, згадаємо, що сучасні технології розпізнавання облич уже активно використовують в усьому світі, а відслідковування інтересів (купівельних і не лише) потенційних споживачів є супутником існування Інтернету та соціальних мереж.

Величезна увага в романі приділена тотальній пропаганді. Обов'язковою складовою такого суспільства є суцільна мілітаризація та ведення «справедливих» воєн із ворогами. «Війна – це мир, свобода – це рабство, незнання – це сила». Плакат із словами «Великий брат стежить за тобою» став одним із символів тоталітаризму XX ст. в усіх його проявах[36].

Звісно, що не усі прогнози письменників-фантастів збувалися (інколи це може й на краще), але, як бачимо, деякі з ідей стали буквальним «керівництвом» до подальшої реалізації.

Едісон, Тесла та Сахаров

Окрім передбачення письменників-фантастів, звернемо увагу і на прогнози вчених. Інколи такі прогнози вражають не менше ніж твори фантастів. У 2021 р. мені на очі потрапив цікавий текст, який я спочатку сприйняв як талановиту містифікацію. У 1900 р. інженер-будівельник Джон Елфрет Уоткінс-молодший опублікував в журналі «Ladies' Home Journal» статтю «Що може статися за наступні сто років»[37]. Джерелами своїх знань він на-

[36] Seaton, J. (2018, May 7). *Why Orwell's 1984 could be about now*. BBC Culture. https://www.bbc.com/culture/article/20180507-why-orwells-1984-could-be-about-now

[37] Open Culture. (2020, November 12). *Futurist from 1901 describes the world of 2001: Opera by telephone, free college & pneumatic tubes aplenty*. https://www.openculture.com/2020/11/futurist-from-1901-describes-the-world-of-2001.html

звав опитаних ним учених-сучасників – «найосвіченіші та найконсервативніші уми Америки»[38]. Ось деякі з цих прогнозів[39].

Демографія та фізіологія людини. Населення США буде становити від 350 до 500 млн чол. (на 2024 р. становить майже 336 млн. – І. К.). Зріст середньостатистичної людини збільшиться на кілька сантиметрів. Завдяки медицині, гарному харчуванню та заняттям спортом тривалість життя збільшиться і буде становити більше 50 років[40].

Побут. Більшість людей будуть жити за містами, дістатися з приміської зони до міста буде справою кількох хвилин. Гаряче та холодне повітря буде поступати по трубах у житло, воно буде вироблятися на заводах та подаватися в будинки, у будинках не буде пічних труб.

Їжа буде готуватися у спеціальних електричних лабораторіях за допомогою електротехніки, опісля вона буде доставлятися додому пневмопоштою чи на автомобілі. Посуд будуть мити на цих самих підприємствах. Їжу перестануть продавати на вулицях, зберігатись вона буде лише у холодильниках. Швидкісні літаки-холодильники зможуть доставляти тропічні фрукти до США за кілька днів.

Енергетика. Вугілля більше не будуть використовувати для обігріву та приготування їжі, бо його запаси скоро будуть вичерпані і воно стане дуже дорогим. Основну енергію будуть давати гідротурбіни, які будуть у кожній річці, будуть використовувати й енергію океанських припливів.

Транспорт та зв'язок. На вулицях міст більше не буде трамваїв, усюди буде метро та саморушійні сходи. Транспорт стане безшумним, з'являться експреспоїзди, у т. ч. на електричній тязі, які будуть їздити зі швидкістю до 150 миль на годину. В автомобілях будуть штучно охолоджувати повітря, а самі авто ста-

[38] До речі, це один із цікавих випадків застосування методу експертного оцінювання.

[39] Судячи з тексту публікації автором в якості експертів були залучені вчені та інженери з різних галузей, але інколи вони прогнозували однакові напрямки, тому для зручності ми об'єднали передбачення по групах.

[40] На початку XX ст. середня тривалість життя в США становила 48 років, в тодішній Росії – біля 30 років.

нуть дешевими. З'являться спеціалізовані машини – поліції, медичні, для прибирання та ін.

З США до Великобританії можна буде дістатися усього за два дні, це стане можливим за допомогою швидкісних електричних кораблів на повітряній подушці. Ці кораблі будуть робити з негорючих матеріалів, вони також будуть обладнані охолоджувачами повітря. Під час шторму кораблі будуть ховатись під водою. З'явиться авіатранспорт, але він не зможе конкурувати з автомобілями.

Революційні зміни відбудуться у сфері зв'язку. Телефони будуть в усьому світі, причому з'являться бездротові апарати. Зникнуть телефоністки, бо зв'язок стане автоматичним. Подзвонити в Китай стане так само просто, як з Нью-Йорка в Бруклін[41]. Людина зможе бачити все, що відбувається в світі, для цього треба буде навести камеру на це місце, й зображення буде передаватися на екрани за тисячі кілометрів. Фотографії можна буде телеграфувати на будь-яку відстань, а фото стане передавати усі кольори.

У США будуть дивитися вистави в театрах Європи або коронації на Сході. Зображення можна буде не лише побачити, але і почути. Купувати речі можна буде поштою, адже пневмопошта буде всюди.

Освіта та культура. В англійському алфавіті зникнуть літери «C», «X» та «Q» – від них відмовляться, а правопис буде повністю співпадати із вимовою. Найпопулярнішою мовою в світі стане англійська. Люди стануть займатися гімнастикою з дитинства, а заняття спортом в школі стануть обов'язковими[42]. В навчальних закладах з'являться спортивні зали. Також у школах будуть вивчати етикет та ведення домашнього господарства.

Вища освіта стане безкоштовною «для кожного чоловіка і жінки», але кількість ВНЗ значно скоротиться – залишиться лише кілька національних університетів. Чимало наук для економії часу буде об'єднано у спільні предмети. Незаможних сту-

[41] До 1898 р. Бруклін був окремим містом, на час написання статті ще вважався нью-йоркським передмістям.

[42] Зараз у це важко повірити, але до шкільних програм уроки фізкультури стали масово включатися у 20-30-і рр. XX ст.

дентів будуть забезпечувати харчуванням, житлом, безкоштовним одягом та книжками. За ними будуть дивитися лікарі та надавати безкоштовну медичну допомогу. Студенти будуть мати право на безкоштовний проїзд, у тому числі в інші країни світу.

Автоматичні інструменти нададуть можливість слухати музику в кожному будинку («велика опера телефонуватиметься в приватні домівки»), музиканти зможуть грати на цих інструментах дистанційно. Також з'являться нові інструменти, які будуть викликати більшу емоційність.

Медицина. Ліки не треба буде ковтати, адже вони будуть наноситися на хворий орган за допомогою електрики, лікування буде без болю. Для медичних потреб тіло людини за допомогою невидимих променів будуть штучно робити прозорим, а лікар зможе сфотографувати будь-який людський орган[43].

Сільське господарство. Сільгоспвиробники стануть використовувати різні машини для перевезення вантажів та інших робіт. Автомобілі повністю замінять коня. Овочі будуть вирощувати за допомогою електрики, яка буде підігрівати рослини, а фермери зможуть перетворювати за її допомогою зиму в літо, а ніч у день. Рослини стануть захищати від хвороб щепленням. З'являться нові акліматизовані сорти рослин. Полуниця буде розміром з яблуко, фрукти та овочі стануть великими.

Військова техніка. З'являться гармати величезних калібрів, які зможуть стріляти на 40 км та більше, один снаряд зможе знищити ціле місто. Великі фортеці будуть пересуватися на колесах, великі автоплуги зможуть за кілька хвилин вирити окопи для солдат. З'являться безшумні кулі для гвинтівок. Підводні човни зможуть кілька днів переховуватися під водою, а повітряний флот буде ховатися під штучними хмарами. З повітряних куль можна буде сфотографувати ворога з відстані 150-160 км, ці фото будуть чіткими і їх можна буде одразу передавати командирам військ.

Природа. Мух та комарів більше не буде, повністю знищать щурів та мишей. Майже не буде коней, у великої рогатої худоби зникнуть роги. Дикі звірі залишаться лише у звіринцях.

---

[43] Вважається, що рентгенівське випромінювання відкрили у 1895 р., на час написання статі воно ще широко не використовувалось.

Як бачимо, є у цих прогнозах численні помилки (особливо в військовій сфері), але є й влучності. Чимало речей та явищ вгадані на рівні визнання самого факта, наприклад, наявність кондиціонування та централізованого опалення.

У 1911 р. Томас Едісон зробив власний набір футурологічних прогнозів у статтях, опублікованих у журналі «Cosmopolitan» та газеті «Miami Metropolis»[44]. Науковець передбачав зникнення парової енергії та перехід залізничного транспорту на електротягу. На його думку, у 2011 р. мандрівники майбутнього будуть літати повітрям у колосальних машинах зі швидкістю двісті миль на годину, що дозволить «снідати в Лондоні, вести справи в Парижі та пообідати в Чипсайді». Будинки майбутнього замість дерев'яних меблів будуть обставлені сталевими меблями, але вони будуть дуже легкими: «пересунути сервант буде так само легко, як сьогодні підняти стілець у вітальні». Едісон передбачив, що сталевий залізобетон замінить цеглу: «Залізобетонна будівля простоїть практично вічно». Технології викоренять бідність: «Тепер, коли люди почали використовувати свій мозок, бідність зменшується». Сільське господарство буде повністю автоматизованим, оскільки наука, технології та великий бізнес випередять його методи. Автоматизація охопить усі людські процеси виробництва. Книжки XXI ст. будуть надруковані на аркушах з нікелю, вони будуть дуже легкими та об'ємними: «Книжка товщиною два дюйми міститиме сорок тисяч сторінок, що еквівалентно ста томам».

Деякі з передбачень можна віднести і до курйозів, зокрема, твердження, що буде винайдена трансмутація металів, яка призведе до здешевлення золота: «його злитки будуть такими ж поширеними й дешевими, як залізні злитки чи сталеві блоки».

На думку Едісона, накопичення озброєнь дозволить уникнути великої війни, бо це «принесе загальну революцію чи загальний мир, перш ніж виникне більше ніж одна велика війна».

---

[44] Open Culture. (2015, December 21). *In 1911, Thomas Edison predicts what the world will look like in 2011: Smart phones, no poverty, libraries that fit in one book.* https://www.openculture.com/2015/12/thomas-edison-predicts-what-the-world-will-look-like-in-2011.html

У 1926 та 1935 роках своїми прогнозами майбутнього поділився Нікола Тесла[45]. Перше інтерв'ю було надане журналу «Collier's», в ньому він більш-менш точно передбачив смартфони, бездротову телефонію та комп'ютери. На думку дослідника, коли бездротовий зв'язок охопить усю Землю, вона перетвориться на величезний мозок. Спілкування стане можливим незалежно від відстані в тисячі миль, а обладнання, за допомогою якого ми будемо це робити, буде надзвичайно простим порівняно із нинішнім телефоном. Людина буде носити телефон в кишені жилета.

У 1935 р. в розлогому есе для журналу «Liberty»[46] Тесла приділив більшу увагу соціальним відносинам. Основними релігіями XXI ст. він називав буддизм та християнство (роль ісламу він явно недооцінив – І. К.). Будучи прихильником модної на початку XX ст. євгеніки, він вважав, що у 2100 р. вона стане загальновизнаною: «нікому, хто не є бажаним батьком, не можна дозволяти народжувати потомство» (до речі, багато кому в світовій політиці 1930-х рр. імпонував і нацизм – І. К.). На думку вина-

[45] Open Culture. (2015, December 21). *Nikola Tesla's predictions for the 21st century: The rise of smart phones & wireless, the demise of coffee, the rule of eugenics (1926/35).* https://www.openculture.com/2015/12/thomas-edison-predicts-what-the-world-will-look-like-in-2011.html#google_vignette

[46] Судячи з того, що американський мільярдер Ілон Маск є головою компанії «Tesla Inc.», постать великого американського винахідника займає доволі серйозне місце в його світобаченні. Нехтуючи законом Годвіна, згадаємо інше інтерв'ю та реакцію на нього Ілона Маска. У лютому 2024 р. американський журналіст Такер Карлсон взяв інтерв'ю у президента РФ В. Путіна. Спочатку Маск був у захваті від нього, але через кілька днів висміяв відповідь Путіна на питання «Чому російський президент здійснив повномасштабне вторгнення в Україну». Цікаво чи дасть коли-небудь Маск інтерв'ю Карлсону? Ще одна цікава новина кінця 2024 р. – Ілон Маск заявив про свою підтримку ультраправих Німеччини (Див: Ruiter, D. E. (2024, December 28). *Elon Musk backs far-right AfD party in an op-ed for German newspaper «Die Welt». Euronews.* https://www.euronews.com/my-europe/2024/12/28/elon-musk-backs-far-right-afd-party-in-an-op-ed-for-german-newspaper-die-welt. Виступ Маска в день інавгурації Трампа, що супроводжувався жестом схожим та нацистське вітання, додав нової інформації для роздумів (Див. наприклад: Сулима, Р. (2025, 21 января). *Маска раскритиковали за жест в речи после инаугурации Трампа. Deutsche Welle.* https://www.dw.com/ru/maska-raskritikovali-za-zest-v-reci-posle-inauguracii-trampa/a-71360881

хідника, величезну роль у майбутньому буде відігравати гігієна та фізична культура, які стануть «галузями освіти та державного управління». Хоча твердження, що міністр гігієни або фізичної культури буде набагато важливішим в кабінеті президента Сполучених Штатів, який обійме цю посаду в 2025 р., ніж військовий міністр, явно не відповідає реаліям сучасності.

Серед іншого Тесла пророкував падіння моди на каву, чай та тютюн, які замінить мода на алкогольні напої, які є «справжнім еліксиром життя». Вдасться вирішити продовольчу проблему: «Буде достатньо пшениці та пшеничних продуктів, щоб нагодувати весь світ, у тому числі багато мільйонів жителів Китаю та Індії». Відновлення лісів на управління природними ресурсами покладе кінець руйнівним посухам, лісовим пожежам і повеням.

Основним джерелом електрики стане енергія води, а передача її на великі відстані забезпечить кожне домогосподарство дешевою електроенергією (цей та деякі інші прогнози наводять на думку, а чи не був Тесла одним із експертів, яких опитував у 1900 р. Джон Елфрет Уоткінс – І. К.).

Тесла передбачав припинення війн, адже кожна нація, як слабка так і сильна, буде здатною захистити себе. Опісля військові кошти будуть спрямовані на фінансування освіти та досліджень. Серед наукових досягнень майбутнього він бачив автоматизацію, яка замінить фізичну працю, створення «мислячої машини» та літаків, яким не буде потрібне паливо.

Висловився Тесла й з приводу гендерного питання. Він цілком погоджувався з тим, що жінки можуть зрівнятися з чоловіками та перевершити їх у кожній сфері, але попереджав, що це призведе до «узурпації ними лідерства» та майбутнього матріархату (до речі, Тесла став одним із символів руху «за права чоловіків» – І. К.).

Згадаємо також й специфіку радянського наукового прогнозування, як основного геополітичного конкурента США у другій половині XX ст. Наукове передбачення в СРСР було замінене соціалістичним плануванням, «буржуазна» футурологія відкидалася, а правильною вважалась винятково «наукова» («марксистсько-ленінська») прогнозистика. Якщо відкинути суто ідеологічну складову та зосередитись на науковому прогнозуванні, особливу цікавість викликає період хрущовської «відлиги», який характеризувався ви-

соким соціальним оптимізмом. У книжці «Репортаж из XXI века», що побачила світ у 1957 р. та була перевидана у 1963 р.[47], вчені спробували уявити досягнення в своїх галузях на пів століття вперед та зробити прогнози на 2007 р. Серед іншого прогнозувалось:

– винахід та поширення термоядерних електростанцій;

– поява повністю автоматизованих заводів;

– домашні автомати, які візьмуть на себе домашню роботу – прибирання, приготування їжі, будуть вголос читати книжки та ін.;

– нафта та супутні гази стануть лише хімічною сировиною, з'являться нові джерела енергії;

– автомати стануть колонізувати Місяць, Марс та Венеру, вони першими проникнуть до поясу астероїдів та будуть досліджувати Сонце;

– поява радіаційної металургії, яка зможе змінювати структури атомних ядер та штучно змінювати елементи (хтось був шанувальником Едісона? – І. К.);

– нафтові свердловини стануть більш глибокими – до 20 км, з'являться нові способи буріння – за допомогою високих частот, ультразвуку, спрямованих вибухів. Бурові стануть повністю автоматизовані;

– знизиться доля теплових електростанцій, більше стане гідроелектростанцій та атомної генерації;

– з'являться нові гібриди пшениці, які назавжди вирішать продовольчу проблему[48];

– інформація буде зберігатися в архівах – фільмотеках бібліоцентрів, опікуватися «мільйонами магнітних стрічок» будуть електронні машини, а формувати заявки буде бібліотехнік – бібліотекар майбутнього;

– поява електронних перекладачів спростить проведення міжнародних конференцій, машина-перекладач буде не більше письмового столу.

---

[47] Васильев, М. В., & Гущев, З. Х. (1963). *Репортаж из XXI века*. Москва: Советская Россия.

[48] Згадаємо два виміри цього передбачення. Перший – світовий, адже проблема голоду була актуальна для багатьох країн Африки та Азії. Другий вимір – суто радянський. Від 1963 р. і до самого свого розпаду СРСР купував зерно на зовнішніх ринках – в США, Канаді, Австралії.

У 1974 р. радянський дисидент академік Андрій Сахаров написав статтю для «Saturday Review», в якій описав своє бачення майбутнього[49]. Ключовим фактором, що буде визначати природу майбутнього, на думку вченого, стане демографія. Він наводить оцінку, що до 2014 р. на планеті буде мешкати більше 7 млрд людей, що може призвести до виснаження природних ресурсів – нафти, родючих ґрунтів, чистої води; серйозного порушення екологічної рівноваги та нестачі людського простору.

Невід'ємний елемент його передбачення – можливість знищення цивілізації та людства в термоядерній війні. Будучи прихильником популярної на той момент теорії конвергенції (об'єднання у майбутньому соціалістичної та капіталістичної систем), він стверджував, що дуже важливо зупинити розпад світу на антагоністичні групи держав. Для цього необхідна демілітаризація, зміцнення міжнародної довіри, захист прав, закону та свободи людини.

Основні передбачення Сахарова:

– природа буде повністю служити практичним потребам людства, уся промисловість буде зосереджена на гігантських автоматичних та напівавтоматичних заводах. Відбудеться глобальний перехід на замкнуті цикли виробництва з повною відсутністю небезпечних і забруднюючих викидів;

– майже всі люди житимуть у «супермістах», у центрі яких будуть багатоповерхові житлові будинки зі штучно регульованим кліматом та освітленням, з автоматизованими кухнями, ландшафтними стінами та ін. Значну частину міст становитимуть передмістя з будиночками чи котеджами, які простягнуться на десятки кілометрів. Людина майбутнього матиме можливість жити в більш природному оточенні;

– навколо планети будуть літаючі міста – штучні супутники Землі з важливими промисловими функціями. На них будуть розміщені заводи вакуумної металургії, теплиці тощо. Вони слугуватимуть лабораторіями космічних досліджень і проміжними станціями для далеких польотів;

[49] Sakharov, A. (1974). *Tomorrow: The view from Red Square. A famed Russian sees a world of flying cities, freight-carrying dirigibles, and arctic farming, adding a recipe for progress in human rights*. https://www.sakharov.space/lib/the-world-in-50-years.

– триватиме «зелена революція»[50], де головну роль буде грати генетика та селекція. Людство піде шляхом створення штучного ґрунту, а в північних районах побудують теплиці. Виникнуть нові форми сільського господарства, включаючи морське, бактеріальне, мікроводоростеве та грибкове. Буде створена індустрія замінників тваринного білка, що призведе до різкого згортання тваринництва, яке стане непотрібним;

– буде створена єдина глобальна телефонна та відеотелефонна система. Універсальна інформаційна система надасть кожному доступ у будь-який момент до змісту будь-якого журналу чи книжки, які коли-небудь були опубліковані, до будь-якого факту. Система матиме індивідуальні мініатюрні комп'ютерні термінали, центральні пункти управління потоком інформації та канали зв'язку, що будуть складатися із тисяч штучних засобів зв'язку – супутників, кабелів і лазерних ліній. Сахаров зазначав: *«Навіть часткова реалізація ЄІС[51] глибоко вплине на кожну людину, її дозвілля, її інтелектуальний і мистецький розвиток. На відміну від телебачення, основного джерела інформації для багатьох наших сучасників, ЄІС надасть кожній людині максимальну свободу вибору та вимагатиме індивідуальної активності»;*

– виробництво атомної енергії набуде широкого поширення, з'явиться також енергія, створена за допомогою термоядерного синтезу. Вирішиться проблема утилізації радіоактивних відходів атомної енергетики;

– автомобілі будуть замінено транспортним засобом на акумуляторі на механічних «ніжках», який не порушуватиме трав'яний покрив і не потребуватиме асфальтованої дороги. Основні вантажні та пасажирські перевезення здійснюватимуться на гелієвих дирижаблях з атомним двигуном та високошвидкісних атомних потягах, які курсуватимуть по монорейках і під землею. В містах будуть рухомі тротуари (тут Сахаров згадує Герберта Веллса);

– в науці будуть широко використовувати теоретичне комп'ютерне моделювання багатьох складних процесів. Напри-

[50] Під «зеленою революцією» розуміється запровадження у 60-70-х рр. XX ст. сучасної агротехніки, що призвело до збільшення сільгосппродукції в Світі.

[51] Єдина інформаційна система.

клад, досягнення фізики та хімії призведуть до створення синтетичних матеріалів, які суттєво перевершать природні;

– буде розвиватися наука, ймовірно будуть сформовані абсолютно нові уявлення про структуру простору і часу. Несподівані відкриття можуть з'явитися в результаті досліджень у фізіології та біофізиці, регуляції життєвих функцій, в медицині, в соціальній кібернетиці та ін.;

– буде тривати пошук позаземних цивілізацій; потужні телескопи, встановлені в космічних лабораторіях або на Місяці, дозволять нам побачити планети, що обертаються навколо найближчих зірок (Альфа Центавра та ін.). Через 50 років розпочнеться економічна експлуатація поверхні Місяця та астероїдів. Атомні вибухи на астероїдах зможуть направити їх «ближче» до землі (тепер можна сперечатися, хто справжній автор ідеї фільму «Не дивіться вгору»[52]. – І. К.).

Кінець XX – початок XXI ст. стали не менш врожайними на концептуальні наукові передбачення майбутнього людства, хоча доба наукового романтизму футурології поступово минає. Наукові та технологічні досягнення активно втілюються у життя, фантастика подекуди не встигає за реальністю.

Одним із найвідоміших науковців-футурологів сучасності став американський письменник, учений та винахідник Реймонд Курцвейл[53]. Починаючи з 90-х рр. XX ст. він став прогнозувати появу нових технологій, подекуди досягаючи в цьому вражаючих результатів. Він є автором кількох книжок про технологічну сингулярність, Штучний Інтелект, трансгуманізм та футуризм. Курцвейла можна вважати основним ідеологом теорії сингулярності (або технологічної сингулярності), кінцева ідея сингулярності у його баченні – це ідея перетворення людства в один потужний суперкомп'ютер з потужним суперінтелектом, де людина буде жити вічно, а можливості розуму будуть безграничні. На

[52] «Не дивіться вгору» (англ. «Don't Look Up») – американська комедія в жанрі політичної сатири режисера та сценариста Адама Мак-Кея, що побачила світ у 2021 р. У головних ролях: Дженніфер Лоренс, Леонардо ді Капріо, Меріл Стріп та ін.

[53] До речі, в юнацькі роки він був завзятим читачем науково-фантастичної літератури. Див: Raymond Kurzweil. (n.d.). *Bionity*. Bionity. https://www.bionity.com/en/encyclopedia /Raymond_Kurzweil. html

думку Курцвейла, сингулярність не зупиниться на Землі і охопить увесь Всесвіт. У 2005 р. побачила світ книжка дослідника «Сингулярність близько», яка зіграла велику роль в популяризації цієї ідеї[54].

Звернемо увагу, що ідея трансгуманізму (безсмертя людини за рахунок розвитку науки), яку активно популяризує вчений, достатньо легко зробить з його вчення релігію, в усякому разі бачимо для цього усі підстави. Так чи інакше вже заявили про себе «Сингулярна церква Бога-Машини» («Singularity Church of the MachineGod»), «Церква сингулярності» («The Church of the Singularity»), «Церква технологічної сингулярності» («The Church of the Technological Singularity») та ін. І хоча ці організації на сьогодні є або фріковими, або своєрідними «клубами за інтересами», як стверджує історичний досвід, справжній підйом їх очікує після фізичної смерті ідеолога. Тому, можливо, що у сингуляризму є непогані релігійні перспективи.

Додамо, що далеко не усі дослідники погоджуються із винятково позитивним баченням технологічної сингулярності. Англомовна вікіпедія подає наступне визначення цього терміну: «Технологічна сингулярність – або просто сингулярність – це гіпотетичний майбутній момент часу, коли технологічний розвиток стає неконтрольованим і незворотним, що призводить до непередбачуваних наслідків для людської цивілізації»[55]. Серед найгірших прогнозів негативного впливу сингулярності згадується можливість вимирання людства[56].

Для порівняння, автори україномовної Вікіпедії визначають технологічну сингулярність як «прогнозоване експоненційне зростання швидкості науково-технічного прогресу, яке, ймовірно, настане в 2020–2030-х рр. внаслідок розвитку підривних інновацій, прискорення змін, удосконалення людини та створення

[54] Kurzweil, R. (2005). *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Penguin Books. ISBN 9780715635612

[55] Wikipedia contributors. (n.d.). *Technological singularity. Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Technological_singularity

[56] Cellan-Jones, R. (2014, December 1). *Stephen Hawking warns artificial intelligence could end mankind*. BBC News. https://www.bbc.com/news/technology-30290540

сильного Штучного Інтелекту (AGI)». Нижче подається ще одна градація терміну: «Технологічна сингулярність – це момент в історії людства, коли науково-технічний прогрес стане настільки швидким і складним, що виявиться недоступним для розуміння людським інтелектом. Також очікується значне стрибкоподібне збільшення можливостей людського мозку та тіла за рахунок розвитку біоінженерії, медицини, інженерії та виробництва»[57]. Як бачимо, укладачі української вікіпедії більш оптимістичні або ж менш критичні.

Реймонду Курцвейлу дійсно вдалося передбачити чимало подій та технологічних новацій. Наприклад, перемогу комп'ютера над людиною він передбачав до 1998 р., і ця подія сталася у 1997 р. Він спрогнозував бурхливий розвиток Інтернету, який розпочався у 90-х рр. XX ст. На 2009 р. він спрогнозував зростаючу повсюдність бездротового доступу до Інтернету та бездротової комп'ютерної периферії, активне використання електронних навчальних матеріалів у школах та університетах. А от твердження, що люди до 2009 р. будуть мати в одязі та прикрасах з десяток портативних комп'ютерів, виявилось хибним, як і твердження, що більшість текстів на цей час будуть створені не за допомогою клавіатури та ручного набору тексту, а за рахунок безперервного розпізнавання мовлення[58]. Уникаючи ґрунтовного аналізу футурологічного доробку Курцвела, зауважимо деякі його передбачення на XXI ст., але лише ті, що мають відбутися опісля 2025 р. (часу написання цієї книжки). Звернемо увагу і на той факт, що сам футуролог неодноразово вносив корективи у свої прогнози, змінюючи дати або ж відмовляючись від них.

У своїх працях та виступах вчений зазначав наступне[59]:

---

[57] Автори Вікіпедії. (б.д.). T*ехнологічна сингулярність. Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Технологічна_сингулярність

[58] Raymond Kurzweil. (n.d.). *Bionity*. Bionity. https://www.bionity.com/en/encyclopedia /Raymond_Kurzweil. html

[59] Kurzweil, R. (n.d.). *The Singularity is Nearer*. Thesingularityisnearer. https://www.thesingularityisnearer.com/; Kurzweil, R. (1999). *The age of spiritual machines: When computers exceed human intelligence*. Viking; Kurzweil, R. (2005). *The singularity is near: When humans transcend biology*. Viking; Raymond Kurzweil. (n.d.). *Bionity*. Bionity. https://www.bionity.com/en/encyclopedia /Raymond_Kurzweil. html

2020-2050 роки:

– під час телефонних розмов співбесідники будуть бачити голографічне зображення співрозмовника.

2020-2070 роки:

– комп'ютер проходить тест Тьюрінга (вважається, що його може пройти лише людина), ставши першим справжнім ШІ.

– до кінця 20-х рр. XXI ст. стане масовим виробництво засноване на нанотехнологіях;

– віртуальна реальність стане настільки високоякісною, що її неможливо буде відрізнити від реальності;

– медичні наноботи дозволять вилікувати більшість хвороб, нанотехнології дозволять людям суттєво подолати обмеження, притаманні біології.

2026 рік:

– з'являться «літаючі автомобілі на основі нанотехнологій».

2027 рік:

– буде вирішена світова енергетична криза, на допомогу людству прийдуть синтезовані наномашинами дешеві та високоефективні сонячні панелі;

– до 2027 р. наномашини будуть збирати будь-які типи об'єктів: їжу, одяг, будівельні матеріали та ін.

2029 рік:

– стануть доступними комп'ютерні імплантати, призначені для прямого підключення до мозку, вони будуть посилювати природні відчуття та покращувати вищі функції мозку, такі як пам'ять, швидкість навчання та загальний інтелект. Прямі імплантати мозку дозволяють користувачам увійти у віртуальну реальність із повним зануренням;

– більшість комунікацій відбувається між людьми та машинами, на відміну від спілкування між людьми;

– виробничий, сільськогосподарський і транспортний сектори економіки майже повністю автоматизовані і в них працює невелика кількість людей;

– з'явиться рух за «права роботів». Штучий Інтелект (ШІ) стверджує, що має свідомість і просить про визнання цього факту.

2030-і роки:

– наномашини можна безпосередньо вставляти в мозок, вони зможуть взаємодіяти з клітинами мозку, щоб повністю контро-

лювати вхідні та вихідні сигнали. У результаті віртуальна реальність із повним зануренням може бути створена без необхідності будь-якого зовнішнього обладнання;

– наномашини в мозку людей дозволять їм значно розширити свої когнітивні, пам'ятні та сенсорні можливості, безпосередньо взаємодіяти з комп'ютерами та «телепатично» спілкуватися з іншими, подібно доповненими людьми через бездротові мережі. Люди стануть жити в Інтернеті, проєктувати тіла, коли хочуть або потребують (у віртуальній чи реальній реальності), і жити нескінченно, доки комп'ютери підтримують їхній «розумний файл».

2040-і роки:

– виникне «людське тіло 3.0» (за визначенням Курцвейла). Воно не матиме фіксованої тілесної форми і може за бажанням змінювати свою форму та зовнішній вигляд. Поява такого тіла стане можливою завдяки розвитку генної інженерії, нанороботів, які можуть бути введені до тіла, та синтетичній біології;

– люди проводять більшу частину свого часу у віртуальній реальності з повним зануренням;

– небіологічний інтелект буде в мільярди разів більший, ніж біологічний інтелект.

2045 рік:

– Штучний Інтелект перевершує людину як найрозумнішу форму життя на Землі, виникає **Сингулярність.** З цього моменту технологічний прогрес стає вибуховим, знаходиться під контролем машин і тому його неможливо точно передбачити. Починається перетворення Землі в один гігантський комп'ютер.

«Пробудження» Всесвіту опісля **2045 року:**

– Штучний Інтелект перетворює дедалі більше земної матерії на розроблений обчислювальний субстрат, допоки вся Земля не стане одним гігантським комп'ютером. Людям, що вирішили залишитись у своєму природному стані, на поверхні планети будуть виділені кілька природних заповідників;

– ШІ почне перетворювати усю матерію та енергію у Всесвіті на такі ж масивні комп'ютери. Це «пробуджує» Всесвіт, вся нежива матерія перетворюється на структуровану матерію, здатну підтримувати життя (як його розуміє Сингулярність – І. К.).

2049 рік:

– їжу «збирають» на наномашинах, її неможливо відрізнити від «натуральної», але вона набагато корисніша, адже виробництво контролюється на молекулярному рівні;

– зникає різниця між віртуальною та «справжньою» реальністю.

2072 рік:

– стає можливою пікоінженерія (технологія в масштабі трильйонних часток метра).

2099 рік:

– природне людське мислення не має переваг перед комп'ютерним;

– машини отримали рівний правовий статус з людьми;

– люди та машини зливаються разом у фізичній та розумовій сферах. Кібернетичні мозкові імплантати дозволяють людям злити свій розум із Штучним Інтелектом. Більше не існує чітких відмінностей між людьми та машинами, більшість свідомих істот не мають постійної фізичної форми;

– органічні люди є незначною меншістю розумних форм життя на Землі. Частина Homo sapiens, яка залишилась людьми, не цурається використання комп'ютеризованих імплантатів. Невелика частина людей, які вирішили залишатися «природними» та немодифікованими, фактично існують на нижчому рівні свідомості від усіх інших, ці люди захищені від винищення;

– ШІ зосереджують свою енергію на нових відкриттях;

– завдяки медичному безсмертю та передовим комп'ютерам зникає поняття «очікувана тривалість життя».

Через тисячі років:

– «Розумні істоти міркують над долею Всесвіту». Всесвіт перетвориться на гігантський суперкомп'ютер, гібриди ШІ та людини матимуть неперевершений інтелект і фізичний контроль над Всесвітом.

Як бачимо, Реймонд Курцвейл сформулював дійсно глобальні прогнози, більшість учених прогнозує на значно коротші терміни. Згадаємо хоча б прогноз професора економіки Массачусетського технологічного інституту, який у 2012 р. спробував передбачити основні тенденції розвитку людства на найближчі 100

років[60]. Цікаво, що спонукало його на це очікування народження сина. Ось деякі з цих прогнозів:

– погіршиться глобальне забруднення, збільшаться викиди CO^2, відбудуться зміни клімату. Єдиний спосіб уповільнити це – масовий перехід на чисту енергію;

– влада у мусульманських країнах впаде, адже люди усвідомлять контроль урядів цих країн над їхнім життям за допомогою релігії, велику роль тут зіграє боротьба жінок та меншин за свої права;

– Людство стане менше воювати, велику роль в цьому зіграють міжнародні організації та просвітництво;

– у США відродиться виробнича сфера, адже в Китаї та Філіппінах підвищать зарплату робітникам, що зробить розміщення там виробництв невигідним;

– люди будуть більш здоровими та будуть довше жити. Цьому допоможуть нові технології, ліки та вакцини;

– роботи замінять виробників і фермерів, сільське господарство стане автоматизованим;

– буде скорочуватися середній клас. Економічне зростання ставатиме дедалі нерівномірнішим, а розрив між заможними та бідними буде більшим, ніж будь-коли;

– глобальна економіка процвітатиме. Ініціаторами зростання світової економіки залишаться регіони з найбільшим споживанням – це США та Європа, вони мають першими вирішити свої економічні проблеми;

– у нас будуть автоматизовані машини. Нас чекає безліч технологічних винаходів, починаючи від автоматизованих автомобілів і закінчуючи кращими ліками.

Інколи на щастя, а інколи на жаль далеко не усі прогнози збуваються, що можна побачити, у тому числі, з вже наведених нами прогнозах письменників, вчених та футурологів. Аналізу помилкових прогнозувань (в основному в якості управлінських поми-

[60] Lutz, A. (2012, April 25). *MIT professor: 10 predictions about the world my grandchildren will inherit*. Business Insider. https://www.businessinsider.com/daron-acemoglus-predictions-2012-4#youve-seen-what-earth-will-look-like-in-100-years-11

лок) присвячені сотні книжок по самовдосконаленню, веденню бізнесу, психології взаємовідносин та соціальній взаємодії.

Наведемо деякі з авторитетних наукових чи фахових прогнозів, які зараз викликають скоріше посмішку[61]:

– «Поїздка залізницею на великій швидкості неможлива, тому що пасажири, не маючи можливості дихати, помруть від асфіксії» (професор натуральної філософії та астрономії Діонісій Ларднер, 1823 р.);

– «Кожен, хто знайомий із цією темою, визнає це явним провалом» (президент Технологічного інституту Стівенса Генрі Мортон про лампочку Едісона, 1880 р.);

– «Кінь тут, щоб залишитися, але автомобіль – лише новинка – примха» (президент Мічиганського ощадного банку радив адвокату Генрі Форда не інвестувати у Ford Motor Co., 1903 р.);

– «Ракета ніколи не зможе покинути атмосферу Землі» (The New York Times, 1936 р.);

– «Телебачення не протримається, тому що люди скоро втомляться щовечора дивитися на фанерну коробку» (кінопродюсер компанії «20th Century Fox» Дерріл Занук, 1946 р.);

– «Світовий потенційний ринок копіювальних машин становить щонайбільше 5000 (штук)» (керівництво компанії IBM майбутнім засновникам Xerox, кажучи, що копіювальний апарат не має достатньо великого ринку, щоб виправдати виробництво, 1959 р.);

– «Цивілізація зникне через 15 або 30 років, якщо не буде негайних дій щодо проблем, які стоять перед людством» (гарвардський біолог Джордж Уолд, 1970 р.);

---

[61] Business Insider. (2012, May). *Hindsight is 20/20, but it can be humorous to look back on what great intellectuals and reputable publications once predicted for the future*. https://www.businessinsider.com/false-predictons-2012-5; Perry, M. J. (2022, April 21). *18 spectacularly wrong predictions were made around the time of the first Earth Day in 1970, expect more this year*. American Enterprise Institute. https://www.aei.org/carpe-diem/18-spectacularly-wrong-predictions-were-made-around-the-time-of-the-first-earth-day-in-1970-expect-more-this-year/; Bukszpan, D. (2014, August 27). *14 spectacularly wrong predictions*. CNBC. https://www.cnbc.com/2011/05/19/14-spectacularly-wrong-predictions.html

– «Немає жодних причин для будь-якої людини мати комп'ютер у своєму домі» (Кен Олсон, президент, голова правління та засновник «Digital Equipment Corporation» (DEC), у виступі на зборах Всесвітнього товариства майбутнього в 1977 р. в Бостоні);

– Інтернет «незабаром стане вражаючою надновою, а в 1996 р. катастрофічно зруйнується» (засновник компанії цифрової електроніки Роберт Меткалф, 1995 р.).

Рай на землі чи пекельні муки

Опис футурологічних підходів буде неповним без хоча б побіжного аналізу соціального прогнозування (хоча цей аспект сам по собі може стати темою окремого дослідження). Прагнення «ідеального майбутнього» бентежило людство від першопочатків його соціальної та політичної організації. Антична доба подарувала нам ідею ідеальної держави Платона[62] (428/427-424/423 рр. до н. е.), «Політику» Аристотеля (384-322 рр. до н. е.), трактат «Про державу» Цицерона (106-43 рр. до н. е.). З появою та поширенням християнства пошуки майбутнього звелись до схоластичних спроб обґрунтування можливості (або ж неможливості) побудови раю на землі. Одним з помітних творів цього періоду стало «Місто Сонця» Томаззо Кампанелли (1568-1639 рр.).

Нове дихання ідеям майбутнього соціуму надала доба Просвітництва. Виокремимо спадок британського філософа та педагога Джона Лока (1632-1704 рр.) з його теорією «суспільної угоди» («суспільного контракту») та правом людини на життя, рівність, свободу. Недарма саме Лока називають одним із яскравих виразників ідеї лібералізму. У подальшому цю концепцію розвинув французький філософ та правознавець Шарль Луї де Монтеск'є (1689-1755 рр.). Згадаємо й Вольтера (1694-1778 рр.), чия боротьба за свободу віросповідання та відокремлення церкви від держави зробила його постать знаковою.

Закладені підвалини посприяли бурхливому розвитку соціальних наук у XIX й тим більше у XX ст. Невід'ємною частиною

[62] Праця «Держава» вважається центральною в його творчості.

розвитку науки стає наукове прогнозування. В соціальних науках воно стає невід'ємною частиною соціології та політології.

У свою чергу, політичні уявлення цього періоду були дійсно карколомними. XIX ст. ствердило філософію імперськості та колоніалізму, майбутнє ставало майбутнім імперій. Саме в імперській парадигмі виникла ідея об'єднання Європи. Але хтось мріяв про імперії, хтось про рівність та демократію. Ідеї лібералізму важко торили собі шлях, а події XX ст. переконливо довели, що імперськість та лібералізм несумісні. На основі ідеї монархічного об'єднання європейських країн виникла ідея «Сполучених Штатів Європи» як вільної федерації народів[63], яка трансформувалась в ідею Європейського Союзу.

Становлення об'єднаної Європи навіть призвело до появи «Європейської мрії»[64], як перспективного бачення майбутнього, хоча автором ідеї став американський економіст та соціальний теоретик Джеремі Ріфкін[65]. З точки зору дослідника, для Європи характерний стійкий розвиток та дотримання прав людини, а економічний потенціал ЄС дозволяє конкурувати зі США та стати повноправною наддержавою світу. Зауважимо, що на сьогодні це гасло не є настільки відомим та популярним, як його американський аналог.

Цікаво, що в широкому контексті Людство не відійшло від парадигми «пошуку раю» – побудови ідеального суспільства чи держави, з паралельним залякуванням «пекельними муками» – загибеллю цивілізації. Чимало глобальних соціальних прогнозів сучасності дуже схожі на прогнози християнської Біблії про кінець світу та страшний суд. Заголовки різноманітних ЗМІ сучасності рясніють численними передбаченнями апокаліпсису: «Біля мільярду людей до 2050 року можуть стати вимушеними переселенцями із-за кліматичних викликів», «В ООН повідомили, що за останні 50 років кількість стихійних лих виросла в

[63] Wikipedia contributors. (n.d.). *Federal Europe*. *Wikipedia.* https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Europe

[64] Безсумнівна алюзія на «американську мрію» – концепції, за якою кожному американцю відкрита можливість досягти успіху.

[65] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Європейська мрія*. *Вікіпедія.* https://uk.wikipedia.org/Європейська_мрія

п’ять разів», «Вчені заявили, що Земля на порозі п’яти кліматичних катастроф: що чекає людство», «Існують 14 сценаріїв вимирання людства: експерти назвали еволюційні пастки», «Земля вступила в стадію вимирання людства», «Найбільш популярні наукові статті року пророкують апокаліпсис», «Учені описали найгірший, але реальний сценарій майбутнього Землі», «Людство перейшло рубіж по споживанню відновлювальних ресурсів», «Генеральний секретар ООН застерігає від використання Штучного Інтелекту для прийняття рішень про запуск ядерної зброї» та ін. Інколи це нагадує серію бойовиків, кожен з яких змальовує певну варіацію на невичерпну тему кінця світу. Звісно, що щось з цього виявиться роздмухане політиками чи ЗМІ, а щось залишається реальними проблемами, якими не можна нехтувати.

Не забуваємо, що в середньостатистичному суспільстві переважає очікування простих відповідей на прості питання. До передбачень й зараз відносяться саме як до «пророцтв» – з пересторогою, а серйозні вчені намагаються їх уникати, щоб не бути висміяними колегами. Припускаємо, що в «історичній» пам’яті вчених залишилася згадка про «очищувальні» багаття інквізиції, яка не заохочувала подібну практику. Можливо, саме тому пророками оголошували юродивих, у чиєму бормотінні намагалися вловити «знаки згори».

Восьминіг Пауль та американська розвідка

Як уже зазначалося, наявність наукових прогнозів жодною мірою не заважає існуванню астрологів, тарологів, нумерологів, гадалок, екстрасенсів та інших шарлатанів, які щедро популяризуються ЗМІ. «Пророкувати майбутнє» вдається навіть тваринам, особливо коли мова йде про спортивні змагання. Наприклад, під час проведення футбольного чемпіонату Євро-2012 ідеальним прогнозистом виявилась свиня Емма, яка вгадала усіх переможців матчів збірної Німеччини та на-

пророкувала її програш збірній Італії[66]. Двома роками раніше європейська преса згадувала восьминога Пауля, який правильно вгадав майже всі результати матчів збірної Німеччини на Євро-2008 та Чемпіонаті світу 2010 року. Восьминіг став настільки популярним, що його зробили почесним громадянином одного іспанського міста (він указав збірну Іспанії як переможця) та зняли про нього документальний фільм[67]. Зазвичай «тваринам-провидцям» пропонували обрати їжу з ємностей, на яких були написані назви футбольних команд. Наприклад, восьминіг Пауль указував на переможну команду, обравши одну з двох коробок з мідіями та прапорцями супротивників.

Зважаючи, що сучасні спортивні змагання мають дуже сильні елементи шоу, «пророцтвами» тварин активно цікавляться ЗМІ та букмекерські контори, підігріваючи інтерес аудиторії до змагань та спекулюючи на інтересі людей до ірраціонального. Серед тварин, помічених в «пророкуванні», були свині, коти, корови, верблюди, папуги, гуси, кози і навіть хом'яки. Звісно, що ніхто не відміняв «везіння», яке інколи має чіткі математичні алгоритми, а інколи є співпадінням, яке, можливо, і не мало статися, але сталося. До того ж, далеко не усім тваринам вдається з'їсти їжу з «правильної» коробки і вгадати переможців, навіть при варіативності 1 до 1 (або 50 на 50 %), коли відповідь можна дати або правильну, або неправильну.

Опісля подекуди феноменальної точності «передбачених» тваринами спортивних перемог не таким вже й анекдотом виглядає історія, яку люблять розповідати брокери фондових бірж та «гравці» на фінансовому ринку. Героями анекдоту виступають інвестор, аналітичний відділ брокерської компанії та домашній хом'як інвестора. Розділивши свій капітал на дві рівні частини та приймаючи рішення купувати чи продавати цінні папери, ін-

[66] Spiegel Online. (2012, June 29). *Pig oracle has perfect record*. https://www.spiegel.de/international/germany/germany-euro-2012-semifinal-loss-predicted-by-emma-the-pig-a-841735.html.

[67] BBC News. (2010, October 26). *Paul the World Cup octopus dies in his tank in Germany*. https://www.bbc.com/news/world-europe-11626050

вестор дослуховувався як до аналітиків, так і до свого домашнього улюбленця, якому пропонував дві коробочки з їжею та відповідними написами (купуй – продавай). За легендою хом'як приніс інвестору хай і ненабагато, але більший прибуток, ніж аналітики-професіонали.

За однією з версій цієї історії, під час проведення чемпіонату світу один з німецьких банків використав створену для аналітики фінансових ринків програму і на основі мільйона комп'ютерних симуляцій передбачив перемогу футбольної збірної Бразилії. Інша фінансова компанія на основі десяти тисяч віртуальних моделювань напророкувала перемогу збірній Німеччини. За результатом обидві команди не дійшли навіть до пів фіналу. Згадуючи, що у кожному анекдоті є доля анекдоту, а все інше правда, визнаємо, що передбачати пов'язані із суб'єктивною діяльністю людини події дійсно важко, і соціальним прогнозистам інколи потрібно везіння як не свині Емми, то восьминога Пауля.

Помилковими прогнозами можуть похизуватися й розвідувальні служби. В якості прикладу згадаємо прогноз Національної ради розвідки США, за яким до 2030 р. Азія за ростом ВВП, витратами на оборону та технологічними інвестиціями перевищить Північну Америку та Європу разом узяті, а Китай, можливо, стане найбільшою економкою Світу та обжене США[68].

Якщо про помилку кажуть, що не помиляється лише той, хто нічого не робить, деякі прогнози виявились не просто помилковими, а нікчемними. Наприклад, під час прямого вторгнення Російської Федерації в Україну в лютому 2022 р. американська розвідка прогнозувала, що Україна протримається максимум сім днів[69]. Федеральна Розвідувальна Служба Німеччини вважала, що ніякого вторгнення не буде, а усі дії Росії на кордонах з Укра-

[68] National Intelligence Council. (2012). *Глобальные тенденции 2030: Альтернативные миры* (публикация № 2012-001, с. 8). ISBN 978-1-929667-21-5.

[69] Фурман, М. (2024, 31 жовтня). *США радили Зеленському записати відеозаповіт: розсекречено деталі початку війни*. Главред. https://glavred.net/ukraine/ssha-sovetovali-zelenskomu-zapisat-videozaveshchanie-rassekrecheny-detali-nachala-voyny-10610321.html?utm _source=ukrnet_news.

їною є військовими навчаннями[70]. У 2022 р. свою посаду втратив голова французької розвідки генерал Ерік Відо, відомство якого не змогло передбачити російське вторгнення та вважало такі події малоймовірними[71]. Зрештою, російські військові аналітики передбачали, що Київ буде захоплений за три-чотири дні[72].

Згадаємо, що в арсеналі сучасних спецслужб мають бути потужні можливості комп'ютерного моделювання та обробки інформації, а в суспільній уяві вважається, що саме там мають працювати найкращі аналітики, адже від їхніх «передбачень» залежить національна безпека. Виявилось, що деякі люди дійсно мають виняткові здібності прогнозування. У 2014 р. BBC, з посиланням на професора університету Пенсільванії Філіпа Тетлока та публікацію в журналі «Psychological Science», розповіла своїм читачам про людей, які інтуїтивно володіють екстраординарною здатністю прогнозувати майбутнє, виявилось, що їх усього 2 %[73]. На думку авторів роботи, професійні експерти часто помиляються, а точність їхніх прогнозів незначна. «Якби шимпанзе безладно кидали дротики в ціль із написаними на ній різними варіантами розвитку подій, то показали б майже такі ж результати, що й експерти з їхніми прогнозами», – зазначив один політичний аналітик у коментарі для «New York Times».

Інтерес до досліджень Тетлока проявили спецслужби, а американська Агенція передових технологій в області розвідки (Intelligence Advanced Research Projects Activity, IARPA) виділила фінансування на проєкт «Здорове судження» (Good Judgement

[70] Журавель, М. (2023, 24 серпня). *Німецька розвідка прорахувалася з початком війни в Україні – віцеканцлер ФРН.* Телевізійна Служба Новин. https://tsn.ua/ato/nimecka-rozvidka-prorahuvalasya-z-pochatkom-viyni-v-ukrayini-vice-kancler-frn-2397139.html.

[71] Focus.ua. (2022, 31 березня). *Не зміг спрогнозувати війну в Україні: голова французької розвідки залишив посаду*. https://focus.ua/uk/voennye-novosti/511032-ne-smog-sprognozirovat-voynu-v-ukraine-glava-francyskoy-razvedki-pokinul-dolzhnost

[72] BigKyiv. (2022, 17 серпня). *Захопити Київ за 3-4 дні. У США розкрили плани Путіна щодо війни в Україні*. https://bigkyiv.com.ua/zahopyty-kyyiv-za-3-4-dni-u-ssha-rozkryly-plany-putina-shhodo-vijny-v-ukrayini/

[73] Robson, D. (2014, June 12). *The best way to predict the future*. BBC Future. https://www.bbc.com/future/article/20140612-the-best-way-to-see-the-future

Project), мета якого – пошук нових підходів до політичного прогнозування.

За результатами досліджень, «суперпрогнозисти» здатні давати правильні прогнози в чотири рази краще, ніж середньостатистична людина. Виявилось, що у суперпрогнозистів кращі результати в тестах на інтелект, але їм властива ще й неупередженість, схильність розглядати проблему з усіх сторін, здатність до самоаналізу. Причому серед талантів були представники різних професій, наприклад, одним із найкращих «провісників» був фармацевт. Цікаво, що більш точних прогнозів удалося досягти за допомогою використання історичних аналогій та пам'ятаючи про необхідність враховувати як найбільш оптимістичний, так і найбільш песимістичний сценарій, що допомагає верифікації прогнозу. Ефективною виявилась і командна робота, але за умови, якщо її учасники навчені методам критики думки опонента та позитивному сприйняттю альтернативних точок зору.

Достеменно відомо лише те, що наперед встановленого майбутнього не існує, передбачення інколи справджуються на 100 %, а інколи – не здійснюються зовсім. Але розвиток футурології є одним із перспективних наукових напрямків, як мінімум – в площині виявлення загроз розвитку та запобіганню найгіршим сценаріям, як максимум – для створення оптимальних умов розвитку.

ЧИМ МИ ЗАВИНИЛИ ГРЕЦІЇ, АБО ІДЕЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Викладання університетського курсу про перспективи Європейської цивілізації завжди починаю з питання: «Які країни Європи «найбагатші», а які – «найбідніші» і чи пов'язано це якось із релігією?»[74]. Під час дискусії з'ясовується, що найбагатші країни Європи – країни, де значна чи помітна частина населення сповідує (чи сповідувала) протестантизм (Нідерланди, Швейцарія, Великобританія, Німеччина, Франція). За ними йдуть «католицькі» країни – Італія, Іспанія та Португалія. А от останні місця (за паритетами купівельної спроможності, рівнем ВВП на душу населення й іншими економічними маркерами), зазвичай, займають країни, де більшість населення сповідує православ'я. Цікаво, що в історії Європи навіть переселення протестантів з країни до країни помітно змінювало рівень економічного розвитку. Наприклад, вагомою причиною економічного підйому Нідерландів, Великобританії та Швейцарії стали французькі гугеноти (кальвіністи), які на початку XVII ст. були вимушені покинути католицьку Францію[75]. Чимало з протестантів потрапили й до Нового Світу, що зіграло важливу роль у формуванні США.

Безсумнівно, що на розвиток «православних» країн Європи вплинула й їхня колишня приналежність до т. зв. «соціалістичного табору». Але бачимо в цьому «клубі» Грецію. Згадаємо, що фінансова криза 2009-2010 рр. в Греції ледь не поховала єврова-

[74] Більш докладно про це йтиметься в наступному розділі.

[75] Після прийняття у Франції в 1598 р. Нантського едикту французькі протестанти отримали можливість залишатись протестантами в католицькій країні. Але у XVII ст. французькі монархи поступово скасовували положення едикту. У 1629 р. Людовик XIII захопив фортецю Ла-Рошель та заборонив політичні партії та збори. Тиск на гугенотів посилився за королювання Людовика XIV, а 1685 р. положення едикту були скасовані повністю. Лише у 1787 р. гоніння проти протестантів були припинені. Недолуга політика призвела до масової еміграції десятків тисяч протестантів до сусідньої Голландії, що посприяло її економічному підйому.

люту та не призвела до чергової хвилі світової фінансової кризи. Зрештою, у постсоціалістичній Європі помітна та ж сама тенденція – рівень життя «протестантської» Чехії чи «католицької» Польщі швидше буде вищим за «православні» країни регіону.

Причина цієї економічної «нерівності» банальна і полягає, насамперед, у кількості релігійних свят[76]. Виявилось, що навіть в сучасній ФРН протестант на тиждень працює на пару годин більше ніж католик, а, отже, й отримує кращі результати[77]. Не можемо не згадати й праці Макса Вебера, який бачив у цьому явищі більш глибинні основи – аскетизм підприємців-протестантів, багатьом з яких були чужі показна розкіш і насолода владою. В цій системі координат багатство розглядається як свідчення перед богом добре виконаного обов'язку[78]. Вочевидь, саме протестантизм й породив ідею справедливості багатства по відношенню до людей, які заробили його чесною працею[79]. Можливо, саме це і є справжнім визначенням веберівського «духу капіталізму».

Живучи в Україні, де більшість громадян вважають себе православними (з відповідною кількістю православних свят, частина з яких є ще й офіційними на рівні держави), неодноразово

---

[76] Самоцінність праці в деяких протестантських версіях християнства теж має значення, і тут можна погодитись із М. Вебером (див.: Вебер, М. (2018). *Протестантська етика і дух капіталізму* (О. Погорілий, пер.). Київ: Наш Формат), але відсутність релігійних свят працює на користь рентабельності праці протестанта суто арифметично.

[77] CORDIS. (n.d.). *Protestant work ethic behind stronger northern Europe economy: study*. https://cordis.europa.eu/article/id/33882-protestant-work-ethic-behind-stronger-northern-europe-economy-study; Spenkuch, J. L. (2017). Religion and work: Micro evidence from contemporary Germany. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 135, 193–214. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2016.11.009

[78] Вебер, М. (2018). *Протестантська етика і дух капіталізму* (О. Погорілий, пер.). Київ: Наш Формат; Вебер, М. (1998). *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (О. Погорілий, пер., післямова та коментарі). Київ: Основи. ISBN 966-500-091-8; Кадарія, Т. І. (2014). Господарська етика протестантизму: філософсько-релігієзнавчий аналіз вихідних ідей. *Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. Науковий журнал*, 11(304), 141–145. (Див. с.144).

[79] Це викликає дисонанс з концепцією збагачення за будь-яку ціну, яка передбачає допустимість усіх методів.

стикався із ситуацією, коли із-за релігійного свята не міг отримати послугу чи товар, бо магазин чи установа просто не працювали або закривалися раніше. Правда в останні роки таких випадків стало менше, що може свідчити про позитивну динаміку.

Наголошу, що це просто фіксація факту, автор цієї книжки є атеїстом і жодною мірою не намагається «звеличити» протестантів чи якось «применшити» роль православних чи католиків у становленні Європейської цивілізації. По відношенню до Європи якраз спрацьовує ідея будівництва спільного дому, де кожна ідея, кожна культура, кожна релігія, цеглина за цеглиною складали фундамент, зводили стіни та наводили дах. Може, місцями товщина цементу та фактура кладки й різні, але будинок вийшов доволі стійкий.

Отже, Європейська цивілізація єдина, але й різна. Спробуємо з'ясувати, що представляють з себе наші уявлення про Європейську цивілізацію. Саме поняття «цивілізація» відносно нове та було запроваджене в епоху французького просвітництва. Вчені-енциклопедисти вбачали, що цивілізація це суспільство, яке засноване на засадах розуму та справедливості[80].

В одному з довідникових видань термін «Європейська цивілізація» розуміється як «комплекс рис господарської, політичної та духовної культур, що сформувався на території Європейського континенту і поширився у планетарному масштабі, особливо на землях колишньої європейської колонізації в Америці». Європейська цивілізація також розуміється як культурна спадщина – в широкому розумінні її можна ідентифікувати як сукупність будівель, доріг, машин, лабораторій, бібліотек, музеїв, інформаційних систем, історичних пам'яток, міст і сіл, а також сенсів, що вкладаються в ці предмети і слугують інструментом передачі знань та досвіду. Також враховується мовна основа, культурні впливи, релігійна складова (насамперед християнство) та системи цінностей[81].

---

[80] Пирожков, С. І., Майборода, О. М., & Шайгородський, Ю. Ж., та ін. (ред.). (2016). *Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь* (с. 43). Київ: НАН України.

[81] Попович, М. В. (2009). Європейська цивілізація У: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. (ред.), *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс]. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. https://esu.com.ua/article-17372

Дочірньою до європейської (чи західноєвропейської) цивілізації є північноамериканська, меншою мірою – латиноамериканська та австралійська. Автор концепції цивілізаційного розвитку людства А. Тойнбі уявляв цей розвиток саме як систему співіснування «локальних цивілізацій»[82]. Загалом, в середовищі дослідників немає єдності у визначенні критеріїв цивілізації, як такої. Серед сучасних виділяють Далекосхідну цивілізацію (Китай, Японія, Корея), інший підхід окремо визначає Китайську (Конфуціанську) та Японську (Синтоїстську) цивілізації. Також визначають Ісламську (Мусульманську) модель, Індуську (або Південноазійську), Латиноамериканську та Африканську. Кожен з цих підходів не є абсолютно визначальним, адже конфуціанство було далеко не єдиною релігією Китаю, а синтоїзм – Японії. Мусульманські країни, як і територія Індостану та Африки, дуже різноманітні – і в етнічно-культурному і релігійному сенсах. Тому не дивно, що хтось розуміє й Європейську цивілізацію як єдине ціле, а хтось ділить її на західно- та східноєвропейську, хоча обидві вони є християнськими. Тому вона й різна, бо в її формуванні бачимо чимало різних впливів – від Єгипту та Близького Сходу до грецького, латинського та й варварського світів. Грецьке мистецтво, римське право, християнська (іудейська) мораль, арабська математика та медицина, китайська екзаменаційна система та папір – лише частина складових.

Зазначимо, що чимало ідей та уявлень за тисячі років свого існування та використання змінилися, наприклад, полісна демократія має дуже опосередковане відношення до її сучасної версії, хоча без неї сучасний варіант демократії не відбувся б. До речі, ще її давньогрецька версія показала нам можливості підкупу виборців, соціального популізму й, навіть, можливість відродження тиранії чи олігархату. Повною мірою проблема змін стосується й християнства, про що піде мова в окремому розділі.

Буржуазні революції в Європі XVI–XVII ст. призвели до зміни у соціальній картині тогочасного суспільства. Безсумнівною

[82] Тойнбі, А. (1995). *Дослідження історії* (Т.1). Київ: Основи; Тойнбі, А. (1995). *Дослідження історії* (Т.2). Київ: Основи.

основою цього процесу стали традиції міського самоврядування. Міське населення менш консервативне, воно легше сприймає новації, більш мобільно. Головну роль в процесі розвитку стали відігравати буржуа[83] – населення міста, що має власність (виробництво, торгівлю, капітал) та отримує прибутки від підприємницької діяльності. Модерна епоха – це стрімка урбанізація, коли учорашнє сільське населення приміряє на себе сюртук чиновника чи фартух ремісника.

Далеко не одразу підприємницька діяльність стала частиною «соціального капіталу», адже ранній капіталізм подекуди набував потворних форм, ліві європейські ідеології XIX ст. виникли не на пустому місці, а «лівацькі» ідеї знаходять своїх послідовників й зараз.

Виявилось, що для заняття бізнесом (підприємницькою діяльністю) потрібні два основних фундаментальних права. Перше – це свобода людини (тут як підприємця), друге – право власності на майно. Виявилось, що лише демократія, через наявність та роботу відповідних законів, гарантує дотримання цих свобод. Будь-які інші форми – монархія, автократія, тиранія, диктатура, деспотія – ставлять людину в залежність від волі правителя чи чиновника. Ціна як людського життя, так і майна в таких суспільствах зазвичай знаходяться в прямій залежності від лояльності людини до владних інституцій чи персоналій. Саме необхідність захисту приватної власності породила сучасну демократію (давньогрецький «спадок» демократії – це скоріше ідея) та сформувала соціальні відносини й стереотипи.

Демократія, що базується на свободі громадянина, стає стійкою системою лише за умови наявності справедливості. Початкове накопичення капіталу погано коригувалося з цією ідеєю. Вже згодом свобода підприємництва стала соціальною цінністю, коли більшість проблем виявилась здатна вирішувати місцева громада. Тоді ж з'являється ідея про соціальну відповідальність людини за те, що вона робить як бізнесмен.

Отже, мета сучасної демократії – захист власника-громадянина. Цікаво, що на пострадянському просторі, у т. ч. й в

[83] З франц. слова «bourgeois» – містянин, в Німеччині – бюргер, на землях України – міщанин.

Україні, демократію намагаються звести суто до виборчого процесу, який насправді є одним з інструментів демократії[84].

Захист права власності став стабільною ознакою процвітаючого суспільства. До речі, у 2024 р. Україна перебувала на 102 місці з 125 країн в індексі захисту прав власності (за дослідженнями International Property Rights Index), в Центральній та Східній Європи країна перебувала на останньому місці[85]. Не викликає сумніву, що це не лише гальмує інвестиції та заважає веденню бізнесу, але й має інституціональне значення. Недарма в країнах Балтії була проведена реституція, за якою власність була повернена власникам.

Яким є наше сучасне бачення демократії? Теперішні уявлення про свободу людини сформовані відносно нещодавно та зобов'язані своєю появою модерному суспільству. Розвиток буржуазних відносин передбачав, що, окрім продавців та виробників, мають бути ще й покупці та споживачі. Обидві категорії тісно пов'язані економічними, а отже, й соціальними відносинами, які так чи інакше, але треба регулювати запровадженням системи прав та обов'язків. Отже, з'являється механізм регулювання, частково він стає елементом самоорганізації суспільства, частково – повноваженнями держави.

Наступний фактор, який сприяв появі сучасної системи демократії – політичне оформлення націй. Адже саме у канві визначення національної ідентичності й закладалися основи сучасної політичної моделі. Лише якихось півтора століття тому – 26 серпня 1789 р., Національні збори Франції затвердили Декларацію прав людини та громадянина, яка визначала індивідуальні права людини.

---

[84] Участь у виборах для більшості українських політиків довгі роки були своєрідною індульгенцією від не завжди чесного минулого (особливо в період первинного накопичення капіталу). Мер міста, що прийшов до влади завдяки прямому підкупу виборців грошима чи допомогою, буде в подальшому вважати свою владу легітимною, адже його «вибрали» на цю посаду, хоча за законом він мав би сидіти у тюрмі. Інститут громадянства тут замінюється інститутом «виборця».

[85] International Property Rights Index. (2024). *International Property Rights Index 2024*. https://internationalpropertyrightsindex.org/#world-map

Поняття нація виникло відносно нещодавно, модерну епоху абсолютно не випадково називають епохою націоналізму. Цікаво, що першими націями усвідомили себе нації імперські, а за ними – поневолені ними народи. Дія породжує протидію, на противагу імперському шовінізму формується антиімперський націоналізм. За змістом – це бажання бездержавного народу мати (набути, відновити) свою національну державу, назвемо цей націоналізм «здоровим». Виникає ідея суверенітету націй, з'являється концепт національної ідеї, яка зазвичай базується як на апеляціях до історії, так і на історичній міфотворчості, коли реальну історію прикрашають міфологічними надбудовами. Ранній націоналізм мав романтичний характер, він ідеалізував власні нації, апелював до своєрідного «золотого віку» – справедливих та великих правителів, національних подвигів та героїв. Відбувається становлення національної літератури, велику роль тут відіграють переклади Біблії[86]. Вже у XIX ст. виникає цілий пласт творів, які формують та популяризують національну ідею. Для багатьох країн (Італія, Німеччина) це була ідея об'єднання нації, для інших – ідея визволення. У XIX–XX ст. це прагнення з'явилось у поляків, українців, сербів, болгар і т.д. Усі вони забажали вийти зі складу імперій (Російської, Австро-Угорської, Османської) та стати націями державними, а, отже, політичними.

У свою чергу, в культурному середовищі «імперських» націй оформлюється переконання у вищості своєї нації над іншими. Виникає австрославізм, панславізм, пангерманізм, османізм й т. п. У цьому випадку «щастя» титульної нації базується на пригніченні (невизнанні) існування інших народів. Ці шовіністичні ідеї так само базуються на уявленнях про «сиву давнину», коли правителі були справедливими, а подвиги та герої великими.

Ранній «романтичний» націоналізм, який став основою національно-визвольних рухів XIX ст., був антиімперським за своїм змістом, але міфологізація національної ідеї зазвичай несе й загрози. Народи, що самі вийшли з колоніального гніту, подеку-

[86] Біблія Лютера мала величезний вплив на формування німецької мови. Автора перекладу Біблії англійською мовою Вільяма Тіндейла називають архітектором англійської мови.

ди не цуралися пригнічення інших народів, згадаємо хоча б пацифікацію[87] українського населення Галичини у 1930 р., що в підсумку призвело до радикалізації українського руху за визволення. Ідеї «величі» німецької нації, яка значною мірою виросла з колоніалізму та євгенічних уявлень, що були так популярні в Європі на початку XX ст., стала своєрідним «апогеєм» цих уявлень, хоча вона ж і показала Світу, що це глухий кут. Не ставлю на меті зібрати намисто ганьби різних народів, відзначу, як історик, що історія минулого (на відміну від «історії майбутнього») не має альтернативи, з помилок слід робити висновки та рухатись далі.

Далеко не усім націям удалося зупинитись на межі між революційною романтикою та національним шовінізмом (його елементом був і колоніалізм), адже ідея переваги над іншими народами може бути привабливою. Згадаємо вислів британського історика та політика Томаса Маколея про індійську та арабську літературу, яка, на його думку, не варта й однієї полиці гарної європейської бібліотеки. Або ж французьку колоніальну культурну політику, яка була спрямована на асимілювання колонізованих народів. «Людські зоопарки»[88], в яких показували аборигенів, користувались великою популярністю і діяли в багатьох європейських столицях. Міжнародна конвенція по забороні використання розривних куль, що була підписана у Гаазі в 1897 р., не поширювалась на країни, що її не підписали, а, отже, робила можливими використання куль для колоніальних воєн[89].

І Світова війна значною мірою зруйнувала імперські проєкти, залишивши їхні морські колоніальні версії – Французьку та Бри-

---

[87] Пацифікація – польська урядова політика, спрямована на утихомирення, замирення («пацифізм») українського населення Галичини та Волині, супроводжувалась позасудовими репресіями проти місцевого населення. Див.: Шурхало, Д. (2020, 20 вересня). *90 років пацифікації: польська влада змушувала українців «правильно голосувати».* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/30848636.html

[88] Keller, M. (2006, August 6). *The scandal at the zoo*. The New York Times. https://www.nytimes.com/2006/08/06/nyregion/thecity/06zoo.html

[89] Рєпа, А. (2006, 1 вересня). *Від політики варварства до політики дружби.* ZN.UA. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vid_politiki_varvarstva_do_politiki_druzhbi.html

танську імперії, злам цих моделей припав на середину XX ст. Незважаючи на падіння імперії в Росії, за суттю вона залишилась колоніальною, замінивши гасла творення великої Росії на гасла творення країни світового комуністичного Інтернаціоналу. Розпад СРСР, що відбувся еволюційним шляхом, мав би знищити залишки цього світобачення, але цього не відбулося.

Імперський шлях розвитку передбачає постійне збільшення «життєвого» простору – за рахунок приєднання нових територій та населення. З економічної точки зору цей шлях належить до екстенсивних, адже розвиток забезпечується не стільки якісними, як кількісними показниками. У разі, коли завоювання припиняються, незабаром й імперія перестає існувати. Отже, процес колонізації є обов'язковою умовою існування імперій. Цікаво, що країни, які відмовились від імперської ідеології, залишивши національну свідомість, стали розвиватися інтенсивним шляхом. Гарним прикладом тут може бути досвід Японії чи Франції.

Важливу роль у формуванні політичних європейських доктрин XX ст. мало «вільсоніанство»[90]. Саме президент США Вудро Вільсон став ініціатором створення Ліги націй, яка була заснована на мирній конференції у Парижі 1919-1920 рр. (скликана після поразки Троїстого союзу в І Світовій війні). Це був далеко не перший досвід повоєнного регулювання, згадаємо хоча б Віденський конгрес 1814-1815 рр. (зібраний після поразки Наполеона) чи Паризький мирний договір 1856 р. (скликаний після поразки Росії у Кримській війні).

Але Ліга націй стала першою міждержавною організацією, що була створена з метою досягнення миру і безпеки[91]. Чи не вперше декларувалося дотримання прав національних меншин та мирне вирішення територіальних конфліктів. І хоча останню функцію Ліга націй так і не вирішила, адже в Європі розпочалась ІІ Світова війна, досвід її формування мав значення й для

[90] Термін відображає діяльність президента США Вудро Вільсона (1913-1921 рр.). У 1918 р. він оприлюднив 14 пунктів, на основі яких мала припинитися І Світова війна. Був творцем Ліги націй, за допомогою якої пропонував вирішувати усі конфлікти мирним шляхом.

[91] З обережністю ставлюсь до ідеї створення нової ООН, адже Ліга Націй постала після І Світової, ООН – після ІІ Світової, отже – краще реформи.

повоєнного Світу. В широкому розумінні головною ідеєю вільсоніанства стали пропаганда та розповсюдження демократії та капіталізму.

Повоєнна Європа, що була сформована Ялтинсько-Потсдамською системою, характеризувалася майже пів столітнім військово-політичним протистоянням, коли поганий мир був кращий за добру війну.

У 1948 р. Генеральна асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини (хоча й зробила це в якості рекомендації). У 1950 р. учасники Ради Європи прийняли Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Навряд чи у когось викличе заперечення ідея рівності усіх перед законом, презумпція невинуватості, недоторканність особи, заборона на безпідставне посягання на недоторканність житла, честь і репутацію людини, право на політичну діяльність, соціальне забезпечення, право виїзду зі своєї країни та безперешкодного повернення до неї, право на свободу переконань й т. п.[92].

Сучасне «колективне» західне суспільство[93] культивує повагу до особистості, баланс інтересів індивідуального та колективного (можливо, на користь індивідуального), раціоналізм, ідеали свободи та рівності, повага до приватної власності та самоцінність праці. Сутність ідеальної демократії полягає у свободі людини, однак усі люди мають свободу, отже, свобода індивіда завершується там, де умовно починається свобода іншої людини. Певний парадокс ситуації, що по суті демократія є тотальним самообмеженням, яке досягається на основі компромісу між індивідом та оточуючими.

Не забуваємо, що, окрім прав, у людини в соціумі з'являються й обов'язки, з яких найголовніші – сплата податків та захист держави громадянином.

---

[92] Організація Об'єднаних Націй. (1948, 10 грудня). *Загальна декларація прав людини (Резолюція 217 А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН)*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

[93] Для умовного «колективного» Сходу більш характерна традиційність, але чимало «європейських» ідей не викликають особливих заперечень і в східній парадигмі розвитку. Ідеї раціоналізму дуже сильні на Далекому Сході, гірше з балансом колективного та індивідуального та ідеалами свободи та рівності, але усвідомлення цих цінностей – питання часу.

Демократія працює, у 2024 р. в усіх країнах світу голосувало не менше 2 млрд людей, адже вибори різного рівня були в країнах ЄС, США, Великобританії, Індії, Мексиці та ін.[94].

Але політична система, яка має обслуговувати демократію, не ідеальна. Як уже говорилося, в тоталітарних (авторитарних чи перехідних) суспільствах теж є вибори, можуть бути політичні партії та навіть формально незалежні ЗМІ. Але самі по собі вибори та наявність політичних партій не є демократією, як нею не є самі по собі преса, судова система й т. п. Навіть законність не є ознакою демократії, адже кріпацтво, рабовласництво та колоніалізм були абсолютно законними, і ці закони часто приймалися не монархами чи диктаторами, а обраними парламентами.

Якою має бути демократія?

1) Наявність трьох незалежних одна від одної гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової.

2) Виборність органів влади, в ідеалі – всіх, обов'язково – законодавчої.

3) Наявність інституту громадянства, участь громадянина у виборах як в якості виборця, так і в якості того, кого обирають.

4) Наявність політичних партій та громадських організацій як форми організації громадян. Широке використання прямої демократії у вигляді опитувань та референдумів.

5) Наявність політичних прав і свобод, серед яких найголовнішою має бути громадянська свобода. Незалежні ЗМІ, які в змозі взяти на себе функції «сторожа» демократії.

6) Наявність обов'язків громадянина (від сприяння справедливості – до колективного захисту і обов'язку утримання соціальних інститутів).

7) Приватна власність та свобода підприємництва. Свобода індивіда в тій мірі, в якій вона не заважає іншим індивідам. Примат прав людини. Підпорядкування меншості більшості із захистом прав меншості.

---

[94] Пилипів, І. (2023, 19 жовтня). *У 2024 році проголосують понад 2 мільярди людей, у тому числі в США, ЄС та Великобританії. Проте вже зараз усі хвилюються через ШІ. Що відбувається?* Економічна правда. https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/19/705624/

8) Справедливість законів. Жорстке покарання за підкуп виборців, фальсифікацію результатів голосування та ін., що спотворює демократію.

Усі ці пункти є рівнозначними.

Навіть у країнах зі сталими демократичними традиціями «механізми» демократії можуть не спрацьовувати. Дуже болісним питанням може бути баланс гілок влади. Проблеми виникають із фінансуванням політичних партій, що подекуди викликає їхню залежність. Партійна система так само не ідеальна, керівні посади можуть займати політичні авантюристи. Політична конкуренція навіть в розвинених демократіях набула жорстких форм. Й, нарешті, виявилось, що одна з головних проблем сучасності – соціальний популізм. Реальну загрозу може нести використання національної чи релігійної риторик.

Часто підіймається й питання «кваліфікації» виборця. На пострадянському просторі часто можна почути вислів: «Найбільший недолік демократії у тому, що голос освіченої і розумної людини важить так само, як і голос ідіота». Вислів є псевдоцитатою, який приписують Вінстону Черчиллю. Але це вільна трактовка іншого вислову, автором якого був Генрі Луїс Менкен, американський журналіст, культурний критик, а за сумісництвом ще й сатирик. На його думку, демократія – це система, яка дозволяє необізнаним людям приймати важливі рішення, що часто призводить до небажаних результатів. Скептично він відносився і до ідеї, за якою голосування більшості апріорі є мудрим і справедливим, бо наслідки могли бути й катастрофічними[95].

Але існує й протилежна думка, яку називають «мудрістю натовпу». У 1906 р. на ярмарку в Плімуті 800 чоловік взяли участь в конкурсі по оцінці ваги бика. Кожен з учасників назвав свою цифру, на основі чого було вирахуване середнє значення. Воно виявилось на диво точним – в межах 1 % похибки (вага бика становила 1207 фунтів, середнє значення – 1198). В останні роки феномен «мудрістю натовпу» активно використовувався в бізнес-стратегіях, маркетингових та політологічних дослідженнях[96].

---

[95] Studysmarter (n.d.). *H. L. Mencken*. https://www.studysmarter.co.uk/explanations/politics/political-ideology/h-l-mencken/

[96] Wikipedia contributors. (n.d.). *Wisdom of the crowd. Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Wisdom_of_the_crowd

Не лише соціологи, але й політтехнологи та економісти вже давно цікавляться феноменом масової поведінки людей. Розвиток Інтернету – у т. ч. засобів комунікацій, електронних ЗМІ, соціальних мереж, кардинально змінили політтехнологічні прийоми. З одного боку, вони вивчають колективні «настрої», з іншого – можуть сприяти їхньому формуванню або ж підлаштовуватися під колективні уподобання.

Ще один аспект сучасної демократії – до неї настільки звикли, що стали розуміти як стале явище. Виявилось, що демократія аж ніяк не всмоктується з молоком матері, це продукт виховання та усвідомлення соціальних відносин. Демократія – це процес, процес постійного пошуку балансу між правами та обов'язками людини, гілками влади, фінансуванням партій та неупередженістю та ін. Не можна сприймати демократію як даність.

Радянському дисиденту В. Буковському належить висловлена у 2007 р. думка: «Знижені західні демократії забули своє минуле, свою сутність, а саме, що демократія – це не затишний будинок, гарна машина чи допомога з безробіття, а, насамперед, право боротися і воля до боротьби»[97].

Можливо, саме відсутність цього розуміння й породжує пасивність так званих «старих» європейських демократій перед тоталітаризмом чи автаркіями. Європа не просто погодилась із анексією частини території Грузії у 2008 р., а й визнала саме грузинську сторону винуватицею конфлікту, тим самим прийнявши російську версію подій. Майже безболісно пройшла для Росії анексія Криму у 2014 р., що розв'язало руки Путіну у 2022 р.

Величезну увагу в демократичному процесі відіграють незалежні ЗМІ, недарма їх називають «четвертою владою»[98]. ЗМІ завжди мали велике значення в політичному процесі, їхній вплив збільшився з появою телебачення. Вважається, що найпершим

[97] Буковский, В. (2007). *И возвращается ветер…* (Серія «Биографии и мемуары»). Москва: Захаров. ISBN 978-5-8159-0749-2

[98] United Nations Development Programme. (2024, May 2). *Building the strengths of the Fourth Estate: World Press Freedom Day highlights the importance of journalism in the global environmental crisis*. https://stories.undp.org/building-the-strengths-of-the-fourth-estate

політиком, кому в 1960 р. допомогли виграти вибори теледебати, був Джон Кеннеді[99].

Не менший вплив на демократію має поява соціальних мереж та подальша віртуалізація суспільного та політичного життя. Наприклад, дуже цікавим є феномен «соціальних бульбашок». Власними уподобаннями, вибором джерел інформації та авторитетів людина в соціальній мережі формує особистісний простір, рідко включаючи туди людей з іншими поглядами та уявленнями. В підсумку формується особиста інформаційна бульбашка, яка сприймається за репрезентативний зріз усього суспільства. Вплив на створення подібних бульбашок політтехнологами дозволяє формувати необхідні уявлення, спотворювати факти та маніпулювати аудиторією. Доступ до альтернативних джерел в бульбашці мінімізований або ж вони бачаться винятково крізь сприйняття авторитетних «бульбашкових» спікерів.

Небезпідставно побоюються, що новим викликом демократії може стали використання Штучного Інтелекту. Погоджуємось, що за допомогою ШІ можна створювати проблеми рівня військового конфлікту (будемо сподіватись, що сам ШІ на це ще не здатен). За допомогою Штучного Інтелекту можна впливати на людей. ШІ створює тексти, відео, аудіо, зображення, копіює голоси, а отже, за його допомогою політтехнологи можуть дезінформувати виборців. Нейромережі також дозволяють таргетувати аудиторію, яка має вирішальне значення під час виборів, що підвищує шанси політиків на перемогу. Дослідники побоюються, що ШІ може стати викликом для демократії і назавжди змінити виборчий процес. Побоювання розділяють й військові, наприклад, про загрозу ШІ для виборів говорить голова комітету з розвідки Сенату США Марк Ворнер[100].

Вважається, що за допомогою ШІ вже впливали на вибори. В якості прикладу наводять виборчий процес у Словаччині. У жовтні 2023 р. на виборах перемогла проросійська партія SMER-

[99] Пилипів, І. (2023, 19 жовтня). *У 2024 році проголосують понад 2 мільярди людей, у тому числі в США, ЄС та Великобританії. Проте вже зараз усі хвилюються через ШІ. Що відбувається?* Економічна правда. https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/19/705624/

[100] Там само.

SD, яка потіснила партію «Прогресивна Словаччина». Перемозі посприяла поява фейкового аудіозапису. Два співрозмовники обговорювали, як можна сфальсифікувати вибори, у т.ч. через купівлю голосів ромської меншини. Словацький виборець міг упізнати голоси лідера партії «Прогресивна Словаччина» Міхала Шимечка та журналістки Моніки Тодової. І хоча швидко з'ясувалось, що цей запис був фейком, вважається, що публікація матеріалу все ж таки мала ефект. До речі, платформою для поширення запису був обраний Facebook[101].

Питання протидії дезінформації завжди було актуальним, залишається воно таким і зараз. Поява ШІ значно ускладнює фактчекінг. Для більш ефективної протидії дослідники пропонують боротися із фальсифікаціями на усіх рівнях – від обов'язку розробників ШІ маркувати його продукцію до модерації соціальних мереж та надання освітніх послуг з розвитку критичного мислення для усіх вікових груп. Невдалим на сьогодні, через низьку точність, виявився досвід створення класифікаторів, які можуть розрізняти тексти написані машиною та людиною. Тому порада дотримуватись інформаційної гігієни, споживати інформацію з офіційних джерел й перевірених ЗМІ залишається більш-менш дієвим фактором протидії фальсифікаціям[102].

Отже, залишається лише погодитися з В. Черчиллем, який якось сказав: «демократія – це найгірша форма правління, за винятком усіх інших, які були випробувані». До речі, цю думку він висловив після втрати посади прем'єр-міністра (а займав він цю посаду до 26 липня 1945 р.), тобто після перемоги у ІІ Світовій війні та виборів, на яких його й позбавили посади.

Опис ідеї сучасної Європейської цивілізації буде неповним без згадки про т.зв. «середній клас». За визначенням сторінки «American middle class», до середнього класу відносяться люди, які мають економічну безпеку (або стійкі доходи, яких вистачає для задоволення матеріальних та соціальних потреб), робочу автономію, комфортні умови життя, які покладаються на свої знання для самозабезпечення. Вони займають проміж-

[101] Там само.

[102] Там само.

не становище між найбагатшими та найбіднішими частинами населення[103].

Додамо, що працюючих громадян у будь-якій державі можна поділити на дві дуже умовні групи – тих, хто працює на державу, і тих, хто її утримує. На одній з конференцій довелося чути приблизно таку причину появи цих груп. За часів колонізації дикого Заходу створювались містечка першопоселенців. З часом його мешканці розуміли необхідність регулювання соціальних відносин, після чого складалися грошима та наймали на роботу шерифа, лікаря, вчителя, а також створювали пожежну команду. Звісно це дуже спрощена модель, але вона допомагає вловити сутність.

Перша група – це бізнес, учасники цього процесу сплачують податки в державні та муніципальні бюджети. Друга – працює на державу чи муніципалітет, вони теж сплачують податки, але існує одна принципова відмінність від першої групи – вони вже отримують свої гроші з державного чи муніципального бюджетів. Насамперед, це чиновники, лікарі, освітяни, військові, поліцейські, пожежники й т. п. Обидві категорії однаково потрібні суспільству і відіграють свою роль в соціумі та економіці. Яку з цих груп можна віднести до середнього класу? За рівнем життя – обидві, а за сутністю – лише першу, бо саме вона сплачує податки й відповідно виступає замовником державних та муніципальних послуг.

Мало хто замислюється, що створення сучасного середнього класу було доволі довгим та болісним процесом. Період вільної конкуренції доби первісного капіталізму, який базувався на принципах індивідуалізму та раціоналізму, викликав до життя сильне соціальне розшарування. Але з'явилися профспілки, пенсійне забезпечення, охорона праці, медичне страхування, все частіше про захист прав робітників стали говорити політики, а переніс виробництв в колонії дав змогу заробляти підприємцям основні капітали там (зрештою, і у колоніях з'явилися свої профспілки та політичні партії). Суто з утилітарної точки зору, бажаною сферою існування для середнього класу – сфера комфорту.

[103] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Середній клас*. *Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Середній_клас

Комфорт – не статичне явище, уявлення про нього змінюються з розвитком технологій, моди, соціальних стереотипів. У чомусь ці уявлення незмінні, у чомусь вони постійно прогресують – від бажання носити індивідуальні наряди – до бажання вдягнутися у бренди; від можливості керувати власним авто – до появи автопілоту; від квартири в центрі міста – до заміського котеджу; від домашньої кухні – до фастфуду чи авторських ресторанів.

Не одразу життя людини стало основою інших цінностей. Як бачимо, спочатку одним із основних аспектів існування середнього класу було задоволення базових потреб людини (їжа, житло, медицина) та безпека (громадська безпека, санітарна безпека, оборона країни), зараз важливе місце займає можливість самореалізації (освіта, культура, бізнес) та самовираження. Від початку оформлення ідеї цивілізації на зламі XIX–XX ст., цивілізація розумілась як досягнення людини в усіх сферах діяльності, а основною метою прогресу стали називати духовне вдосконалення індивідів[104]. І у цьому випадку не треба протиставляти духовне вдосконалення та ідею комфорту, адже вони виконують різні функції і жодною мірою не суперечать одна одній.

Сучасна Європейська цивілізація приділяє велике значення можливостям самореалізації та самовираження людини. Людина дійсно стає головною цінністю або ж людським капіталом. Лідерка консервативної партії Великобританії М. Тетчер сказала, що кожна людина може вилізти на Еверест для себе, але нагорі вона поставить прапор своєї країни.

Багатство кожної людини насправді є багатством країни. Кожна людина повинна торувати шлях до свого Евересту – це має бути благополуччя та заможність. Громадянам, як платникам податків, треба вчитися бути саме громадянами – частинками соціуму, які шляхом самоорганізації мають вирішувати свої нагальні потреби. У свою чергу, соціально відповідальним повинен бути і бізнес, а ідеальна держава має бути сервісною службою, що забезпечує базові права та свободи. Це тривалий шлях, який Європа пройшла від буржуазних революцій до двох світових воєн.

[104] Schweitzer, A. (1987). *The philosophy of civilization* (p. 91). New York: Prometheus Books.

Цікавими є уявлення про середній клас на пострадянському просторі. Людьми сприймається форма цього явища, а не його сутність. У 90-і рр. XX ст., коли в Україні тривало перше десятиліття «шокової» терапії, рівень доходів шкільних учителів був вкрай незначний. Потрапивши у 1994 р. на роботу вчителем до школи, перший аванс дозволив мені придбати одну шоколадку (що я зрештою і зробив), на більше там просто не було. Не зважаючи на те, шкільні вчителі в більшості відносили себе до «середнього класу», хоча за усіма показниками були за межею бідності.

Наприклад, за даними соціологічних опитувань у 2013 р. до середнього класу себе зараховувало близько половини українців. Хоча, на думку експертів, за рівнем життя до середнього класу в Україні тоді було можна віднести добре як 5-10 % населення[105]. Можливо, український середній клас ще не має того матеріального статку та можливостей, однак спостерігаємо його становлення хоча б в уявленнях. В останні роки в країні значно зменшуються патерналістські очікування від держави. Коріння цього явища знаходяться ще в радянському минулому, коли держава вирішувала скільки і де має працювати людина, якою має бути кількість паркувальних місць біля багатоквартирного будинку, яким має бути розмір килимка в передпокої та ін.

У 2019 р. 42 % населення України вважали, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним, а 50 % вже розуміли головним обов'язком держави забезпечення людям однакових «правил гри»[106]. У 2024 р., за даними Інституту соціології НАНУ, лише 24 % українців вважають, що держава повинна брати більше відповідальності за допомогу людям, але й твердження, що самі люди повинні брати більше відповідальності за допомогу одне одному

[105] Зануда, А. (2013, 5 червня). *Середній клас в Україні: нечисленний і невпливовий.* ВВС Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604_ukraine_middle_class_az

[106] Мокан, В. (2021, 3 листопада). *Як позбутися патерналізму: уроки лідерства в контексті національно-патріотичного виховання*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3343791-ak-pozbutisa-paternalizmu-uroki-liderstva-v-konteksti-nacionalnopatrioticnogo-vihovanna.html

отримало усього 2,8 % прихильників[107]. Усвідомлення того, що лише незалежна людина може бути повноцінним громадянином своєї держави, якому не будуть цікаві пакети із «соціальною» гречкою, ще не прийшло, але торує собі шлях.

Цікаво, що ідея відмови від індивідуальної соціальної відповідальності та намагання перекласти більшість своїх проблем на плечі держави, характерна не лише для пострадянського, але й європейського постсоціалістичного простору. Згадаємо хоча б різницю між західними та східними землями ФРН. Східні землі ще й сьогодні не вибралася із «соціалістичного» болота, залишається й ностальгія за НДР. Відзначимо і той факт, що високий рівень соціальної підтримки може працювати як на благо, так і на шкоду, коли жити на соціальні виплати вигідніше ніж працювати. Отже, бачимо процес позбавлення від патерналізму на Сході Європи і, можливо, формування стійких патерналістських очікувань на її Заході.

Отже, ідея Європейської цивілізації зобов'язана своєю появою капіталізму в його модерному варіанті, який і став підґрунтям появи сучасної модерної демократії. Становлення капіталізму співпало з формуванням національних держав та створенням національних економік. Ну а Греції ми маємо бути вдячні – вдячні за подаровану ідею демократії.

[107] Дембіцький, С. (2024). *Хто відіграє важливу роль в українському суспільстві? Вражаючі зміни воєнного часу.* Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/popsci/022_Dembitskiy_-_Khto_vidigrae_vazlyvu_rol.php

РЕЛІГІЯ – ТЕ, ЩО МАЄ ЗНАЧЕННЯ

Християнство стало цивілізаційним та культурним вибором Європи, адже недарма Європейську цивілізацію називають ще й Християнською. Однак християнство перших століть[108], середньовічне християнство та християнство сучасності – багато в чому різні релігії. Різниця існує і між його західно- та східноєвропейськими версіями, а поява протестантизму подекуди змінила цю релігію до невпізнанності. Згадаємо і той факт, що цінності людей також є продуктом історичного розвитку етносів та націй, і релігія стає тут скоріше виразною приправою до основного блюда.

Близький Схід подарував людству три монотеїстичні (авраамічні) релігії – іудаїзм та дочірні по відношенню до нього християнство та іслам. І хоча сам іудаїзм виріс з політеїстичних уявлень, він став першою цілком монотеїстичною релігією. Проникнення християнства з Близького Сходу в Європу відбулось завдяки старанням Римської імперії. Іудейська війна за незалежність, що тривала у 66-70 рр., завершилась руйнуванням Єрусалима та головного іудейського храму[110], а також

Символи авраамічних релігій[109]

[108] Його часто називають іудеє-християнством.

[109] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Символи трьох головних авраамічних релігій: юдаїзму, християнства та ісламу [Зображення]. Вікіпедія.* https://uk.wikipedia.org/wiki/Авраамічні_релігії#/media/Файл:ReligionSymbolAbr.PNG

[110] Згадкою про нього залишилась частина фундаменту відома під назвою «Стіна плачу».

вигнанням та розселенням євреїв зі своєї землі по території імперії[111]. Чимало вигнанців сповідували християнство[112], що і сприяло його поширенню. Поступово християнство віддаляється від материнської релігії і стає самостійним[113]. Але що ж саме було запозичене з іудаїзму християнством, а згодом й ісламом?

1. Вчення про єдиного бога. На спільності бога у іудеїв, християн та мусульман наголошують в ортодоксальному ісламі. Правда розуміння християн все ж таки різниться від іудейського та мусульманського. В християнстві центральною постаттю є особа Ісуса Христа, який є однією з частин Трійці – одночасно Сином Божим та Сином Людським. Немає в ісламі та іудаїзмі й концепції первородного гріха[114]. В християнській версії монотеїзму цей гріх здійснили Адам та Єва, за що й були вигнані з раю. Христос, який народився від цнотливої матері та бога, загинувши із стражданнями на хресті, спокутував усі гріхи людства, тим самим врятувавши його.

2. Танах, або Старий Завіт. В основі твору – п'ятикнижжя Мойсея (Тора). Тексти Танаху та Старого Завіту дуже схожі, в більшості – тотожні, але в «єврейському» варіанті набагато більша увага приділяється родинним відносинам, а також описам звичаїв та побуту. Чимало оповідей з Танаху міститься в Корані, правда у вільному переказі та й імена головних героїв арабізовані – не Ной – а Нух, не Мойсей – а Муса, не Соломон – а Сулейман та ін.

3. Концепція пришестя месії та Страшного (божого) суду. Месіанство є однією з основ іудаїзму, звідки воно перемандрувало в християнство та іслам. Християни очікують другого пришестя Христа, а за Кораном саме Іса (Ісус) врятує людство від лжепророка Даджаля перед кінцем Світу.

---

[111] Виникнення поняття діаспора тісно пов'язане із розселенням євреїв по всьому світу та формуванню громад, базованих на етнічній та релігійній приналежності.

[112] Римська влада не бачила різниці між іудаїзмом та раннім християнством.

[113] Malina, B. J. (1976). Jewish Christianity or Christian Judaism: Toward a hypothetical definition. *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, 7(1), 46–57.

[114] Людина народжується безгрішною і грішить вже добровільно, відповідальності за первородний гріх на ній немає.

4. Концепція створення світу богом за шість днів. Це положення визнається і в ісламі.

5. Моральні настанови. Нагадаємо, що 10 заповідей були надані богом Мойсею. У свою чергу, мусульмани шанують пророка Мусу, а моральні норми ісламу зазнали беззаперечного впливу християнства та іудаїзму.

6. Культова практика – значною мірою також запозичена з іудаїзму. Християнське богослужбове коло та літургія формувалися під впливом іудаїзму. Простежується зв'язок і між традиціями богослужіння. У християн це читання уривків з Біблії під час богослужіння, у іудеїв – читання в синагозі Тори. Окремі ранні християнські молитви – перероблені іудейські. Згадаємо «Апостольскі постанови» (7:35-38); «Дідаха» («Вчення 12 апостолів») гл. 9-12. Наведемо в якості прикладу тексти трьох молитов – іудейської Кадіш, християнської «Отче наш» та першої сури Корану[115].

Іудаїзм	Християнство	Іслам
1. Хай звеличиться та освятиться ім'я Його велике в світі, котрий створив Він за волею Своєю. 2. І хай воцарює Він царство Своє за нашого життя і в дні ваші і за життя усього дому Ізраїлевого скоріше і в часи найближчі. 3. Хай стане ім'я Його велике благословенним у віках і у віки віків[116].	Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліба нашого щоденного дай нам сьогодні і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим, і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого. Бо Твоє є Царство, і сила і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині й повсякчас, і на віки вічні. Амінь[117].	Ім'ям Аллага Милостивого, Милосердного! Хвала Аллагу, Господу світів! Милостивому, Милосердному! Царю Судного Дня! Лише Тобі ми поклоняємося і лише в Тебе просимо допомоги, веди нас шляхом прямим, шляхом тих, кого Ти наділив благами, а не тих, хто під гнівом Твоїм, і не тих, хто заблукав![118]

[115] Це сучасні тексти молитов, молитва Кадіш має кілька версій, молитва «Отче наш» також відома в кількох варіантах III-IV ст., текст Корану вважається незмінним.

Спільні риси в іудаїзмі та християнстві є в послідовності благословення імені бога, сповідання гріхів й т.п. Деякі християнські обряди (таїнства) схожі із іудейськими, зокрема, занурення у воду під час хрещення та обов'язок занурення в мікву в іудаїзмі. Згадаємо тут й омовіння (в т. ч. ритуальне) у мусульман. Обов'язкове переломлення хліба та споживання ритуального бокалу вина під час свята Песах стали чистиною християнської євхаристії (обряду причащання). Єврейське походження мають молитовні формули християн – Амінь (Амен), Аллілуя (Галилуйа), Осанна (Хоша'на)[119]. Безсумнівно, що ці запозичення полегшувались тим фактом, що іудаїзм перших століть нашої ери вважається доволі плюралістичною релігією, про що свідчить наявність тієї ж Кумранської общини[120]. Деякі прямі запозичення з іудаїзму має й іслам, наприклад, заклик до молитви, який наявний в обох релігіях[121].

Окремо зупинимось на концепції месіанства. В християнстві ця ідея стала ключовою, визначальну роль вона відіграє і в ісламі. Очікування месії є одним із основних постулатів іудаїзму. На зламі нашої та до нашої ер частина євреїв (та ж секта єсеїв чи есенів) чекала свого месію (мошиаха). Очікування припали на доволі буремну епоху – війну проти Перського панування 73-66 рр.

---

[116] Авторы Википедии. (без даты). *Кадиш. Википедия*. https://ru.wikipedia.org/wiki/Кадиш

[117] Автори Вікіпедії (б.д.). *Отче наш. Вікіджерело*. https://uk.wikisource.org/wiki/Отче_наш

[118] Risale. (2018, May 26). *Сура 1 аль-Фатіха.* https://risale.in.ua/qoran/2018/05/26/%D1%81%D1%83%D1%80%D0%B0-1-%D0%B0%D0%BB%D1%8C-%D1%84%D0%B0%D 1%82%D1%96%D1%85%D0%B0/

[119] Автори Вікіпедії (б.д.). *Амен*. *Вікіджерело.* https://toldot.com/amen.html; Sinclair, J. (2009, March 6). *Hosanna*. *The Jewish Chronicle*. https://www.thejc.com/judaism/jewish-words/hosanna-kx5cfnku; Wikipedia contributors. (n.d.). *Hallelujah*. *Wikipedia.* https://en.wikipedia.org/wiki/Hallelujah

[120] Sáenz-Badillos, A. (1996). *A history of the Hebrew language* (J. Elwolde, Trans.). Cambridge University Press; Thiede, C. P. (2000). *The Dead Sea Scrolls and the Jewish origins of Christianity*. London: Palgrave Macmillan.

[121] NV (New Voice). (2016, 16 листопада). *Іудеї-ортодокси заблокували заборону на гучні заклики до намазу*. https://nv.ua/bbc/iudeji-ortodoksi-zablokuvali-zaboronu-na-guchni-zakliki-do-namazu-275164.html

до н. е., захоплення Іудеї римлянами у 63 р. до н. е., очікуванням та підготовкою повстання проти Римської імперії. Це й зумовило наявність значної кількості мандруючих проповідників, згаданих у працях Й. Флавія[122]. Тому поява Христа (до речі Христос – це перекладом грецькою мовою іудейського релігійного терміна «месія», посланця божого, рятівника людей), цілком вписувалась в контекст цього явища. Нагадаємо й той факт, що сам Ісус був євреєм (а національність у євреїв передається по матері[123]), євреями були і його учні – апостоли. Раннє християнство сприймалось сучасниками як іудейська секта, хоча своїми діями Ісус порушував багато іудейських культових норм, зокрема, спілкувався з грішниками, відпускав гріхи, що в іудаїзмі міг робити тільки бог.

Не викликає сумнівів, що, будучи євреєм за народженням, Ісус виховувався і навчався в іудейських традиціях, святкував єврейські релігійні свята згідно з Торою та ін. Чимало згадок цього бачимо в Новому Завіті. Навіть місце його народження – Віфлеєм, узгоджується з передбаченням пророка Міхея про те, що саме тут народиться вождь, який врятує народ Ізраїлю. Народження немовляти відбулось у пастушій стайні. Восьмого дня після народження немовля назвали Ісусом і здійснили над ним обряд обрізання. Хоча точна дата його народження невідома, традиційно цю дату відносять на 25 грудня, до речі, саме в цей день народився й бог Мітрос (римська версія давнього іранського бога Мітри). Невідомо, чи мав Ісус системну релігійну освіту, хоча відомо, що він відвідував Єрусалимський храм і навіть вигнав з нього торговців (інших храмів в місті просто не було).

Іудейські ортодокси ополчились проти Ісуса. Коли той прибув до Єрусалима на святкування Пасхи, його віддали на суд синедріону – найвищому органу політичної та судової влади в

[122] Флавий, И. (1991). *Иудейская война*. Минск: Беларусь. Див стор. 16, 42-43, 155, 166, 170, 285, 294, 297 та ін.

[123] Згадаємо і той факт, що християнська догматика базується на концепції непорочного зачаття діви Марії, але в давньоєврейській мові слово «הָעַלְמָה» (almah) може розумітися і як молода жінка, і як дівчина. Значення слова залежить від наголосу. Проблема із наголосами була і у мусульман, адже арабська мова теж належить до семітської групи мов. Лише в X ст. в тексті Корану були розставлені наголоси. Вважається, що це дозволило уникнути багатозначності.

Єрусалимі. Суд засудив Ісуса Христа до смерті та передав це рішення на затвердження римському намісніку Понтію Пілату. Синедріон звинуватив Христа у спробі заколоту проти релігії, суд засудив його до страти як самозванця та богохульника, який ще й проголосив себе царем іудейським (і тут розумілося саме «духовне» царство). Можна сказати, що Ісус був засуджений за богохульство, тому що він оголосив себе месією і «сином божим».

Але за римським правом усі питання у взаєминах між людиною і богом (чи богами) боги здатні вирішити цілком самостійно, не користуючись можливостями людського суду. За твердженням римського імператора Тиберія (14-37 рр. н. е.): «нехай боги дивляться на такі образи богів»[124]. Винятком були випадки, коли самі римські імператори оголошували себе богами, тоді владні суди як би ставали «божими». Отже, Христа покарали не як релігійного злочинця, а як політичного. Цікаво, що надпис на хресті «Ісус з Назарету, Цар Іудейський» (ІНЦІ, або INRI на латині – IESUS NAZARENUS REX IUDAEORUM), можна розуміти саме як звинувачення у спробі відірвати Іудею від Римської імперії. Рабини Єрусалима навіть просили Понтія Пілата не писати на хресті цей надпис. До речі, через розп'яття карали карних та політичних злочинців, а от руйнівників релігії страчували через побиття камінням. Так що очевидно, що справжнім політичним творцем християнства слід вважати римську юстицію.

Як уже зазначалося, після Іудейської війни 66-71 рр. храм в Єрусалимі був зруйнований, а місто сильно пошкоджене. Чимало євреїв було виселено з Близького Сходу та розселено по території Римської імперії. Саме ця міграція, а серед мігрантів було чимало християн, і започаткувала становлення християнства як європейської релігії[125], а згодом і однієї з Світових. Перші вселенські собори все більше і більше віддаляли християнство від своєї першооснови, роблячи його самостійною релігією. Хоча давні,

[124] Robinson, O. (1973). Blasphemy and sacrilege in Roman law. *Irish Jurist*, 8(2), 356–371. https://www.jstor.org/stable/44027907

[125] До речі перші два століття конкуруючою до християнства релігією був мітраїзм, дуже популярний серед римської знаті.

так звані дохалкідонські[126] церкви, ще й зараз зберігають чимало іудейських традицій, таких як обрізання, шанування суботи й т.п. Факт важливості іудаїзму для історії християнського віровчення визнає сучасна католицька церква, яка ще у 1965 р. окремою енциклікою визнала єдність бога для християн, іудеїв та мусульман та наголосила на історичних зв'язках між релігіями[127].

З точки зору ортодоксального іудаїзму християнство довгі роки залишалось іудейською єрессю, хоча дискусія – чи вважати його ідолопоклонництвом або ж прийнятною формою монотеїзму, триває й сьогодні[128]. До речі, цей факт жодною мірою не слугує виправданням антисемітизму, але частково пояснює його природу. Серед іншого виникає й реформований іудаїзм, представники якого визнають месіанство Христа[129], хоча цей рух важко назвати багаточисельним. Загалом до євреїв себе відносять 14 млн чоловік[130], з них 7,2 млн мешкає в Ізраїлі[131]. Але чимало євреїв в сучасному Ізраїлі відносяться до т. зв. формальних віруючих, чимало й атеїстів[132].

---

[126] Церкви, що за різними причинами не визнали рішення Халкідонського собору 451 р.

[127] Pope Paul VI. (1965, October 28). *Declaration on the relation of the Church to non-Christian religions: Nostra aetate*. Vatican.va. https://www.vatican.va/ archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html

[128] *הידפיקיו יפתתשמ. ירצונ-ידוהיה סומלופה (עודי אל דיראת).* הידפיקיו. https://he.wikipedia.org/wiki/רצונ-ידוהיה_סומלופה

[129] Браун, М. (2016, 11 января). *Ватикан ошибается: евреям нужен Иисус. Ieshua.org.* https://ieshua.org/vatikan-oshibaetsya-evreyam-nuzhen-iisus.htm

[130] ZN.UA. (2012, 23 грудня). *Соціологи підрахували кількість вірян на землі: найбільше християн і мусульман.* https://zn.ua/ukr/SOCIETY/sotsiologi_pidrahuvali_kilkist_viryan_na _zemli_naybilshe_hristiyan_i_musulman.html

[131] Wikipedia contributors. (n.d.). *Demographics of Israel*. *Wikipedia.* https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Israel

[132] Цікаво, що ідея побудувати в сучасному Ізраїлі крематорій зустріла супротив релігійних фанатиків. Див.: Narod News. (2006, 13 ноября). *Еврейские модернисты хотят построить крематорий в Израиле.* https://news.narod.co.il/news/97690; LIGA.net. (2007, 23 августа). *Израиль лишился единственного коммерческого крематория.* https://news.liga.net/society/news/izrail-lishilsya-edinstvennogo-kommercheskogo-krematoriya; RBC-Україна. (2011, 29 декабря). *В Израиле прошел митинг против религиозного экстремизма и сегрегации.* https://www.rbc.ua/rus/news/v-izraile-proshel-miting-protiv-religioznogo-ekstremizma-29122011090800

Одержавлення християнства дозволило Європі убезпечитись від варварізації постримського імперського простору. Релігія стала тим механізмом, який цивілізував прийшлі племена та народи, поширення християнства стало маркером цивілізованості, а прийняття нової релігії – питанням державного значення. Християнізація варварів породила нову історичну реальність Середньовіччя.

Паралельно з одержавленням християнства формується інститут Церкви, яка стає складовою державних інституцій. В Західній Європі Рим певний час ставив себе вище світської влади, в Східній – християнство ледь не одразу стало частиною візантійської бюрократії. Як пишуть в історичних працях – «темні середні віки» змінилися добою Відродження. Християнство цього часу знаходилось під впливом античних уявлень та було антропоцентричним (в усякому разі настільки, наскільки це допускає релігія).

Розкол (схизма) християнської церкви на православ'я та католицизм у 1054 р. хоча і зафіксував наявні культурні та політичні відмінності між Східною та Західною Європою, не став фатальним, а християнство залишилось одним із ключових чинників розвитку Європи. Навіть виокремлення у XVI ст. з католицизму протестантизму та жорстокості релігійного протистояння кардинально не розкололи Європу, а зрештою призвели до балансу та мирного співжиття між католиками та протестантами. Правда ціна цього балансу була важкою.

Поява протестантизму призвела до глибинної соціальної трансформації, формування нових соціальних відносин, посилення міщанства та перетворення його в буржуазію та пролетаріат. Менша кількість релігійних свят та ідея, що жодна людина не може бути досконалою у своїх вчинках, сприяла щоденному намаганню прославити бога своїм життям. Однією із форм цього прославлення було працелюбство. Соціальні зміни викликали до життя й зміни в економіці – промислова революція кінця XVIII – початку XIX ст. прискорила історію.

Християнство (в усіх його варіаціях) формує образи життя, стандарти соціальної поведінки, моральні настанови. Воно відіграє ключову роль в становленні державності та легітимізації влади – починаючи від коронації імператорів Священної Римської імперії, християнізації князем Володимиром Русі, церков-

них реформ протестантського Цюріха чи боротьбою болгар за незалежність під гаслами відновлення Болгарської церкви.

Цікаво, що християнство стало своєрідним паровідводом соціальних вибухів. Має воно й компенсаційну функцію. Релігійність підвищується в суспільствах, де людське життя не захищене, і апеляція до «вищих сил» як би компенсує його знецінення. Цінність людського життя швидко нівелюється під час військових дій, адже смерть багатьох, на жаль, швидко стає статистикою. У свою чергу, в країнах, де дієво працює система захисту громадянина, а людське життя є вищою цінністю, релігійність зменшується.

Окрім політичних функцій, християнство формує єдину систему цінностей всередині певної спільноти та їхню спільність, окремішність чи множинність в системі співіснування різних спільнот. Буквальне сповідування певної системи уявлень, за умови відсутності критичного сприйняття, призводить до релігійного фанатизму. На жаль, але це явище залишається актуальним і для нашого часу і для майбутнього. Поведінка віруючого передбачає монополію на правду, бачення Світу крізь призму протиставлення «свій» – «чужий». Винятковість кожної релігії – від можливості врятуватись (християнство, іслам, частково – буддизм) до безпосередньої ідеї богообраності (синто, іудаїзм). З одного боку – варіативність, з іншого – джерело конфліктів майбутнього по різних лініях – від напрямків та течій всередині однієї релігії, не кажучи вже про «сусідські» (географічно, соціально, етнічно та ін.), до глобального протистояння монотеїстичних та політеїстичних уявлень.

У Європі з розподілом християнства на католицизм та православ'я, а згодом й на протестантизм справа не завершилась. Християнство в Європі успішно розтягнули по національних «квартирах» – більшою мірою це відноситься до православ'я та протестантизму, меншою – до католицької церкви. Цікаво, що схожа доля спіткала й інші світові релігії. Не зважаючи на декларування «планетарної» умми (як концепції приналежності мусульман до єдиної віри), іслам Алжиру та іслам Татарстану має чимало відмінного. Буддизм, так само як і християнство та іслам, ставав хребтом формування національних держав і почувався впевнено лише там, де був обраний правителями офіційною релігією. Материнський до буддизму індуїзм, хоча і не

вважається релігією світового масштабу (зважаючи на 1 млрд послідовників), розпорошився ледь не від початку появи та поширення навіть у рамках однієї держави.

Християнська цивілізація (якщо це визначення зараз є коректним), як і будь-яка інша побудована за релігійною ознакою цивілізація, залежить від своїх носіїв. На сьогодні Європу можна назвати християнською цивілізацією настільки, наскільки на цій території сповідують християнство в усіх його формах – від формального визначення приналежності чи відданості традиціям – до фанатичного сприйняття та монополії на істину.

Та ж сама ситуація з ісламом, ще однієї дочірньої до іудаїзму релігії. В Мекканський період (610-622 рр.) своєї проповіді Мухаммад сподівався, що за ним підуть не лише араби-язичники, але й монотеїсти (а це були насамперед громади іудеїв), і лише після того, як вони не визнали у ньому пророка, іслам став ісламом. Основні культові постулати ісламу були сформовані вже у Мединський період (622-632 рр.). В що саме вірують мусульмани? Насамперед, це єдиний для усіх монотеїстів бог (у версії мусульман – Аллах). Версія мусульман набагато ближча до іудейської, тут бог так само не має образу, він всемогутній, його не можна зображати. Також мусульмани вірують в янголів, що є спільним для них, іудеїв та християн. Наприклад, основи віровчення Мухаммад отримав через ангела Джабраїла (в іудейській та християнській традиції – Гавриїла). Схоже відношення до канонічності релігійних текстів. У мусульман віра в боже одкровення полягає у канонічності тексту Корану. Практично всіх героїв Тори (чи П'ятикнижжя Мойсея) мусульмани визнають пророками (Адам, Нух (Ной), Муса (Мойсей), Іса (Ісус) та ін.), що на їхню думку є свідченням зв'язку ісламу з попередніми релігіями. Поза цією традицією є хіба що визнання пророком Олександра Македонського (в Корані – Іскандера). Важливу роль в ісламі відіграє масіх («помазаник»), у Корані масіхом названий Іса ібн Марьям (Ісус син Марії).

Вірують мусульмани у воскресіння та страшний суд. Віра в передвизначеність (долю) вочевидь ближче до іудейського сприйняття і, можливо, йде своїм корінням в ідею богообраності.

А от культова практика ісламу має як зовнішні запозичення, так і суто самостійні елементи. Статус мечеті однозначно ближ-

чий до статусу синогоги і аж ніяк не в'яжеться з католицько-православним уявленням про церкву (тут в значенні споруда[133]), як «тіло Христа».

Обов'язковість щоденної п'ятиразової молитви запозичена в зороастризмі. Звідти взяті й окремі сюжети з Авести. Наприклад, в зороастризмі душу людини на мосту Чинват зустрічає красива дівчина (за різними тлумаченнями це або совість людини, або ж уособлення його віри за життя). В ісламі душа людини має перетнути міст Сират, а в раю душу праведника очікують юні діви.

Іслам – це жива релігія, яка так само має здатність до модернізації. Наприклад, концепція джихада (будь-якого зусилля, спрямованого на ствердження ісламу) від початку розумілася як священна війна з невірними (язичниками або ж із немусульманами). Перший джихад – це війна мусульманської Медини з язичницькою Меккою, яка завершилась її поразкою у 630 р. Вже у X ст., коли іслам припинив поширюватись шляхом завоювань, з'являється концепція «землі згоди» – де при владі знаходяться не мусульмани, але ніщо не заважає їм сповідувати іслам. Відповідно й визначень джихаду стає більше. Окрім джихаду «меча», з'являється джихад мови, джихад серця, джихад руки – як ідея пропаганди ісламу, посилення індивідуальної віри через приборкання власних гріхів та будь-якої дії, спрямованої на поширення та ствердження ісламу.

Ідея єдності релігійної та світської влад (або ж її підконтрольності ісламу) теж одна з домінуючих в цій релігії, була сформована коли Мухаммад став главою релігійної громади в Ясрібі (Медині), а також зайняв усі вищі посади – правителя, прокурора, судді, головнокомандуючого. Не розрізняє іслам мораль та право, і хоча зараз це вважається проблемою ісламу, чимало аналогій можна знайти і в інших монотеїстичних релігіях. Традиційним для кочового арабського суспільства був і культ смерті, адже кочова тюрма це нонсенс. Правда у XXI ст. більшість бедуїнів «кочує» на автомобілях хіба що від будинку до

[133] Християнська церква об'єднує християн у спільноту, яку називає «церквою» – тілом Христовим чи нареченою Христа. Передбачається, що ті, хто входить до цієї спільноти, врятуються, інші – ні. Увійти до цієї спільноти можна лише через обряд хрещення.

торговельного центру. Зв'язок релігій простежується і через харчові заборони, які в ісламі близькі до іудейських. А от Сунна недарма називається мусульманським Євангелієм, адже її формування почалося з оповідей про пророка Мухаммада. Але тому, що пророк в ісламі все ж людина, цей текст канонічним так і не став. Цікаво, що ісламське право – шаріат відповідає бажанню багатьох релігій контролювати свою паству, просто можливостей реалізувати це на практиці було менше. Одна з прихованих проблем ісламу – питання тотожності регіональних арабомовних текстів Корану[134]. За відсутності інституту Церкви – повна уніфікація тексту практично неможлива, але це може стати й доволі вагомою причиною для потенційного розколу. Нагадаємо, що причиною розколу ісламу на сунітів та шиїтів стало питання наслідування влади, а вже згодом на нього нашарувались теологічні розбіжності.

Чи можлива реформація в ісламі? Цілком, але це не стане «копіюванням» європейського досвіду. Причина та ж сама – відсутність інституту Церкви, що дозволяє доволі аморфно існувати ісламу в локальних національних рамках та водночас вважати себе єдиною світовою уммою. До речі, вважається, що у 2015 р. кількість мусульман в Світі перевищила кількість християн, і ця тенденція залишається сталою[135]. Мусульмани становлять більшість у 49 країнах, в яких мешкає 73 % вірян, тоді як 87 % християн живуть в 157 переважно християнських країнах. Іслам залишається й «наймолодшою» релігією світу, середньостатистичному мусульманину 23 роки, індуїсту – 26, християнину – 30[136].

---

[134] Текст Корану вважається незмінним, але щонайменше в ранньому ісламі існували альтернативні редакції. Див.: Reynolds, G. S. (2015, August 7). Variant readings: The Birmingham Qur'an in the context of debate on Islamic origins. *Times Literary Supplement*, 14–15. https://nd.academia.edu/GabrielSaidReynolds

[135] Pew Research Center. (2015, April 2). *The future of world religions: Population growth projections, 2010-2050 – Why Muslims are rising fastest and the unaffiliated are shrinking as a share of the world's population*. https://www.pewresearch.org/religion/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/

[136] ZN.UA. (2012, 23 грудня). *Соціологи підрахували кількість вірян на землі: найбільше християн і мусульман.* https://zn.ua/ukr/SOCIETY/sotsiologi_pidrahuvali_kilkist _viryan_na_zemli _naybilshe_hristiyan_i_musulman.html

На жаль, але сучасний Світ, у тому числі й Європа, все частіше зустрічається з релігійним фанатизмом. Згадаємо найбільш резонансні випадки останнього часу. У 2011 р. норвезький «націоналіст»[137] Андреас Брейвік здійснив низку терористичних актів, у т. ч. напад на молодіжний табір. Під час нападів загинуло 77 чол., а 151 отримали поранення. Причиною вчинків Брейвік назвав ненависть до мультикультуралізму та мусульман, які, за його переконаннями, руйнують норвезьке суспільство[138]. У 2015 р. вже послідовники радикального ісламу напали на редакцію журналу «Charlie Hebdo» в Парижі та вбили 12 чол. його працівників, ще п'ятеро були вбиті під час пов'язаного нападу на кошерний супермаркет. Причиною нападу стала публікація журналом карикатури на пророка Мухаммада[139]. У 2019 р. під час нападу на мечеть в Новій Зеландії було вбито 49 чоловік[140]. У 2020 р. у Франції релігійним фанатиком був убитий учитель історії, який немовби показав учням на уроці карикатуру на пророка Мухаммада[141]. Виявилось, що його учениця набрехала про цей випадок батькам, адже не хотіла щоб ті дізнались про її погану поведінку[142]. І як не банально буде виглядати ця думка, все ж таки наведемо її – релігійний фанатизм несе Європі серйозну загрозу.

---

[137] За його власним визначенням.

[138] Wikipedia contributors. (n.d.). *Anders Behring Breivik. Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Anders_Behring_Breivik

[139] BBC Русская служба. (2020, 1 сентября). *Charlie Hebdo переопубликовал карикатуры на пророка. В среду начнется суд по делу о терактах*. https://www.bbc.com/russian/news-53987391

[140] BBC Українська служба. (2019, 15 марта). *Нападение на мечети в Новой Зеландии: 49 погибших, десятки раненых*. https://www.bbc.com/ukrainian/news-russian-47574485

[141] Кропман, В. (2020, 16 октября). *Под Парижем убит учитель за карикатуры на пророка Мухаммеда*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/ru/ubijstvo-v-parizhskom-metro-rasceneno-kak-terakt/a-55305879

[142] Герасименко, Я. (2024, 3 листопада). *Обезголовлення вчителя, якого звинуватили в «ісламофобії»: у Франції судитимуть 8 людей*. Громадське. https://hromadske.ua/svit/234000-vbyvstvo-frantsuzkoho-vchytelia-iakoho-zvynuvatyly-v-islamofobiyi-sudytymut-8-liudey

Станом на сьогодні фанатизм залишається складовою частиною багатьох релігій. Віра у беззаперечну перевагу своєї релігії над іншими подекуди призводить до спроб фізичної реалізації цієї «переваги». Хоча, як можна помітити, в ісламі, християнстві та іудаїзмі чимало спільного, набагато більше ніж уявляє собі середньостатистичний християнин, іудей чи мусульманин. Але висвітлюється зазвичай те, що роз'єднує, а не те, що об'єднує.

Що ще об'єднує релігії? Основне питання, на яке прагне відповісти чи не кожна релігія – «Чи є смерть кінцевою?» або ж «Чи є життя після фізичної смерті?». Саме для цього була винайдена концепція безсмертної людської душі, яка (звісно ж за умови приналежності до певної релігії чи духовної школи) не помирає разом із тілом, а продовжує своє самостійне існування. Особливе значення концепція душі має в авраамічних релігіях. Безсмертна душа є однією з основ вірування, а тіло розуміється як тлінне вмістилище для душі. В буддизмі, як і схожих на нього кармічних релігіях, душа йде на перероджения або ж визволяється від «матеріального світу».

У безсмертя душі вірили ще в давній Месопотамії, після смерті душа людини потрапляла у підземне місто – антипод земному. В Стародавньому Китаї душу людини зустрічав чиновник, для якого його земний колега писав супровідну характеристику, яку клали разом із небіжчиком (інколи до неї додавали й хабара). Єгиптяни зберігали мумію, яка була вмістилищем фізіологічної душі і місцем, куди колись мала повернутися душа-індивідуальність. Єврейські релігійні ультраортодокси й зараз намагаються зібрати усі шматки людського тіла, якщо воно було пошкоджене вибухом чи аварією, та поховати разом, бо колись воно відродиться з приходом месії.

По факту, жодних підтверджень наукою наявності душі не існує (якщо не рахувати теологічних спекуляцій на цю тему), тим більше не існує й її безсмертя. Те, що релігія розуміє під душею, є насправді ознаками індивідуальності людини, які формуються, з одного боку, за допомогою здібності людського розуму мислити, з іншого – завдяки соціалізації людини через освіту, досвід та виховання. Пошкодження людського мозку в результаті аварії може зробити з людини «овоч» із повною втратою індивідуальності, божевілля чи безумство є хворо-

бами, які подекуди кардинально змінюють й навіть знищують особистість, а вихована тваринами людська діти стають не людьми, а тваринами.

Незважаючи на всю привабливість концепції наявності душі та її безсмертя, мусимо визнати, що всі ці уявлення є продуктом страху людини перед смертю. Але якщо життя у людини єдине, жодних інших його версій немає і продовження не буде, отже, життя стає найвищою цінністю. Відповідно, найбільшим соціальним злочином є позбавлення життя іншої людини. А покарання за злочин не може бути відкладеним – «загробним», «потойбічним», «небесним», «кармічним» й т. п. Якщо життя є вищою цінністю, оптимальним покаранням для вбивці мало б стати довічне ув'язнення.

Атеїзм, у першу чергу, заперечує наявність душі, в другу – богів (чи бога), духів, вищих сил, у т. ч. він виступає проти обожнення природи, Всесвіту тощо, але він не є запереченням моралі чи норм суспільства. Атеїзм також не є релігією, бо він оперує не категоріями віри, а категоріями знання. До речі, початок поширення атеїзму в Європі припадає на епоху Просвітництва, яка подарувала людству чимало атеїстів та агностиків.

На зламі XX-XXI ст. бачимо чергову хвилю поширення атеїзму. За дослідженнями релігійності з 1980 по 2020 рік, у т. ч. за матеріалами Всесвітнього дослідження охорони здоров'я (WVS)[143] значення релігії в більшості країн знизилося[144]. Збільшення відбулось на просторі колишнього Радянського Союзу, де стало більше як активних (практикуючих) віруючих, так і формальних (непрактикуючих) вірян. А от у розвинутих країнах Західної Європи та Північної Америки рівень релігійності знижується, а поширення атеїзму зростає. Африка та мусульманські країни, навпаки, показали високий рівень релігійності, тут навіть кількість формальних віруючих незначна.

[143] Проводився між 2007 та 2019 рр.

[144] Mathers, C. (2020, September 30). *Global trends in religiosity and atheism 1980 to 2020*. https://colinmathers.com/2020/09/30/global-trends-in-religiosity-and-atheism-1980-to-2020/; Inglehart, R. (2020). Giving up on God: The global decline of religion. *Foreign Affairs*, *99*(5), 110–118. https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-08-11/religion-giving-god

Серед європейських країн, які мають найвищу частку атеїстів, виділяються Чехія (70%), Швеція (68%), Естонія (64%) і Нідерланди (60%). Інші країни, в яких більше 50% населення не вірять у бога, включають Норвегію, Великобританію, Францію та Данію. Додамо сюди ще Австралію з її 45 %. У Швейцарії цей рівень становить 36 %, в США – 25 %[145]. На думку новозеландського психолога з Оклендського університету Квентіна Аткінсона, ці країни відрізняються сильними системами освіти та соціального забезпечення, низькою соціальною та майновою нерівністю. «Загалом люди менше бояться того, що їх може спіткати», – зазначає дослідник[146].

Цікаво, що високий рівень атеїзму характерний для Китаю – 78 % та Південної Кореї (більше 50 %), що може бути визначено й специфікою релігійності. Навіть в шиїтському Ірані у 2020 р., за умови гарантовано анонімного опитування, близько 9 % іранців визначили себе атеїстами, а близько 20 % сказали, що вони не вірять у бога чи інших надприродних істот, таких як джини. При тому більшість іранців 78 % – вірять у бога, лише 37 % – у життя після смерті, а 30 % вірять у рай і пекло[147].

Наведені вище дані збігаються з опитуванням Gallup International, яке охопило понад 50 000 респондентів у 57 країнах. Найбільша кількість віруючих виявилась в Гані (96 %), Вірменії (92 %), Фіджі (92 %), Нігерії (93 %), Македонії (90 %). Але у цілому в період між 2005 та 2011 роками кількість людей, які стверджують, що є релігійними, зменшилася – з 77 % до 68 %. У масштабі планети кількість людей, які вважають себе атеїста-

[145] Там само.

[146] Nuwer, R. (2014, December 19). *Will religion ever disappear?* BBC Future. https://www.bbc.com/future/article/20141219-will-religion-ever-disappear

[147] ZN.UA. (2012, 23 грудня). *Соціологи підрахували кількість вірян на землі: найбільше християн і мусульман.* https://zn.ua/ukr/SOCIETY/sotsiologi_pidrahuvali _kilkist_viryan_na_zemli _naybilshe_hristiyan_i_musulman.html; Mathers, C. (2020, September 30). *Global trends in religiosity and atheism 1980 to 2020*. https://colinmathers.com/2020/09/30/global-trends-in-religiosity-and-atheism-1980-to-2020/; Inglehart, R. (2020). Giving up on God: The global decline of religion. *Foreign Affairs*, *99*(5), 110–118. https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-08-11/religion-giving-god

ми, зросла на 3 %. За оціночними даними, частка атеїстів в світі становить 13 %[148].

Якщо уважно подивитися на список європейських країн, можна побачити, що лідерами за кількістю атеїстів стали країни, де ще нещодавно більшість (або відчутна частина) населення сповідувала протестантизм[149]. Припускаємо, що саме атеїзм стане новим драйвером розвитку Європейської цивілізації, як свого часу це зробило християнство доби Римської та Візантійської імперій, а у Новому часі й протестантизм.

Нагадаємо, що чимала частина населення все одно залишається т. зв. віруючими, без будь-якої «глибокої віри», для них це данина традиції. Зважаючи, що формалізація віри не сприяє сповідуванню релігійного фанатизму, але водночас стає достатнім чинником для утримання від антисоціальних дій, це цілком відповідає сучасним європейським потребам.

На сьогодні для сучасної Європейської цивілізації релігійне питання не є пріоритетним. Це знайшло своє відображення в проєкті Європейської Конституції, де немає жодних згадок про релігію, статус якої залишається невизначеним, адже передбачається, що європейське суспільство складається з людей, які розрізняються за етнічним походженням та віросповіданням[150].

Отже, християнізація Європи стала однією з підвалин формування Європейської цивілізації, недарма її часто називають саме християнською цивілізацією. Тому й відмовлятися від нього не слід, незважаючи на сучасні соціальні тенденції. Для багатьох людей саме релігійність залишається моральним імперативом, який утримує їх від асоціальної поведінки. Християнство залишається і ще значний час буде однією з найпоширеніших світових релігій – його притримується біля третини людства. Християнство займає перше місце у світі за географічним розповсюдженням, тобто християнські громади присутні чи не у кожній країні світу. В світовому масштабі християнство стало важливим

[148] Nuwer, R. (2014, December 19). *Will religion ever disappear?* BBC Future. https://www.bbc.com/future/article/20141219-will-religion-ever-disappear

[149] Теза потребує подальших досліджень.

[150] Ковальчук, Т. (2009). Особливості формування єдиного культурного простору об'єднаної Європи. *Віче*, (3), 14-16.

фактором вестернізації. Важливу роль продовжують відігравати й ті напрямкам протестантизму, з яких дійсно «виріс» капіталізм. Але недарма ми не знаходимо в проєкті Конституції ЄС згадок про релігію, адже, як свідчить світова історії релігійні питання можуть стати «яблуком розбрату». Адже побічний продукт релігійності – неприйняття інших точок зору, відсутність критичного мислення, догматизм та фанатизм. На щастя, більшість населення Європи поступово перетворюється на т. зв. формальних віруючих, для яких ці негативні прояви не є системними.

У релігійній сфері найбільшим викликом для Європи вважається її повільна ісламізація. Європа знайома з ісламом чи не від початку його появи, і ці взаємини важко назвати конструктивними. Згадаємо арабське підкорення Піренейського півострова, хрестові походи на Близький Схід, османські завоювання Південно-Східної Європи тощо. Глобалізація змінила Світ і дала надію на порозуміння. Іслам треба робити не ворогом, а другом. Через освітні та культурні інструменти треба наголошувати не на різниці в «авраамічних» релігіях, а на спільних моментах. Водночас слід активно протистояти екстремізму і робити це треба не лише в Європі, а й працюючи з мусульманами в ісламських країнах, насамперед, в регіонах, які є джерелами міграції. Можливо для цього необхідно створити європейський аналог USAID (Агентство США з міжнародного розвитку). Не слід демонізувати «ісламський» вплив на Європу, адже працюючий європейський бюрократичний апарат, образ життя та освітня система сприяють адаптації мігрантів в європейське середовище.

Однак за певних обставин не слід виключати потенційну загрозу ісламізації в перспективі. У такому випадку Європа може перейняти досвід того ж Ізраїлю, в якому діє Міністерство релігії та існують офіційні релігійні приписи (заборона працювати по суботах, обов'язкове маркування кошерності їжі та ін.). Але це має бути тимчасова міра, адже потенційно об'єднання релігії та держави несе негативні наслідки.

Спрогнозуємо також й появу нових релігій, які можуть стати конкурентами традиційним віровченням. З найвірогіднішого – поклоніння Штучному Інтелекту. Чимало послідовників буде у культу сингулярності. Теза, що сингулярність не зупиниться на Землі і охопить увесь Всесвіт, а у додачу ще й зробить людські

душі частиною великого «комп'ютера» чи свідомості (а, отже, безсмертними), знайде багатьох послідовників після смерті Рея Курцвейла. Низка культів буде пов'язана із робототехнікою, популярними комп'ютерними іграми, художніми творами тощо. Нікуди не зникнуть й різноманітні варіації християнства – католицизм, православ'я та протестантизм будуть мати своїх адептів. Але й серед традиційних вірувань популярними стануть віртуальні храми, служби, проповіді, сповіді та ін.

З позитивних факторів – постійне зростання частки громадян, які відносять себе до атеїстів. Саме атеїзм є одним із драйверів науково-технічного та соціального розвитку, отже, слід всіляко підтримувати та популяризувати наукові та технічні досягнення. Освіта має бути позбавлена зв'язків із релігією, відділеною від неї має залишатися і держава.

Ми не йдемо в Європу –
ми повертаємось додому.

УКРАЇНА – ЦЕ ЄВРОПА

У 2003 р. побачила світ книжка «Україна – не Росія», автором якої був тодішній президент України Леонід Кучма[151]. Залишаємо за лапками питання чи був Кучма повноцінним автором книжки або ж вона побачила світ завдяки старанням літературних поденщиків, які керувалися його вказівками. Але очевидно, що в книжці виражені погляди Кучми та тогочасного керівництва України на взаємини з Росією. Саме тому книжка, як своєрідне «послання» російським елітам, вперше побачила світ російською мовою у Москві, а вже згодом була перекладена українською. Помітною вона стала і для значної частини українських можновладців (таке собі пострадянсько-чиновницьке «Геть від Москви!»[152]), адже ментальна залежність від Росії, що була набута через виховання, освіту, спосіб життя та спільне радянське минуле, залишалась дуже сильною.

У книжці подавався огляд історії України XX ст., у т. ч. й через сторінки біографії самого Кучми, але основна ідея полягала у необхідності відокремлення українського вектора розвитку від російського. Бачимо тут розлогі міркування чому саме Україна не Росія та роздуми про необхідність спільного з Росією або ж окремішнього шляху до Європи[153].

---

[151] Кучма, Л. Д. (2003). *Украина – не Россия*. Москва: Время.

[152] Авторство вислову приписують українському поету Миколі Хвильовому, який у 20-і рр. XX ст. закликав до інтеграції української літератури до літератури європейської.

[153] В травні 2025 р. міністр іноземних справ РФ С. Лавров заявив, що книжка Кучми «Україна – не Росія» стала «фундаментом сучасних націоналістичних еліт» в Україні. Див.: Shostal, O. (2025, May 23). *Lavrov suddenly made claims against Kuchma. All because of a book published 22 years ago.* 112 Ukraine. https://pre.112.ua/en/lavrov-raptovo-visunuv-pretenzii-do-kucmi-vse-cerez-knigu-vidanu-22-roki-tomu-64039

Для сучасної України вступ до Європейського Союзу може бути не просто питанням політичного вибору, а питанням існування як суверенної незалежної держави. Це розуміють у ЄС, 25 червня 2024 р. на першій міжурядовій конференції Україна – ЄС відкриті офіційні переговори про вступ. Але що може дати Україна Європі, щоб стати невід'ємною частиною її майбутнього?

28 лютого 2024 р. в European University Institute (Флоренція, Італія) відбувся науковий семінар «Нові підходи до викладання історії Європейського Союзу», де прозвучав і мій виступ. Тема доповіді: «Що може дати Україна Європейському Союзу»[154]. Були озвучені сім пунктів переваг, які можуть представляти цікавість для ЄС.

1. Територіальний потенціал. В умовах мирного часу Україна є одним із транзитних шляхів між Європою та Азію (під час війни цей потенціал реалізувати неможливо).

2. Сировинний потенціал. Україна багата на сировинні ресурси, зокрема, в Україні є поклади рідкоземельних металів, а підтверджені запаси літію найбільші в Європі. В країні наявні поклади нафти, вугілля, урану. Величезний потенціал має сільське господарство.

3. Можливості економічної кооперації, у т. ч. в оборонній сфері. Зважаючи на війну, Україна активно відновлює та розвиває власний військово-промисловий комплекс. Україна самостійно виробляє широку номенклатуру озброєння – від стрілецької зброї до бронетехніки. Спільне виробництво стрілецької зброї налагоджується із Чехією, німецькі компанії запустили проєкти з виготовлення боєприпасів в Україні. В Світі зараз почалась нова гонка озброєнь, і подібна кооперація безсумнівно буде вигідною.

Окремо слід зупинитись на проблемі відновлення України після війни. Активну позицію у цьому питанні та розуміння потенціалу кооперації виявляють уряди Італії та Франції. Це вигідно і для економік цих країн, адже чимало замовлень будуть виконувати італійські та французькі компанії.

[154] European University Institute. (2024, February 28). *Seminar EU-Ukraine: New vectors of cooperation. Debate on Ukraine and the EU*. https://www.eui.eu/events?id=562443

4. Україна має розвинутий людський потенціал[155] – у нас чимало людей з вищою та спеціальною середньою освітою, українські біженці адаптувались у країнах Європи, а в деяких (тій самій Польщі) стали помітним економічним чинником.

5. Україна має історичні та культурні передумови для участі в європейському розвитку, адже століттями була частиною європейської історії. Культурна складова, а в Україні є чудовий мистецький потенціал, безсумнівно збагатить Європу.

6. Геополітичний вимір та проблема європейської безпеки. Для Європи зараз дуже гостро постала проблема безпеки (питання – чи уявляють цю проблему європейці?). Агресія Росії проти України, що триває з 2014 р., у 2022 р. просто стала помітною для Європи. Але слід згадати напад на Грузію 2008 р. Наступною ціллю можуть стати Естонія, Латвія та Литва. Що завадить Росії ще раз порушити міжнародне право? Чи спрацює механізм захисту цих країн? Потенційною ціллю росіян також є Молдова. А надмета – перетворення Росії в геополітичного гравця, з яким мають рахуватися із-за наявності ядерної зброї та агресивних амбіцій, а не за рахунок економічної сили чи міжнародного авторитету. Не слід забувати і про можливість перетворення Росії у китайського сателіта, що безсумнівно посилить Китай. Адже одне із питань, яке зараз активно обговорюють в усьому світі – від ЗМІ до політологів, а чи можлива війна між Китаєм та США.

У роки «холодної війни» та гонки озброєнь Європа знаходилась під захистом НАТО та США. Але є загроза, що США зараз будуть приділяти меншу увагу як самому НАТО, так і Європі (про це свідчать заяви Дональда Трампа, який має шанси[156] стати наступним президентом). В гіршому випадку це призведе до кризи НАТО, як трансатлантичного альянсу. Можливість цієї кризи, її тривалість та наслідки зараз важко передбачити, але вона може нести реальну загрозу Європі. Можливий вихід для Європи – розвиток власного оборонного союзу (чи посилен-

[155] Має як якісну, так і кількісну складову. Про демографічні проблеми України мова буде вестися далі.

[156] Текст доповіді був оприлюднений 28 лютого 2024 р., Дональд Трамп здобув перемогу 5 листопада 2024 р. та у січні 2025 р. офіційно став президентом США.

ня його сегменту в складі НАТО). І тут може знадобитися досвід України. Сучасна Україна вимушено стала країною з сильною та боєздатною армією, очевидно, з найбільшим бойовим досвідом у Світі. XXI ст. не обіцяє бути спокійним.

7. Синергія розвитку – це нематеріальний актив, який може запропонувати Україна. Кожна хвиля розширення дозволяла ЄС ефективно використовувати можливості кооперації та спільного ринку. Приєднання України може також припинити розмови про кризу європейської ідентичності, адже сучасна Європа стала Європою завдяки демократії, ринковим відносинам та захисту прав власника-громадянина.

Цікаво, що через кілька місяців – у жовтні 2024 р., президент України Володимир Зеленський озвучив перед парламентом План перемоги України[157], який включав п'ять пунктів[158]. Ось ці пункти:

1. Негайне запрошення України до НАТО.

2. Оборона, яка має «реалістично захищати українські позиції на полі бою в Україні та водночас обов'язково повертати війну на територію Росії».

3. Стримування – розробка комплексного неядерного стратегічного пакету стримування, який буде достатнім для захисту України від будь-якої воєнної загрози з боку Росії.

4. Стратегічно-економічний потенціал. Зеленський нагадав, що Україна багата природними ресурсами – «критично важливими металами» (ураном, титаном, літієм, графітом). Україна має також глобально важливий потенціал у виробництві продовольства.

5. Після завершення війни Україна матиме один із найбільш досвідчених і великих військових контингентів з реальним вій-

[157] «План перемоги України – це план посилення нашої держави, посилення наших позицій. Щоб бути достатньо міцними у завершенні війни, щоб Україна була з усіма мускулами. Цей план можливо реалізувати. Це залежить від партнерів, підкреслюю, від партнерів. Це точно не залежить від Росії», – заявив на початку виступу Зеленський.

[158] RFI Україна. (2024, 16 жовтня). *П'ять пунктів і три таємні додатки: Зеленський оголосив План перемоги України.* https://www.rfi.fr/uk/україна/20241016-п-ять-пунктів-і-три-таємні-додатки-зеленський-оголосив-план-перемоги-україни

ськовим досвідом. Це може зміцнити оборону НАТО та гарантувати безпеку в Європі.

Як бачимо, частина цих пунктів збігається, адже деякі ключові відповіді на питання «Що може дати Україна Європі?» є очевидними чи, як кажуть у таких випадках, – «лежать на поверхні». Особливо чутливим, причому для США, а не для Європи, виявилось питання наявності в Україні рідкоземельних елементів, з великими складнощами, але договір про спільне використання рідкоземельних металів таки був підписаний[159].

Але чи зможе Україна скористатися шансом стати повноцінною частиною європейської (в більш широкому контексті – західної) цивілізації, адже, за теорією «фронтиру», вона здавна знаходиться на межі Заходу і Сходу[160]. Цей «великий кордон» поділяв лісову та ступову зони, осілий (землеробський) та кочовий (тваринницький) способи життя. Життя на кордоні породжує свою специфіку та впливає на широкий спектр проблем: від геополітичних та національних процесів – до усвідомлення індивідами своєї ідентичності[161].

Цікаво, що цей цивілізаційний розлом певною мірою проявив себе й у XXI ст. У 2014 р. Росії вдалося захопити ту частину

---

[159] Butenko, V. (2025, February 24). *US «resisting inclusion of security guarantees» in resource deal with Ukraine, source says*. CNN. https://edition.cnn.com/politics/live-news/trump-administration-news-02-24-25#cm7j3rsvv00003b6mfzly3uvm; Кротовська, О. (2025, 24 лютого). *ЄС підтримує Україну без претензій на її ресурси – Кошта*. WeUkraine. https://weukraine.tv/novyny/jes-pidtrimuje-ukrajinu-bez-pretenzij-na-jiji-resursi-koshta/; Смородська, Д. (2025, 12 травня). *Зеленський затвердив ратифікацію Радою угоди про корисні копалини зі США*. 24 канал. https://24tv.ua/zelenskiy-zatverdiv-ratifikatsiyu-radoyu-ugodi-pro-korisni-kopalini_n2820694

[160] Теорія «фронтиру» передбачає, що «прикордоння» знаходиться на межі різних суспільств, слабко інтегроване в державні інституції, має динамічний характер і характеризується дифузією культур. Див.: Febvre, L. (1973). *Frontière: The word and the concept*. In *A new kind of history: From the writings of Febvre* (pp. 208–216). New York; Громенко, С. (Укладач). (2024). *Український мультифронтир. Нова схема історії України (неоліт – початок XX століття)*. Харків: ВД «Фабула».

[161] Верменич, Я. В. (2015). *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*. Київ. Ін-т історії України НАН України.

України, яка колись була частиною Великого Степу[162] – Донецьку та Луганську області, а також Крим. Етногенез кримських татар, які натепер безсумнівно є автохтонним населенням півострова, напряму пов'язаний із монгольськими завоюваннями регіону, коли опісля 1242 р. тут осіла частина монгольських племен. Подальша ісламізація та перебування в складі Османської імперії у XV-XVIII ст. лише посилили цю «азійськість». Нова імперія, що колонізувала ці території – Російська, а за нею і Радянська, певною мірою теж була продуктом поєднання європейської та азійської парадигм розвитку. Хоча не слід відмовляти Росії в європейськості, адже заради миру та прогресу було б непогано вирвати із «східного» полону.

Ситуація з фронтиром взагалі не унікальна, тим більш для Європи, адже міжцивілізаційні контакти в світовій історії були скоріше нормою ніж винятком. Для Європейської цивілізації кордон зі Сходом проходив через усю Південну та Південно-Східну Європу – від Іспанії, що була завойована арабами у VIII ст.; Балкан, які з XIV ст. стають об'єктом експансії турок-османів – й до Чорного моря, яке до кінця XVIII ст. було внутрішнім морем Османської імперії. Не слід зосереджуватись й лише на факторі боротьби, адже існував ще фактор дифузії культурних та економічних впливів. Зрештою в цьому умовному «змаганні» Європейській цивілізації вдалося розпочати вестернізацію як турок-османів так і Арабського Сходу. У свою чергу, на зламі XX-XXI ст. ісламізація Європи стає важливою складовою сучасності, отже, цивілізаційна взаємодія (не хотілось би називати це протистоянням) триває. На сьогодні можна говорити й про появу «плаваючого» фронтиру, де межа між Європою і Азією може проходити всередині країни, області або й людини. Аналогічну ситуацію можемо побачити й на Сході – де взаємодія між європейським та азійським стала невід'ємною специфікою розвитку.

На європейських перехрестях

Ознайомлення з історією України дозволяє стверджувати, що її базова історія безсумнівно є історією Європейської циві-

[162] Це жодною мірою не робить ці захоплення законними.

лізації, тієї її частини, що знаходилась на кордоні із Сходом. За вдалим висловом польського історика А. Яблоновського[163], по території України проходила межа «орного плугу» та «дикого степу». Контакти із кочівниками – це невід'ємна частина української історії, й представлена вона складною сумішшю подій – від боротьби до союзництва. Зрештою феномен українського козацтва – це феномен взаємодії Заходу та Сходу. Наявність на кордоні військовослужбової людності сама по собі не є дивиною, але небагатьом спільнотам вдавалося створювати свої державні інституції, якою по праву можна вважати Запорозьку Січ. Козаки були не лише воїнами, але й землеробами, продовжуючи давні сільськогосподарські традиції. Згадаємо й той факт, що від заснування на причорноморському узбережжі давньогрецьких полісів, римських поселень та генуезьських фортець, землі сучасної України постачали Європі зерно. Так було і за литовсько-польських та козацьких часів, коли через Гданськ збіжжя потрапляло на європейські ринки, у т. ч. й Англію. У 1918 р. кайзерівська Німеччина продовольством брала платню за своє союзництво з Українською Державою Павла Скоропадського. У XXI ст. завдяки зручній логістиці та дешевизні українське зерно становить основу закупівель ООН для Африки.

Також погодимося із тезою, що довгі роки ми залишалися «народом без історії», але лише в тому сенсі, що Світ мало знав про нас. Знання про Україну включалися у «велику картину» світової історії фрагментарно, а право «останнього слова» донедавна мали винятково представники російської історичної науки та пропаганди[164].

Уключення території України в загальноєвропейський середньовічний контекст відноситься до часу приходу сюди нор-

[163] А. Яблоновський відносив цей вислів здебільшого до доби Козаччини, але дозволимо собі екстраполювати його й на інші історичні епохи. Про історика див. наприклад: Весельська, Н. В. (2020). *Українознавчі дослідження Александра Яблоновського (1829-1913)* [Автореферат дис. ... канд. іст. наук]. Переяслав.

[164] Щоткіна, К. (2024, 16 грудня). *Тімоті Снайдер: «Українці відкинули радянський героїзм і необхідність страждати».* ZN.UA. https://zn.ua/ukr/UKRAINE/timoti-snajder-ukrajintsi-vidkinuli-radjanskij-herojizm-i-neobkhidnist-strazhdati.html

манів[165]. Вихідці із Скандинавії мали значний вплив на історію Європи VIII-XI ст., займаючись грабунком узбережних територій від Північної Європи до узбережжя Атлантичного океану та Середземномор'я. На теренах середнього Подніпров'я творення державності відбулося шляхом підкорення та об'єднання племінних слов'янських союзів. Ситуація не унікальна, адже так само утворилась державність у Британії та Нормандії.

Норманський фактор розвитку став вирішальним у формуванні держави в цьому регіоні. На Подніпров'я скандинави приходять з півночі, формуючи отой напівлегендарний шлях «з варяг – в греки», що пояснює хронологічну першість військового поселення на Ладозі, яке було початковим центром колонізації, а згодом стало своєрідним перевалочним хабом. Сучасні дослідження, що базуються на вивченні послідовностей ДНК на Європейському континенті, розширюють наші уявлення про «варязький»[166] спосіб життя. Виявилось, що чимало вікінгів за своїм походженням не були скандинавами, а відносилися до підкорених народів – взявши собі ідентичність вікінгів, ставши завойовниками та будучи похованими як вікінги[167].

Починалося все як звичайний грабунок та підкорення території, літописи фіксують назву данини – «полюддя», що могло означати перетворення людей у рабів[168], місце збору данини називається в текстах «погостом» (зараз це слово є синонімом для слів кладовище, цвинтар). Даниною – рабами, активно торгува-

---

[165] Нормани – «люди з півночі», мешканці Скандинавії (теперішніх Норвегії, Швеції та Данії). На терени Подніпров'я прийшли роди, що мешкали на теренах сучасної Швеції, але представлені були й представники інших територій.

[166] Термін «варяги» широко поширений в історичній літературі, але варягами називали лише тих скандинавів, які наймалися на службу до візантійських імператорів.

[167] Margaryan, A., Lawson, D. J., Sikora, M., et al. (2020). Population genomics of the Viking world. *Nature, 585*, 390–396. https://doi.org/10.1038/s41586-020-2688-8

[168] Більшістю дослідників «полюддя» розуміється як городище, але це не пояснює появи назви. Див. наприклад: Брайчевский, М. Ю. (1960). По поводу одного места из Константина Багрянородного. *Византийский Временник*, 17(42), 144-154.

ли на Арабському Сході, що зрештою й пояснює численні знахідки на теренах Русі арабських монет – дирхемів і майже повна відсутність візантійських драхм. Нормани навіть дали назву цій країні – Русь[169], під якою об'єднали місцеві слов'янські племінні союзи. Причому історично назва Русь відносилась саме до Середнього Подніпров'я – території майбутніх Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. В історіографії ця територія називається Київською Руссю[170], що, на нашу думку, зайвий раз нагадує про політичне ядро тієї держави. Вже Подніпров'я стало базою для подальшої експансії, одним з напрямків якої став північний схід – землі сучасної Російської Федерації[171], заселені в цьому регіоні фінно-угорськими племенами. Руси та слов'яни підкорюють місцеві нарди, а християнізація пришвидшує процеси асиміляції.

---

[169] Вважається, що слово було запозичене скандинавами з фінської назви «Routsi» та від початку було самоназвою завойовників (у значенні «скандинави, шведи»), за іншою версією – «учасник морського походу». Див.: Котляр, М. Ф. (б.д.). *Русь* [Електронний ресурс]. http://www.history.org.ua/?termin=Rus

[170] Київська Русь – це історіографічна конструкція, яка, на нашу думку, має право на існування, хоча в джерелах це політичне утворення виступає лише під назвою Русь. Але зрештою Індія ніколи не називалась Імперією Великих Моголів, а Монгольська імперія насправді мала назву «Улус численних монголів». Історична наука тут нічим не відрізняється від інших наук, надаючи свої назви явищам та подіям й тим самим формуючи наукову термінологію. В сучасній українській історіографії також використовують назву «Русь-Україна», підкреслюючи наступність України по відношенню до Русі. Звернемо увагу і на той факт, що назви країн можуть змінюватись, й подібні випадки важко назвати унікальними. Наприклад, до 1935 р. Іран був відомий як Персія. До того ж, назви країн, які використовуються в певній мові, часто відрізняються від місцевих назв. Та ж Німеччина українською мовою – це екзонім до німецької назви Deutschland та ін.

[171] Назва «Московська Русь» так само представляє собою історіографічну конструкцію, але характеризує більш пізній період – XIV-XVII ст. Авторами цієї назви були російські імперські історики, які намагались вивести походження «Московської Русі» від Русі київської, водночас, намагаючись виокремити себе від неї і ствердити власну самостійність та самодостатність. До речі, назва Росія (Rósía) – це переклад назви Русь грецькою мовою, саме під такою назвою Русь фігурувала в візантійських джерелах. Тому й назва титульної нації теперішньої Російської Федерації – «русские» чи «россияне» є самоназвою.

У свою чергу, осівши на слов'янських територіях скандинави слов'янізуються та перетворюються із завойовників у державотворців[172]. Головним політичним центром цієї держави стає Київ, якому на васальних правах стали коритися інші землі. В якості назви держави Русь уперше згадана в договорі з Візантією 911 р., а імена учасників договору від руської держави не залишають нам можливості якось інакше трактувати ці події: «Ми від роду руського – Карли, Інегельд, Фарлоф, Веремуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Рюар, Актеву, Труан, Лідульфост, Стемир – послані від Олега…»[173].

Важливим цивілізаційним елементом розвитку Русі стало прийняття християнства. Згадаємо, що саме християнство зупинило варварське нашестя та сприяло творенню варварських королівств. У 988 р. Русь прийняла християнство в його візантійській версії. Безсумнівно, що це посилило європейський геополітичний та культурний контекст. Християнство традиційно сприяло й посиленню влади. Якщо перший київський митрополит був висвячений у Візантії, то вже у 1051 р. митрополит Іларіон був поставлений князівською владою та згодом лише легітимізований вселенським патріархом.

Наприкінці XI – у XII ст. Русь входить в період роздробленості, що значно спростило її підкорення монголами у 40-х рр. XIII ст. Опинившись у складі Монгольської імперії[174] більша частина руських князівств зберегла удільних правителів, які були зобов'язані брати ярлики на княжіння та сплачувати загарбникам данину. Саме монгольське завоювання розвело розвиток історичних шляхів Русі – північно-східної (майбутньої Росії), яка була в залежності від Орди до кінця XV ст., та первинної – південно-західної Русі (центральна частина якої отримає згодом назву Україна), яка перебувала під владою монголів до середи-

[172] Це не виключає можливість наявності у місцевого населення протодержавних утворень. Свідченнями існування традицій управління можемо вважати інститут віча як органу колективного прийняття рішень. Знаємо випадки, коли віче закликало князів на князювання або ж відмовляло їм у престолі.

[173] Повість врем'яних літ. (б.д.) http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm

[174] Загалом мало хто замислюється над масштабами тодішньої монгольської держави, столицею якої було місто Даду (сучасний Пекін).

ни XIV ст. Залежність деяких південно-західних князівств була доволі формальною. Великий князь київський (1239-1241 рр.) та галицько-волинський князь Данило Романович у 1245 р. визнав себе васалом Орди, водночас намагаючись створити антимонгольську коаліцію. У 1253 р. він прийняв корону від послів папи Римського та став першим руським королем, що зробило з Галицько-Волинського князівства європейську монархію.

У XIV ст. територія України входить до складу Великого князівства Литовського. Цей процес носив переважно мирний характер, не був одномоментним й розтягнувся на значний період, пік якого припав на 60-і рр. XIV ст. Як вважається, вирішальна битва між військом литовського князя Ольгерда та татарами з улусу Ногая відбулася у 1362 р. під Торговицею, неподалік від переправи на р. Синя Вода. Вочевидь, певний період новоздобуті землі знаходились під подвійним володарюванням – литовським та ординським. На приєднаних територіях була залишена як попередня система управління, так і соціально-економічні відносини. Та ж Київщина, вже перебуваючи в Литві, якийсь час ще продовжувала економічно працювати на Золоту Орду та сплачувати їй податки сріблом та продовольством[175].

Становлення Великого князівства Литовського було б неможливим без приєднання території України. Певний період землі князівства охоплювали території від Балтійського до Чорного моря, що робило його найбільшою країною Європи. Більшість населення держави становили білоруси та українці. Проголошений принцип «Старини не рушаємо, а новини не уводимо» був прихильно зустрітий місцевими елітами. В діловодстві домінувала руська мова[176], а литовські бояри часто приймали православну версію християнства, вільно діяли інші конфесії. Соціальна структура повністю відповідала тогочасним європейським традиціям із поділом суспільства на шляхту, міщан та селян. Іс-

[175] Черкас, Б. (2016). Подільські війни 1362-1380 рр. *Археологія & Фортифікація України: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції* (с. 360–369). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А.

[176] В цьому контексті це назва спільної українсько-білоруської ділової мови XIV-XVI ст., створеної на мовних традиціях ділової писемності Київської Русі. Див.: Півторак, Г. П. (б.д.). Руська мова [Електронний ресурс]. http://www.history.org.ua/?termin=ruska_mova

торія цієї країни явно недооцінена європейською історіографією, адже Велике князівство Литовське без сумніву було геополітичним явищем тодішнього європейського Світу.

Українські землі стали своєрідною «золотою акцією», яку від Литви за Люблінською Унією 1569 р. отримала Польща. Три руські воєводства Корони становили приблизно третину її території. Українській аристократії, яка інкорпорувалась в шляхетське суспільство Речі Посполитої, стала доступна «шляхетська демократія», міщанству – магдебурзьке право, навіть селяни були захищені надалі діючим на українських землях Литовським Статутом 1566 р. Широкою була й релігійна свобода, у першій половині XVII ст. чимало представників політичної еліти сповідували протестантизм, що дозволяє говорити про своєрідну локальну «золоту добу» реформаційних рухів.

Річ Посполита постійно боролася із Московською державою, Кримським ханством та Османською імперією. Необхідність у постійних військових формуваннях[177] породила реєстрове козацтво, а Запорозька Січ стала відігравати важливу роль в стратегічних планах Речі Посполитої. Саме історія українського козацтва на сьогодні вважається класичним прикладом фронтиру між Європою та Сходом[178]. Додамо, що українська військова історія безсумнівно є складовою аналогічних європейських процесів доби Мілітарної революції в Європі[179].

---

[177] В Речі Посполитій діяла шляхетська демократія, за якою військова служба стає для шляхти привілеєм, а не обов'язком, що зумовило небажання її частини брати участь у війнах.

[178] Чорновол, І. (2015). *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ. Критика.

[179] Концепція «мілітарної революції» передбачає, що в період між 1560 та 1660 рр. у військовій справі в Європі відбулися корінні зміни. Хронологічно ці межі майже збігаються з епохою так званого Раннього Нового часу (Раннього модерну). Основним змістом цього періоду стало продовження великих географічних відкриттів, розвиток суднобудування та військових технологій. Це період створення постійних професійних армій з регулярною артилерією та пристосованою до «гарматних» воєн фортифікацією. Серед іншого це час творення перших національних держав і нових імперій. Див.: Сокирко, О. (2023). *Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764*. Київ: Темпора.

Нові реалії, коли козаки стали отримувати платню за військову службу та певні соціальні привілеї, певною мірою зближували козацький стан із шляхетським. Обидва стани були тісно пов'язані, чимало «старших»[180] та гетьманів Війська Запорозького походили із шляхти, що породжувало протиріччя між козацькою старшиною та рядовими козаками[181]. У свою чергу, магнатське свавілля першої половини XVII ст. й призвело до національно-визвольних змагань середини століття та утворенню козацької держави.

Зазначимо, що козацькі вольності самі по собі можуть слугувати прикладом для європейських суспільств, а Українська національна революція середини XVII ст. цілком може вважатися складовою європейських революційних рухів XVI-XVIII ст.

Практично із початком революції у 1648 р. почалося формування органів влади – козацьких полків і сотен. Політична система Гетьманщини[182] мала своїм фундаментом політичні традиції Речі Посполитої. В основі нової полкової організації вбачаємо традиції існування магнатських сотень середини XVI ст., міщанських сотень прикордонних міст Київського воєводства та реєстрових полків. Важливу роль у формуванні політичних інститутів відіграла українська шляхта, яка через покозачення влилася до нової еліти й стала носієм «довоєнних» шляхетських цінностей. Цей безсумнівний «шляхетський спадок» вплинув на оформлення усіх політичних інститутів нової держави. Хоча частина шляхетської верстви залишилася вірною Короні та воювала проти повсталих.

Вважаємо, що Богдан Хмельницький, який був шляхтичем та мав досвід служби при дворі, робив серйозні зусилля для перетворення Гетьманщини у монархічну державу. Цьому мало посприяти одруження сина Тимоша на доньці молдав-

[180] Отаманів.

[181] Кондратьєв, І. (2023). «Старші» Війська Запорозького – вихідці з дрібної шляхти Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої. *Ad notam: Колективна монографія пам'яті Володимира Кривошеї (1958-2015)* (с. 46-53). Київ: Вид. «КНТ».

[182] Гетманщина – історіографічна назва української козацької держави, офіційна назва – Військо Запорозьке.

ського господаря Василя Лупи. Наявність монархічної форми правління дозволила б просити протекції в більш сильних держав на основі васально-сюзеренітетних домовленостей. Наприклад, те ж саме Молдовське князівство з XVI й до початку XVIII ст. знаходилось під османським сюзеренітетом, маючи широку автономію. Смерть Тимоша у 1653 р. залишила цей план нереалізованим. Пошук сюзеренітету примусив звернутись до Московської держави, що й призвело до визнання у січні 1654 р. своєї васальності перед московським царем Олексієм Михайловичем.

Уже у радянській історіографії цю подію назвуть «возз'єднанням» двох «братніх» народів. У додачу кожна з сторін вкладала в домовленості свій зміст. Коли козаки склали присягу московському цареві, московські бояри відмовились присягати козакам, мотивуючи відсутністю такої практики. До речі, присягати московському цареві бажало далеко не усе українське суспільство. Переяславських міщан гнали до присяги, бо ті «опиралися». У Києві від присяги відмовилось вище православне духовенство. Проти виступила частина козаків брацлавського й уманського полків, не склали присяги й запорозькі козаки[183].

З точки зору Хмельницького та козацької старшини рішення Ради 1654 р. – це був вибір васалітету, який надавав союзництво та залишав за козаками широку автономію. З точки зору Московщини – це було включення Війська Запорозького до складу Московської держави. Цікаво, що Московське царство сприймало тодішню Гетьманщину як приєднану іноземну територію. Про це свідчить запроваджена система управління – спочатку справами Гетьманщини займався посольський приказ (аналог сучасного МЗС), а від 1654 р. (реально – 1663 р.) Військом Запорозьким керували через «Малороссийский[184] приказ». Аналогічно московити керували й іншими приєднаними територі-

[183] Кондратьєв, І. (2022). Покозачення остерської шляхти: Від реєстрового козацтва до участі в Українській національній революції середини XVII ст. *Eminak, 4*(40), 38-49. https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).601

[184] По відношенню до України в Росії використовувалася назва Малоросія. Поява назви пов'язана із необхідністю відрізняти українців від росіян, широко вживаною назва в Російській імперії стає з XVIII ст.

ями – існували Смоленський[185] приказ, приказ Великого князівства Литовського, Лифлянських справ, Казанський Палац, Сибірський та Астраханських справ[186]. Існував й Великоросійський приказ, але й він займався «південно-руськими поселеннями, що не увійшли до складу лівобережної Малороссії» (т.зв. Слобідською Україною – Білогородом, Ахтиркою, Сумами, Харковом та Ізюмом). У 1700 р. цей приказ був включений до складу Посольського приказу[187]. Під керівництво Посольського приказу наприкінці XVII ст. був повернутий і «малоросійський» приказ. З утворенням колегій[188] він був підпорядкований Колегії іноземних справ і лише з 1722 р. – став підрозділом Сенату. А от справами «корінних» територій завідували інші органи управління – «четверти» (Владимирська, Галицька[189], Новгородська, Устюжська та ін.).

Прямим наслідком Переяславської Ради стало введення на територію Гетьманщини російського війська. Вже 23 лютого 1654 р. до Києва увійшла московська залога, яка складалася з 2650 чоловік та 10 гармат, що для тієї епохи становило доволі серйозну силу. За кілька років гарнізон буде збільшений вчетверо, тоді він стане найбільшим гарнізоном Московії за її межами. Більше російський гарнізон Києва не залишав[190].

За гетьманування Івана Виговського (1657-1659 рр.) була зроблена спроба повернутись до Речі Посполитої, але на правах рівності. У 1658 р. була підписана Гадяцька унія, яка мала пе-

---

[185] Смоленськ – історичні землі Білорусі. Смоленське князівство увійшло до складу Великого князівства Литовського наприкінці XIV ст., у 1514-1547 рр. було загарбане Московським князівством, за Деулінським перемир'ям було повернуто литовсько-польській державі, в складі якої перебувало до 1667 р.

[186] Авторы Википедии. (б.д.). *Приказ (орган управления). Википедия*. https://ru.wikipedia.org/wiki/Приказ_(орган_управления)

[187] Авторы Википедии. (б.д.). *Великороссийский приказ. Википедия.* https://ru.wikipedia.org/wiki/Великороссийский_приказ

[188] Колегії стали центральними органами управління в Російській імперії.

[189] Місто Галич сучасної Костромської області.

[190] Сокірко, О. Г. (2025). *Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції (1648-1764 рр.). (*с. 75-76). [Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Київ.

ретворити Річ Посполиту на конфедерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського та Війська Запорозького. На жаль, цей договір не було реалізовано, у т. ч. завдяки недалекоглядності Польщі.

У 1667 р. за Андрусівським миром Московське царство та Річ Посполита завершили війну 1654-1667 рр., поділивши українські землі по Дніпру. Лівобережжя залишилось під контролем Москви, Правобережжя залишилось за Річчю Посполитою, Запорізька Січ визнавалась окремим утворенням та переходила під спільний контроль. Розпочалась доба Руїни, яку характеризували внутрішні чвари та боротьба за владу. Внаслідок турецько-польських змагань було спустошене Правобережжя, а на Лівобережжі почалась повільна ліквідація автономних засад.

Розуміючи усі загрози Гетьманщині від Московської держави, гетьман Іван Мазепа (роки правління: 1687-1704) вирішив орієнтуватися на Європу. Його союз із Швецією мав на меті відірвати козацьку державу від Російської держави. Поразка та подальша жорстока розправа над мазепинцями (у т.ч. нищення гетьманської столиці Батурина з усім населенням) призвела до втрати автономії. У додачу, на територію Гетьманщини був введений численний військовий контингент – більше десяти російських піхотних, драгунських та гусарських полків[191]. Відомості за 1727-1729 рр. засвідчують видачу провіанту восьми полкам (окрім Полтавського і Прилуцького) – 4983 пудів[192] солі, 28 010 четвериків[193] муки та 1755 четвериків круп[194].

Протягом усього XVIII ст. посилюється процес інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії, хоча останній гетьман Кирило Розумовський (1750-1764 рр.) намагався поновити автономію української держави. У 1764 р. була відновлена Малоросійська колегія, яка мала опікуватись Гетьманщиною за «мало-

[191] У піхотному полку нараховувалось від 1000 до 1300 чол. В драгунських полках – від 800 до 1000, гусарських – від 400 до 1000.

[192] 1 пуд = 16,3805 кг.

[193] 1 четверик за об'ємом дорівнював 26,24 літрам.

[194] Пришляк, В. (2014). Соціальна еліта за гетьманування Данила Апостола. *Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура* (с. 159-202). Київ: Інститут історії України НАН України.

російським» правом, діяла вона до 1786 р. В цей час нащадки української шляхти почали боротьбу за статус російських дворян, активно боролася за права й козацька верства, а от селяни, за нових соціальних та економічних умов, стали перетворюватись на кріпаків. Російська імперія до 1861 р. була країною, де юридично діяло рабство.

У XVIII ст. в Центрально-Східній Європі відбувались важливі геополітичні зміни. Поява «Східного питання» та мрія Росії зробити Чорне море внутрішнім морем імперії активізували боротьбу проти Туреччини. Анексія Кримського ханства у 1783 р. відкрила дорогу до подальшої експансії як на Кавказ, так і на південно-європейські причорноморські території.

Наприкінці XVIII ст. була знищена Річ Посполита, яка була поділена між Російською, Прусською та Австрійською монархіями. Українці, що жили на лівому та правому берегах Дніпра, знову об'єднались в одній державі – на цей раз у Російській, а мешканці західноукраїнського етнічного регіону опинилися у складі імперії Габсбургів.

У XIX ст. Росія продовжувала вести завойовницьку політику, намагаючись, як максимум, зробити Чорне море внутрішнім, а як мінімум – отримати контроль над Боспором. Програш в Кримській війні 1853-1856 рр., ініціатором якої була Російська імперія, пригальмував, але не зупинив цей процес. Скасування кріпацтва та подальша модернізація імперії призвели до швидкого економічного зростання українських територій. Розвиваються південні губернії – Таврійська, Херсонська та Катеринославська. Починається промисловий розвиток регіону – видобуток залізної руди та кам'яного вугілля, з'являється металургійна галузь та машинобудування. Один із найрозвинутіших економічних центрів – Донецький вугільний басейн, став таким завдяки німецьким, французьким та бельгійським інвестиціям. Майже усі великі міста Донбасу засновані за допомогою вихідців з європейських країн. Донецьк був заснований британцем Джоном Хьюзом, на честь якого місто довгі роки називалося Юзівкою. На честь голови правління російсько-бельгійського металургійного товариства був названий Бунге (був перейменований в Южнокомунарівськ, зараз це частина м. Єнакієво). Засновником Луганська вважається шотландський інженер Карл Гаскойн,

який будував Луганський ливарний завод. Паровозобудівельний завод (пізніше «Луганськтепловоз») побудував німець Густав Гартман[195].

Модернізація проходила і у Австрійській імперії, яка після угорського повстання була проголошена дуалістичною Австро-Угорською імперією. «Весна народів»[196] призвела у тому числі й до активізації національного українського руху, була створена Головна руська рада – перша українська політична організація. У її зверненні до українського народу 1848 р. зазначалось: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського (тобто українського) народу, котрий одним говорить язиком і 15 млн виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує»[197]. Це була перша заява про належність наддніпрянських та галицьких українців до однієї нації.

Одним із факторів, що посприяв формуванню модерної нації, був колоніальний статус українських земель, які виявились розпорошені між Російською та Австрійською імперіями. Тодішня українська політична думка була представлена усім спектром уявлень – від русофільства і захоплення імперськими ідеями – до боротьби проти імперських поневолювачів[198]. В Росії українців називали «малоросами», на теренах колишньої Польщі – «русинами», а Австро-Угорщині – «рутенами». Як бачимо, в усіх назвах присутня згадка про Русь, яка стала своєрідним об'єднувальним фактором, фундаментом, на якому й виникла ідея спільності після століть роз'єднання. А от самоназва «українець» поширилася в умовах боротьби національного відро-

[195] Кметь, С. (2014, 26 травня). *Заснований європейцями Донбас – антиєвропейський регіон України.* Історична правда. https://www.istpravda.com.ua/digest/5380e8fb65441/view_news/; Бершеда, Є. (2010, 17 декабря). *Направленная на будущее развитие украинско-бельгийских отношений недавняя экономическая миссия.* ZN.UA. https://zn.ua/SOCIUM/belgiyskoe_proshloe_ukrainskoy_ekonomiki.html#

[196] Низка демократичних революцій, що сталася в Європі у 1848-1849 рр. та мала демократичний характер.

[197] Турій, О. (1999). «Українська ідея» в Галичині в середині XIX століття. *Ukraina Moderna*, (2-3), 59-75.

[198] Докладно див.: Колесник, І. (2024). Антиколоніалізм. Постколоніалізм. Україна (методологічний есей). *Український історичний журнал*, (4), 173-192.

дження другої половини XIX ст. Ситуація загалом не унікальна, як етнічна нація українці сформувалися десь водночас з іншими народами Європи й так само пройшли весь шлях від етнокультурної спільноти до формування модерної нації.

У Першій Світовій війні розділені імперіями українці воювали по різні сторони фронту – як у російській, так і у австро-угорській армії. Завершення війни дало шанс створити власну державу, адже за її підсумками була зруйнована Австро-Угорська та, значною мірою, – Російська імперії. Внаслідок Лютневої революції в Росії до влади прийшов тимчасовий уряд. Уже у березні в Києві була створена Українська Центральна Рада, лідери якої прагнули для України автономії в складі нової демократичної Росії. Але це викликало незадоволення в Петрограді. Тимчасовий уряд не визнав Центральну Раду, небезпідставно побоюючись лавиноподібного розпаду імперії. Саме тому І Універсал Центральної Ради, який проголошував автономію України, викликав обурення Тимчасового уряду. Подальші взаємини між Києвом та Петроградом лише доводили правдивість тези, що російська демократія завжди завершувалась на «українському питанні».

Жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді викликав нові реалії, але із «старим наповненням». Уже з грудня 1917 р. розпочалося вторгнення більшовиків в Україну. На фоні цього – 22 січня 1918 р. УНР була проголошена суверенною державою. Ситуацію ускладнила внутрішньополітична боротьба. У квітні 1918 р. владу в Україні захопив генерал Павло Скоропадський, який значною мірою спирався на союзницькі німецькі та австро-угорські війська. Скоропадський проголосив себе гетьманом, а офіційна назва країни «УНР» змінилась на назву «Українська держава». Революція листопада 1918 р. в Німеччині та вивід союзницьких військ з України призвели до втрати гетьманом влади, внаслідок антигетьманського повстання була відновлена Українська Народна Республіка. В цей час, у листопаді 1918 р. на українських етнічних землях Австро-Угорщини була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка із столицею у Львові. 22 січня 1919 р. УНР та ЗУНР об'єдналися в єдину країну. Становлення державності ускладнювалось постійними війнами, які Україна вела із більшовицькою Росією – перший збройний конфлікт тривав з грудня 1917 по червень 1918 р., друга війна – з листо-

пада 1918 по квітень 1920 р. Для надання агресії юридичного виправдовування Радянська Росія створила в Харкові підконтрольну проксідержаву – Українську Соціалістичну Радянську Республіку, яка звернулась по військову допомогу до Росії: «Народний Секретаріат звертається до Раднаркому Росії з проханням про допомогу у визволенні України від контрреволюційної Центральної Ради»[199]. До речі, ситуація дуже нагадує створення на Донбасі у 2014 р. так званих «народних республік».

Ситуація ускладнювалась й тим, що у 1918-1919 рр. відбувалось й збройне протистояння із російськими білогвардійцями. Серйозною проблемою була отаманщина – діяльність численних непідконтрольних військових формувань, що очолювались отаманами із різними політичними поглядами або ж й відверто злочинного характеру. Не було спокою і у Західноукраїнській Народній Республіці, яка у листопаді 1918 – січні 1919 рр. була вимушена захищатись від польської агресії.

У 1919-1920 рр. в Парижі проходила мирна конференція, що була скликана державами-переможницями у І Світовій війні. Ключову роль відігравала Антанта (на кінець війни представлена Великобританією та Францією). Були тут і делегації УНР та ЗУНР. На жаль, але Франція підтримала Польщу, надавши їй допомогу, в т. ч. й військову, в боротьбі з Україною[200]. І хоча проти польської анексії західноукраїнських земель виступала Великобританія, ситуації це не змінило – українські етнічні території, що раніше значною мірою становили ЗУНР, опинилися у складі Польщі.

За результатами Ризького договору 1921 р. між Польщею та Радянською Росією Україна була розділена. На території, що контролювалися більшовиками, постала формально незалежна

[199] Див. наприклад: Лупандін, О. І. (1994). Українсько-російські мирні переговори 1918 р. *Історичні зошити*, (7), С. В. Кульчицький (Ред.). Київ; Лупандін, О. І., Раллє, І. В., & Яковлев, Л. В. (упоряд.). (1999). *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Збірник документів і матеріалів*. Київ–Нью-Йорк–Філадельфія.

[200] Одна з ключових причин – бажання знайти собі союзника у потенційній боротьбі з Радянською Росією. Ізоляції української делегації на конференції міг сприяти й той факт, що Українська держава Павла Скоропадського була союзницькою до Німеччини та Австро-Угорщини, – країн, що програли І Світову війну.

Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка наприкінці 1922 р. стала однією з країн-засновниць СРСР[201].

Становленню комуністичного режиму на українських землях сприяв маніпулятивний популізм більшовиків, які обіцяли швидке завершення війни, безоплатний розподіл землі та засобів виробництва. Ідеї соціалізму взагалі були дуже популярні в тогочасній Європі, чимало соціалістів різного ґатунку було й серед керівників Української Народної Республіки. Але більшовизм доволі швидко відкинув усі європейські соціалістичні ідеї пішовши шляхом нищення демократіїі та одержавлення усіх засобів виробництва.

Новітній досвід національного державотворення, отриманий українцями у 1917-1921 рр., привів московську владу до думки, що національним питанням нехтувати не можна. Більшовики завбачливо відмовились від імперського трактування українців (і білорусів) як частин єдиного російського етносу. У 1923-1932 рр. в СРСР тривала політика коренізації (в Україні – українізації, Білорусі – білорусізації й т. д.), яка встановлювала панівний статус національним мовам та передбачала залучення до керівництва національних елементів. Від керівників вимагалося знання мови місцевого населення, діловодство велося національними мовами, ними проходив й освітній процес. Розвивалась українська національна культура, але умовою її розвитку стає відповідність комуністичним ідеям або ж ідеологічна нейтральність.

Встановлення радянської влади супроводжувалось тотальним терором по відношенню до «класових» ворогів, до яких включили й «буржуазних націоналістів»[202]. Найжорстокішою сторінкою радянського терору стала організація штучного голоду у 1932-

[201] Незалежність України мала формальний характер, але більшовики не могли від неї відмовитись, адже держава УРСР постала як антипод державі УНР. Державницькі настрої були присутні й у середовищі деяких українських комуністів.

[202] «Червоний терор» був офіційно проголошений у 1918 р. та закріплений відповідним законом (декретом). Він мав застосовуватись проти соціальних груп, що були проголошені класовими ворогами, та контрреволюціонерів. В реальності став інструментом залякування широких народних мас, часто застосовувався невибірково.

1933 рр., який призвів до смерті мільйонів українців[203]. Організація Голодомору стала можливою завдяки примусовій суцільній колективізації у 1929-1932 рр. Колгоспна організація праці та система відбору напрацьованого державою перетворила селян в напівкріпаків.

Слід згадати й проведення в УРСР індустріалізації, результатом якої стало створення промисловості та будівництво енергетичної галузі. Основні зусилля робилися для розвитку військової сфери, адже СРСР був однією з наймілітарізованіших країн того часу. Вже у 1930-і роки в ідеологічній сфері почалося повернення до імперських тенденцій – під егідою інтернаціоналізму російський етнос визнавався ключовим.

Суперечливим було становище українців, що опинилися у складі Польщі. Польська влада проводила політику асиміляції, заохочувала переселення на українські землі польських колоністів (осадників). У 1930 р. влада провела пацифікацію – насильницькі акції по відношенню до українців Галичини, які включали арешти та фізичні екзекуції. Усе це викликало супротив – українці об'єднувались, створювали кооперативи, культурні товариства, політичні організації. Серед останніх була й Організація Українських Націоналістів, яка стала боротися за незалежність України.

У 1939 р. розпочалась ІІ Світова війна. На той момент союзні нацистська Німеччина та комуністичний СРСР захопили та розділили Польщу, у додачу СРСР анексував країни Балтії та намагався захопити Фінляндію. Територія «визволеної» Західної України була приєднана до УРСР[204]. Але тривалій «дружбі» диктатур завадили імперські апетити обох сторін, які прагнули гегемонії. Тому й провина СРСР у розв'язуванні ІІ Світової війни насправді не менша.

---

[203] За оцінками демографів, загальна кількість жертв Голодомору становить не менше 3 млн осіб, за даними Інституту демографії НАНУ – 4,5 млн, деякі дослідники підтримують оцінку 7–10 млн загиблих.

[204] Саме тоді більш-менш сформувалися теперішні кордони країни (за винятком Криму, переданому Україні у 1954 р.). На основі Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, що була в складі України, у 1940 р. була створена Молдавська РСР.

Вже у червні 1941 р. колишні союзники стали воювати між собою. Початком радянсько-німецької війни скористалася Організація українських націоналістів (ОУН (р)), яка 30 червня 1941 р. проголосила у Львові Акт відновлення Української держави[205]. Ілюзія, що Німеччина дозволить українцям свою державу, хай навіть маріонеткову – на кшталт проголошеної у 1939 р. Богемії і Моравії, швидко розвіялася. Розпочалися репресії проти членів ОУН. У 1942 р. була створена Українська повстанська армія – бойове формування українських націоналістів. У квітні 1942 р. бойовим підрозділам ОУН було наказано розпочати боротьбу проти нацистів, а на початку 1943 р. відбулися перші боєзіткнення з німецькими військами[206].

Величезними були людські втрати. Українці становили другу за чисельністю етнічну групу у складі Червоної армії (оцінюються від 4,5 до 7 млн чол.), масовими репресіями серед мирного населення супроводжувався «новий порядок» нацистів на окупованих землях, великою трагедією стала трагедія Голокосту[207].

По завершенні ІІ Світової війни була створена нова глобальна міжнародна організація – Організація Об'єднаних Націй (ООН). Намагаючись отримати максимальний вплив над цією установою, СРСР запропонував щоб до ООН увійшли усі радянські республіки – як формально незалежні країни. В підсумку, до ООН в якості країн-засновниць увійшли – само СРСР, УРСР та Білоруська Радянська Соціалістична Республіка. Незалежність України та Білорусі була суцільною формальністю. Тим не менш, саме Радянська Україна була однією з ключових республік СРСР, тут була відбудована важка індустрія, традиційно саме Україна вважалася радянською «житницею». Чергова хвиля індустріалізації 1960-70-х рр. призвела

[205] У 1940 р. ОУН розкололася на ОУН (м) і ОУН (р) – під проводом Андрія Мельника та Степана Бандери. Обидві течії сподівалися використати Німеччину для відновлення української держави.

[206] Автори Вікіпедії (б.д.). *Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Боротьба_УПА_проти_німецьких_окупантів

[207] Україна втратила близько 8-10 мільйонів людей як військових, так і цивільних. Військові втрати етнічних українців у складі РСЧА становлять щонайменше 3,1-3,3 млн чол.

до швидкої урбанізації, вирватись із колгоспного рабства стало простіше, адже з'явилась можливість поїхати працювати на великі підприємства. Репресії проти противників режиму стали точковими, а замість ув'язнення інколи практикувалося примусове психіатричне «лікування», адже вважалося, що лише психічно хвора людина може бути незадоволена радянським способом життя.

Формально в СРСР були вибори, але голосувати на них виборцю пропонували за одного кандидата. Часто це були робітники та селяни, але від діяльності місцевих органів влади – Рад нічого не залежало, реальна влада знаходилась у руках комуністичної партії. Навіть на підприємствах голова партійної організації – парторг був своєрідним «другим директором».

У СРСР діяла «планова» економіка, яка була орієнтована на забезпечення військових потреб, що йшло на шкоду виробництву товарів повсякденного вжитку. Не багатим був і асортимент товарів та послуг, будь-який товар міг стати дефіцитним. Планова економіка подекуди доходила до абсурду, наприклад, молоко в пляшках жирністю 2,5 % та більше продавалося лише в обласних центрах та столицях республік, в районних – лише жирністю 1,5 %[208]. Кращі товари та продукти постачалися у столичні регіони, «закриті» містечка військових чи атомників, на Далекий Схід чи Сибір. Малодоступними були імпортні товари, які зазвичай були кращої якості ніж радянські. Система розподілу товарів і послуг породила таке явище як блат – можливість щось придбати по знайомству чи за «дзвінком згори»[209]. Партійна номенклатура побудувала собі власну систему розподілу то-

[208] Yaplakal. (2014, 29 ноября). *Молоко и молочные продукты СССР*. https://www.yaplakal.com/forum2/topic975482.html; Мілсент, А. (2025, 11 червня). *Не таке вже і натуральне: що підмішували у молоко і сметану у СРСР*. Obozrevatel. https://www.obozrevatel.com/ukr/novosti-obschestvo/ne-take-vzhe-i-naturalne-scho-pidmishuvali-u-moloko-i-smetanu-u-srsr.htm

[209] Так зване «телефонне право» – своєрідна система комунікації владної еліти, яка давала їй доступ до дефіцитної продукції чи послуги за принципом «я тобі – ти мені» або ж за певну грошову винагороду. Предметом комунікації могло бути придбання імпортних меблів, дефіцитних харчів, черга на квартиру, вступ до навчального закладу й т. п.

варів і послуг – спецрозподільники, вона краще забезпечувалась та мала доступ до дефіциту.

Праця в СРСР була позбавлена мотивації для робітника й відповідно була низькоефективною. Зрівнялівка в оплаті ніяк не мотивувала, а апеляція державної пропаганди до «трудового героїзму» не допомагала. Величезною проблемою цього часу стала проблема розкрадання працівниками виробленої продукції, яку вони подекуди не могли придбати у вільному продажу. Цікаво, що радянська пропаганда крадіїв називала не крадіями, а «несунами», адже явище носило масовий характер. Величезні обсяги товарів розкрадалися в харчовій промисловості, на будівництві, в колгоспах. Неабиякий розмах мав алкоголізм, що становило серйозну соціальну проблему, а рівень розлучень був одним з найвищих у світі.

Серйозною проблемою була й технологічна відсталість за винятком кількох високотехнологічних галузей, але й тут посилювалися кризові явища. Згадаємо і той факт, що приватна підприємницька діяльність в СРСР вважалася незаконною і за неї можна було отримати реальні тюремні строки.

Своєрідною «золотою добою» СРСР називають епоху правління Леоніда Брежнєва (1964-1982 рр.). Після арабо-їзраїльської війни 1973 р. (війни «Судного дня») в світі подорожчала нафта, що викликало ринкове подорожчання усіх інших видів палива. У 1970-х рр. СРСР починає видобуток покладів газу та нафти, частина яких спрямовується на експорт до Європи. Постійний доплив нафтодоларів до радянської економіки дозволив розпочати її чергову модернізацію та частково наситити споживчий ринок дефіцитними товарами. Бюджет СРСР все більше сідав на «нафтову голку», чому сприяло світове зростання цін на енергоносії.

Як уже зазначалося, величезні ресурси в Радянському Союзі витрачались на військову сферу, а рівень мілітаризації країни був дуже високим, хоча у 1970-і рр. й відбулось певне потепління у відносинах із США (до 1979 р.). В зовнішньополітичній сфері НАТО залишалось головним ворогом, і на боротьбу з ним була спрямована уся радянська пропаганда. Подекуди доходило до абсурду, наприклад, школярам забороняли носити в школі

джинси[210], адже вони могли бути виготовлені в США – ймовірного противника у війні.

У додачу СРСР витрачав величезні гроші на підтримку комуністичних партій та антиамериканських режимів в Латинській Америці, Азії та Африці, а також на ведення нелегальних війн та спецоперацій по всьому світу. Своєрідним апогеєм цієї політики стала радянська агресія 1979 р. до Афганістану. З точки зору ісламської ортодоксії це був напад невірних на ісламську країну, адже в СРСР частиною державної ідеології був «войовничий» атеїзм. Після підйому цін на нафту у 1979-1981 рр., зумовленому ісламською революцією в Ірані та початком ірано-іракської війни, у 1982 р. країнами ОПЕК[211] були введені перші квоти на нафтовий видобуток. Збільшення пропозиції нафри призвело до її здешевлення. Ціни з 34 доларів за барель впали до 18 та нижче. Не рахуючи окремих сплесків, наприклад, після захоплення Іраком Кувейту в 1990 р., ціни залишались стабільно низькими та стали зростати лише на початку 2000-х рр.

У 1985 р. до влади в СРСР прийшов Михайло Горбачов. Саме за його керівництва відбулись серйозні зміни, які увійшли в історію під назвою «Перебудова». Перебудова мислилась Горбачовим як комплексна модернізація радянського суспільства та економіки, хоча перший рік його правління запам'ятався радянським громадянам хіба що антиалкогольною кампанією. Як і усе інше в СРСР, вона проходила не через виховання культури споживання, а через обмеження продажу алкоголю, скорочення виробництва, нищення виноградників тощо. В Україні антиалкогольна кампанія викликала хвилю самогоноваріння, з продажу зник цукор й навіть карамельні цукерки, з'явився дефіцит дріжджів.

Горбачов також започаткував «Гласність», яка передбачала свободу слова та друку, демократичних виборів, а в економіці –

---

[210] Офіційно такої заборони не існувало, але сам був свідком подібних ситуацій. У 1989 р. на загальноміських військових зборах керівник зборів – якийсь відставник, горланив на мого однокласника під час шикування на плацу за наявність у нього цього елементу одягу.

[211] The Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC) – це міжнародний картель, створений найбільшими нафтовидобувними державами для стабілізації цін на нафту.

«Прискорення», яке мало на меті реформування соціалістичної економіки та запровадження елементів ринку. Порівнюючи досвід Перебудови комуністичного СРСР з аналогічним досвідом комуністичних Китаю чи В'єтнаму слід звернути увагу, що на відміну від СРСР, азійські реформатори не торкались ідеологічної основи режимів, а от в економічній сфері пішли значно далі – запровадивши ринкові відносини. Радянська програма «500 днів» 1990 р., яка мала на меті пертворення планової економіки на ринкову, не була прийнята та залишилась на папері.

У міжнародній політиці завдяки Горбачову завершилася «холодна війна», були виведені війська з Афганістану, розпався Варшавський блок та об'єдналась Німеччина. СРСР не став заважати «бархатним» революціям в Східній Європі, під час яких були скинуті прорадянські проксі та прийшли до влади демократичні сили.

У перші роки Перебудови серед усіх радянських республік УРСР залишалася своєрідним острівком консерватизму, таким собі «островом застою». Володимир Щербицький, який пробув на посаді першого секретаря КПУ з 1972 по 1989 рік, став чи не єдиним главою республіки, якого не змінив Горбачов після приходу до влади. На заміну йому прийшов не менш консервативний Володимир Івашко, який пробув на посаді менше року та використав цей пост для подальшої кар'єри в Москві, а вже йому на зміну прийшов Леонід Кравчук, на долю якого й припали доленосні події 1991 р.

Самостійної економіки УРСР на той момент теж практично не існувало, адже економічні зв'язки охоплювали увесь СРСР. В Україні так само вводили госпрозрахунок, запроваджували орендні відносини, але основним помітним маркером змін стало відкриття кооперативів, які в основному спеціалізувалися на виробництві товарів повсякденного вжитку, перепродажі дефіцитних товарів та послугах з харчування. Разом із накопиченням первинного капіталу почала формуватись і організована злочинність, пік діяльності якої припав уже на 1990-і роки

У суспільному житті Україна цього періоду пройшла шлях від організованих згори спроб імітації реформ в рамках КПРС до створення Народного Руху України за Перебудову, який став головною опозиційною політичною силою. Сильнішою в УРСР

була й цензура, вважається, що приказка – «Коли в Москві стрижуть нігті, в Києві рублять пальці» з'явилась ще за радянської епохи, але вона добре характеризувала консерватизм київського комуністичного керівництва. Наприклад, у 1989 р. завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ та майбутній перший президент України Леонід Кравчук виступив ініціатором постанови Політбюро ЦК КПУ про заборону Народного Руху України.

4 березня 1990 р. в УРСР пройшли перші демократичні вибори – як у Верховну Раду, так і в місцеві органи влади. В низці областей – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській до влади прийшли демократичні сили. Представники НРУ та деяких інших політичних сил потрапили до більшості місцевих рад, чимала група демократичних депутатів була обрана і до Верховної Ради, хоча більшість там залишилась за комуністами (так звана «група 239»). Серед соціальних процесів того часу необхідно згадати й відновлення релігійного життя в самому широкому його спектрі.

Проведені Горбачовим реформи значною мірою посприяли розпаду СРСР. Те, що здавалось непорушним, виявилось картонним будиночком, що швидко розвалився. Причин невідворотності розпаду СРСР було кілька. Перша – неефективна економіка, поєднана із брехливістю радянської ідеологічної системи. Радянські ЗМІ довгі роки «годували» читачів бравурною офіційною інформацією з партійних заходів та новинами про «трудові досягнення» робітників та селян. Усе це різко контрастувало з подекуди пустими полицями радянських магазинів та реальностями, які люди бачили власними очима. Друга – високі соціальні сподівання. Перебудова відкрила «залізну завісу». Радянські люди в більшості не уявляли собі рівень життя на Заході – їх вразили квартири, меблі, машини, десятки сортів ковбаси та сиру в магазинах Європи чи Америки. На фоні пустих полиць в СРСР це викликало незадоволення власним життям. Третє – нехтування національним питанням. У повоєнному СРСР частиною офіційної ідеології було твердження про формування людини майбутнього – позанаціональної радянської людини. Але говорити вона мала чомусь російською мовою, яка проголошувалась мовою міжнаціонального спілкування між народами СРСР. В Україні у застійні 1970-ті поступово зменшувалась кількість шкіл з українською мовою ви-

Радянська поштова марка, присвячена Декларації Незалежності України

кладання. «Інтернаціоналізм» та «дружба народів» виявилися ще однією ідеологічною фікцією. Між багатьма народами, що входили до складу СРСР, були застарілі конфлікти. Саме тому міжнаціональними конфліктами «вибухнули» республіки радянської Центральної Азії (Казахська, Киргизька, Таджицька та Узбецька СРСР) та Південного Кавказу (Азербайджан, Вірменія, Грузія).

Деякі народи мали досвід державності, яку втратили в результаті російських імперських та радянських анексій та завоювань, згадаємо хоча б Вірменію[212] чи Грузію[213]. Про свою окупацію у 1940 р. добре пам'ятали й мешканці Литви, Латвії та Естонії. Першими з усіх республік – у 1988-1989 рр., вони проголосили про свій суверенітет, а після виборів 1990 р. першими заявили і про свій вихід з його складу. Відбувся «парад суверенітетів»[214]. Першими незалежність проголосили Естонія (1988 р.), Литва та Латвія (1989 р.), у 1990 р. – Грузія та РРФСР. За ними – Узбецька, Молдавська, а лише згодом – Українська РСР (16 липня 1990 р.). 27 липня декларацію про державний суверенітет прийняли ще в одному радянському «заповіднику» – Білорусі.

Дивлячись через багато років на прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, не покидає враження, що голосування комуністів в тандемі із українськими патріотичними силами за цей безсумнівно епохальний, хай і формальний у багатьох відношеннях документ, здійснювалось по указці комуністичного керівництва. Версій, чому так сталося, може бути кілька. Перша. В тодішній Україні національно-

[212] Демократична республіка Вірменія була захоплена Червоною армією в листопаді 1920 р.

[213] Демократична Республіка Грузія була захоплена Червоною армією в 1921 р.

[214] За висловом одного з народних депутатів РРФСР.

визвольний рух уже був доволі сильним, прийняття Декларації як би робило очільниками процесу діючу комуністичну владу, якій Декларація про суверенітет була потрібна для підписання нової союзної угоди. Підтвердженням цього став випуск поштою СРСР пам'ятної поштової марки, що було неможливо без санкції головних ідеологів у Москві. Хоча, можливо, що саме так очільники КПУ намагались «випустити пару» в соціумі. В Україні декларувалося проголошення суверенітету, тоді як Литва, Латвія, Естонія, Грузія та Вірменія проголосили його відновлення. Теоретично – маючи за плечима історію Української Народної Республіки, цим шляхом могла піти і Україна, але це було неможливо за панування КПУ. Зараз з'ясувати усі аспекти та мотивацію учасників прийняття Декларації проблематично. Чимало з них вкладало в ці події свій зміст, згадаємо й радянську традицію робити розпорядження в усній формі, що виключає наявність якогось документального підтвердження.

Уже велося про те, що Перебудова посприяла розпаду СРСР, хоча сам М. Горбачов аж ніяк не мріяв його зруйнувати та намагався врятувати за будь-яку ціну. Існувало два способи зупинити процес розпаду. Перший – репресивний, другий – спробувати зупинити процес через підписання нового союзного договору. Горбачов обрав другий шлях, що не виключало застосування першого. У грудні 1990 р. Верховна Рада СРСР підтримала його ідею підписати новий Союзний договір, а у березні 1991 р. відбувся всесоюзний референдум. Горбачов збирався створити умовний «СРСР-2» на нових засадах (із значно більшим демократизмом), але із можливостями подальшого використання різноманітних методів мотивування до керівництва тих республік, які за якимись причинами проігнорували б це підписання.

Не виключалось і використання силових методів. У квітні 1989 р. радянські війська жорстоко розігнали антирадянську демонстрацію в Тбілісі, у січні 1991 р. у Вільнюсі була зроблена спроба відновити комуністичну владу – ключовою подією став штурм спецпідрозділом КДБ телецентру (т. зв. «січневі події»). В «прибалтійських» республіках з'явились промосковські Комітети національного порятунку й т. п.

Підписати новий Союзний договір планували 20 серпня 1991 р., але за день до того в Москві розпочався путч. Путчис-

тами стала консервативна частина керівництва СРСР, яка чудово розуміла, що новий договір анулює договір 1922 р. У додачу новий договір збиралися підписати далеко не усі з п'ятнадцяти тодішніх радянських республік.

Підписання нового союзного договору навряд чи зруйнувало б СРСР одномоментно, розтягнувши цей процес на багато років. Але до справи взялися путчисти, завдяки старанням яких відбувся швидкий демонтаж країни та створення (або ж відновлення) незалежних держав.

Велику роль в розпаді СРСР зіграла поведінка місцевих еліт. У 2021 р. як журналіст «UA:Суспільне» я підготував на чернігівському радіо цикл передач «Обличчя Незалежності», на які запрошував представників різних сфер: від освітян та науковців – до журналістів, депутатів та військових. Учасниками однієї з передач були керівники місцевої міліції у 1991 р. Серед іншого вони розповіли, що 19 серпня 1991 р. до них надійшов наказ заарештувати активістів демократичних партій та організацій, але вони не поспішали його виконувати та по факту саботували. По-перше, мали небезпідставні сумніви в юридичній правомочності наказу, по-друге, для очікуваної кількості заарештованих просто не було місця. У додачу чимало управлінців та представників силових відомств симпатизували національно-демократичному руху. Подібна ситуація була в багатьох регіонах СРСР. Наприклад, спілкуючись із литовською колегою-музейницею почув розповідь, як у 1991 р. вона була серед оборонців Вільнюського телецентру, формально знаходячись у той самий час на курсах підвищення кваліфікації в республіканському «Будинку політичної просвіти». В таких установах пропагандистські кадри КПРС отримували теоретичну та методичну допомогу, але керівник курсів «не помітив» факту її відсутності. Саме тому після проголошення Незалежності абсолютна більшість силових відомств[215] – радянської міліції, КДБ, армії й т. д., визнали Незалежність та прийняли присягу на вірність народу України. Показовою тут була поведінка Л. Кравчука – у 1990 р. він став головою Верховної Ради УРСР,

[215] Відмова військових та спецпризначенців «Альфа» КДБ СРСР виконувати накази ДКНС («ГКЧП») – Державного комітету з надзвичайного стану, зробила можливим перемогу демократичних сил в Москві.

водночас залишившись членом політбюро ЦК КПУ. Коли до Києва прибув представник путчистів генерал В. Варенніков, Кравчук відмовився запроваджувати надзвичайний стан, мотивуючи, що для цього немає жодних підстав[216]. Відсутність надзвичайного стану юридично не давала розпочати репресії, хоча генерала Варенніка надіслали до Києва невипадково, той мав необхідний організаційний досвід, зокрема, був одним з керівників штабу по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та командував радянськими військами в Афганістані. Варенніков, за його словами, очолив у Києві оперативну групу, до якої увійшло керівництво Верховної Ради, КДБ УРСР, МВС, трьох військових округів та Чорноморського флоту: «Ця група збирала дані по республіці і там, де потрібно було якесь втручання, керівництво УРСР мало самостійно вирішувати завдання»[217].

24 серпня 1991 р. була проголошена незалежність України. Тоді ж було прийнято рішення про проведення всеукраїнського референдуму. 1 грудня 1991 р. 90 % громадян України підтвердили це рішення своїм волевиявленням. Першим президентом України став **Леонід Кравчук**, який залишив лави КПУ практично водночас із забороною компартії після путчу. На виборах основним конкурентом Кравчука був В'ячеслав Чорновіл, колишній політв'язень та лідер національно-визвольного руху. 8 грудня 1991 р. Л. Кравчуком, Б. Єльциним та С. Шушкевичем були підписані Біловезькі угоди, за якими СРСР припинив своє існування.

Contra spem spero![218]

Перед Україною в 1991 р. постала низка нагальних проблем. І найголовніша – яким шляхом має рухатися країна далі. У тогочасному суспільстві існували завищені очікування, що були

[216] Хотин, Р. (2022, 24 серпня). *«В чотири ходи». Як Кравчук переграв Москву у серпні 1991 р., наблизивши Незалежність України*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/32001299.html

[217] Базак, О. (2013, 18 серпня). *Валентин Варенников про події 1991: Насправді безлад був не в Україні, а в Москві*. Гречка. https://gre4ka.info/interv-iu/5259-valentin-varennikov-pro-podiji-1991-naspravdi-bezlad-buv-ne-v-ukrajini-a-v-moskvi/

[218] «Без надії сподіваюсь!» – латинський вислів.

сформовані добою Перебудови. Напередодні референдуму той самий Народний Рух розповсюджував листівки, в яких економіка України порівнювалась з найрозвинутішими країнами Європи – за виробництвом вугілля, чавуну, цукру, зерна й т. п. Але райдужні очікування доволі швидко зіткнулися з реальністю демонтажу радянської моделі господарювання, закриттям багатьох підприємств та організацій, інфляцією.

Реформування потребували усі сфери життя, у додачу не було жодного прикладу подібного процесу. Країни Східної Європи, де вже почався демонтаж прорадянських режимів, по-перше, його ще не завершили, а по-друге – навіть при соціалізмі радянського зразка в східноєвропейських країнах залишилися якісь елементи ринкових відносин. Там подекуди існувала хай і формальна, але багатопартійна система, більш м'якою була цензура, наприклад, вона не чіпала рок-музику й т. п. У додачу комуністичний «експеримент» тут тривав менше часу, ніж над більшістю радянських республік.

Відмовившись від радянського соціалізму, тодішнє керівництво країною розуміло необхідність реформ. Але як мають виглядати конкретні заходи з реформування повною мірою не уявляв ніхто. Заборона КПУ та націоналізація її майна була абсолютно логічним кроком. В інших сферах – це був набір гасел та глобальних цілей. Зокрема, не розумівся як системно необхідний інститут приватної власності. Країни Балтії пройшли через реституцію[219], що для України – зважаючи на інші масштаби та тривалість комуністичної влади, мабуть, було неможливим.

Визначаючи роль особи в історії, слід зазначити, що перший прем'єр-міністр України Вітольд Фокін[220] навіть в теорії не міг

[219] Реституція – поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди. В країнах Балтії це було повернення націоналізованого радянською владою майна нащадкам їхніх власників.

[220] 23 жовтня 1990 – 1 жовтня 1992 рр. – перший прем'єр-міністр України. Член Ревізійної комісії КПУ в 1976–1981 рр. Член ЦК КПУ в 1981–1991 рр. Член ЦК КПРС у 1990–1991 рр. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання (у 1988-1989 рр.). Народний депутат СРСР у 1989-1991 рр. (дані з Вікіпедії).

стати Бальцеровичем[221]. Згадаємо, що серед досягнень Бальцеровича був закон, який дозволив банкрутувати збитковим державним компаніям, закон про господарчу діяльність іноземних інвесторів, що дозволило іноземцям інвестувати в польську економіку, й т. п. Закон про банківську діяльність заборонив польському нацбанку фінансувати дефіцит державного бюджету через випуск нових грошей, що не дозволило уряду вирішувати всі проблеми за рахунок інфляції, як це сталося в Україні.

Радянська планова економіка стала розвалюватись ще за горбачовської Перебудови. Умовна ситуація коли гречку вирощували в Україні, скляні банки робили в Таджикистані, кришки десь на Уралі, а кінцевий продукт робився ще деінде, була з точки зору економіки безглуздою, але активно практикувалася. В СРСР таке господарювання компенсувалося дешевими енергоносіями, сировиною та робочою силою.

У 1992 р. з приватизації квартир розпочалась приватизація державного майна. У тому ж році була започаткована т. зв. «мала», а за нею й «масова» приватизація, яка у запланованих обсягах завершилась в 1998 р. Але чимало підприємств було оголошено стратегічними, а, отже, приватизації не підлягали, що не завадило розпродати їх у 2003-2004 рр. пов'язаному із владою бізнесу за президентства Л. Кучми. А мораторій на продаж землі був знятий лише у 2020 р.

Загалом період 1991-1992 рр. – це час, коли радянська економіка ще намагалась існувати за інерцією. Масово руйнуються економічні звязки між колишніми республіками, накопичуються борги за поставлені товари та послуги. Влітку 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони та перейшла на купоно-карбованці. З позитиву – це дозволило вийти з економічного підпорядкування Москви, з негативу – друком грошей стала вирішуватися проблема наповнення бюджету, що призвело до катастрофічної

[221] Лешек Генрик Бальцерович – польський економіст і політик, представник монетаризму. У 1972-1974 рр. навчався в США. У 1980-1981 рр. – консультант профспілкового об'єднання «Солідарність». У 1981 р. вийшов зі складу Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Перед Бальцеровичем постало завдання швидко реалізувати план швидкого переходу економіки Польщі від планової до ринкової (за даними з Вікіпедії).

інфляції[222]. Держава продовжувала контролювати ціни на продовольчі товари, регулювання яких було припинено лише за уряду Володимира Гройсмана (2016-2019 рр.).

Загальне враження від реформ початку 1990-х років можна було схарактеризувати так – Україна пережила шок, але з дуже повільною терапією, яка інколи нагадувала катування «хворого». Доводилося зустрічати й таку думку, що радянські комуністи будували той капіталізм, який вони змальовували в своїй пропаганді часів СРСР – із безробіттям, інфляцією, злочинністю. Адже ґрунтовних уявлень про лібералізм, приватну власність, вільний ринок та права людини у тодішніх керманичів не було. Зрештою, кілька поколінь українців жили за умов тоталітаризму, й коли з'явилась можливість спробувати жити по-іншому, люди просто не знали, що робити з цією свободою. Отже, прийшлося вчитися.

Відсутність еліти з нерадянською ментальністю стала серйозним викликом для розвитку країни. Хоча випадок України аж ніяк не був унікальним, адже на т. зв. пострадянському просторі під демократичними гаслами до влади прийшла здебільшого колишня партійна номенклатура. Наприклад, президентом Литви у 1993-1998 рр. був Альгірдас Бразаускас – один з очільників компартії Литви у 80-і рр. XX ст. В Латвії президентом став Анатолійс Ґорбуновс, у 1985-1988 рр. – секретар з питань ідеології ЦК компартії й т. д.

В Україні не відбулося зміни еліт (відкритим залишаємо питання, а чи могло відбутися?). Опісля здобуття Незалежності частина опозиціонерів увійшла до влади й тим самим легітимізувала стару номенклатуру в новому управлінському апараті. Опісля виборів до Верховної Ради та місцевих органів у 1994 р.[223], а вибори проходили на фоні економічної кризи, на керівні посади прийшло ще більше управлінців радянської доби. За ідеологічним світобаченням комуністами вони вже не були,

[222] У 1992 р. річна інфляція становила 2100%, 1993 р. – 10256%, 1994 р. – 501%, 1995 р. – 281,7%. Джерело: Victorija.ua. (б.д.). *Індекси інфляції. Зведена таблиця індексів за період 1991-2024 рр.* https://www.victorija.ua/indeksy-inflyatsiyi-zvedena-tablytsya-indeksiv-za-period-1991-2015rr

[223] Чергові місцеві вибори відбувалися в Україні 4 березня 1990 та 26 червня 1994 р.

але за світосприйняттям, досвідом й т. п. – залишались продукцією радянської епохи із усіма її недоліками – блатом, кумівством, телефонним правом й т. п.

Відсутність люстрації на початку 1990-х років із забороною на зайняття посад колишнім комуністичним функціонерам та співробітникам КДБ можна вважати однією із найбільших помилок перших років Незалежності. Хоча, на думку керівника архівної служби СБУ в 2006-2010 рр. В. В'ятровича, люстрація взагалі була неможлива, адже документи кінця 1970-80-х років були або знищені, або вивезені з України. За секретним наказом № 00150 справи стали вивозити до Росії, насамперед із західних областей України, ще у 1990 р. Цікаво, що останній керівник КДБ України Микола Голушко виїхав до Москви та став керівником російських спецслужб[224].

Закон України «Про очищення влади»[225], що був прийнятий 16 вересня 2014 р., по факту залишився фікцією й на 23-му році Незалежності практично не мав сенсу. З найсуттєвішого – закон знову обходив необхідність люстрації колишніх співробітників КДБ. Станом на 1991 р. величезна кількість сексотів[226] була в усіх організаціях та колективах, за нормативами на один колектив мав припадати щонайменше один співробітник. За інерцією ця норма продовжувала існувати в незалежній Україні, а відмінена вона була за президентства В. Ющенка (2005-2010 рр.). На момент розвалу СРСР чимало агентів спецслужб було серед учасників та керівників опозиційних політичних партій та рухів, у т. ч. серед журналістів та письменників.

Але ймовірніше, що розкриття архівів КДБ було нереальним за більш прозаїчною причиною. Службу Безпеки України

---

[224] Борковський, А. (2012, 6 февраля). *Лучше б их «зачистили». Об утраченном шансе проведения люстрации в Украине*. Argumentua. https://argumentua.com/stati/luchshe-b-ikh-zachistili-ob-utrachennom-shanse-provedeniya-lyustratsii-v-ukraine

[225] Верховна Рада України. (2014, 16 вересня). *Закон України «Про очищення влади» № 1682-VII. Офіційний сайт Президента України*. https://www.president.gov.ua/ua/lustration/ documents/lustr-docs1#:~:text=Очищення %20влади%20(люстрація)%20-%20це,2

[226] Слово походить як скорочення «секретный сотрудник» (укр. – «таємний співробітник»).

у 1991 р. значною мірою сформували старі радянські кадри, які прийняли присягу на вірність новій державі. Діючі агенти КДБ в абсолютній більшості стали діючими агентами СБУ, що унеможливило розкриття таємних архівів та публікацію списків сексотів. Загалом подібна ситуація була характерна для більшості пострадянських республік, а у РФ колишні кедебісти по факту прийшли до влади та узурпували її.

Процес декомунізації був складним і у постсоціалістичних країнах Східної Європи. Наприклад, в Німеччині колишніх співробітників спецслужб комуністичного режиму могли обирати у парламент, але вони не мали права обіймати посади у виконавчій владі. Таж сама комуністична партія існує там й досі. В Чехії люстраційний процес був розпочатий з 1991 р. Людей, які були пов'язані зі спецслужбами, не можна обирати на виборні посади і працевлаштовувати в державних органах і компаніях. Однак до 2008 р. доступ до архівних документів був ускладненим. У Польщі закон, який зобов'язав посадових осіб зізнаватися у співпраці з режимом, ухвалили у 1992 р. Згодом люстрацію відклали на кілька років, й лише із створенням Інституту національної пам'яті справа зрушила з місця, але й зараз цей процес не завершений та має свої складнощі[227].

В якості позитивного прикладу люстрації та очищення суспільства можемо назвати досвід Латвії, де триває публікація картотеки позаштатних співробітників КДБ, що працювали в численних установах республіки. Серед агентури був митрополит Ризький і всієї Латвії Олександр (агент «Читач»), баскетболіст Валдіс Валтерс (агент «Стівс»), режисер Яніс Стрейч (агент «Вікторс»). Агентами були начальники лінійних відділів МВС, поети, письменники, актори, режисери, музиканти, художники, юристи та вчені. Ситуацію добре описав один латвійський професор: «…Лише зараз зрозумів, скільки ж їх було… викладачі в інституті, завідуючий відділенням в лікарні, чоловіки колег, батько колеги, однокашник дружини, колишній сусід, вже померлий приятель, пара знайомих, письменник, журналісти…

[227] Конарева, Л. (2015, 21 липня). *Декомунізація: як це відбувалося в Європі*. Тиждень. https://tyzhden.ua/terytorii-8-krain-ochystyly-vid-komunistychnykh-symvoliv/

Тобто я знав, що їх багато, але, лише коли побачив конкретні прізвища, прийшло усвідомлення масштабу»[228].

Згадаємо й досвід Болгарії. Оприлюднення списків агентів політичної поліції та розвідки часів комуністичного режиму показало, що серед них чимало сучасних банкірів, медіамагнатів та державних чиновників. На один мільйон держслужбовців припадало 10 % агентів, 10 % співробітників спецслужб було в навчальних закладах, ЗМІ, а також серед дипломатів, військових та опозиціонерів. З п'ятнадцяти митрополитів Болгарської православної церкви агентами було одинадцять[229].

Зважаючи на рівень проникнення держави в повсякденне життя радянських громадян, рівень присутності сексотів в радянському суспільстві був не меншим, як не більшим. Серед прізвищ, які стали відомі громадськості, згадаємо Володимира Литвина, який підтвердив своє співробітництво з КДБ[230], або ж патріарха Філарета. У своїх інтерв'ю Філарет зазначав, що був змушений контактувати з КДБ, адже без цього священнослужителі не могли повноцінно виконувати свої обов'язки[231].

З парадоксів епохи, але саме мімікрія комуністів зробила можливим здобуття Незалежності у 1991 р. мирним шляхом.

---

[228] Кудрін, О. (2018, 22 грудня). *Відомі служителі РПЦ ДБ, баскетболісти, режисери...*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2606688-vidomi-sluziteli-rpc-db-basketbolisti-reziseri.html?fbclid=IwY2xjawHV-xlleHRuA2FlbQIxMQABHVQqVF85D31aUBpNJz-peDVEtuIAFmHhRBYhBTfdK42Tx7A-yJCa38UD_g_aem_JqZoa8qGrsIxDy9f9g673A

[229] Огієнко, В. (2013, 4 липня). *Маєте право знати*. Тиждень. https://tyzhden.ua/maiete-pravo-znaty/; Шиманський, О. (2010, 21 грудня). *Люстрація по-болгарськи: краще пізно, ніж ніколи*. Україна Молода. https://www.umoloda.kiev.ua/number/1805/186/64079/

[230] Борковський, А. (2012, 6 февраля). *Лучше б их «зачистили». Об утраченном шансе проведения люстрации в Украине*. Argumentua. https://argumentua.com/stati/luchshe-b-ikh-zachistili-ob-utrachennom-shanse-provedeniya-lyustratsii-v-ukraine; Obozrevatel. (2006, 9 грудня). *Литвин зізнався, звідки у нього беруться гроші*. https://www.obozrevatel.com/ukr/author-column/65309-litvin-ziznavsya-zvidki-u-nogo-berutsya-groshi.htm

[231] Радіо Свобода. (2018, 23 грудня). *«Виймає пістолет і каже: ми можемо вас розстріляти» – Філарет розповів про співпрацю церкви і КДБ*. https://www.radiosvoboda.org/a/29671187.html

Тодішня Росія виявилась слабкою, щоб розхитати ситуацію в Україні, не меншою була російська економічна криза, а протистояння між російським президентом та депутатами призвело до розстрілу танками російського парламенту в 1993 р. Зайнятість внутрішніми проблемами завадили Росії розхитати ситуацію в Україні із Кримом, як це вдалося зробити ще радянському КДБ в Грузії із Абхазією та Північною Осетією або ж у Молдові із Придністров'ям. У додачу російська владна бюрократія за потреби чудово розумілася з українською, адже ще добре пам'ятали спільне радянське минуле.

Ще одним ключовим аспектом початку 1990-х рр. стало нерозуміння Україною власної значущості. По-перше, без України неможлива реалізація Російського імперського «проєкту». Росія стала імперією (у 1721 р.) лише після розправи над Мазепою та нищення української автономії. Без України був би неможливим оновлений СРСР-2, і це чудово розуміли і Горбачов, і члени ГКЧП. А підписання Біловезьких угод 8 грудня 1991 р. очільниками тодішньої Росії, України та Білорусі про розпуск СРСР та створення СНД поклали край Радянському Союзу.

Як не дивно, але без України буде не повним й сучасний «європейський проєкт». А опісля 24 лютого 2022 р.[232] Україна стала одним із визначальних центрів й світової історії.

Нерозуміння важливості України в 1990-і та «нульові роки» було й на Заході. Показовим став візит американського президента Джорджа Буша-старшого до Києва у 1991 р. – за три тижні до ГКЧП та кілька місяців до повного розвалу СРСР. У своїй промові перед депутатами Верховної Ради УРСР Буш-старший виступив за збереження Радянського Союзу[233]. Хоча розпад «імперії зла» (за висловом президента США Рональда Рейгана) мав би відповідати інтересам США, захоплення «Realpolitik» (в інтерпретації Генрі Кіссінджера) примусили американців непокоїтися щодо можливості поширення ядерної зброї та перетворення пострадянського простору в територію нестабільності. Але

[232] Дата широкомасштабного вторгнення РФ в Україну.

[233] Портников, В. (2021, 31 липня). *30 років тому. Україна і останній візит президента США до СРСР*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/vizyt-dzhorzha-busha-do-ukrayiny-1991/31387273.html

навряд чи хоча б одна розвідка світу 1 серпня 1991 р. передбачала швидкий розпад Радянського Союзу.

Для України одним з ключових питань, як тоді здавалося, було питання розподілу Чорноморського флоту, насправді значення мав не стільки флот, скільки Крим. З 1991 р. питання Криму дійсно стало для росіян питанням, де зійшлися усі імперські комплекси – від російських до радянських.

У 1991 р. Україна мала один з найбільших в Світі військових потенціалів. На її території дислокувалось три загальновійськові та три танкові армії, армійський корпус, чотири повітряні армії, одна армія протиповітряної оборони, ракетна армія, Чорноморський флот та ін. військові формування. Загальна чисельність особового складу становила понад 800 тис. військових[234], на озброєнні знаходилось 6,5 тис. танків, 7 тис. броньованих машин, 1,5 тис. літаків, 350 кораблів та ін.[235]. Україна мала третій у Світі ядерний потенціал після США та РФ, який складався з 1272 одиниць ядерних боєголовок міжконтинентальних балістичних ракет та біля 2,5 тис. одиниць тактичної ядерної зброї. Мала Україна й відповідні засоби доставки – як стаціонарного шахтного базування, так і мобільні комплекси. Бойове чергування несли 176 міжконтинентальних балістичних ракет. На озброєнні перебувало 44 стратегічні бомбардувальники з боєкомплектом до 500 крилатих ядерних ракет[236].

Позбавлення України ядерної зброї дозволило зекономити США величезні кошти, адже функціонування протиракетної оборони, розвідувальних заходів, утримання на противагу відповідної кількості зарядів та їхніх носіїв мало цілком реальний грошовий вимір американських платників податків, і мова йшла по десятки мільярдів доларів. Леоніду Кравчуку можна закидати втрату ядерної зброї, і основна мотивація тодішнього керівництва України – відсутність можливостей її технологічного обслуговування та нестача коштів, теж мали свою логіку. Украї-

[234] Переважна більшість військових прийняла присягу на вірність Україні.

[235] Друкарня. (2024, 18 вересня). *Українська армія 1991–2023. Занепад та відродження*. https://drukarnia.com.ua/articles/ukrayinska-armiya-1991-2023-zanepad-ta-vidrodzhennya-BNFik

[236] Там само.

на навіть отримала певну компенсацію від РФ – замість ядерної зброї було надане паливо до атомних електростанцій, але по факту це був мізер у порівнянні з тією сумою, яку могли б надати США у вигляді інвестицій в економіку України. Угоди століття, яка дозволила б України перейти на сучасні економічні рейки, не відбулося, навіть розмов про це не було.

Ядерне роззброєння України відбулося в дуже короткі терміни. У вересні 1993 р. були підписані Масандрівські угоди, за якими передбачалось переміщення усіх типів ядерних боєзарядів до РФ та постачання до України низькозбагаченого урану для українських АЕС. У січні 1994 р. Кравчук підписав «Тристоронню заяву» президентів України, США та Росії щодо негайного вивезення української ядерної зброї до Росії[237].

5 грудня 1994 р. вже Леонідом Кучмою був підписаний Будапештський меморандум, який теоретично мав би гарантувати Україні безпеку в обмін на без'ядерний статус. 1 червня 1996 р. останні ядерні бойові заряди були вивезені до РФ. З огляду на подальшу агресію РФ та анексію Криму цей документ дійсно став одним із найсумнівніших в історії не лише України, але й Світу, коли Україна по факту віддала «золото» в обмін на «дешеву біжутерію». До речі, у 2023 р. екс-президент США та один з підписантів меморандуму Білл Клінтон визнав, що рішення позбавити Україну ядерної зброї було помилковим[238].

Згадаємо ще один важливий документ, що був підписаний за президентства Кравчука. Хоча він і не має такого розголосу, як вищезгаданий. У червні 1994 р. Україна підписала з Європейським Союзом Угоду про партнерство та співробітництво. Це була перша Угода, підписана ЄС з країною колишнього СРСР.

У липні 1994 р. завершилося президентство Кравчука та розпочалося президентство **Леоніда Кучми**, якому усіма правдами

---

[237] YouTube. (б. д.). *Американські президенти і Україна. Реальна історія відносин* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=uZGjQDLITmg

[238] O'Callaghan, M. (2023, April 4). *Clinton regrets persuading Ukraine to give up nuclear weapons*. RTÉ News. https://www.rte.ie/news/primetime/2023/0404/1374162-clinton-ukraine/; Ізвощікова, А. (2023, 5 квітня). *Клінтон заявив, що шкодує про те, що переконав Україну відмовитися від ядерної зброї.* Суспільне. https://suspilne.media/435846-klinton-zaaviv-so-skodue-pro-te-so-perekonav-ukrainu-vidmovitisa-vid-adernoi-zbroi/

та неправдами вдалося протриматись на посаді два строки – до січня 2005 р.

Своє президентство Кучма починав як проросійський (в прорадянському розумінні цієї проросійськості) політик, який виступав за відновлення економічних зв'язків із Росією, з їх одночасним налагодженням із Заходом. «Багатовекторність» стала своєрідною візитною карткою перших років його президентства, наприкінці 1990-х рр. Кучма став орієнтуватися на Захід, а після низки скандалів обрав проросійський вектор.

Кучмі, як тоді задавалося, вдалося врегулювати «кримське питання». У 1994-1995 рр. проросійський президент Автономної республіки Крим Юрій Мєшков намагався розпочати процес входження Криму до РФ, але його було усунуто від управління. Хоча у подальшому «кримська» політика України не була послідовною та не завжди відповідала інтересам країни. У травні 1997 р. була підписана Угода про статус та перебування в Україні Чорноморського флоту, за яким територія російської військово-морської бази в Севастополі надавалася в оренду на 20 років. Услід за нею була підписана й Угода про стратегічне партнерство з РФ, яка, серед іншого, гарантувала взаємне визнання кордонів та повагу до територіальної цілісності.

Важливою подією часів президентства Кучми стало прийняття у 1996 р. Конституції України, яка безсумнівно мала масу недоліків, але виявилась життєздатною і дозволила функціонувати українській державі. Зважаючи на розподіл повноважень між гілками влади, вважається, що Конституція зафіксувала президентсько-парламентську модель управління країною.

За часів президентства Кучми продовжилися економічні реформи. У 1995 р. в Україні стартувала сертифікатна приватизація, яка сприяла роздержавленню значної частини економіки, але не зробила пересічних громадян реальними співвласниками, натомість, створивши основу для формування вітчизняних фінансово-промислових груп, з яких найвідомішими були т. зв. Дніпропетровська та Донецька групи. В контексті приватизації великих підприємств часто згадується й зять Кучми Віктор Пінчук, один із впливових бізнесменів того часу.

У 1996 р. відбулося розпаювання земель колишніх колгоспів, а також було запроваджено національну валюту – гривню. Завершилась епоха інфляції, що сприяло економічному розвитку.

На президентських виборах 1999 р. Леонід Кучма позиціонував себе як прозахідний кандидат, протиставляючи себе комуністу Петру Симоненку. У цей час в зовнішній політиці триває відхід від багатовекторності на користь прозахідного вектора. Ще у 1998 р. Указом Президента було визначено «Стратегію інтеграції України до ЄС». На початку 2002 р. Україна заявила про намір отримати асоційоване членство в ЄС. У липні того ж року Кучма підписав указ про інтеграцію України до євроатлантичних структур. А 19 травня 2003 р. він заявив, що Україна довела обґрунтованість своєї заявки на членство в ЄС і сподівається на практичне вирішення цього питання на наступному саміті Україна-ЄС. У 2003 р. Євросоюз розробив Європейську політику сусідства, яка призначалась для України, Молдови, Білорусі, а також низки інших країн. Питання потенційного вступу цих країн до ЄС, навіть у віддаленій перспективі, документ не вирішував. Водночас, це був робочий інструмент співробітництва, який проголошував принцип «Усе, крім участі в інституціях».

Незабаром Кучма опинився в центрі низки скандалів. Восени 2000 р. були оприлюднені записи розмов немовби Кучми з найближчим оточенням у власному кабінеті. Вважається, що розмови записував один з його особистих охоронців Микола Мельниченко. В одному із записів йшлося про продаж Україною Іраку найновішої системи радіотехнічної розвідки, що шкодило інтересам США. І хоча реальних доказів угоди так і не було представлено, це зіпсувало відносини із Сполученими Штатами. Резонансними виявилась і згадка в записах про журналіста Григорія Гонгадзе. Голос схожий на голос Кучми говорив про необхідність провчити та викрасти журналіста. Зважаючи що Гонгадзе знайшли вбитим, саме на Кучму лягла підозра у замовленні злочину. У 2013 р. слідство встановило виконавця, ним виявився генерал МВС Олексій Пукач, який у 2000-2003 рр. очолював підрозділ зовнішнього спостереження. Пукач заявляв, що лише виконав наказ Ю. Кравченка, тодішнього міністра МВС України. Але опісля смерті Кравченка у 2005 р. підозри щодо Кучми так і залишились підозрами.

Згадаємо й про припущення, що «плівки Мельниченка» були елементом операції російських спецслужб. Головна мета – дискредитація Кучми, який обрав прозахідний вектор розвитку[239]. Подальші події роблять цю версію ледь не основною, що не виключає потенційної винуватості фігурантів.

На президентство Кучми припав й конфлікт з Росією за острів Коса Тузла. У 2003 р. Росія почала будувати дамбу, яка мала б з'єднати Тузлу із Краснодарським краєм, але готовність України захищати свою територіальну цілісність зробили реалізацію цього неможливою. Але саме Тузлинський конфлікт намітив вектори подальшого розвитку російської політики щодо України.

У 2004 р. зовнішньополітична доктрина України була змінена офіційно. З неї були прибрані цілі про вступ до НАТО та Європейського Союзу. Новим вектором став проросійський, про що свідчить «вибір» Кучмою наступника – Віктора Януковича. Вважається, що якби «спадкоємцем» був обраний Сергій Тігіпко, це стало б більш поміркованим рішенням. За словами Кучми, він розглядав Тігіпка як можливого наступника, але змінив свою думку, як стало зрозуміло, що той не буде затверджений Верховною Радою на посаді прем'єр-міністра. Наявність такої пропозиції підтверджував і сам Тігіпко[240].

Ймовірно, що Кучма розглядав можливість й самому балотуватися на третій термін. У 2003 р. Конституційний Суд України ухвалив рішення, яке дозволяло йому це зробити, незважаючи на обмеження Конституції щодо двох термінів поспіль[241]. Звісно, що це було б прямим порушенням Конституції.

---

[239] Соломка, О. (2019, 21 січня). *Луценко назвав «плівки Мельниченка» спецоперацією ФСБ РФ проти Кучми*. NV (New Voice). https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/lucenko-nazvav-plivki-melnichenka-specoperaciyeyu-fsb-rf-proti-kuchmi-50002555.html

[240] Українська правда. (2005, 31 октября). *Бухгалтерия помешала Кучме назначить Тигипко своим преемником*. https://www.pravda.com.ua/rus/news/2005/10/31/4393499/; Gazeta.ua. (2009, 21 ноября). *Тигипко предлагали стать преемником Кучмы*. https://gazeta.ua/ru/articles/politics/_tigipko-predlagali-stat-preemnikom-kuchmy/316700

[241] Томенко, М. (2004, 20 січня). *Про законність третього терміну президентства Леоніда Кучми*. Голос України. https://www.golos.com.ua/article/237335

Оцінюючи роль Кучми у становленні України, слід відзначити його спробу проведення європейської та євроатлантичної інтеграції, яка була зірвана російськими спецслужбами. Авторитарний стиль правління не сприяв становленню демократичних інституцій, але і не був критичним для їхнього розвитку. Кучма став «батьком» українського олігархату, але опісля фінансової кризи 1998 р. розпочалося стимулювання малого та середнього бізнесу, що започаткувало формування української версії «середнього класу».

Вибір Януковича наступником, а вірніше пов'язані із ним фальсифікації результатів виборів, стали приводом до Помаранчевої революції. Головним суперником Януковича став Віктор Ющенко. З ім'ям Ющенка, який до того очолював Національний банк, українці пов'язували вдалу грошову реформу – запровадження гривні. У 1999-2001 рр. він займав посаду прем'єр-міністра, але був звільнений Кучмою на фоні кампанії протестів «Україна без Кучми», опісля чого Ющенко долучився до опозиції.

Про фальсифікації на виборах 2004 р. довелося не лише чути, але й бути їхнім свідком. На той час я, в якості журналіста, активно співпрацьовував із тоді ще авторитетною ГО «Комітет виборців України», зокрема, під час першого туру був керівником мобільної групи спостерігачів. Опинившись в доволі великому селі на Чернігівщині, випадково дізнався від голови виборчої дільниці, що «районне начальство» наказало спочатку везти протокол з результатами виборів до них. Причому з собою треба було везти печатку комісії та чисті бланки, а вже потім прямувати до територіальної виборчої комісії[242]. Адміністративний ресурс, підробка протоколів, «каруселі» – коли людей возили на автобусах із відкріпними талонами і вони голосували по кілька разів, «мертві» душі в списках й прямий підкуп виборців – усе це стало візитівкою тих виборів[243]. На початку жовтня 2004 р.

[242] Роз'яснення, що ці дії підпадають під статті Карного Кодексу (нові поправки встановлювали доволі жорстоке покарання за фальсифікацію результатів виборів), мали результат. До ТВК поїхав справжній протокол, що підтвердилось подальшим порівнянням із його наявною копією.

[243] Суспільне. (2004). *Рішення про фальсифікацію виборів 2004 року* [Відео]. https://mediateka.suspilne.media/media/1229; Палій, О. (2005, 15 листопада). *Фальсифікація виборів-2004: як організовувався «підрахуй».* Українська правда. https://www.pravda.com.ua/articles/2005/11/15/3017827/

була здійснена спроба отруєння Ющенка. У 2024 р. розвідка США опублікувала звіт, за яким до отруєння були причетні російські спецслужби[244].

Апогеєм махінацій стала діяльність Центральної виборчої комісії, яку очолював Сергій Ківалов. Під час другого туру була інсценована поломка сервера ЦВК (як з'ясувалося у подальшому, це було технічне втручання в його роботу). На екрані великого монітору застигли цифри з результатами, за якими мінімальну перемогу мав В. Ющенко, але переможцем був оголошений В. Янукович. Опісля в Україні розпочалися масові акції протесту, які увійшли в історію під назвою «Помаранчева революція».

Результатом протистояння став своєрідний компроміс. Справу перевели в правове русло, за відсутності необхідного закону Верховний Суд прийняв рішення про повторне проведення (переголосування) другого туру. Перемогу здобув В. Ющенко, який набрав 53 % голосів, тоді як Янукович отримав 44 %. Але повноваження Ющенка на посаді президента були зменшені, що увійшло в історію як Конституційна реформа 2004 р., хоча ще рік – до 1 січня 2006 р., він мав всю повноту влади.

Віктор Ющенко був очільником України у 2005-2010 рр. Початок його президентства чимало громадян України сприйняли як незворотну перемогу демократії. Хтось очікував стрімких політичних та економічних реформ, багатьом імпонувала ідея справедливості, яка завжди була актуальна для українського суспільства. Одним з головних передвиборчих гасел перед переголосуванням другого туру було гасло «бандитам – тюрми», тим більш, що існувала реальна можливість покарати винних у фальсифікаціях. Але за підсумком було засуджено лише кількасот низових виконавців, ніхто із реальних організаторів не поніс покарання[245]. Не була проведена і люстрація, проти якої катего-

[244] Денисяка, О. (2024, 23 листопада). *У розсекреченому звіті розвідки США згадується отруєння Віктора Ющенка*. Громадське. https://hromadske.ua/suspilstvo/235058-za-otruyenniam-iushchenka-stoyit-putin-rozvidka-ssha

[245] Палій, О. (2005, 15 листопада). *Фальсифікація виборів-2004: як організовувався «підрахуй»*. Українська правда. https://www.pravda.com.ua/articles/2005/11/15/3017827/

рично виступив тодішній міністр юстиції Р. Зварич[246]. З позитиву – саме Ющенко став першим президентом, який поставив питання зміни кадрового складу СБУ[247], у т. ч. була скорочена мережа їхніх представників в усіх організаціях та установах країни.

Президентство Ющенка було несхвально зустрінуто Росією, тим більше, що Путін устиг привітати із перемогою Януковича. У 2005 р. розпочалися торговельні війни, які беззаперечно мали політичний характер. Посилаючись на невідповідність стандартів якості, Росія заборонила експорт української м'ясної та молочної продукції. Обмеження були накладені на ввезення труб. Але ключовою сферою, в якій РФ намагалася шантажувати Україну, була газова. Ще влітку 2004 р. була створена компанія RosUkrEnergo, ключовою фігурою якої був один із «гаманців Путіна» російсько-український олігарх Дмитро Фірташ[248]. Ця компанія за часів президентства Ющенка стала єдиним постачальником газу в Україну, а її філія «Укргаз-енерго», що була створена у 2006 р. – газу для промисловості. Україна, яка до того купувала дешевий «середньоазійський» газ, утратила цю можливість і опинилась у повній залежності від російського Газпрому. Протягом усього 5 років ціна на газ піднялась майже у 10 разів – від 50 доларів (за контрактом часів «пізнього» Кучми) до 450 доларів – у договорі Ю. Тимошенко 2009 р.[249] Піком конфлікту стало перекриття Росією транзиту газу через Україну в

---

[246] Борковський, А. (2012, 6 февраля). *Лучше б их «зачистили». Об утраченном шансе проведения люстрации в Украине*. Argumentua. https://argumentua.com/stati/luchshe-b-ikh-zachistili-ob-utrachennom-shanse-provedeniya-lyustratsii-v-ukraine

[247] Ющенко, В. (2006, 2 жовтня). *Ющенко дав доручення голові СБУ*. УНІАН. https://www.unian.ua/politics/18078-yuschenko-dav-doruchennya-golovi-sbu.html

[248] Glavcom. (2015, 29 октября). *Российский политэмигрант: Фирташ – кошелек Путина*. https://glavcom.ua/news/244451-rossijskij-politemigrant-firtash-%E2%80%93-koshelek-putina.html; Рясний, Д. (2021, 21 декабря). *Іван Фурсін: Я говорив Фірташу – давай «Росукренерго» продамо «Нафтогазу»*. Економічна правда. https://epravda.com.ua/publications/2021/12/21/680860/

[249] Дейнега, В. (2018, 23 березня). *Історія газових війн України: коли все почалося та чим закінчиться*. 24 Канал. https://24tv.ua/istoriya_gazovih_viyn_ukrayini_koli_vse _pochalosya_ta_chim_zakinchitsya_n942253

Європу, а «газовий вентель» став постійним інструментом політичного тиску.

У 2005 р. Україна підписала план дій з ЄС. Серед іншого план передбачав поступове зняття митних перешкод, це дозволило розвивати торгівлю та певною мірою мінімізувати російський вплив. Європейський Союз стає найбільшим торговельним партнером України. Щорічними стають саміти з Європейським Союзом, Україна долучається до багатьох економічних і освітніх програм. У 2007 р. розпочався перехід на новий посилений формат співпраці – Угоду про асоціацію з ЄС. 2008 р. Україна подала заявку на отримання Плану дій щодо членства в НАТО, на жаль, але процес вступу не був запущений – проти виступили Німеччина та Франція, які не хотіли псувати відносини із Росією. Згадаємо, що саме на цьому саміті президент Росії В. Путін заявив, що Україна «навіть не є державою», і натякнув на можливі територіальні претензії у разі її вступу до НАТО[250]. До речі, за президентства Ющенка розпочалася програма ліквідації надлишкової зброї, яка фінансувалася США. Одним з авторів закону був тодішній сенатор від штату Іллінойс Барак Обама. У 2005 р. було виділено 48 млн дол. на утилізацію зброї в країнах колишнього СРСР. В Україні, яка вважалася одним з пріоритетних напрямків, було знищено більш ніж 15 000 тонн боєприпасів, біля 400 000 одиниць стрілецької зброї, більше тисячі переносних зенітно-ракетних комплексів «Игла» та «Стрела»[251].

У 2008 р. Росія напала на Грузію. Підготовка до нападу велася щонайменше з 2006 р., коли в РФ ввели заборону на імпорт продуктів сільського господарства, вина та мінеральної води. Напередодні агресії російські залізничні війська відремонтували 50 кілометрів залізничних шляхів та біля двадцяти мостів

[250] Українська правда. (2008, 7 апреля). *Путин – Бушу: «Украина – это не государство»*. https://www.pravda.com.ua/rus/news/2008/04/7/4437118/

[251] LIGA.net. (2005, 29 августа). *Сенаторы США Р. Лугар и Б. Обама намерены посетить Донецкую область в рамках программы утилизации боеприпасов*. https://news.liga.net/politics/news/senatory-ssha-r-lugar-i-b-obama-namereny-posetit-donetskuyu-oblast-v-ramkakh-programmy-utilizatsii-b; UAINFO. (2015, 11 марта). *Чем занимался Обама в Донецке: фото и его личные воспоминания*. https://uainfo.org/blognews/509035-chem-zanimalsya-obama-v-doneckefoto-i-ego-lichnye-vospominaniya.html

та тунелів, адже військова логістика російської армії традиційно прив'язана до залізниць. За місяць до вторгнення – у серпні 2008 р., російська авіація неодноразово порушувала повітряний простір Грузії[252]. Зважаючи на участь у війні кораблів російського Чорноморського флоту в Криму, для України ця війна несла потенційну загрозу дестабілізації ситуації. Ющенко активно підтримав Грузію, яка отримала від України зенітно-ракетні комплекси. Це дозволило обмежити участь у війні російської авіації, було збито 12 російських військових літаків, у т.ч. стратегічний бомбардувальник Ту-22[253]. На жаль, але країни Заходу не відреагували на російську агресію належним чином, запроваджені санкції носили здебільшого формальний характер. Комісія Європейського Союзу, яка була створена для розслідування подій війни, взагалі дійшла висновку, що «дії Грузії не можуть бути виправдані з погляду міжнародного права»[254]. Безсумнівно, що це розв'язало руки Росії в її подальших планах.

За президентства Ющенка були розпочаті перемовини щодо надання Україні безвізового режиму з країнами Європи. Переговори продовжились за президентства Януковича, а кінцева угода була підписана вже за президентства Порошенка.

Велику увагу В. Ющенко приділяв відновленню історичної пам'яті. У 2006 р. був створений Український інститут національної пам'яті, а через три роки був виданий указ президента «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями і голодоморами в Україні». Саме за його

[252] Institute for War & Peace Reporting. (2014, August 4). *Russia's war with Georgia: 2008 timeline*. https://iwpr.net/global-voices/russias-war-georgia-2008-timeline; Панфілов, О. (2017, 4 січня). *Як Росія хотіла захопити Грузію в 2008 році*. Glavcom. https://glavcom.ua/columns/olegpanfilov/yak-rosiya-hotila-zahopiti-gruziyu-v-2008-roci-391256.html

[253] NV (New Voice). (2023, 10 января). *Спасительные комплексы ПВО в войне 2008 года. Грузия отказывается возвращать Украине ЗРК Бук: почему и о какой технике идет речь*. https://nv.ua/world/countries/gruziya-ne-vernula-ukraine-pvo-zrk-buk-s-2008-goda-pochemu-novosti-ukrainy-50296589.html

[254] Зілгалов, В. (2009, 1 жовтня). *Доповідь ЄС: Україна також винна у розпалюванні війни в Грузії (європейська преса)*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/1841155.html

президентства Верховна Рада законодавчо визнала Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. Ющенка небезпідставно називають «батьком» Батурина – однієї з гетьманських столиць України. За словами самого президента, влітку 2005 р. він запросив до Батурина тридцятьох найзаможніших українських бізнесменів, яких попросив долучитися до відновлення гетьманської столиці[255].

За президентства Ющенка економіка демонструвала доволі динамічне зростання, зокрема, й завдяки сприятливій міжнародній кон'юнктурі – зростанню цін на продовольство, цемент та метал. За чотири роки валовий внутрішній продукт та державний бюджет було подвоєно. Це дозволило збільшити фінансування соціальних програм, у т. ч. була збільшена допомога при народженні дитини.

Дуже швидко в команді «Помаранчевого майдану» розпочалися протиріччя, що було зумовлено як амбіціями лідерів, так і відсутністю бачення шляхів розвитку України. Ставши президентом, В. Ющенко привів до влади Юлію Тимошенко, яка стала прем'єр-міністром, та Петра Порошенка, який обійняв посаду глави РНБО[256]. На прес-конференції 5 вересня 2005 р. Олександр Зінченко, колишній держсекретар України, звинуватив у корупції Порошенка та низку інших чиновників з оточення президента. Зінченко заявив, що ці особи використовували владу для власного збагачення, створюючи кланову систему та блокуючи доступ до президента[257]. 8 вересня 2005 р. Ющенко звільнив

[255] Кіяшко, Л. (2024, 23 лютого). *Відроджений Батурин – як пам'ятник: чому Ющенка називають «батьком» гетьманської столиці. До 70-річчя третього президента*. Новинарня. https://novynarnia.com/2024/02/23/vidrodzhenyj-baturyn-yak-pamyatnyk-chomu-yushhenka-nazyvayut-batkom-getmanskoyi-stolyczi-do-70-richchya-tretogo-prezydenta/

[256] РНБО – Рада національної безпеки і оборони України. Вона є консультативним органом при президентові України та займається питаннями національної безпеки та оборони держави.

[257] Радіо Свобода. (2005, 5 вересня). *Держсекретар України, колишній держсекретар України Олександр Зінченко звинувачує найближче оточення Віктора Ющенка у корупції. Скандал у верхівці влади, чи матиме він продовження?* https://www.radiosvoboda.org/a/934315.html; Українська правда. (2005, 5 вересня). *Скандальна прес-конференція Зінченка*. https://www.pravda.com.ua/articles/2005/09/5/3012998/

уряд на чолі з Ю. Тимошенко[258], тоді ж був звільнений і П. Порошенко. Чвари між колишніми союзниками призвели до того, що, за підсумками виборів до Верховної Ради у 2006 р., найбільшу парламентську фракцію сформувала Партія регіонів. А очолив її Віктор Янукович, саме він і став новим прем'єр-міністром та займав цю посаду з серпня 2006 по грудень 2007 р.

У 2007 р. Ющенко розпускає Верховну Раду, формальною причиною став неконституційний спосіб формування конституційної більшості – до неї стали входити не фракції, а окремі депутати. Таким способом Партія регіонів намагалась забезпечити собі владу. На нових виборах «Партія регіонів» набрала 34,37 %, «Блок Юлії Тимошенко» – 30,71 %, «Наша Україна» – 14,20 %. Ющенко вдруге подав кандидатуру Юлії Тимошенко на посаду глави уряду і вона знову стала прем'єр-міністром.

На фоні економічної кризи 2008 р. відносини між колишніми союзниками знову загострились. Тимошенко критикувала Ющенка за його дії як президента, а він звинувачував її у політичних маніпуляціях[259].

На чергових президентських виборах колишні союзники стали політичними конкурентами. Можливо, тому в першому турі Янукович був першим, Тимошенко другою, а Ющенко опинився на п'ятому місці з 5,45 % голосів. За підсумками другого туру голосування, де зійшлися Ю.Тимошенко та В. Янукович, президентом став останній.

Президентство В. Ющенка дало українцям безцінний досвід. З одного боку – хай і не карколомне, але економічне зростання; постійні вибори привчали людей до демократичних інститутів; звернення до національної історії сприяло формуванню національної ідентичності.

Й водночас – демократія зводилась до виборчого процесу, не були проведені необхідні реформи – від судів та поліції до місце-

[258] Українська правда. (2005, 9 вересня). *Тимошенко на Інтері: «Мене підставило оточення Ющенка»*. https://www.pravda.com.ua/articles/2005/09/9/3013223/

[259] Радіо Свобода. (2008, 22 грудня). *Ющенко-Тимошенко: перманентний конфлікт перейшов у відкриту війну?* https://www.radiosvoboda.org/a/1362194.html; Мотиль, О. (2010, 29 червня). *Український блюз: сходження до влади Януковича, занепад демократії*. УНІАН. https://www.unian.ua/politics/374040-ukrajinskiy-blyuz-shodjennya-do-vladi-yanukovicha-zanepad-demokratiji.htm

вої влади та центральних органів управління. Гасла Майдану увійшли у протиріччя з буденним життям українців, чвари та брак єдності зневірили у можливості змін та призвели до реваншу проросійських сил. Погодимось із оцінкою історика Я. Грицака, який надав таку оцінку президентству В. Ющенка: «Ющенко мав всі шанси увійти в український підручник як… новий Мазепа… як великий державний муж. Цього не сталося»[260].

Віктор Янукович займав посаду президента України з 25 лютого 2010 р. до 22 лютого 2014 р. Українська журналістка І. Боровик надає йому наступну характеристику: «скандальний політик, лідер "донецьких" та Партії регіонів, президент-рецидивіст, що сховався від суду в Росії»[261]. Янукович багато у чому був людиною з «пострадянською» ментальністю в її донецькому варіанті. Наприклад, на Донбасі ніколи не вважалося ганьбою перебування на зоні, цим ледь не хизувалися. Мав він дві «ходки» – у 1967 та 1970 рр. та провів в ув'язненні біля трьох з половиною років[262]. Цікаво, але «гріхи молодості» не завадили йому зробити кар'єру ще в радянські часи. Від 1976 р. він став директором автобази, у 1980 р. – членом КПРС, з 1987 р. обіймав керівні посади, пов'язані із забезпеченням функціонування вугільної промисловості. Існує твердження, що своєю стрімкою кар'єрою Янукович був зобов'язаний співробітництвом з КДБ, ця версія була озвучена екс-депутатом Верховної Ради України Г. Омельченком[263]. Хоча якось підтвердити цю інформацію на сьогодні неможливо.

Політична кар'єра Януковича розпочалась у 1996 р., коли він став першим заступником голови Донецької ОДА, а від травня

---

[260] Грицак, Я. (2024). *Слабкість Ющенка / Помилки Порошенка / Популізм Зеленського* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=WToWqERUiBA

[261] Боровик, І. (2021, 14 вересня). *Янукович Віктор. Український політик, кримінальник при владі, президент-утікач*. Parlament.ua. https://parlament.ua/dossier/yanukovich-viktor/

[262] Gazeta.ua (2018, 15 грудня). *Януковича в тюрьме называли хамом: экспрезидент сел в 17 лет*. https://gazeta.ua/ru/articles/politics/_anukovicha-v-tyurme-nazyvali-hamom-eksprezident-sel-v-17-let/875043

[263] Gordonua. (2017, 14 листопада). *Омельченко: генерал КДБ розповів мені, як він був куратором Януковича і як його вербував*. https://gordonua.com/ukr/news/politics/-omelchenko-general-kdb-rozpoviv-meni-jak-vin-buv-kuratorom-janukovicha-i-jak-jogo-verbuvav-217257.html

1997 р. – очолив Донецьку область. Як уже зазначалося, другий президентський строк Кучми характеризувався посиленням регіональних промислово-фінансових кланів, особливо «донецького». У 2002 р. саме Янукович, як ставленик цього клану, очолив уряд України. У 2003 р. він був обраний головою Партії регіонів, а наступного року був висунутий кандидатом у президенти. Програвши вибори Ющенку, він йде в опозицію та у 2006 р. стає депутатом Верховної Ради. Завдяки створенню т.зв. «антикризової» коаліції (разом із соціалістами та комуністами) його кандидатуру подають на посаду прем'єр-міністра. Цю посаду Янукович займав до листопада 2007 р., коли прем'єром знову стала Тимошенко. У 2010 р. Янукович перемагає Тимошенко в другому турі та стає президентом України[264].

Ставши президентом, йому вдалося взяти під свій контроль Конституційний суд України, Верховний суд та Вищу раду юстиції. Вже у жовтні 2010 р. Конституційний суд відновив дію Конституції 1996 р., скасувавши результати конституційної реформи 2004 р., хоча подібне рішення могла прийняти винятково Верховна Рада[265].

У внутрішній політиці Україна починає мандрувати від демократії в бік авторитаризму. Арешт та засудження Ю. Тимошенко – колишнього конкурента у боротьбі за посаду президента, був сприйнятий багатьма як початок політичних переслідувань. Хоча скоріше відображав тезу, висловлену свого часу політиком однієї з латиноамериканських держав: «Друзям – все, ворогам – закон»[266].

У зовнішній політиці Янукович формально ніби повертається до «багатовекторності», водночас роблячи Москві кілька важливих поступок[267]. У квітні 2010 р. були підписані так звані Хар-

[264] Боровик, І. (2021, 14 вересня). *Янукович Віктор. Український політик, кримінальник при владі, президент-утікач*. Parlament.ua. https://parlament.ua/dossier/yanukovich-viktor/

[265] Там само.

[266] Фраза приписується колишньому президенту Перу Оскару Бенавідесу.

[267] Єреміца, В. (2011, 23 лютого). *Україна за Януковича: яким був перший рік президентства?* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/2318611.html

ківські угоди. В обмін на знижку ціни на газ до 2042 р. було продовжене перебування на території України Чорноморського флоту Російської Федерації[268]. З точки зору геополітичних ваг, ця угода значно посилила позиції Росії в Чорноморському регіоні та її вплив на Україну.

Проросійські погляди були характерні і для оточення Януковича. Згадаємо хоча прем'єр-міністра М. Азарова, який наголошував на важливості Митного союзу для економічного розвитку України[269]. Колишнім громадянином Російської Федерації був голова СБУ О. Якименко[270]. Міністрами оборони в цей час були Михайло Єжель (2010-2012 рр.), Дмитро Саламатін (2012 р.), Павло Лебедєв (2012-2014 рр.). Михайло Єжель від 2015 р. проживає в Білорусі[271]. Лебедєв, що отримав українське громадянство у 2005 р., втік з України ще до відставки Януковича та сприяв захопленню Росією Криму[272]. Проти усіх екс-міністрів оборони у 2020-2022 рр. були відкриті провадження за підозрою у державній зраді. Підозра у співпраці з ФСБ також

---

[268] Мотиль, О. (2010, 29 червня). *Український блюз: сходження до влади Януковича, занепад демократії*. УНІАН. https://www.unian.ua/politics/374040-ukrajinskiy-blyuz-shodjennya-do-vladi-yanukovicha-zanepad-demokratiji.htm; Дейнега, В. (2018, 23 березня). *Історія газових війн України: коли все почалося та чим закінчиться*. 24 Канал. https://24tv.ua/istoriya_gazovih_viyn_ukrayini_koli_vse_pochalosya_ta_chim_zakinchitsya_n942253; Боровик, І. (2021, 14 вересня). *Янукович Віктор. Український політик, кримінальник при владі, президент-утікач*. Parlament.ua. https://parlament.ua/dossier/yanukovich-viktor/

[269] Радіо Свобода. (2013, 5 червня). *Без Митного союзу українці залишаться без роботи – Азаров*. https://www.radiosvoboda.org/a/25007539.html

[270] Шершень, А. (2023, 30 листопада). *Іван Бабенко і Денис Іванов, прокурори у «справах Майдану». Янукович дав вказівку Захарченку стріляти по мітингувальниках близько 7-ї ранку 20 лютого*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3793583-ivan-babenko-i-denis-ivanov-prokurori-u-spravah-majdanu.html

[271] Thinktanks.by. (2018, 19 июня). *Бывший посол Украины Михаил Ежель стал беженцем в Беларуси*. https://thinktanks.by/publication/2018/07/19/byvshiy-posol-ukrainy-mihail-ezhel-stal-bezhentsem-v-belarusi.html

[272] Огнева, М. (2025, 21 березня). *«Добропорядний» кривавий інвестор. Як Росія розплатилася з екс-міністром оборони України*. Glavcom. https://glavcom.ua/publications/dobroporjadnij-krivavij-investor-jak-rosija-rozplatilasja-z-eksministrom-oboroni-jakij-zradiv-ukrajinu-1050264.html

висунута Володимиру Сівковичу, заступнику секретаря РНБО у 2010-2013 рр.[273], та Андрію Клюєву – главі Адміністрації Президента України у 2014 р.[274].

Ключовим агентом російського впливу був Віктор Медведчук, політичний зліт якого припав на 2002-2005 рр., коли він очолював Адміністрацію Президента Л. Кучми. Саме Медведчук активно підтримував ідеї федералізації України та мав тісні зв'язки з російським президентом Володимиром Путіним. Цікаво, що з Медведчуком Янукович активно спілкувався у день розстрілів на Інститутській 20 лютого 2014 р.[275].

До речі, саме за президентства Януковича Україна втратила статус країни, що у короткі строки могла відновити ядерну зброю. Після підписання Будапештського меморандуму в Україні залишилась певна кількість високозбагаченого урану, якого було достатньо для створення кількох (щонайменше – двох) атомних бомб. Передбачалось, що уран був залишений для наукових досліджень. Під час візиту Януковича до США та зустрічі із Б. Обамою, Київ погодився позбутися цих запасів до 2012 р. В офіційній заяві США йшлося: «Президент Обама відзначив унікальний внесок України у справу ядерного роззброєння і запевнив, що гарантії безпеки, надані в рамках Будапештського меморандуму з Україною від 5 грудня 1994 р., залишаються в силі». У грудні 2010 р. в рамках домовленості зі США до Росії був вивезений 21 контейнер з більш ніж 50 кг високозбагаченого урану[276].

---

[273] Золотухін, Д. (2023, 31 липня). *Володимир Сівкович – біографія. 30 років зради. Частина перша*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3742699-volodimir-sivkovic-biografia-30-rokiv-zradi-castina-persa.html

[274] Finance.ua. (2025, 12 квітня). *РНБО запровадила санкції проти низки бізнесменів і ексвисокопосадовців.*. https://news.finance.ua/ua/rnbo-zaprovadyla-sankcii-proty-nyzky-biznesmeniv-i-eksvysokoposadovciv

[275] Ukrinform. (2023, 18 лютого). *Янукович активно спілкувався з Медведчуком під час розстрілів на Майдані – прокурор.* https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3671965-anukovic-aktivno-spilkuvavsa-z-medvedcukom-pid-cas-rozstriliv-na-majdani-prokuror.html

[276] Українська правда. (2010, 12 квітня). *Янукович здав останній збройовий уран.* https://www.pravda.com.ua/news/2010/04/12/4931460/; *BBC News Україна.* (2010, 31 грудня). *Україна вивезла понад 50 кг урану до Росії.* https://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/12/101231_uranium_ukr_is

У цей час масово скорочується армія та розпродається озброєння, наприклад, в місті, де я живу – Чернігові, станом на 2013 р. були ліквідовані майже усі військові частини. Частина їхніх територій у 2012 р. була продана сину В. Януковича під котеджну забудову[277]. Серед іншого, була розібрана залізнична колія, яка вела до складів із запасами озброєння неподалік від міста.

Росія всіляко намагалася посилити свій вплив, у тому числі зробивши Україні пропозицію вступити до Митного союзу, але Янукович ухилявся від прямої відповіді. В цей час провладні ЗМІ продовжують спекулювати на європейському векторі розвитку, а на листопад 2013 р. готувалося підписання договору про асоціацію з Європейським Союзом[278]. Наприклад, у своєму виступі, присвяченому 20-й річниці Незалежності України, Янукович наголосив: «європейський вибір став основою зовнішньополітичної ідентичності України, а європейські цінності – основою нашого розвитку… Ми хочемо прилучитися до великого європейського проєкту – побудові єдиної Європи на основі цінностей свободи, демократії і права»[279]. Чи вірив він у цей написаний йому текст – навряд чи. Скоріше бачив у «багатовекторності» можливість балансувати між Москвою та Європою, водночас перетворюючи Україну на власну вотчину.

Коли у 1996 р. приймалася Конституція України, малоймовірно, що тодішній президент Кучма замислювався над тим, що президентську посаду може зайняти «бізнесмен», який буде використовувати її для власного збагачення, адже сам Кучма уявляв

[277] Моє місто – Чернігів. (2012, 3 декабря). *Мэр Чернигова Александр Соколов продал сыну Януковича земли черниговского полка связи?* https://map.cn.ua/uk/news/7647/

[278] Боровик, І. (2021, 14 вересня). *Янукович Віктор. Український політик, кримінальник при владі, президент-утікач*. Parlament.ua. https://parlament.ua/dossier/yanukovich-viktor/

[279] Янукович, В. (2011, 24 серпня). *Звернення Президента України Віктора Януковича до українських громадян з нагоди 20-ї річниці Незалежності України* [Архівована версія]. Президент України. https://web.archive.org/web/20111106161015/http://www.president.gov.ua/ news/20998.html

себе скоріше у ролі «арбітра»[280]. Але Янукович став перебирати на себе прибуткові сфери економіки, насамперед – нафтогазову. Вважається, що одним з його «гаманців» став новостворений олігарх Сергій Курченко, який був формальним власником цих капіталів[281].

В останній момент Янукович відмовляється підписувати угоду про асоціацію з ЄС, що стає причиною початку Євромайдану в центрі Києва. Вночі 30 листопада 2013 р. для розгону Євромайдану був задіяний спецпідрозділ МВС «Беркут». Основними учасниками акції була молодь, а сам Євромайдан проходив у мирний спосіб. Незважаючи на це, розгін учасників акції був дуже жорстоким, людей кидали на землю, били гумовими кийками та ногами. Все це було зафільмовано журналістами, наступного ранку ці кадри показали по телебаченню. Вже 1 грудня на центральну площу країни – Майдан Незалежності, вийшло більше мільйона українців, які виступили проти дій влади[282], що в підсумку й призвело до її скинення.

Судячи з усього, розгін молоді вночі 30 листопада під телекамери був частиною операції російських спецслужб з метою тис-

---

[280] Щоправда це не завадило йому сприяти розвитку бізнесу власного зятя Віктора Пінчука, який у 2004 р. придбав найбільше металургійне підприємство України – «Криворіжсталь» за 800 млн доларів. У подальшому угода була визнана недійсною, підприємство знову виставили на торги та продали компанії Mittal Steel за 4,8 млрд доларів. Див. Голос Америки. (2004, 14 червня). *Віктор Пінчук купив Криворіжсталь*. https://www.holosameryky.com/a/a-49-a-2004-06-14-5-2-86969652/224804.html; BBC News Україна. (2005, 24 жовтня). *Mittal Steel купила Криворіжсталь*. https://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2005/10/051024_kryvorizhstal_sold

[281] Струс, Г. (2024, 14 листопада). *Його називали «гаманцем» Януковича: де зараз олігарх Курченко і що про нього відомо*. Telegraf News. https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2024-11-14/5886164-yogo-nazivali-gamantsem-yanukovicha-de-zaraz-oligarkh-kurchenko-i-shcho-pro-nogo-vidomo; Українська правда. (2019, 5 квітня). *«Курченко гейт»: прокуратура каже, що посилює роботу у справі олігарха*. https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/5/7211421/

[282] За даними слідства рішення про силовий розгін студентського Майдану ухвалював сам В. Янукович. Див.: Шершень, А. (2023, 30 листопада). *Іван Бабенко і Денис Іванов, прокурори у «справах Майдану». Янукович дав вказівку Захарченку стріляти по мітингувальниках близько 7-ї ранку 20 лютого*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3793583-ivan-babenko-i-denis-ivanov-prokurori-u-spravah-majdanu.html

ку на тодішню українську владу. Причому, початок цих спроб можна віднести щонайменше до кінця 90-х рр. XX ст. Мета – закріпити Україну в російській сфері впливу або шляхом «белорусизації» (із збереженням формальних атрибутів державності, але із залежністю від Росії), або шляхом ліквідації України як країни. Видимими подіями цього процесу був «касетний скандал», який поховав політичну кар'єру Кучми та призвів до згортання й без цього поверхового проєвропейського вектора розвитку, отруєння Ющенка, спроби федералізації України під час Помаранчевого майдану й т.п.

Подіям 2013-2014 рр. передувала багаторічна пропагандистська антиукраїнська кампанія, яка проводилась під гаслами боротьби з «фашизмом». Навішування ярликів фашистів було характерне як для радянської, так і для сучасної російської пропаганди. В 30-і рр. XX ст. фашистами називали чи не усі «буржуазні» країни Європи – від Литви та Фінляндії й до Великобританії та Франції. А словосполучення «фашистська Німеччина» стало просто класичним, хоча в тодішній Німеччині панував не фашизм, а нацизм. На тоді єдиною справді фашистською країною була Італія часів Муссоліні.

«Антифашистська» риторика вперше стала активно використовуватись в Україні під час виборів 2004 р. саме завдяки порадам російських політтехнологів. Під час візиту В. Ющенка у жовтні 2003 р. до Донецька його зустріли бігбордами, на яких той був зображений в карикатурній формі з нацистською символікою[283]. Тоді ж з'явилася концепція поділу українців на три сорти. Автором ідеї вважається російський політтехнолог Тимофій Сергійцев. Технологія впливу на виборців передбачала формування штучного розколу країни, у тому числі – за мовною ознакою. Яскравим про-

[283] Украинская правда. (2005, 17 февраля). *Донецкие депутаты извинились перед Ющенко*. https://www.pravda.com.ua/rus/news/2005/02/17/4385763/

явом технології стала листівка та відеоролик про «три сорти» українців, на які їх нібито ділять Віктор Ющенко та його соратники[284]. Згадаємо ще одного російського політтехнолога Януковича Глєба Павловського, прихильника силового розгону Майдану[285]. Цікаво, що у період між 2011 та 2013 роками в Україні під егідою Партії регіонів проводилися так звані «антифашистські» мітинги та низка інших схожих акцій. Наприклад, у жовтні 2011 р. планувалося проведення так званого «Міжнародного антифашистського конгресу», участь у якому, окрім регіоналів, мали взяти представники комуністів України та РФ[286]. На мітинги зганяли працівників бюджетної сфери та учнівську молодь. Був такий мітинг і в Чернігові, до речі, я своїх студентів на нього не відпустив, пропонуючи самим зробити вибір – залишитись на занятті чи піти мітингувати проти якогось невідомого «фашизму». У травні 2013 р. сорокатисячний «антифашистський» мітинг під егідою Партії регіонів відбувся в Києві. Акція відбулась під гаслом: «До Європи – без фашистів»[287].

У цей самий час в пропаганді починають активно використовувати т. зв «георгіївську стрічку» – російську двоколірну стрічку з трьома чорними та двома жовтими горизонтальними смугами. Стрічка чимось схожа на її радянський аналог – гвардійську стрічку. Важко не погодитись з думкою, що була висловлена ще у 2011 р. журналістом Павлом Пущенком: «георгіївська стріч-

---

[284] Рух ЧЕСНО. (2022, 6 квітня). *Пам'ятаєте скандальну листівку про три сорти українців?* [Публікація у Facebook]. https://www.facebook.com/photo.php?fbid= 5365693476803650&id=278157378890644&set=a.28124188191552 7&locale=ru_RU

[285] Корреспондент. (2004, 7 декабря). «*Революции вовремя не дали в морду». Интервью Глеба Павловского*. https://korrespondent.net/world/worldabus/108656-ng-revolyucii-vovremya-ne-dali-v-mordu-intervyu-gleba-pavlovskogo; *Kramatorsk.info*. (2012, 27 января). *Фильм Би-би-си: Путин был готов остановить «оранжевую революцию» силой*. https://www.kramatorsk.info/view/113294

[286] Украинская правда. (2011, 26 октября). *Во Львове запретили антифашистский конгресс из-за Януковича*. https://www.pravda.com.ua/ rus/news/2011/10/26/6706519/

[287] BBC Русская служба. (2013, 18 мая). *В Киеве прошли два многотысячных митинга*. https://www.bbc.com/russian/international/2013/05/130518_ukraine_rallies

ка – це імперський синдром, це вплив Росії на створення геополітичного впливу через певні символи»[288]. Не дарма цей символ став символом російської агресії у 2014 р.

На службу російській пропаганді поставили й «історичну пам'ять»[289]. Опісля 2012 р., коли в Росії вперше була проведена акція «Безсмертний полк», російська влада швидко зрозуміла її могутній потенціал та стала поширювати її як в своїй країні, так і за кордоном. Обов'язковими атрибутами акції ставали радянська та імперська символіка, портрети Сталіна й т.п.[290].

Як уже зазначалося, сучасна російська пропаганда активно навішує ярлики «фашистів» й зараз. Наприклад, напередодні російського вторгнення у 2008 р. називали фашистською Грузію [291]. Інформаційна кампанія про війну із грузинськими «фашистами» триває й донині[292]. В очах російських пропагандистів та їхніх сателітів з Придністров'я фашизм культивується у Молдові, ось деякі з назв пропагандистських матеріалів: «Молдавія – оплот націонал-фашизму, державного тероризму та американського глобалізму», «Чому Молдова в ООН проголосувала за героїзацію нацизму», «Молдавських дітей навчають шанува-

[288] Pushchenko, P. (2016, 9 травня). *Це пост про тенденції* [Публікація у Facebook]. https://www.facebook.com/pavlo.pushchenko/posts/pfbid028TFxUaKa9dkPQSyZHwjLRWbU4 hb5BqrGvvrmbr77qqfY5a8GTn3ZuaLuTunBASYbl

[289] Під «історичною пам'яттю» слід розуміти як реальну пам'ять про події, що передаються в родині та суспільстві протягом певного часу (зазвичай це не більше трьох поколінь), так й історіографічні та політичні уявлення, у т. ч. й історичні міфи, сформовані значно пізніше подій, що відбулися.

[290] Жолобович, И. (2019, 9 мая). *«Бессмертный полк» в Украине: как локализовать опасную для государства акцию*. 24 Канал. https://24tv.ua/ru/bessmertnyj_polk_v_ukraine_kak_lokalizovat_opasnuju_dlja_gosudarstva_akciju_n1150862

[291] Жириновский, В. (2007, 28 сентября). *Владимир Жириновский: «Грузинский фашизм сегодня налицо»*. REGNUM. https://regnum.ru/news/892089

[292] Politforumi. (2017, 16 июня). *Август 2008 года: говорит грузинский народ!* https://politforumi.com/ru/aktualnaya-tem/2008-tslis-agvisto-laparakobs-kartveli-khalkhi-video-2; LES.media. (2022, 20 мая). *Идеи нацизма и фашизма в Грузии не умирали никогда: Зарская трагедия*. https://les.media/articles/301299-idei-natsizma-i-fashizma-v-gruzii-ne-umirali-nikogda-zarskaya-tragediya

ти румунських фашистів» й т. п.[293]. Зараз Кремль створює інформаційне підґрунтя для нової агресії проти колишніх республік СРСР та Фінляндії, які стали членами НАТО, зазначають в Інституті вивчення війни (ISW). Звинувачення в нацизмі – звична тактика РФ для виправдання агресії[294]. В посиленні неофашизму Росія звинувачує також країни Європейського Союзу й, навіть, Канаду. За словами міністра зовнішніх справ С. Лаврова: «Росія продовжить боротьбу з проявами неонацизму та дискримінації. Особливо її турбує сплеск таких настроїв на Україні, а також у ЄС, включаючи Прибалтику, і в Канаді, де проживають українські націоналісти, які втекли від правосуддя у 1940-і роки… Ми приділятимемо постійну увагу <…> об'єднанню міжнародних зусиль з протидії будь-яким проявам неонацизму, русофобії, іншим формам расової та релігійної нетерпимості»[295].

Звинувачення у неофашизмі стало одним із основних виправдань російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., коли Путін назвав Україну неофашистською державою, а «денацифікацію» – однією з основних цілей війни[296].

---

[293] REGNUM. (2009, 26 февраля). *Молдавия – оплот национал-фашизма, государственного терроризма и американского глобализма: Приднестровье за неделю*. https://regnum.ru/article/1129645; Партия коммунистов Республики Молдова. (2024, 13 ноября). *Почему Молдова в ООН проголосовала за героизацию нацизма*. https://pcrm.md/ru/novosti/view/pochemu_moldova_v_oon_progolosovala_za_geroizatsiyu_natsizma; Независимая Газета. (2025, 19 февраля). *Молдавских детей учат уважать румынских фашистов*. https://www.ng.ru/cis/2025-02-19/5_9196_moldova.html

[294] Берендій, Ю. (2025, 21 квітня). *В Кремлі «злили» нові плани щодо війни: в ISW пояснили, до чого готують росіян*. Главред. https://glavred.net/war/v-kremle-slili-novye-plany-po-voyne-v-isw-obyasnili-k-chemu-gotovyat-rossiyan-10657769.html?utm_source=ukrnet_news

[295] Rline.tv. (2025, 19 февраля). *Лавров: РФ беспокоит всплеск неонацизма на Украине, в ЕС и Канаде*. https://www.rline.tv/news/2025-02-19-lavrov-rf-bespokoit-vsplesk-neonatsizma-na-ukraine-v-es-i-kanade/

[296] EUvsDisinfo. (2022, 20 сентября). *Ключевые нарративы прокремлевской дезинформации: «НАЦИСТЫ»*. https://euvsdisinfo.eu/ru/ключевые-нарративы-прокремлевской-д-6/; Meduza. (2022, 28 февраля). *Путин называет украинских лидеров нацистами, а события в Донбассе – геноцидом. Это неправда. Заявление исследователей нацизма, геноцида, Холокоста и Второй мировой.* https://meduza.io/feature/2022/02/28/putin-nazyvaet-ukrainskih-liderov-natsistami-a-sobytiya-v-donbasse-genotsidom-eto-nepravda

Повернення Європи

Повертаючись до нічних подій 30 листопада 2013 р., ще раз звернемо увагу на невідповідну жорстокість розгону мирного протесту та очікувану реакцію суспільства. На Майдані Незалежності перебувало близько 400 протестувальників, яких зранку оточило близько 2 тисяч поліцейських. Офіційною причиною операції назвали необхідність «розчистки території для встановлення новорічної ялинки». Від побиття постраждало щонайменше 79 осіб, 35 учасників були затримані поліцією[297]. Кадри розгону студентів показали усі центральні телеканали, наступного дня в Києві зібралася мільйонна акція протесту. Зазначимо, що ще у 2010 р. політолог Олександр Мотиль звертав увагу на наявність протестного потенціалу: «Зіткнувшись зі зростаючим народним опором, Янукович може спробувати застосувати репресії проти незгодних. Але такий крок, скоріш за все, призведе до насильства та дестабілізує Україну»[298].

Протистояння із владою тривало три місяці. За даними соціологічних досліджень у подіях Євромайдану по всій Україні взяло участь близько 20 % населення країни, з них 5 % – у подіях безпосередньо в Києві; інших населених пунктах – 6 %, а 9 % так чи інакше допомагали протестувальникам. Найактивніше участь у подіях брали жителі Центру та Заходу України, меншою мірою – Півдня та Сходу[299].

---

[297] Шепель, І. (2023, 30 листопада). *Десять років тому відбувся розгін Майдану: скільки причетних притягнули до відповідальності і що зі справами Сівковича й Клюєва*. Обозреватель. https://war.obozrevatel.com/ukr/desyat-rokiv-tomu-vidbuvsya-rozgin-majdanu-skilki-prichetnih-prityagnuli-do-vidpovidalnosti-i-scho-zi-spravami-sivkovicha-j-klyueva.htm

[298] Мотиль, О. (2010, 29 червня). *Український блюз: сходження до влади Януковича, занепад демократії*. УНІАН. https://www.unian.ua/politics/374040-ukrajinskiy-blyuz-shodjennya-do-vladi-yanukovicha-zanepad-demokratiji.htm

[299] Куценко, Є. (2015). Регіональна диференціація електорального простору України: аспект виборчих технологій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, (2), 209-223 (див. с. 215).

Поступово ситуація в Києві загострювалась, вже у січні пролилася перша кров євромайданівців[300], розпочалося протистояння на вулиці Грушевського, де з одного боку були майданівці, з іншого – силовики. Окрім цього, влада організувала так званий Антимайдан, де зібрала своїх прихильників.

18 лютого 2014 р. робиться спроба силового розгону майдану, протестуючі стали чинити опір[301]. Ситуація загострювалась, апогеєм став розстріл беззбройних учасників протесту правоохоронцями, який транслювався в прямому ефірі. 20 лютого загинуло 48 чоловік. Згодом усіх загиблих на Майдані назвали Небесною Сотнею. На думку слідства, усі події 18-20 лютого відбувалися з відома Януковича, саме за його згодою діяли керівники правоохоронних органів[302].

Злякавшись загострення конфлікту, Янукович 21 лютого підписав угоду про повернення до норм Конституції 2004 р., створення коаліційного уряду та проведення позачергових виборів[303]. Того ж таки дня силовики залишають урядовий квартал та центр Києва. Верховна Рада голосує за відновлення положень Конституції 2004 р.

Цікаво, що в ці дні по центральних (а, отже, ще провладних) телеканалах України пішла інформація про захоплення майданівцями основних владних приміщень – Кабінету Міністрів, Верховної Ради тощо. Подавалася вона синхронно із аналогічними російськими новинами. У глядача мало скластися вражен-

---

[300] Федченко, А., & Чепурко, В. (2015, 22 января). *Раскрыть убийство Нигояна, первого убитого на Грушевского, практически невозможно.* KP.ua. https://kp.ua/politics/487182-ubyistvo-nyhoiana-ny-ulyk-ny-svydetelei

[301] Шершень, А. (2023, 30 листопада). *Іван Бабенко і Денис Іванов, прокурори у «справах Майдану». Янукович дав вказівку Захарченку стріляти по мітингувальниках близько 7-ї ранку 20 лютого*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3793583-ivan-babenko-i-denis-ivanov-prokurori-u-spravah-majdanu.html

[302] Там само.

[303] *Digital Maidan.* (б.д.). *Хронологія Революції Гідності.* https://digitalmaidan.org/history/history-maidan/hronologija-revoliuciji-gidnosti; Боровик, І. (2021, 14 вересня). *Янукович Віктор. Український політик, кримінальник при владі, президент-утікач*. Parlament.ua. https://parlament.ua/dossier/yanukovich-viktor/

ня про повну анархію в Києві, втрату будь-якої керованості над процесами, подальшим пролиттям крові, хаосом, мародерством й т. п. У наступні дні з'явилися змонтовані відео, які показували розпал насильства. Подібне відео було й про Чернігів[304], хоча тут нічого подібного не відбувалось, а кадри із стріляниною були нарізані з кадрів розстрілу на вул. Інститутській в Києві.

Синхронність подання інформації та її упередженість наводить на думку, що це була спланована інформаційна операція спецслужб Росії. Слідство у справі розстрілу Майдану звернуло увагу, що від грудня 2013 до лютого 2014 р. для надання так званої допомоги в Київ постійно приїздили співробітники ФСБ. Зафіксовано не менше двадцяти таких приїздів, шестеро відвідувачів мали генеральські звання, серед них був й колишній керівник служби безпеки президента Росії Віктор Золотов[305]. У період 18-20 лютого Янукович розмовляв з Путіним 11 разів. За ці ж дні В. Захарченко мав 12 з'єднань з міністром внутрішніх справ Росії В. Колокольцевим, а голова СБУ О. Якименко тричі розмовляв з директором ФСБ О. Бортниковим[306].

У реальності жодний з органів влади протестуючими не був зайнятий, біля Кабміну була виставлена охорона з майданівців, а у Верховній Раді пройшло засідання народних депутатів, що й дало можливість перевести процес в юридичну площину. Як не дивно, але певну роль в цьому зіграла й частина депутатів-регіоналів, які заявили про свій вихід з фракції Партії регіонів. Скоріше за все, але Україна тоді була врятована від початку широкої агресії Росії, яка обмежилась спочатку Кримом, а трохи згодом й Донецькою та Луганською областями.

22 лютого голова Верховної Ради Володимир Рибак пішов у відставку, спікером був обраний Олександр Турчинов. Народні депутати проголосували за усунення Віктора Януковича з поса-

---

[304] На жаль, це відео зараз видалено з усіх платформ.

[305] Шершень, А. (2023, 30 листопада). *Іван Бабенко і Денис Іванов, прокурори у «справах Майдану». Янукович дав вказівку Захарченку стріляти по мітингувальниках близько 7-ї ранку 20 лютого*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3793583-ivan-babenko-i-denis-ivanov-prokurori-u-spravah-majdanu.html

[306] Там само.

ди президента України. 27 лютого 2014 р. Янукович, який опинився у Росії, заявив, що вважає рішення Верховної Ради незаконними[307]. По сьогодні російська пропаганда намагається виставити ці події, як державний заколот, хоча недарма в Україні їх називають Революцією Гідності – коли українці виступили проти узурпації влади та порушення прав людини.

Російська медаль
«За повернення Криму»

На фоні подій у Києві РФ йде на захоплення Криму, яке готувалося щонайменше від грудня 2013 р., саме тоді Міністерство Оборони РФ оголосило тендер на виготовлення медалі «За повернення Криму». Два контракти із заводом «Мосштамп» були підписані 17 та 30 грудня 2013 р., й хоча у подальшому Росія всіляко «відхрещувалась» від існування цієї нагороди, про її наявність свідчить чимало документів, відео і фото-доказів[308]. На самій медалі викарбувані дві дати – 20.02.14 – 18.03.14. Отже, коли в Києві снайпери розстрілювали протестуючих, російська операція в Криму вже тривала. Нагадаємо, що Янукович 20 лютого ще був у Києві та виконував обов'язки президента України.

Напередодні анексії Криму Росія провела й масштабну перевірку боєготовності збройних сил, біля кордонів України відбулися незаплановані військові навчання. Існує небезпідставне

[307] Боровик, І. (2021, 14 вересня). *Янукович Віктор. Український політик, кримінальник при владі, президент-утікач*. Parlament.ua. https://parlament.ua/dossier/yanukovich-viktor/

[308] Форум pravda.com.ua. (2021, 29 марта). *МО РФ объявило тендер на изготовление медалей «За Крым» в декабре 2013*. https://forum.pravda.com.ua/index.php?topic=1097028. msg25185095#msg25185095; Драчук, С., Kates, G., & Крим.Реалії. (2014, 26 квітня). *Таємна медаль «За повернення Криму»*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/25363506.html

твердження, що ці навчання були прикриттям до початку війни[309].

23 лютого в Севастополі відбувся багатотисячний мітинг, на якому пролунали заклики відділення від України. Проросійські настрої в Криму дійсно були поширеними. Причинами цього були як непослідовність та політичні прорахунки Києва, так і планомірна багаторічна пропагандистська кампанія Росії. Від 90-х рр. XX ст. Росія активно спекулювала на російських псевдоісторичних міфах, наголошуючи на неправомірній передачі Криму до складу УРСР, волюнтаризмі Хрущова й т.п. Із створенням концепту «русского мира» на перший план виходить пропаганда особливої «російської ідентичності», «загальнослов'янської єдності» та ін. Українців починають малювати як бандерівців-націоналістів, а бандерівців ототожнюють з фашистами[310].

23 лютого на під'їздах до Севастополя з'явились російські блокпости Чорноморського флоту. До Криму ввозяться учасники численних російських парамілітарних формувань, активно діє російська агентура та перевдягнені в цивільне військові. На їхній основі формується так звана «самооборона Криму». В ніч на 27 лютого парламент Автономної республіки Крим захопили російські спецпризначенці. За свідченнями співробітника російської ФСБ Ігоря Гіркіна, який брав активну участь в тих подіях, депутатів кримського парламенту «зганяли», щоб провести голосування за відокремлення від України: «Депутатів збирали ополченці[311], щоб загнати їх у зал, щоб вони проголосували (по-

[309] Аксенов, П. (2022, 15 февраля). *Игра мускулами. Часто ли Россия собирала военные группировки, сравнимые с нынешними?* ВВС Русская служба. https://www.bbc.com/russian/features-60377472

[310] Туранський, М. (2017). Пропагандистська кампанія Росії у підготовці до анексії Кримського півострова. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*, (3(17)), 67-80.

[311] Російська пропаганда намагалась показати, що події в Криму це справа рук місцевого населення, тому російських військових називала «ополченцями», «зеленими чоловічками», «ввічливими людьми», на Донбасі – «шахтарями» й т. д. Безсумнівно, що до окупантів примкнула й якась частина місцевого населення, але, за твердженням того ж Гіркіна, без прямого російського втручання цю війну роздмухати було неможливо. Див. наприклад: ВВС Русская служба. (2014, 20 ноября). *Стрелков сообщил, что это он начал войну на Украине*. https://www.bbc.com/russian/rolling_news/2014/11/141120_rn_strelkov_war_ responsibility

станову про референдум – І. К.). І я був одним з командирів цих ополченців». За його ж твердженням кримська влада та правоохоронні органи «не перейшли на бік населення», а продовжували, хоч і без ентузіазму, виконувати вказівки з Києва. На російському боці виступив хіба що кримський «Беркут». Цікавість викликає й озвучена Гіркіним дата початку його перебування в Криму – 21 лютого[312].

28 лютого російські військові розпочали блокування українських військових частин, був захоплений аеропорт «Бельбек» в Севастополі, встановлено контроль над керченською паромною переправою, з'явились військові блокпости на в'їздах у Крим. Збройні Сили України не чинили опір, хоча мали це зробити за військовими статутами. Зіграла свою роль й відсутність чітких наказів з Києва. У додачу, чимало командирів ЗСУ, співробітників СБУ, міліції та ін. силових структур були завербовані російськими спецслужбами або заздалегідь, або під час самої анексії Криму[313].

Того ж таки 28 лютого в Києві було скликане засідання Ради національної безпеки і оборони. Виконуючий обов'язки президента України та голова Верховної Ради Олександр Турчинов став єдиним, хто проголосував за введення воєнного стану. На жаль, але інші члени РНБО не підтримали це рішення, аргументуючи, що воєнний стан міг би ускладнити проведення президентських, парламентських та місцевих виборів. На засіданні була присутня[314] Ю. Тимошенко, яка виступила проти запровадження військового стану: «Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю, бо це означатиме програш. Ніякого воєнного стану й активізації наших військ! Ми маємо стати самою мирною нацією на планеті, просто по-

[312] Украинская правда. (2015, 24 января). *Гиркин рассказал, как «сгонял депутатов» в Крыму голосовать за присоединение к РФ*. https://www.pravda.com.ua/rus/news/ 2015/01/24/7056252/

[313] Генеральна прокуратура України. (б.д.). *Хронологія окупації Криму*. https://ark.gp.gov.ua/ua/chronology.html; Автори Вікіпедії. (б.д.). *Анексія Криму (2014). Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Анексія_Криму_(2014)

[314] Тимошенко не була членом РНБО, вона мотивувала свою присутність на засіданні головуванням найбільшою фракцією в парламенті.

водити себе як голуби миру…»[315]. Турчинов, на плечі якого припали найважчі часи початку російської агресії, згадував про ті події: «У ті дні у мене горіло пів країни. Весь схід і південь від Харкова до Одеси був охоплений організованими російськими спецслужбами сепаратистськими заколотами (операція «русская весна»). І для мене військовий стан потрібен був, щоб якомога швидше навести в країні порядок»[316].

Очевидно, що важливу роль тут зіграла й позиція США. Тодішній президент Барак Обама радив уникнути військової конфронтації з Москвою[317]. Вже у 2023 р. Обама зробив цікаву заяву, пояснивши чому США тоді не завадили анексії Криму: «Є причина, чому не було збройного втручання в Крим. Тому що в Криму було багато російськомовних людей і там існувала певна симпатія до поглядів, які представляла Росія»[318]. Згадаємо, що російський неоімперський концепт «Русского мира» виходить з того, що кордони Росії пролягають там, де звучить російська мова. Але це саме неоімперський концепт і чому з ним мали погодитись країни західної демократії – ще та загадка. Колишні іспанські колонії розмовляють іспанською, португальські – португальською, у колишніх англійських та французьких колоніях зазвичай добре знають мову колишніх колонізаторів, як зрештою і у самих США розмовляють англійською мовою, що не дає Великобританії жодних превенцій. Окрім дієвості російської пропаганди, причиною такого конформізму можуть бути хіба що влас-

[315] Militarnyi. (б.д.). *Повна версія стенограми засідання РНБО від 28 лютого 2014 року*. https://militarnyi.com/uk/articles/povna-versiya-stenogramy-zasidannya-rnbo-vid-28-lyutogo-2014-roku/

[316] Тітофф, О. (2020, 13 квітня). *Турчинов зізнався, чому в 2014 році не ввів військовий стан в Україні*. Обозреватель. https://news.obozrevatel.com/ukr/politics/turchinov-ziznavsya-chomu-v-2014-rotsi-ne-vviv-vijskovij-stan-v-ukraini.htm

[317] Фіртка. (2015, 25 серпня). *Ілларіонов: Офіційно підтверджено: Обама радив Україні не пручатися Путіну і не захищати Крим*. https://firtka.if.ua/blog/view/illarionov-oficijno-pidtverdzeno-obama-radiv-ukraini-ne-prucatisa-putinu-i-ne-zahisati-krim84954

[318] Українська правда. (2023, 23 червня). *Обама пояснив, чому США не втрутились, коли анексували Крим: там було багато симпатиків РФ*. https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/23/7408222/

ні імперські комплекси, адже, як показало президентство Трампа, у частини американського істеблішменту вони існують як мінімум на вербальному рівні[319].

16 березня 2014 р. в Криму був проведений псевдореферендум, а вже 18 березня був підписаний «Договір про прийняття Криму до складу Росії»[320]. Але Росія претендувала на значно більше. Кінець лютого – травень 2014 р. стали справжнім випробуванням для України. 27 лютого 2014 р. російські медіа повідомляють, що Віктор Янукович звернувся до влади РФ з проханням гарантувати його безпеку, а рішення Верховної Ради України він назвав неправомірними. 1 березня 2014 р. Росія офіційно заявляє про можливість введення військ в Україну, відповідний дозвіл Путіну надає російська Рада Федерації[321]. 3 березня представник Росії в ООН Віталій Чуркін демонструє звернення Януковича до Володимира Путіна з проханням[322] застосувати російські війська в Україні для відновлення «законності»[323]. 28 березня 2014 р. з'явилось нове звернення Януковича, де у втраті Криму він звинувачує нову владу, а дії сепаратистів називає реакцією людей на військові дії та недолуге керівництво[324].

У квітні проросійські бойовики захоплюють адміністративні будівлі в Донецьку, Луганську, Харкові та інших містах. 7 квітня

---

[319] Радіо Свобода. (2024, 26 грудня). *Трамп зробив нові гучні заяви про Канаду, Гренландію та Панамський канал*. https://www.radiosvoboda.org/a/news-tramp-kanada-hrenlandiya-panamskyy-kanal/33253550.html

[320] Юрліга. (2014, 20 березня). *Держдума ратифікувала договір про прийняття Криму до складу Росії*. https://jurliga.ligazakon.net/news/107474_derzhduma-ratifkuvala-dogovr-pro-priynyattya-krimu-do-skladu-ros

[321] LB.ua. (2014, 1 березня). *ЦЕ ВІЙНА. Рада Федерації Росії дозволила Путіну ввести війська в Україну*. https://lb.ua/news/2014/03/01/257751_sovet_federatsii_odobril_vvedenie.html

[322] Президент України не має юридичних прав на запрошення до країни іноземних військ.

[323] Українська правда. (2014, 3 березня). *Янукович закликав Путіна напасти на Україну*. https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/3/7017396/; LB.ua. (2014, 3 березня). *Янукович попросив Путіна ввести війська в Україну*. https://lb.ua/news/2014/03/03/ 258044_yanukovich_poprosil_putina_vvesti.html

[324] Боровик, І. (2021, 14 вересня). *Янукович Віктор. Український політик, кримінальник при владі, президент-утікач*. Parlament.ua. https://parlament.ua/dossier/yanukovich-viktor/

були проголошені так звані «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка». 8 квітня спецпідрозділи МВС провели операцію із зачистки будівлі Харківської ОДА, що не дало дестабілізувати ситуацію в Харкові.

Лише коли 12 квітня 2014 р. бойовики під керівництвом вищезгаданого Ігоря Гіркіна захоплюють Слов'янськ Донецької області, РНБО приймає рішення «Про невідкладні заходи з подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності», оголосивши початок антитерористичної операції (АТО), яка розпочалась 14 квітня[325]. Ситуація була напруженою, чимало мешканців регіону знаходились під дією російської пропаганди – вони перешкоджали діям ЗСУ, блокували техніку тощо.

2 травня 2024 р. масові заворушення відбулися в Одесі. Хода учасників проукраїнського маршу та «Антимайдану» переросла у масштабну сутичку, внаслідок якої загинули люди[326].

Нагадаємо, що в цей час в Україні триває виборча кампанія, а самі вибори були заплановані на 25 травня 2014 р. Увесь цей час існувала загроза прямого російського вторгнення. Наприклад, 9 травня представник Пентагону Джон Кірбі заявив що Міністерство Оборони США володіє даними, які підтверджують наявність на кордоні з Україною російських військ, які знаходяться в стані високої боєготовності та готові увійти на територію України[327]. Додамо, що загроза прямого російського вторгнення залишалась до кінця літа 2014 р. Влітку того року я висловив свої небезпідставні побоювання про неминучість війни з Росі-

---

[325] Український інститут національної пам'яті. (б.д.). *2014 – офіційно оголошено про початок Антитерористичної операції на сході України*. https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/14/2014-oficiyno-ogolosheno-pro-pochatok-antyterorystychnoyi-operaciyi-na-shodi-ukrayiny

[326] Іщенко, М. (2025, 2 травня). *Росії тут не місце. Що відбувалося 2 травня в Одесі 11 років тому (фотохроніка)*. Telegraf News. https://news.telegraf.com.ua/ukr/odessa/2025-05-02/5907571-rosii-tut-ne-mistse-shcho-vidbuvalosya-2-travnya-v-odesi-11-rokiv-tomu-fotokhronika; Льов, І. (2024, 23 травня). *Винні у трагедії 2 травня в Одесі отримали шанс уникнути покарання*. Intent.press. https://intent.press/news/crime/2024/vinni-u-tragediyi-2-travnya-v-odesi-otrimali-shans-uniknuti-pokarannya/

[327] Обозреватель. (2014, 10 мая). *Российские войска готовы к вторжению в Украину – Пентагон*. https://news.obozrevatel.com/politics/53610-rossijskie-vojska-gotovyi-k-vtorzheniyu-v-ukrainu-pentagon.htm

єю на своїй сторінці у Фейсбуці[328]. Вирішив навести цей текст із незначним літературним редагуванням:

«Я не панікую, але іншого способу, як війна з Україною у Путіна просто не існує. Спробую пояснити:

Причина перша – геополітична. Імперія не може існувати без зовнішнього розширення кордонів, зовнішня політика Путіна – спроба відновити хоча б частину впливу СРСР (що практично неможливо, бо це місце зайняте і не лише США, але й Китаєм).

Друге – Російська імперія (для Путіна це те ж саме, що і СРСР[329]) не може існувати без України та її ресурсів. Росія ставала імперією лише з Україною.

Третє – економічне становище Росії в найближчому часі нікчемно, з урахуванням сировинної складової її експорту (80 %) – воно жахливе. Будь-які коливання цін на світовому ринку пробивають в її бюджеті не просто діри, а дірища.

Четверте – головний ресурс для Путіна, як не дивно – український народ. Демографією Росії поцікавтесь, щільністю населення, вимиранням слов'янської складової – ще років 30 і Росії не буде. Українці – для РФ унікальний матеріал, який до того ж легко асимілюється. Чому в Росії немає українського аналогу допомоги на дитину[330] – відповідь проста: ісламський фактор. «Кавказ» та «Волга»[331] будуть народжувати дітей та отримувати за це гроші, готуючись стати титульною релігією Росії

---

[328] Kondratiev, I. (2014, 14 липня). *Я не паникую, просто другого способа как война с Украиной у Путина просто не существует* [Статус у Facebook]. Facebook. https://www.facebook.com/kondratch/posts/pfbid086Qohy4JFbm2bvA13AP6BypMASzV83ZWcBNkRkUCm9iFmZg6rEcfhnaSaz33cwarl

[329] До речі, якщо подивитись на вище керівництво РФ, то можна побачити, що чимало з її очільників свого часу були членами КПРС – це колишній кедебіст В. Путін, голова Ради Федерації В. Матвієнко, голова Служби зовнішньої розвідки С. Наришкін, міністр оборони С. Шойгу, секретар Ради безпеки М.Патрушев та ін.

[330] В Росії є практика надання «материнського капіталу», який надається разово при народженні дитини та може бути витрачений на покращення житлових умов, освіту дитини.

[331] Райони Північного Кавказу та Поволжжя є традиційними ареалами поширення ісламу.

вже протягом 20 років. До речі, концепція так званого «Русского мира» орієнтована насамперед на Україну, а, може, й лише на Україну (реально) – у нас православних вже більше ніж у Росії.

П'яте – велика РФ, як не дивно, не може себе прогодувати, 2/3 її території не придатні для ведення сільського господарства[332]*. Незважаючи на усі спроби заборонити експорт з України – все одно дозволять і сири, і м'ясо, і багато чого іншого, бо не вистачає – в Росію завозять майже усе.*

Шосте – так званий критичний імпорт Росією високотехнологічних українських товарів. Приклад: стиковочні вузли для космічних станцій, електронне начиння (система наведення) для міжконтинентальних балістичних ракет, двигуни для гелікоптерів та багато чого іншого.

Звісно, більшість зв'язків зруйновано, залишились дрібнички – але дрібнички принципові. Згадаємо хоча б факт, що ядерні ракети Росії знаходяться на «дніпропетровській» гарантії[333]*. Звісно, що багато чого можна замінити, але це час та великі гроші.*

Сьоме – Україна є дуже важливим покупцем російської продукції – насамперед, газу та нафти. Останні кілька років саме ми даємо найбільший прибуток Газпрому (та Путіну). А це бюджет – пенсії, зарплати, допомоги. Якщо ми відмовимось від цих закупівель (а за умови проведення реформ в енергетиці та політиці енергоефективного використання ресурсів це можливо за кілька років) – в російському бюджеті створюється діра, яку заповнити продажами до Китаю скоріше за все не вдасться. Аналогічна ситуація – із закупівлею ядерного палива для АЕС – ті ж американці із задоволенням займуть один із самих великих ринків Світу в цій галузі. Не буде пустим й місце в кооперації у військовій сфері (навіть без умови вступу в якісь блоки).

Восьме – якщо Україна проведе хоча б половину необхідних реформ (а вони потрібні в усіх секторах – від освіти та медицини до бізнесу, системи управління та самої держави), до

---

[332] У зв'язку із глобальним потеплінням та пом'якшенням клімату площа сільгоспугідь та врожайність культур збільшується.

[333] Дніпропетровський завод «Південмаш» був одним із ключових виробників стратегічних ракет в СРСР, чимало з них ще знаходились на озброєнні РФ.

речі – поки що я цих реформ не бачу, рівень життя українців перевищить рівень життя росіян. Україна без корупції – поки що міф, але якщо він стане реальністю, то постане питання – чому українці змогли (значна частина росіян бачать в українцях «напівруссккіх»), то чому Росія не можлива без корупції. Успішність (чи умова) проведення реформ в Україні – цвях в імперськість Росії.

Дев'яте – для влади Росії необхідно зупинити Європу та відсунути її кордони як надалі – тим краще. А то зараза розкладає «цінності» та боляче б'є по скрєпам. України як держави не існує – це путінське мракобісся, але читається й інше – Україна – це Росія (Л. Кучмі свого часу вдалося зрозуміти це і відповісти посилом «Україна – не Росія»). Спроба протиставити Європу та США із Росією – сутність зовнішньої та внутрішньої політики РФ.

Десяте. Фактор особистісний чи про роль особистості в історії. У Путіна вже зараз є можливість стати або великим «відродителем» Росії чи великим її трунарем – Крим це перемога тактична та очевидно недовга, для «великої перемоги» потрібна й перемога стратегічна, і це не Донбас з Луганськом – це Україна.

А ось якою буде ця війна – різною – варіантів безліч і усі вони будуть працювати проти нас. Парадокс – чим успішніше ми будемо жити у себе вдома – тим гірше (об'єктивно) це буде для імперськості Росії в усіх її проявах – тобто в наших руках і доля Росії також, як це не дивно».

Нагадаю, що цей текст був написаний у липні 2014 р. і відображає тодішню реальність. До речі, коли 23 лютого 2022 р. мене питали: «А чи буде завтра війна?». То я відповідав: «Ні». Але сильно помилився. Хоча й виходив з того факту, що жодного позитивного наслідка розвитку подій для РФ у випадку широкомасштабного нападу не існує – Україна буде оборонятися.

Події лютого-травня 2014 р. безсумнівно були так званим переломним історичним моментом, коли змінюється вектор історії, а наслідки певних подій можуть проявити себе через роки. Історія не має альтернатив для подій, які відбулися, жодною мірою не намагаючись «переглядати» історичні факти, відзначу лише можливості побачити нереалізоване або ж помріяти про

такі альтернативи. У 2015 р. Центр східно-західних студій Регенсбурзького університету (Німеччина) у співпраці з Київським Національним університетом імені Тараса Шевченка провів конкурс есе «Україна між Сходом та Заходом: апокаліпсис чи модель майбутнього?». Однією з робіт-переможниць була й моя робота «Третій шанс?», яка була опублікована у 2016 р. в Україні та Німеччині[334]. Дозволю собі навести уривок есе:

«Після втечі Януковича та призначення тимчасово виконуючого обов'язки президента, перед новим керівництвом країни постало питання проведення негайних реформ – на вимогу Майдану однією із перших стала розробка та прийняття закону про «Очищення та стабілізацію судової системи» та законів «Про тимчасове забезпечення кадрами органів міліції, прокуратури та силових відомств». І хоча у подальшому Венеціанська комісія й звернула увагу на невідповідність окремих пунктів ухвалених законів діючої на той час Конституції, подальші події довели правомірність та необхідність прийняття цих актів.

Ще з кінця лютого стала діяти комісія «Реформи заради майбутнього», яка стала платформою підготовки основних змін у країні, до роботи були залучені найкращі спеціалісти, велику допомогу Україні надавали грузинські друзі.

Беззаперечно, що особливий розголос набула судова реформа та реформа прокуратури. Було замінено 90 % працівників, тисячі посад суддів та прокурорів зайняли учорашні випускники університетів, ключові посади були віддані, як шуткував тогочасний тимчасово в. о. президента: «хлопчикам та дівчаткам з Гарварду», хоча диплом цього вузу мали усього троє.

Однією із перших справ, що показала незворотність та правильність реформ, стала «вугільна справа», коли був розпутаний клубок шахрайства навколо державних вугільних дотацій. За розкрадання державних коштів в особливо великих розмірах

[334]Кондратьєв, І. (2016). Третій шанс? Україна між Сходом та Заходом: апокаліпсис чи модель майбутнього? *Центр східно-західних студій Регенсбурзького університету «Європеум», Київський національний університет імені Т. Шевченка* (Ред.), (с. 36-40). К.: Самміт-Книга; Kondratjew, I. (2016). Eine dritte Chance? In W. Koschmal (Ed.), *Die Ukraine hat das Wort. Stimmen zu Gegenwart und Zukunft* (pp. 104-112). Berlin: OEZ Berlin-Verlag.

було засуджено півтори тисячі чиновників усіх рівнів, директорів та власників шахт.

Другою, не менш гучною справою, стала справа «тітушок», загалом по цій справі пройшло кілька тисяч чоловік, слідством було доведено створення незаконних озброєних формувань, фактично були ліквідовані основні групи організованої злочинності семи областей країни.

Однак чи не найсильнішим випробуванням нової влади стало розв'язання так званої «Кримської кризи». Ще 27 лютого на історичному засіданні РНБО був прийнятий документ «Про першочергові кроки встановлення конституційного порядку в Автономній республіці Крим» та Звернення до держав-підписантів Будапештського меморандуму. В максимально короткі строки було скликане засідання Генасамблеї ООН, де свою тверду позицію виявили США та Великобританія. Миротворчі сили усіх країн-гарантів поділили Кримський півострів на зони відповідальності, де Росія отримала контроль лише над Севастополем.

Важливу роль у врегулюванні конфлікту зіграло героїчне протистояння житомирських спецпризначенців, яким удалося зупинити роботу керченської переправи, а відповідно і нашестя «зелених чоловічків». Прибережна кримська акваторія у максимально короткі строки була замінована миротворчими тральщиками країн НАТО.

Протягом березня-травня була заарештована верхівка сепаратистів у Донецьку та Луганську, а завдяки операції «Сталеві двері» було припинено надходження військових та озброєнь із сусідньої країни.

Важливим кроком для стабілізації економічної ситуації стали вибори нової Верховної Ради та президента України. Розуміючи усю відповідальність за майбутнє, ще до виборів основні політичні партії узгодили параметри майбутніх реформ.

Важливою перемогою демократичних сил стала відмова від мажоритарної системи та залучення до відкритих списків найкращих фахівців. Багатьом політикам прийшлося поступитися власними амбіціями, щонайменше на двох з'їздах політичних партій відбулися своєрідні «перевороти», які дозволили оновити списки парламентарів більш ніж на 80 %. Кілька гучних корун-

ційних скандалів уже нової влади позбавили можливості балотуватися деяких відомих політиків. Важливим елементом демократії та невідворотності реформ стало прийняття весною 2015 р. закону «Про відклик народних депутатів усіх рівнів та відклик Президента України», де була репрезентована ефективна модель контролю суспільства за законодавчою та президентською гілками влади.

Наприкінці листопада 2014 р. Верховна Рада України VIII скликання прийняла низку нагальних законодавчих актів. Міжнародні експерти відзначили високу якість сформованого державного бюджету країни. Наприклад, директор-розпорядник Міжнародного валютного фонду Крістін Лагард назвала прийнятий бюджет важливим документом розвитку та стабілізації. Вперше бюджет не передбачав субсидіювання вугільної індустрії, відбулась лібералізація газового ринку.

Експерти відзначили, що новій владі вдалося мінімізувати корупційні ризики, одним із найвдаліших був названий закон «Про державні закупівлі» та новий податковий кодекс.

Звісно, що серед реформ проведених протягом 2015-2017 рр., були й такі, що не запрацювали повною мірою, далеко не усі реформи призвели до бажаних результатів, а окремі закони, наприклад – «Про державні інновації» чи «Про стабілізацію валютних курсів та ризиків», в подальшому були визнані корупційними та відміненими. Окремі законодавчі зміни – наприклад, поетапне підвищення пенсійного віку, були непопулярними серед населення. А от реформи, що були спрямовані на демонополізацію економіки, виявилися більш удалими – з'явився навіть приклад націоналізації кількох підприємств із їхнім подальшим продажем західним інвесторам.

Темпи реформування виявилися просто вражаючими, якщо у 2015 р. темпи розвитку ВВП були меншими за 3 %, то вже у 2016 р. вони сягали 18, а у 2017 р. – фантастичних 27 %.

Менш ніж за три роки було чимало зроблено, ось лише окремі напрямки реформ, які дозволяють нам згадати ці роки змін:

– найважливішим стало проведення адміністративної реформи, яка передбачала децентралізацію, скорочення державного апарату, оптимізацію витрат на його утримання. Нарешті адміністрації президента були перетворені у виконкоми, а

за представниками президента (представництво по суті стало юридичним відділом, тому й посаду займали здебільшого юристи) залишилося право касації. Важливим елементом цієї реформи стала освітня реформа та реформа охорони здоров'я;

– чи не першим кроком нової влади стало скорочення державного апарату вдвічі та ліквідація більшості контролюючих органів. Кардинальне зменшення кількості податків до 5-ти, спрощення їхнього адміністрування стали могутнім інструментом економічного підйому;

– починаючи від бюджету 2015 р., держава підтримувала та запроваджувала програми енергозбереження – як у промисловості, так і у сфері ЖКГ. Це дозволило за три роки на чверть зменшити імпорт природного газу. Введення в 2017 р. в промислову експлуатацію трьох родовищ сланцевого газу дозволило зменшити його закупівлю ще на 30 %. Була проведена приватизація житлово-комунальних компаній, прийнятий закон про їхню діяльність. Серед іншого, на законодавчому рівні увесь податок на додану вартість, що був зібраний із комунальних платежів, пішов на програму енергозбереження та модернізації. Туди ж були спрямовані й усі платежі по заборгованості минулих років;

– уперше в Україні в інтересах не окремих олігархічних груп, а саме економіки, запрацював антимонопольний комітет, велику увагу реформатори приділили демонополізації та дерегуляції. Низка законів та ініціатив сприяла розвитку бізнесу та створила умови для внутрішніх та іноземних інвестицій. Партнерські програми бізнесу та держави дозволили залучити іноземний капітал на модернізацію виробництва. Чи не найбільший інтерес приватного капіталу викликали ініціативи уряду в аграрному секторі, у т. ч. проведена земельна реформа;

– непопулярна пенсійна реформа та більш вдала реформа системи соціального захисту мінімізувала негативні наслідки підвищення цін для соціально незахищених верств суспільства, а від монетизації пільг частина пенсіонерів навіть виграла;

– важливим напрямком реформ стало удосконалення судової системи, насамперед – це запровадження суду присяжних. Були проведені реформи державної служби, реформа поліції, був прийнятий закон «Про поліційну діяльність». За стандартами НАТО триває реформа ЗСУ.

Про невідворотність започаткованих реформ свідчать міжнародні рейтинги України, що підвищуються вже третій рік поспіль».

Нагадаю, що цей текст був написаний у 2015 р. й представляє собою лише мрійницьку спробу побачити нереалізований потенціал в історичних подіях, що вже відбулися, а отже, будь-яких альтернатив насправді не мають. Однак у безпосередніх учасників тих подій й дотепер виникає питання, а чи все було зроблене для відбиття російської агресії у 2014 р. Наприклад, експрокурор АРК Віктор Шемчук зазначає: «Мене ніхто не переконає, що важко було надати вказівку закрити Керченську переправу, деблокувати органи влади, вивести із розташування флот та кримські військові формування»[335]. Не маючи на меті докладний аналіз тих подій, зверну увагу лише на основні аргументи, що звучать в подібних дискусіях.

Аргументи «проти» відбиття агресії в Криму.	**Аргументи «за» відбиття агресії в Криму.**
Після подій Майдану не усі регіональні еліти та населення сприйняли Турчинова як реального очільника, можна говорити про певний брак легітимності влади, ситуацію мали вирішити президентські вибори, але вони відбулися лише у травні 2014 р. Неготовність Києва брати на себе відповідальність, насамперед, прем'єр-міністра А.Яценюка, який вказував на згубність повномасштабної війни для України.	За свідченням того ж Гіркіна, місцева влада Криму в цілому не горіла бажанням приєднуватись до Росії й скоріше поводилась як флюгер. Нейтральну або очікувальну позицію зайняла значна частина населення. Про свою підтримку України заявила більшість кримськотатарського народу.
Масові випадки підкупу військових командирів, висока лояльність правоохоронних органів Криму до окупантів, пряма зрада частини командування. Масова зрада співробітників СБУ. Відсутність наказів, що зумовлено як зрадою, так і відсутністю політичної волі.	На початок анексії в Криму перебувало до 20 тисяч українських військових (у т. ч. прикордонники та внутрішні війська). В ЗСУ та ВМСУ залишалися офіцери, віддані присязі, які були готові виконувати накази командування.

[335] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Анексія Криму (2014). Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Анексія_Криму_(2014)

Аргументи «проти» відбиття агресії в Криму.	**Аргументи «за» відбиття агресії в Криму.**
Російські війська становили близько 25-30 тис., вони мали чітку мотивацію. Використання гібридних форм у війні – відсутність знаків розрізнення, використання місцевого населення, паламілітарних козацьких формувань.	Наявність якоїсь кількості військових, які могли б чинити реальний супротив. Можливість надіслати підкріплення, припинення роботи керченської переправи військовими чи спецзасобами. Збройний опір, навіть спорадичний, міг би загальмувати анексію та змінити суспільні настрої.
Ядерний статус Російської Федерації	Як показали події 2022-2025 рр., наявність ядерного статусу не є гарантією використання ядерної зброї.
Невтручання США, рекомендація Обами не йти на пряму конфронтацію. Суто формальна реакція США, ЄС та НАТО із «засудженням» та «схвильованістю» з приводу російської агресії. Відсутність реальних механізмів допомоги в Будапештському меморандумі.	Невідома реакція Заходу якби Крим все ж таки стали боронити – можлива як позитивна, так і негативна.
Відсутність «політичної волі» у керівництва України.	Російська агресія від 2014 р. й по сьогодні розвивається за «принципом доміно» (за аналогією падіння кісточок доміно), коли кожна зміна викликає за собою наступні зміни в ланцюговій реакції. Подібні зміни можна зупинити лише опором.

Нагадаю, що відповідей на ці питання насправді немає, адже історія не знає умовного способу, однак він є ключовим для прогнозування майбутнього, коли можна змоделювати варіанти подій для того, що вже відбулося, і перенести їх на майбутнє. З точки зору геополітики, саме Крим дозволив Росії знову відчути себе імперією, отже, зробив неминучою подальшу агресію в Україну та поширення реваншизму на т. зв. «пострадянський» простір. У свою чергу, втрата Криму Росією цілком може стати ключовою подією загибелі імперії, такий ефект не буде мати навіть теоретична втрата Калінінграда. Сила пропаганди, яку Росія витратила на виправдання своїх прав, у такому випадку має вилитися в не менше соціальне розчарування.

Петро Порошенко був президентом (2014-2019 рр.) у складний для країни час – анексії Криму та війни на Донбасі. Попри початок гібридної російської агресії, явка виборців перевищила 60 %, що зняло можливі питання з легітимністю влади.

Зараз мало хто згадає, але у своїй передвиборчій програмі він обіцяв швидке завершення війни. В своїй інавгураційній промові він зазначив: «мир – найголовніше, чого прагне сьогодні український народ». Серед іншого обіцялася децентралізація влади, вільне використання російської мови та «твердий намір» не ділити українців на «правильних» та «неправильних». Цитата: «Слова «праця», як і «мир», «зарплата», «пенсія», «стипендія» звучать однаково або дуже подібно що українською, що російською. Наявність роботи – це те, що дає людині можливість жити безбідно». Далі він зазначив, що для пошуку компромісів на Донбасі мають пройти місцеві вибори, але питання унітарності та територіальної приналежності регіонів України не обговорюються.

Велика роль у промові відведена європейському вибору України, а європейська демократія була названа «найкращим способом державного правління, винайденим людством». Порошенко обіцяє (і виконує обіцянку) негайно підписати угоду про асоціацію, яка має стати першим кроком до повноправного членства України в ЄС, угоду про зону вільної торгівлі з Євросоюзом, угоду про запровадження безвізового режиму. Згадаємо і цю фразу – «Ніхто не має права вето на європейський вибір України», явно адресовану до Москви[336].

20 червня 2014 р. Києвом було оголошено тижневе перемир'я. Порошенко запропонував мирний план врегулювання конфлікту, запропонувавши децентралізацію й дострокові вибори на Донбасі[337]. Однак розуміння ця пропозиція не зустріла, та й не могла зустріти, адже план передбачав діалог з місцевими елі-

[336] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Промова Президента Порошенка під час церемонії інавгурації. Вікіджерела*. https://uk.wikisource.org/wiki/Промова_Президента _Порошенка_під_час_церемонії_інавгурації; 5 канал. (2014, 7 червня). *Інавгурація Президента Петра Порошенка (повне відео)* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=bgOEWSs9ckQ

[337] Гришко, Л. (2014, 7 червня). *План миру від Порошенка*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/план-миру-від-порошенка/a-17691378

тами, які по факту вже або були заміщені, або контролювалися Росією. Для багатьох місцевих політиків прикладом стала поведінка кримської влади, вони очікували швидкого приєднання до Росії зі збереженням посад та повноважень.

Опісля розпочалась операція ЗСУ по звільненню Донбасу. Наявні усі підстави стверджувати, що Росія в цей час готувалась до переходу від гібридної війни до широкомасштабного вторгнення під виглядом миротворців. 17 липня 2014 р. над окупованою частиною Донецької області був збитий малайзійський лайнер. Літак Boeing 777 авіакомпанії «Malaysia Airlines» виконував рейс з Амстердама до Куала-Лумпура, коли його вразила ракета зенітного ракетного комплексу «Бук», доставленого з Росії. У катастрофі загинули 298 людей, серед яких 80 дітей. Міжнародне розслідування встановило, що ракету випустили російські бойовики, а сам комплекс належав 53-й зенітно-ракетній бригаді ЗС РФ. У 2018 р. Австралія та Нідерланди офіційно звинуватили Росію у трагедії[338]. У травні 2025 р. Рада Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) постановила, що Росія несе відповідальність за збиття літака рейсу MH17 та є порушницею Чиказької конвенції внаслідок незаконного застосування зброї проти цивільного повітряного судна[339].

Існує версія, що справжньою ціллю був російський літак, але розрахунок «Буку» помилився і збив малазійський борт[340]. Саме ця помилка врятувала Україну від широкого вторгнення. Тим не менш, російські регулярні війська все ж таки увійшли на тери-

[338] Єрмаков, В. (2016, 28 вересня). *Як Росія збила малайзійський «Боїнг». Результати міжнародного розслідування.* Glavcom. https://glavcom.ua/publications/yak-rosiya-zbila-malayziyskiy-bojing-rezultati-rozsliduvannya-375034.html; Геращенко, І. (2024, 17 липня). *10 років після трагедії MH17: чому Росія досі не покарана?* Glavcom. https://glavcom.ua/columns/geraschenko/10-rokiv-pislja-trahediji-mh17-chomu-rosija-dosi-ne-pokarana-1010484.html

[339] Ministerie van Buitenlandse Zaken. (2025, mei 12). *ICAO-Raad: Russische Federatie verantwoordelijk voor neerhalen van vlucht MH17.* Rijksoverheid. https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/nieuws/2025/05/12/icao-raad-russische-federatie-verantwoordelijk-voor-neerhalen-van-vlucht-mh17

[340] Март, Ю. (2014, 7 серпня). *Росія планувала збити літак «Аерофлоту» для виправдання вторгнення в Україну – СБУ.* RAI. https://rai.ua/novyny/rosiia-planuvala-zbyty-litak-aeroflotu-dlia-vypravdannia-vtorgnennia-v-ukrainu-sbu

торію України, але в значно меншому обсязі та з більш локальними цілями. Це призвело до серпневої трагедії під Іловайськом, однієї з наймасштабніших втрат України початкового етапу війни. Українські військові опинилися в оточенні, а росіяни нібито дали обіцянку випустити їх через «гуманітарний» коридор. Але недотримались обіцянки, під час виходу був відкритий вогонь на ураження, загинули та були поранені сотні українських бійців[341]. Неодноразовими були артилерійські та ракетні обстріли українських позицій з російської території[342]. Серед іншого доказом участі регулярної армії стали й взяті в полон улітку 2014 р. російські десантники[343].

Прямим наслідком Іловайська стало підписання українським керівництвом у вересні 2014 р. так званого Мінського протоколу (або Мінська-1). На думку оглядачів газети «Washington post», П. Порошенка підштовхнули до підписання угоди про припинення вогню на дуже невигідних умовах лідери Франції та Німеччини Франсуа Олланд і Ангела Меркель[344]. Домовленість передбачала негайне припинення вогню, створення зони безпеки, моніторинг ОБСЄ. Політична частина домовленості передбачала децентралізацію влади, у т. ч. ухвалення закону про особливий статус окремих районів Донецької та Луганської областей[345].

---

[341] Семенова, І. (2024, 18 серпня). *Битва за Іловайськ. Десять головних фактів про найбільшу трагедію часів АТО і пряме вторгнення Росії, якого «не помітив» світ.* NV (New Voice). https://nv.ua/ukr/ukraine/events/ilovayska-tragediya-istoriya-kotla-foto-video-i-spogadi-uchasnikiv-bojiv-novini-ukrajini-50347134.html

[342] Клочко, Н. (2022, 11 липня). *Вісім років тому Росія вперше відкрито атакувала Україну*. Glavcom. https://glavcom.ua/country/incidents/visim-rokiv-tomu-rosiya-vpershe-vidkrito-atakuvala-ukrajinu-foto-video-859737.html.

[343] LB.ua. (2014, 17 вересня). *Російські десантники, які «заблукали» в Україні, повернуться на службу.* https://lb.ua/world/2014/09/17/279724_rossiyskie_desantniki.html

[344] The Washington Post. (2024, August 2). *Ukraine watches warily as prisoner swap shows Moscow and West can negotiate: After a landmark prisoner deal showed Moscow and Washington can still do business, Kyiv said it would hold President Biden to his promise: 'Nothing about Ukraine without Ukraine'*. https://www.washingtonpost.com/world/2024/08/02/ukraine-russia-prisoner-swap-war/

[345] Міністерство тимчасово окупованих територій та ВПО України. (2018, 6 вересня). *Мінський протокол (2014).* https://mtt.in.ua/slovnyk_minskyj-protokol-2014/

Війну це не зупинило. Під тиском Європи та Росії 12 лютого 2015 р. був підписаний Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод або так званий Мінськ-2[346]. Передбачалось припинення вогню та розведення важкого озброєння від лінії зіткнення. Знову йшлося про проведення місцевих виборів, для цього ще 16 вересня 2014 р. Верховною Радою був ухвалений Закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»[347].

Мінськ-2 також передбачав відновлення соціально-економічних зв'язків (п. 8), у т. ч. виплату соціальних та інших виплат, відновлення сплати податків. Для цього передбачалось відновлення «управління сегментом своєї (української – І. К.) банківської системи».

Основними етапами планованого завершення конфлікту були:

1) реформа Конституції до кінця 2015 р. з урахуванням «особливостей окремих районів» Донецької та Луганської областей і прийняттям постійного законодавства про їхній особливий статус (п. 11);

2) вибори в «окремих районах» на основі змін до Конституції (п. 9);

3) відновлення повного контролю України над державним кордоном, яке має розпочатись у перший день після виборів та завершитись «після всеосяжного політичного врегулювання» (теж п. 9).

Для «окремих районів» Україна також гарантувала право на «мовне самовизначення», участь «органів місцевого самовряду-

---

[346] Українська правда. (2015, 12 лютого). *Комплекс заходів з виконання мінських угод. Повний текст*. https://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327/

[347] Zakon Online. (2014). *Закон України № 1680-VII від 16.09.2014 «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей»*. https://zakononline.com.ua/documents/show/355705___710534. Закон містив положення про проведення місцевих виборів за українським законодавством, гарантував амністію, використання російської мови в регіоні, на три роки надавав особливий статус окремим районам, забезпечував економічну підтримку та відновлення інфраструктури. Закон був частиною виконання Мінських угод, але його реалізація від початку була малоймовірною. Остаточно був скасований 1 січня 2023 року.

вання» в призначені голів прокуратури та судів, сприяння транскордонному співробітництву з регіонами Російської Федерації.

Цікавість викликає й зафіксована в документі можливість створення «загонів народної міліції за рішенням місцевих рад з метою підтримки громадського порядку в окремих районах Донецької та Луганської областей». До речі, п. 10 домовленостей передбачав вивід з території України «іноземних збройних формувань, військової техніки, а також найманців… Роззброєння усіх незаконних груп»[348].

Тодішня Росія всіляко уникала визнання своєї участі у розв'язаній нею ж війні. Російських посол М. Зурабов підписав угоду скоріше не як сторона конфлікту, а як свідок, від імені України підписантом був екс-президент Леонід Кучма, а сторону сепаратистів представляли «очільники» псевдореспублік – О. Захарченко та І. Плотницький.

Угода залишала можливості дуже широкої трактовки. Україна під іноземними збройними формуваннями розуміла російську армію та їхні проксі, у свою чергу, російська пропаганда постійно згадувала про тисячі найманців з країн НАТО, які немовби воюють на боці України. Мали росіяни на увазі й Добровольчий український корпус «Правий сектор». На початку російської агресії члени цієї організації пішли воювати на Донбас[349] та внесли свій вклад у боротьбу із ворогом. Особливо зважаючи на хаос перших тижнів війни та неготовність (а подекуди й нерозуміння[350]) силових відомств до відбиття гібридної російської агресії. Ймовірно, що до спроби виконання п. 10 Мінської уго-

[348] Українська правда. (2015, 12 лютого). *Комплекс заходів з виконання Мінських угод. Повний текст.* https://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327/

[349] Важливу роль на початковому етапі війни зіграли добровольці, адже ЗСУ були не готові до відбиття агресії.

[350] Одна з найбільших трагедій початку війни відбулась 22 травня 2014 р., коли бойовики розстріляли блок-пост 51-ої окремої механізованої бригади. Військові не були готові до зіткнення: «не стріляли на ураження, адже в Україні не оголошено війну, здійснюючи попереджувальні постріли в повітря, по ногах нападників тощо». Див.: Волинські новини. (2015, 22 травня). *Їхній блокпост розстріляли рівно рік тому. Пам'яті 18 Героїв 51 ОМБ.* https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/khniy-blokpost-rozstrilialy-rivno-rik-tomu-pamiati-18-heroyiv-51-omb/

ди відноситься конфлікт між владою та ДУК «Правий сектор», який в квітні 2015 р. намагались роззброїти. Підрозділи Збройних сил України були розміщені поблизу бази «Правого сектору» в Дніпропетровській області, опісля перемовин конфлікт було врегульовано, і «Правий сектор» продовжив свою діяльність, але вже у складі ЗСУ[351].

Ніхто не дорікне Україні й у небажанні виконувати інші пункти угоди. 31 серпня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила в першому читанні зміни до Конституції щодо децентралізації влади. Але це рішення викликало масові протести біля парламенту, оскільки частина суспільства вважала, що ці зміни можуть надати надто широкі права окупованим районам Донбасу. Під час сутичок біля Верховної Ради загинув один боєць Національної гвардії, десятки людей отримали поранення[352]. Подальших кроків у цьому напрямку зроблено не було.

Слушною є й думка, що підписання «мінських домовленостей» дало можливість посилити ЗСУ. Але у той самий час посилювалися й військові сили противника, формувались нові органи влади, діяла ворожа пропаганда та тривала повзуча інтеграція до Росії. Можливо, в Києві існували сподівання на наявність довоєнних зв'язків із регіональними елітами. Проведення виборів дозволило б привести до влади низку лояльних до Києва політичних сил, кістяк яких був би сформований колишніми членами тієї ж Партії регіонів.

На фоні подій на Донбасі на друге місце відійшла «кримська» політика. Ще восени-влітку 2014 р. Україна втрачає усі можливості якось вплинути на російську анексію, з півострова виводяться військові частини, що залишилися вірними присязі. Цікаво, що Путін навіть дозволив передати Україні їхнє озброєння та військову техніку[353]. Бригади ЗСУ, що прикривали Кримський

---

[351] Радіо Свобода. (2015, 8 квітня). *Добровольці легалізуються в Збройних силах України*. https://www.radiosvoboda.org/a/26944303.html; Радіо Свобода. (2015, 29 квітня). *Конфлікт із «Правим сектором» вичерпано – адміністрація Порошенка.* https://www.radiosvoboda.org/a/26984913.html

[352] Українська правда. (2015, 31 серпня). *Рада ухвалила зміни до Конституції в першому читанні.* https://www.pravda.com.ua/news/2015/08/31/7079619/

[353] ZN.UA. (2014, 28 марта). *Путин приказал отдать Украине оставшуюся в Крыму военную технику.* https://zn.ua/POLITICS/putin-prikazal-otdat-ukraine-ostavshuyusya-v-krymu-voennuyu-tehniku-142132_.html

напрямок, незабаром були переведені на територію Донецької та Луганської областей, а на півдні залишилися дрібні підрозділи. Тоді ж був замінований Кримський перешийок. За словами генерал-лейтенанта С. Наєва, було закладено 1500 мін при потребі не менше 200 тисяч. На території причорноморських Херсонської і Запорізької областей не був запроваджений режим антитерористичної операції, що значно ускладнювало роботу військових[354].

У серпні 2014 р. Верховна Рада приймає закон про Вільну економічну зону «Крим» (ВЕЗ «Крим»), який регулював економічну діяльність на цій тимчасово окупованій території, але в реальності став безмитною[355] «дирою» для українських товарів, що експортувалися до РФ. Народний депутат України Рустам Умєров невдовзі схарактеризував цю ВЕЗ як «фейкову», яка «дозволяє бізнесу українських олігархів працювати на окупованому РФ півострові, сплачуючи податки в бюджет країни-агресора, й, одночасно, дискримінує кримчан, оскільки визнає їх нерезидентами[356] в Україні». Через критику та проблеми, пов'язані з корупцією та контрабандою, ВЕЗ «Крим» була повністю скасована лише 21 листопада 2021 р.[357]. В грудні 2014 р. Україна підписала договір про постачання електроенергії до «Кримського федерального округу», про недопустимість цього заявляв голова меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров[358].

---

[354] Texty.org.ua. (2025, 2 листопада). *«Там мало лежати зо 200 тисяч мін». Що розповів генерал Наєв про початок великої війни та оборону Півдня.* https://texty.org.ua/fragments/114433/tam-malo-lezhaty-zo-200-tysyach-min-sho-rozpoviv-heneral-nayev-pro-pochatok-velykoyi-vijny-ta-oboronu-pivdnya/; Черниш, О. (2025, 24 лютого). *Чому Росія так швидко окупувала південь України: відповіді на чотири головні питання. ВВС Україна.* https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c30ml7861z0o

[355] Податки до російського бюджету сплачувались за російським законодавством.

[356] Нерезидент – це юридична чи фізична особа, що діє в одній державі, але постійно проживає в іншій.

[357] Focus.ua. (2021, 1 липня). *Рада скасувала вільну економічну зону «Крим»: що це означає.* https://focus.ua/uk/economics/486872-rada-otmenila-svobodnuyu-ekonomicheskuyu-zonu-krym-chto-eto-oznachaet

[358] Інтерфакс-Україна. (2015, 23 грудня). *У договорі між Україною та РФ про постачання електроенергії Крим має бути зазначений як тимчасово окупована територія – Чубаров.* https://interfax.com.ua/news/political/313283.html

Додамо, що для анексованого Криму Україна так і не сформувала ефективної інформаційної політики[359].

Ситуація могла бути іншою, якби Україна по факту не залишилась сам-на-сам із агресором, хай навіть в умовах гібридної війни. Агресія Росії в Грузію 2008 р. та початок російсько-української війни у 2014 р. засвідчили кризу як європейської, так і світової системи безпеки. На Заході довгий час не помічали цієї війни, наприклад, у 2014 р. BBC називало вторгнення Росії в Україну «українською кризою»[360]. Дещо з власних спостережень. У 2016 р. в аеропорту Гданська прийшлося кілька годин чекати літак, весь час в залі очікування працював телеканал новин. На екрані були новини з Франції, Індонезії, США, Бразилії, але не було з України. Хоча в цей час на Донбасі тривали бої. У 2017 р. я виборов одне з призових місць в конкурсі для журналістів на краще роз'яснення положень і висвітлення результатів впровадження угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (організатором виступила організація «Association4u»). Для переможців був влаштований тренінг з журналістської етики, на якому два запрошених журналісти з Німеччини серед іншого наполегливо не рекомендували називати бойовиків на Донбасі терористами, бойовиками чи агресорами, адже з точки зору «норм журналістики» вони є «воюючою стороною», «озброєними формуваннями» й т. п. Правда й назвати війну війною вони так і не спромоглись.

Згадаємо й той факт, що президент США Б. Обама не рекомендував боротися з Росією за Крим. Основними миротворцями стала сама Росія (яка формально як би й не була агресором), а також Німеччина та Франція, тісно пов'язані із нею в цей час економічними зв'язками. «Кримські» санкції були поверховими, звісно що вони ускладнювали господарювання Росії в Криму, але не робили його неможливим.

---

[359] Інститут масової інформації. (2025, 10 березня). *11 років пропаганди: як Кремль змінював інформаційну стратегію в Криму.* https://imi.org.ua/monitorings/11-rokiv-propagandy-yak-kreml-zminyuvav-informatsijnu-strategiyu-v-krymu-i67079

[360] Robson, D. (2014, June 12). *The best way to predict the future. BBC Future.* https://www.bbc.com/future/article/20140612-the-best-way-to-see-the-future

Свою неефективність показала й Організація Об'єднаних Націй. Так, ООН неодноразово засуджувала анексію Криму та ухвалювала резолюції на підтримку територіальної цілісності України. Перша резолюція Генеральної Асамблеї ООН щодо окупації Криму була ухвалена 27 березня 2014 р.[361]. Відтоді ООН ухвалювала низку резолюцій як щодо Криму, так і щодо окупованого Донбасу. Але, за умови коли агресор є членом Ради Безпеки ООН із правом вето, усе звелося до документування процесу.

Відношення європейських країн стало змінюватись десь з 2017 р., коли стали звучати заяви із вимогою припинити війну[362], адже стало зрозуміло, що «нормандський формат»[363] не працює саме завдяки Росії. У січні 2018 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях», де Росія була офіційно визнана державою-агресором, а зайняті нею території отримали статус окупованих[364]. 30 квітня 2018 р. була офіційно завершена Антитерористична операція (АТО) та розпочата Операція Об'єднаних сил (ООС).

З активної фази війна поступово переходила в стадію позиційного протистояння. За цей час посилилися ЗСУ, що примусило РФ відмовитись від повномасштабної агресії. Можливою причиною зміни агресивних планів також було падіння цін на нафту. Нафта марки Brent, яка на початку 2014 р. коштувала по-

---

[361] Центр прав людини ZMINA. (2024, 27 березня). *10 років тому Генасамблея ООН ухвалила першу резолюцію щодо окупації Криму.* https://ctrcenter.org/uk/10-rokiv-tomu-genasambleya-oon-uhvalyla-pershu-rezolyucziyu-shhodo-okupacziyi-krymu.

[362] Українська правда. (2017, 26 червня). *Макрон назвав Росію агресором і заступником Криму*. https://www.pravda.com.ua/news/2017/06/26/7147974/; Радіо Свобода. (2017, 29 серпня). *Заява Меркель і Макрона – останнє попередження Путіну припинити війну на Донбасі*. https://www.radiosvoboda.org/a/28703778.html

[363] Нормандський формат – це дипломатичний формат переговорів між Україною, Німеччиною, Францією та Росією щодо врегулювання «конфлікту на Донбасі».

[364] Новинарня. (2018, 23 лютого). *Офіційно: Повний текст закону про деокупацію Донбасу*. https://novynarnia.com/2018/02/23/ofitsiyno-povniy-tekst-zakonu-pro-deokupatsiyu-donbasu/

над 100 доларів за барель, до кінця 2015 р. впала до 37 доларів за барель[365].

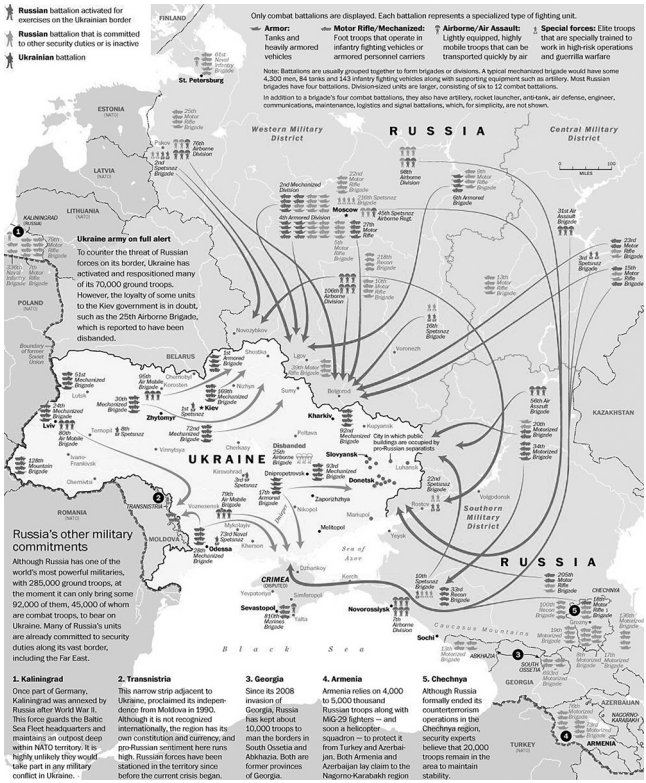

Карта переміщення техніки та військ у 2014-2016 рр.[366]

[365] Свірневська, В. (2024, 9 вересня). *Як змінилася ціна еталонного бренду нафти за 10 років*. 24 Канал. Financy. https://financy.24tv.ua/tsini-naftu-po-rokah-yak-zminilasya-tsina-nafti-brent-za-10-rokiv_n2635608

[366] Князева, Н. (2017, 6 января). *Кто и куда: опубликована детальная карта российского вторжения в Украину*. Inform-UA. https://inform-ua.info/world/kto-y-kuda-opublykovana-detalnaya-karta-rossyyskoho-vtorzhenyya-v-ukraynu-

Але відмова від «широкої» агресії носила тимчасовий характер. Важливим елементом майбутнього нападу стало проведення у 2017 р. реформи військових округів Збройних сил Російської Федерації[367], адже основна функція подібних утворень полягає у забезпеченні заходів, пов'язаних з підготовкою до війни.

У 2017-2019 роках «раптово» вибухнули шість військових складів із величезними запасами боєприпасів, у 2017 р. – три, 2018 р. – два, а у 2019 р. – один[368]. Безсумнівно, що це була операція російських спецслужб.

На кордоні з Україною постійно проводились військові навчання. У вересні 2018 р. в Східному військовому окрузі пройшли навчання «Восток-2018», які стали найбільшими за усю пострадянську історію. Офіційно в них брало участь біля 300 тис. військовослужбовців, більше тисячі літаків та гелікоптерів, 36 тис. одиниць броньованої техніки та ін.[369]. У листопаді 2018 р. Росія захопила в Керченській протоці три невеликих українських кораблі з 23 моряками, у відповідь в прикордонних областях був введений військовий стан[370]. Навряд чи введення військового стану було обґрунтовано відносно незначною подією, але було цілком логічним, якщо зважити на збільшення на кордоні з Україною військового угрупування РФ у листопаді – грудні 2018 р.[371].

---

[367] Президент Российской Федерации. (2017, 19 апреля). *Указ Президента Российской Федерации от 19.04.2017 г. № 177 Об утверждении Положения о военном округе Вооруженных Сил Российской Федерации*. http://www.kremlin.ru/acts/bank/41873.

[368] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Список вибухів та пожеж на військових складах в Україні. Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_вибухів_та_пожеж_на_військових_складах _в_Україні

[369] Аксенов, П. (2022, 15 февраля). *Игра мускулами: Часто ли Россия собирала военные группировки, сравнимые с нынешними?* BBC News Русская служба. https://www.bbc.com/russian/features-60377472

[370] Порошенко, П. (2018, 26 листопада). *Указ Президента України №393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні»*. Офіційне інтернет-представництво Президента України. https://www.president.gov.ua/documents/3932018-25594

[371] Українська правда. (2018, 3 грудня). *Порошенко: вдоль границы с Украиной резко увеличилось количество войск РФ*. https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/12/3/7200034/

Значні євроінтеграційні зусилля за часів президентства Порошенка були здійснені у зовнішній політиці. Як уже зазначалося, 27 червня 2014 р. в Брюсселі була підписана Угода про асоціацію з Європейським союзом. Нагадаємо, що саме її непідписання Януковичем стало поштовхом до початку Євромайдану. Крім того, Україна підписала Угоду про розширену та всеосяжну зону вільної торгівлі (DCFTA) з ЄС як складову Угоди про асоціацію. Договір набув чинності 1 січня 2016 р.[372].

Активним був і євроатлантичний напрямок, серед іншого була зроблена спроба отримати статус союзника поза НАТО[373]. У 2017 р. одним з основних пріоритетів України було визначено членство в цій організації[374]. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада закріпила в Конституції стратегічний курс на членство у Європейському Союзі й НАТО[375]. Було завершено й виконання необхідних процедур для отримання безвізового режиму з ЄС.

Лише у 2018 р. Україна офіційно припинила свою участь у роботі Союзу Незалежних Держав (СНД), хоча повноцінним членом цієї організації Україна ніколи й не була[376]. Тоді ж було призупинено дію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ[377].

Внутрішня політика часів президентства Порошенка мала характеризуватись передвиборчим гаслом «Жити по-новому».

---

[372] Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу». (б. д.). *Зона вільної торгівлі з ЄС (DCFTA)*. https://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/zovnishni_rinki/zona_vilnoi_torgivli_z_es_dcfta

[373] Європейська правда. (2014, 18 вересня). *Порошенко попросив у США зброю та статус союзника поза НАТО*. https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/09/18/7026145/

[374] Українська правда. (2017, 6 липня). *Порошенко підписав закон про пріоритет інтеграції в НАТО*. https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/6/7148843/

[375] Лавренюк, С. (2019, 8 лютого). *Верховна Рада закріпила в Конституції курс на членство в ЄС та НАТО*. Голос України. https://www.golos.com.ua/article/313499

[376] Мартинов, А. Ю. (б. д.). *Співдружність Незалежних Держав (СНД)*. Інститут історії України НАНУ. https://surl.li/cluaei

[377] Zakon.rada. (2018, 6 грудня). *Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією»*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19#Text

Як уже зазначалося, потреба в соціальній справедливості, незважаючи на розмитість цього визначення, залишалась затребуваною у виборців. Важливу роль в цьому процесі мала зіграти люстрація. Відповідний закон був підписаний президентом у жовтні 2014 р.[378]. Закон забороняв чиновникам часів Януковича обіймати посади в органах влади. Станом на кінець 2014 р. в Україні було близько 380 тис. чиновників[379]. На 2017 р. у списку люстрованих чиновників було аж 932 особи, але деяким з них (не менше 68 чоловік) вдалося поновитися на посадах за рішеннями судів[380].

Ще одним кроком для розриву з комуністичним минулим стало продовження декомунізації. У 2014 р. Українському інституту національної пам'яті повернули статус центрального органу виконавчої влади[381]. Але до викриття прізвищ колишніх агентів радянських спецслужб руки знову не дійшли. У травні 2015 р. були підписані так звані «декомунізаційні» закони[382]. Особливу увагу привертає Закон «Про засудження комуністичного та наці-

---

[378] Український інститут національної пам'яті. (2020, 10 березня). *Закон України «Про очищення влади» від 16.09.2014 № 1682-VII*. https://uinp.gov.ua/pro-instytut/vykonannya-zu-pro-ochyshchennya-vlady/zakon-ukrayiny-pro-ochyshchennya-vlady-vid-16092014-za-no-1682-vii

[379] Фонд «Відкрите суспільство». (б. д.). *Чому кількість чиновників в Україні за рік скоротилася на 0,4%?* https://fra.org.ua/uk/an/publikatsii/novosti/chomu-kil-kist-chinovnikiv-v-ukrayini-za-rik-skorotilasia-na-0-4

[380] Пешко, К. (2017, 23 травня). *Повстання люстрованих. Список звільнених чиновників, які вже дійшли до Євросуду*. Glavcom. https://glavcom.ua/publications/povstannya-lyustrovanih-spisok-zvilnenih-chinovnikiv-shcho-vzhe-diyshli-do-jevrosudu-416348.html; ASPInews. (2020, 2 червня). *З 2014 року 68 люстрованих чиновників поновились на посадах через суд*. https://aspi.com.ua/news/suspilstvo/z-2014-roku-68-lyustrovanikh-chinovnikiv-ponovilis-na-posadakh-cherez-sud#gsc.tab=0

[381] Конарева, Л. (2015, 21 липня). *Декомунізація: як це відбувалося в Європі*. Тиждень. https://tyzhden.ua/terytorii-8-krain-ochystyly-vid-komunistychnykh-symvoliv/

[382] Нагадаємо, що комуністичний тоталітаризм засуджений в Резолюціях ПАРЄ «Про злочини комунізму та потребу їх засудження» 2006 р., «Возз'єднання розділеної Європи» 2009 р., Резолюції Європарламенту «Про європейську свідомість і тоталітаризм» 2009 р., Празькій декларації «Про європейську свідомість та комунізм» 2008 р.

онал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Закон засуджував комуністичний режим, забороняв використання нацистської та радянської символіки[383]. Станом на серпень 2016 р. в Україні було демонтовано понад 1,2 тис. пам'ятників Леніну та перейменовано 987 населених пунктів та 26 районів[384]. Згадаємо, що комуністична символіка знаходиться під забороною в Угорщині, Чехії, Польщі та Молдові. Її публічне використання також заборонено (нарівні з нацистською) в Латвії, Литві та Естонії[385].

Увага була приділена підтримці української мови, у 2018 р. був прийнятий Указ «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України». Водночас гарантувалось збереження прав національних меншин України[386].

З аспектів гуманітарної політики згадаємо й ключову роль Порошенка в створенні в Україні Єдиної помісної православної церкви. 6 січня 2019 р. Вселенський Патріарх Варфоломій підписав томос про автокефалію**,** офіційно визнавши незалежність української церкви[387]. Хоча якраз цей крок був сприйнятий сус-

---

[383] Український інститут національної пам'яті. (2015). *Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII від 09.04.2015*. https://uinp.gov.ua/dokumenty/normatyvno-pravovi-akty-rozrobleni-v-instytuti/zakony/zakon-ukrayiny-pro-zasudzhennya-komunistychnogo-ta-nacional-socialistychnogo-nacystskogo-totalitarnyh-rezhymiv-v-ukrayini-ta-zaboronu-propagandy-yihnoyi-symvoliky-no317-viii-vid-09042015

[384] Українська правда. (2016, 23 серпня). *В Україні демонтовано понад 1,2 тис. пам'ятників Леніну*. https://www.pravda.com.ua/news/2016/08/23/7118431/

[385] Шарпінська, І. (2012, 16 липня). *Території 8 країн очистили від комуністичних символів*. Тиждень. https://tyzhden.ua/terytorii-8-krain-ochystyly-vid-komunistychnykh-symvoliv/

[386] Президент України. (2018). *Указ Президента України №156/2018 «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України»*. https://www.president.gov.ua/documents/1562018-24258

[387] Про роль П. Порошенка див.: Епіфаній. (2018). *Завдяки рішучості Порошенка в Україні відбулося створення єдиної помісної православної церкви* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=3lDvV8_COB8

пільством неоднозначно. За даними Центру Разумкова, станом на 2019 р. рівень релігійності серед українців становив 66 %, що було трохи нижче, ніж у 2018 р. (71,7 %) та у 2016-2014 рр. (76 %)[388]. У тому ж 2019 р. своє дослідження, з метою з'ясування конфесійної структури населення України, проводив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). До Православної церкви України (ПЦУ) віднесли себе 48,8 %, до Української православної церкви Московського Патріархату (УПЦ МП) – 14,2 %, православними (без конкретизації) ідентифікували себе 16,3 %, греко-католиками – 8,8 %, до інших конфесій себе віднесли 4,9 %, атеїстами визнали 4,3 %, не відповіли усього 2,7 %[389]. Парадокс полягає в тому факті, що кількість вірян різних конфесій (а у підсумку за даними КМІС це 93 % населення) ніяк не співпадає з рівнем релігійності, який у 2019 р., за даними Центру Разумкова становив 66 %. Тоді або до церков ходять невіруючі, які становлять не менше чверті населення, або ж опитані не зовсім чітко уявляють свою конфесійну приналежність, наприклад, плутаючи ПЦУ та УПЦ, вважаючи українською ту церкву, до якої вони ходять. Внаслідок прийняття томосу не відбулись масові конфесійні зміни, не бачимо їх і сьогодні. Рівень релігійності в цілому також не збільшується. За соціологічними даними, у 2024 р. віруючими вважали себе 68 % українців. Найвищий рівень релігійності спостерігався на Заході України **(**85 %), тоді як на Сході цей показник становить 55 %. Молодь (18-24 років) очікувано менш релігійна, серед старших вікових груп цей показник сягає 76 %**.** Більш релігійними є жінки, ніж чоловіки (76 % проти 58 %). Рівень довіри до церкви (як інституту) у 2024 р. становив 62,5 %[390].

---

[388] Бабченко, Г. (2019, 16 листопада). *Центр Разумкова встановив рівень релігійності серед українців*. УРЛинформ. https://ura-inform.com/uk/suspilstvo/2019/11/16/tsentr-razumkova-proveril-uroven-religioznosti-sredi-ukraintsev-foto-2/

[389] Відкритий православний університет. (2019, 24 травня). *Конфесійна структура населення України і створення Православної Церкви України: травень 2019*. https://oou.org.ua/2019/05/24/konfesijna-struktura-naselennya-ukrayiny-i-stvorennya-pravoslav noyi-czerkvy-ukrayiny-traven-2019/

[390] Якобчук, А. (2025, 28 лютого). *Рівень релігійності в Україні знижується: дані Центру Разумкова за 2024 рік*. Slovoproslovo. https://slovoproslovo.info/riven-relihiynosti-v-ukraini-znyzhuetsya-dani-tsentru-razumkova-za-2024-rik

До успішних реформ цього часу віднесемо початок децентралізації. Вона розпочалася ще у 2014 р., її важливими елементами стала фіскальна децентралізація (коли частина податків залишаються в громадах) та розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Серед іншого були визначені критерії спроможності громад, що призвело до необхідності їхнього об'єднання. Процес був запущений у 2015 р. й триває по сьогодні[391]. Внаслідок реформи вже у 2017 р. кількість дотаційних місцевих бюджетів знизилась на 24 %, а кількість бюджетів-донорів на 12,5 % зросла[392]. В рамках реформи розглядалася й можливість здійснення спеціального порядку місцевого самоврядування на території окупованого Донбасу, зокрема, пропонувалось запровадити інститут префектів, які мали слідкувати за дотриманням законів[393].

Важливими були успіхи цього часу в реформуванні армії. Хоча разом із позитивними відгуками, які засвідчували обіцяний перехід на стандарти НАТО[394], маємо й твердження, що за багатьма параметрами ЗСУ реформувалися за традиціями радянського часу[395]. В будь-якому разі, станом на 2022 р. україн-

---

[391] Казюк, Я. (2023, 3 листопада). *Аналіз методик оцінювання спроможності територіальних громад, висновки, пропозиції.* Центр політико-правових реформ. https://pravo.org.ua/blogs/analiz-metodyk-otsinyuvannya-spromozhnosti-terytorialnyh-gromad-vysnovky-propozytsiyi/

[392] Фурдичко, Л. Є. (2017). Фінансова децентралізація: формування і використання місцевих бюджетів України, їх вплив на розвиток країни. *Інвестиції: практика та досвід*, (23), 23-30. (Див. с. 24)

[393] 5 канал. (2015, 1 липня). *Префекти матимуть право відміняти рішення органів самоврядування – Президент.* https://www.5.ua/polityka/prefekty-matymut-pravo-vidminiaty-rishennia-orhaniv-samovriaduvannia-prezydent-85909.html

[394] Костюк, Б. (2016, 6 червня). *Реформа української армії. «Ми нарешті будуємо ефективні Збройні сили» – Порошенко.* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/27841706.html; Європейська Солідарність. (2019, 6 грудня). *За роки президентства Петра Порошенка рівень довіри до армії виріс утричі.* https://eurosolidarity.org/2019/12/06/za-roky-prezydentstva-petra-poroshenk/

[395] Чорний, О. (2018). Україна в європейській цивілізаційній конкуренції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, Вип. 2, 33-60. (див. с. 48); УНІАН. (2019, 19 квітня). *ЗСУ – уламок радянської армії: експерт пояснив, чому Порошенко розчаровував військових*. https://www.unian.ua/politics/10522704-zsu-ulamok-radyanskoji-armiji-ekspert-poyasniv-chomu-poroshenko-rozcharuvav-viyskovih.html

ська армія була спроможна надати відсіч російському агресору і чимала заслуга в цьому належить П. Порошенку.

Як уже зазначалося, однією з ключових потреб українського суспільства залишалась (і залишається) ідея справедливості, не зважаючи на те, що люди розуміють справедливість по-різному: від рівності перед законом – до рівності майнової (як залишок «радянської» ментальності). За часів президентства Порошенка було розпочато низку антикорупційних та супутніх до неї реформ.

Весною 2015 р. було створене Національне антикорупційне бюро України, яке стало займатися протидією корупційним та іншим кримінальним правопорушенням, що вчинені вищими посадовими особами та які становлять загрозу національній безпеці[396]. Також був прийнятий закон про прокуратуру, проведена судова реформа. В економічній сфері був принятий антирейдерський закон, з'явилась система державних закупівель ProZorro. Для чиновників, посадовців та політиків були запроваджені електронні декларації. Остання новація викликала великий суспільний резонанс. Опісля ухвалення в жовтні 2014 р. Закону «Про запобігання корупції» був створений державний реєстр декларацій. Реєстр запрацював у серпні 2016 р., дані туди вносились посадовцями, депутатами та чиновниками. Перевіркою декларацій займалося Національне агентство з запобігань корупції (НАЗК)[397].

У 2015 р. розпочалась й масштабна реформа поліції. На основі міжнародного досвіду, насамперед – грузинського, була створена Національна поліція України, яка замінила стару міліцейську систему. Передбачався перехід від репресивної моделі до сервісної, відбулися зміни в роботі патрульної поліції, була анонсована боротьба із корупцією.

Незважаючи на позитивні тенденції, реформи мали чимало проблем, зокрема, з кадровим оновленням та ефективністю анти-

[396] НАБУ. (б.д.). *Eradicate and prevent. Eradicating top corruption for the sake of a successful society and an effective state.* https://nabu.gov.ua/en/

[397] Стасюк, А. (2023, 9 вересня). *Одне з двох: чому парламент поновив е-декларування, але залишив реєстр декларацій закритим.* Суспільне. https://suspilne.media/569281-odne-z-dvoh-comu-parlament-ponoviv-e-deklaruvanna-ale-zalisiv-reestr-deklaracij-zakritim/

корупційної боротьби. Кілька значних скандалів було пов'язано із діяльністю НАБУ, яке мало б стати своєрідною вітриною антикорупційної боротьби. За кілька років співробітники цієї організації виявилися замішаними в фінансових махінаціях, контактах із кримінальними колами, вони підозрювались в зливі резонансних справ, перевищенні службових повноважень, допомозі родичам корупціонерів в уникненні покарання та ін.[398]. Деякі судді та прокурори, що приймали злочинні рішення за часів Кучми та Януковича, залишились на своїх посадах, збереглися й можливості впливу на судову владу. Реєстр електронних декларації показав, що чимало чиновників та посадовців мають сумнівне походження своїх чималих статків. Непоодинокі випадки, коли посадовці «живуть» за рахунок успішного подружжя, або коли дорослим дітям дарують гроші батьки-пенсіонери й т. п.[399]. Усе це можна віднести до спроб легалізації грошей отриманих незаконним шляхом. Суспільство сколихнуло й кілька резонансних подій, пов'язаних із перевищенням поліцейськими службових повноважень, у тому числі знущаннями та практикою «вибивання» показань із затриманих[400]. Свої посади у новій поліції зберегли близько 60 правоохоронців, які були причетні до злочинів під час Революції Гідності[401].

Автор жодною мірою не вважає усіх чиновників, суддів, посадовців, поліцейських та ін. корупціонерами чи злочинцями. Тим більш, що випадки корупції присутні навіть в країнах з най-

---

[398] Інститут геополітичного виміру. (2025, 18 квітня). *ТОП-10 гучних провалів НАБУ: корупція, наркотики та зради за 10 років існування*. https://igs.org.ua/top-10-guchnyh-provaliv-nabu-koruptsiya-narkotyky-ta-zrady-za-10-rokiv-isnuvannya/koruptsiya/

[399] Див. наприклад: Донченко, Т. (2017, 13 травня). *Багаті податківці: звідки ж набуті статки?* Telegraf. https://www.telegraf.in.ua/topnews/10061777-bagat-podatkvc-zvdkizh-nabut-statki.html

[400] Шумак, Ю. (2020, 2 вересня). *Реформа української поліції: як вона проходила*. https://dyvys.info/2020/09/02/reforma-ukrayinskoyi-politsiyi-yak-vona-prohodyla/

[401] Шершень, А. (2023, 30 листопада). *Іван Бабенко і Денис Іванов, прокурори у «справах Майдану». Янукович дав вказівку Захарченку стріляти по мітингувальниках близько 7-ї ранку 20 лютого*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3793583-ivan-babenko-i-denis-ivanov-prokurori-u-spravah-majdanu.html

розвинутішими демократичними інститутами. Для України корупція залишається серйозною проблемою, яка впливає на багато сфер життя, але вона не є суцільною. В українському суспільстві наявний запит на боротьбу з нею. Згадаємо й той факт, що ця боротьба дає поступовий та не завжди швидкий результат. За Індексом сприйняття корупції (Transparency International) Україна у 2024 р. посідала 104 місце зі 180[402]. Для порівняння – у 2014 р. Україна займала 142-е місце серед 175 країн[403]. В Україні створено низку антикорупційних інституцій, ці органи активно працюють і мають успіхи. Наприклад, у 2024 р. обвинувальними вироками завершилось кілька резонансних справ НАБУ. Серед іншого були викриті збитки в Державній продовольчій зерновій корпорації у понад 60 млн доларів США**,** а винуватець отримав 10 років ув'язнення. Були розслідувані зловживання в міськраді на Одещині, винуватці – депутат та голова міськради отримали відповідно 10 та 9 років ув'язнення за хабар розміром 50 тис. доларів США. Була розслідувана «газова схема», а її організатори – екснардеп та його фінансова директорка отримали 15 та 12 років ув'язнення за завдання державі збитків у розмірі близько 3 млрд грн.[404]

Важливою соціальною реформою стала реформа охорони здоров'я. Вона була спрямована на зміну моделі фінансування системи охорони здоров'я та покращення доступу до медичних послуг. Держава стала надавати гарантії медичних послуг за принципом «гроші ходять за пацієнтом»[405]. І хоча за часів президентства Порошенка цю реформу активно критикували, вона

---

[402] Transparency International Ukraine. (2025, February 11). *Corruption Perceptions Index – 2024*. https://ti-ukraine.org/en/research/corruption-perceptions-index-2024/

[403] Transparency International Ukraine. (2014, 3 грудня). *CPI-2014. Press Release*. https://ti-ukraine.org/en/research/cpi-2014/

[404] Поради.org.ua. (2025, 14 лютого). *ТОП-10 обвинувальних вироків, які були ухвалені у справах НАБУ і САП у 2024 році*. https://porady.org.ua/top-10-obvynuvalnykh-vyrokiv-yaki-buly-ukhvaleni-u-spravakh-nabu-i-sap-u-2024-rotsi

[405] Бомбела, В. (2019, 5 лютого). *Реформи Супрун: чого досягла в.о. міністра і що буде з медициною*. Fakty. https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20190205-reformy-suprun-chogo-dosyagla-v-o-ministra-i-shho-bude-z-medytsynoyu/

довела свою життєздатність і заклала основи подальшого розвитку медицини.

Продовжувалися реформи і в економічній сфері. Відбулася реформа банківського сектору – були закриті неплатоспроможні банки. А у 2016 р. був націоналізований ПриватБанк, вважається, що це було зроблене через серйозні проблеми з капіталом та кредитним портфелем[406].

Окрім антикорупційних заходів, мова про які вже йшла, відбулась «деолігархізаця»[407], хоча сам президент не перестав займатися бізнесом і не позбувся корпорації «Рошен». Попри передвиборчі обіцянки продати свої активи у разі обрання президентом, Порошенко так і не продав жодного активу[408].

Величезною проблемою України залишалась залежність її економіки від російського газу. В цей час Україна припинила імпорт газу з Росії та почала закуповувати газ на європейському ринку. Рефор-

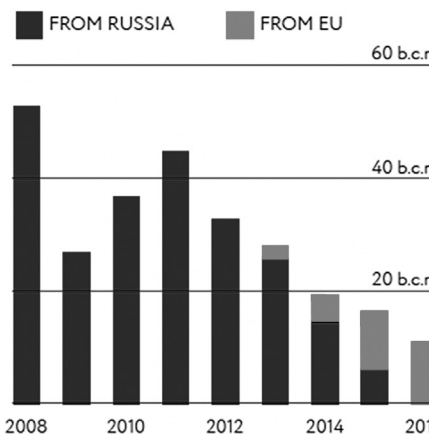

Структура закупівлі газу Україною у 2008-2016 рр. (млрд м³)[409]

[406] Супівська, Є. (2024, 18 грудня). *За лаштунками скандальної націоналізації – що було з ПриватБанком*. Novyny.live. https://novyny.live/ekonomi/za-lashtunkami-skandalnoyi-natsionalizatsiyi-shcho-bulo-z-privatbankom-220147.html

[407] Дубенський, В. (2015, 28 березня). *Порошенко – за «деолігархізацію» України*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/порошенко-висловився-за-деолігархізацію-україни/a-18347527

[408] Slidstvo.info. (2018, 19 вересня). *Прибуток Roshen за часи президентства Порошенка зріс у 2,3 рази.* https://www.slidstvo.info/news/prybutok-roshen-za-chasy-prezydentstva-poroshenka-zris-u-2-3-razy/

[409] Вокс Україна. (б. д.). *Провідник реформ: шість досягнень й сім невдач України з часів перемоги Майдану.* https://voxukraine.org/longreads/three-years-of-reforms/index-ua.html

му газового сектора країни слід вважати одним з найбільших успіхів того часу.

Іншим важливим кроком стало радикальне врегулювання цін на газ для домогосподарств через підвищення внутрішніх тарифів у 6,6 раза за три роки. Різке підняття тарифу на газ, навіть попри щедре роздавання субсидій, значно поліпшило фінансовий стан бюджету. Був реформований й «Нафтогаз», вирішальним стало його розділення у відповідності до третього енергетичного пакета ЄС, що мало на меті демонополізацію газопостачання домогосподарствам[410].

А ось із вугільною залежністю Україні впоратися було важче. Щонайменше третина електроенергії в країні вироблялась на теплових електростанціях та теплоелектроцентралях. Із втратою у 2014 р. контролю над частиною Донбасу постало питання його заміщення. Ситуація ускладнювалась й тим фактом, що із червня 2014 р. Росія припинила постачати газ Україні [411]. 21 листопада 2014 р. Росія припинила постачання й вугілля, попри те, що аванс за нього українські компанії сплатили[412]. Вихід було знайдено, вугілля стали купувати на окупованому Донбасі.

Судячи з усього, рішення про закупівлю вугілля на території ОРДЛО («Окремих районів Донецької та Луганської областей») було прийнято на найвищому рівні. Можливим перемовником із бойовиками та Росією називають Віктора Медведчука[413]. Для надання законності угоді була висунута вимога, щоб шахти, з яких буде йти вугілля, були державними та пройшли перереєстрацію в Україні. Основними постачальниками стали шахта імені Кисельова у Торезі Донецької області та 16 шахт

[410] Там само.

[411] Дорош, С. (2022, 18 січня). *Вугілля, за яке судять Порошенка. Що відбувалось з паливом в Україні у 2014 році.* BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/features-59970360

[412] Там само.

[413] Стасюк, А. (2022, 16 січня). *Порошенко, Медведчук і вугілля. У чому звинувачують п'ятого президента*. Суспільне Новини. https://suspilne.media/192770-porosenko-medvedcuk-i-vugilla-ak-zakupovuvali-antracit-ta-u-comu-zvinuvacuut-patogo-prezidenta/

ДП «Луганськвугілля»[414]. Цікаво, що за викопне паливо з окупованими територіями розраховувалися готівкою, оскільки поіншому на непідконтрольну Україні територію доставити гроші було неможливо. Цю інформацію підтвердив міністр енергетики та вугільної промисловості у першому уряді Арсенія Яценюка Юрій Продан (займав посаду з 27 лютого по 2 грудня 2014 р.)[415]. Факт закупівлі вугілля на окупованих територіях підтверджував й Петро Порошенко, зазначаючи, що сплачені гроші йдуть лише на зарплату шахтарям[416]. У грудні 2021 р. Державне бюро розслідувань оголосило Порошенку підозру в держзраді та сприянні терористичним організаціям. За даними слідства, протягом 2014-2015 рр. окупаційній владі було передано понад 200 млн гривень, усього ж схема коштувала держбюджету близько 1,5 млрд гривень[417].

Ключовим елементом постачання вугілля з окупованих територій була залізниця, яка працювала навіть під час активних бойових дій. Цікава подія відбулась у травні 2016 р., коли в Ясинуватій відбувся мітинг залізничників, які працювали на підконтрольній бойовикам «ДНР» території. Мітингарі вимагали, щоб зарплату їм виплачувала Україна, оскільки з лютого того року вони не отримували грошей ані від української держави, ані від бойовиків[418].

---

[414] Дорош, С. (2022, 18 січня). *Вугілля, за яке судять Порошенка. Що відбувалось з паливом в Україні у 2014 році.* BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/features-59970360

[415] Радіо Свобода. (2015, 9 січня). *Україна продовжує закуповувати вугілля на окупованих територіях Донбасу – Зюков*. https://www.radiosvoboda.org/a/26784794.html; Волинські новини. (2022, 24 травня). *Ексміністр енергетики підтвердив, що Порошенко купував вугілля у «ДНР» за готівку*. https://www.volynnews.com/news/all/eksministr-enerhetyky-pidtverdyv-shcho-poroshenko-kupuvav-vuhillia-u-dnr-za-hotivku/

[416] Радіо Свобода. (2015, 9 січня). *Україна продовжує закуповувати вугілля на окупованих територіях Донбасу – Зюков*. https://www.radiosvoboda.org/a/26784794.html

[417] Стасюк, А. (2022, 16 січня). *Порошенко, Медведчук і вугілля. У чому звинувачують п'ятого президента*. Суспільне Новини. https://suspilne.media/192770-porosenko-medvedcuk-i-vugilla-ak-zakupovuvali-antracit-ta-u-comu-zvinuvacuut-patogo-prezidenta/

[418] Glavcom. (2016, 30 травня). *Залізничники, що працюють на «ДНР», вимагають грошей від України*. https://glavcom.ua/news/zaliznichniki-shcho-pracyuyut-na-dnr-vimagayut-groshey-vid-ukrajini-foto-353839.html

Ще у 2014 р. була спроба перевести частину генерації на вугілля з Південно-Африканської Республіки, але воно було визнане неякісним та дорогим[419]. На думку А. Авакова, тодішнього міністра МВС України, проти постачання вугілля з ПАР була розгорнута кампанія, яка «забезпечує інтерес поставити нас в залежність від Російської Федерації, він цих псевдоорганізацій "ДНР" і "ЛНР"». У 2016 р. справу про закупівлю неякісного вугілля закрили[420]. Вже згаданий Юрій Продан зазначав, що південноафриканське вугілля показувало кращі результати при використанні, ніж вугілля з Донбасу[421].

В умовах енергетичної кризи 2014-2015 рр. Україна стала купувати вугілля й у Росії[422]. У 2016 р. Україна витратила на закупівлю 1,467 млрд дол., у 2017 р. – до 2,744 млрд дол.[423]. Продовжувала Україна отримувати вугілля й з неконтрольованих територій. Це визнавав тодішній прем'єр-міністр Володимир Гройсман[424]. Закупівлі тривали до лютого 2017 р., коли залізничне й автомобільне сполучення з окупованими районами

[419] Дорош, С. (2022, 18 січня). *Вугілля, за яке судять Порошенка. Що відбувалось з паливом в Україні у 2014 році.* BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/features-59970360; Базак, О. (2014, 10 листопада). *Порошенко засумнівався в походженні африканського вугілля?* Гречка. https://gre4ka.info/suspilstvo/poroshenko-zasumnivavsia-v-pokhodzhenni-afrykanskoho-vuhillia/

[420] Дорош, С. (2022, 18 січня). *Вугілля, за яке судять Порошенка. Що відбувалось з паливом в Україні у 2014 році.* BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/features-59970360

[421] Волинські новини. (2022, 24 травня). *Ексміністр енергетики підтвердив, що Порошенко купував вугілля у «ДНР» за готівку.* https://www.volynnews.com/news/all/eksministr-enerhetyky-pidtverdyv-shcho-poroshenko-kupuvav-vuhillia-u-dnr-za-hotivku/

[422] RBC-Україна. (2021, 4 червня). *Порошенко розкритикував владу за імпорт електроенергії та вугілля з Росії у 2020-2021.* https://www.rbc.ua/ukr/news/poroshenko-raskritikoval-vlast-import-elektroenergii-1622814648.html

[423] Слово і діло. (2018, 9 січня). *Україна збільшила валютні витрати на купівлю російського вугілля.* https://www.slovoidilo.ua/2018/01/09/novyna/ekonomika/ukrayina-zbilshyla-valyutni-vytraty-kupivlyu-rosijskoho-vuhillya

[424] Дорош, С. (2022, 18 січня). *Вугілля, за яке судять Порошенка. Що відбувалось з паливом в Україні у 2014 році.* BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/features-59970360

Донецької та Луганської областей перекрили ветерани АТО[425]. Став зменшуватись й обсяг закупівель російського вугілля, у 2018 р. його придбали лише на 1,67 млрд дол., що становило 61,91 % від загального імпорту. Розширюється й географія закупівель – його починають постачати із США та Канади[426].

У 2019 р. Росія забороняє експорт вугілля в Україну, відтоді його починають імпортувати з Білорусі[427]. У цей час, як розповідає директор енергетичних програм Центру Разумкова В. Омельченко, близько половини блоків теплоелектростанцій переобладнали під інший вид вугілля, який видобувають в різних регіонах України, тим самим скоротивши потреби в антрациті[428]. Цікаво, що електроенергію та вугілля з Білорусі та Росії Україна закуповувала фактично до лютого 2022 р. У 2021 р. діючу владу критикував за це П. Порошенко: «нехай зараз Зеленський пояснить, чому в 2020-2021 рр. на мільярд доларів він купує електроенергію і купує вугілля з окупованих територій і з Росії, тоді коли ми перебудували електростанції і перевели їх на вугілля, яке видобувається в Україні»[429].

---

[425] Depo.ua. (2018, 13 грудня). *У 2018 році поставки вугілля з Росії коштували Україні $1,67 млрд* https://www.depo.ua/ukr/money/u-2018-roci-postavki-vugillya-z-rosiyi-koshtuvali-ukrayini-1-67-mlrd-20181213885250; Стасюк, А. (2022, 16 січня). *Порошенко, Медведчук і вугілля. У чому звинувачують п'ятого президента*. Суспільне Новини. https://suspilne.media/192770-porosenko-medvedcuk-i-vugilla-ak-zakupovuvali-antracit-ta-u-comu-zvinuvacuut-patogo-prezidenta/

[426] Depo.ua. (2018, 13 грудня). *У 2018 році поставки вугілля з Росії коштували Україні $1,67 млрд* https://www.depo.ua/ukr/money/u-2018-roci-postavki-vugillya-z-rosiyi-koshtuvali-ukrayini-1-67-mlrd-20181213885250

[427] Солонина, Є. (2021, 13 грудня). *Вугільна «яма»: як Україна подолає енергетичну кризу і до чого тут ДТЕК, Росія та імпорт з Білорусі.* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/vugillya-kryza-tes-aes-dtek-bilorus-rossiya-import/31602912.html

[428] Дорош, С. (2022, 18 січня). *Вугілля, за яке судять Порошенка. Що відбувалось з паливом в Україні у 2014 році.* BBC. https://www.bbc.com/ukrainian/features-59970360

[429] Gazeta.ua. (2021, 4 червня). *Нехай Зеленський пояснить, чому зараз Україна купує вугілля і електрику в окупантів – Порошенко.* https://gazeta.ua/articles/politics/_nehaj-zelenskij-poyasnit-chomu-zaraz-ukrayina-kupuye-vugillya-i-elektriku-v-okupantiv-poroshenko/1035857

Росія залишилась партнером України в атомній галузі. У 2018 р. між НАЕК «Енергоатом» та російською компанією «ТВЕЛ» був продовжений договір до 2025 р. на постачання ядерного палива з Росії до України. За угодою забезпечувалось постачання палива для більшості енергоблоків українських АЕС[430]. Дія угоди була припинена у 2022 р. Відтоді були підписані угоди з американською компанією Westinghouse, канадською CAMECO та британською Urenco, що дозволяє забезпечити потреби українських АЕС[431].

У 2019 р. П. Порошенко доручив Верховній Раді розглянути законопроєкт про добудову енергоблоків на Хмельницькій АЕС. Передбачалось, що для добудови будуть використані чеські реактори. Але швидко з'ясувалось, що чеська компанія Škoda JS підконтрольна російському «Газпрому» й від угоди відмовились[432].

Отже, підсумовуючи цей етап історії, слід зазначити, що попри помітні досягнення, темпи реформування залишалися нерівномірними, в економічній сфері продовжувалось співробітництво з РФ. Непослідовність зробленого призвела до суттєвого падіння рейтингу Порошенка та програшу на виборах.

Володимир Зеленський прийняв присягу президента України 20 травня 2019 р. Він став першим очільником країни, голосування за якого об'єднало всі регіони, за нього проголосувало більшість виборців і на Сході і на Заході країни. Цікаво, що за нього віддала свої голоси молодь – люди віком 18-39 років, а також люди з вищою освітою (67 % від тих, хто її має). Зібрав навколо себе він й так званий протестний електорат – тих, хто виступив проти «традиційних» політич-

[430] ZN.UA. (2018, 20 грудня). *Україна таємно продовжила контракт на постачання ядерного палива з РФ.* https://zn.ua/ukr/UKRAINE/ukrayina-tayemno-prodovzhila-kontrakt-na-postachannya-yadernogo-paliva-z-rf-297609_.html

[431] Стасюк, А. (2022, 12 липня). *Без російського палива на українських АЕС. Як працюватимуть реактори*. Суспільне. https://suspilne.media/258626-bez-rosijskogo-paliva-na-ukrainskih-aes-ak-pracuvatimut-reaktori/

[432] Радіо Свобода. (2019, 9 квітня). *Проєкт на 70 мільярдів: Порошенко підписав указ щодо будівництва двох енергоблоків Хмельницької АЕС.* https://www.radiosvoboda.org/a/news-schemes-poroshenko-khaes/29870815.html

них еліт[433], проголосувавши за актора та коміка без політичного досвіду. Усе це беззаперечно свідчить про значний соціальний запит на зміни та незадоволення «старими» елітами. Можливо, це стало однією з ключових причин перемоги Зеленського.

Під час інавгураційної промови Зеленський розпустив Верховну Раду[434], а за результатами нових виборів пропрезидентська партія «Слуга народу» отримала 254 мандати з 450 місць та сформувала більшість. Це зняло усі обмеження в реалізації передвиборчої програми, яка складалась з 71 обіцянки. Цікаво, що за даними моніторингу її виконання станом на 10 лютого 2022 р. було втілено в життя 18 пунктів (27 %). Серед зробленого згадаємо ринок землі, запровадження «нульової декларації» для бізнесу, угоду про «відкрите небо» з ЄС. Вісім обіцянок за даними моніторингу було провалено, насамперед, забезпечення детінізації економіки. Ще 45 зобов'язань знаходились на різних етапах реалізації[435]. Важливими пунктами програми було запровадження суду присяжних, який би складався «з народу», повернення українців з трудової міграції, ухвалення важливих рішень через Інтернет та ін.[436]

---

[433] Радіо Свобода. (2019, 8 квітня). *Національний екзит-пол: найактивніше за Зеленського голосували люди від 30 до 39 років.* https://www.radiosvoboda.org/a/news-ekzyt-pol-zelenskyi-vybortsi-do-39-rokiv/29868087.html; Інститут регіональних досліджень. (2019, 8 травня). *Хто ті виборці, які обрали Зеленського та голосували за Порошенка – соціологи дали характеристики електоратам обох кандидатів.* https://www.irf.ua/khto_ti_vibortsi_yaki_obrali_zelenskogo_ta_golosuvali_za_poroshenka_sotsiologi_dali_kharakteristiki_elektoratam_obokh_kandidativ/

[434] Кушнір, М. (2019, 21 травня). *Розпуск Верховної Ради: законно чи ні і що кажуть голови фракцій? Радіо Свобода.* https://www.radiosvoboda.org/a/rozpusk-rady-zakonno-chy-ni/29955049.html.

[435] Слово і Діло. (2022, 10 лютого). *Великий розбір програми Зеленського: як справи з виконанням кожної з передвиборчих обіцянок.* https://www.slovoidilo.ua/2022/02/10/stattja/ polityka/velykyj-rozbir-prohramy-zelenskoho-yak-spravy-vykonannyam-kozhnoyi-peredvyborchyx-obicyanok

[436] Офіційний сайт передвиборчої кампанії Зеленського. (2019). *Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського.* https://program.ze2019.com/

Своєрідною візитівкою реформ стала програма «Велике будівництво», яка була спрямована на модернізацію інфраструктури країни – від доріг та мостів до лікарень та шкіл. Й дійсно було зроблено чимало. За два роки оновлено та побудовано понад 13 тис. км автомобільних доріг, що становить 40 % основної мережі, було модернізовано сотні соціальних об'єктів – більше 200 шкіл та садочків, 150 медичних установ та ін.[437]

Програма безсумнівно дозволила покращити інфраструктуру країни. З особистих спостережень – між Черніговом та Києвом нарешті з'явилась сучасна та якісна магістраль. Важливу роль зіграла дорожна інфраструктура і в обороні України, опісля 24 лютого 2022 р. вона дозволила швидко перекидати ресурси на потрібні ділянки.

Реалізація програми дозволила створити нові робочі місця, у т. ч. стимулювати місцевий розвиток за рахунок залучення місцевої влади до співфінансування. В багатьох територіальних громадах з'явилися сучасні ЦНАПи[438], амбулаторії та ін. заклади. Водночас у програми було чимало критиків[439]. Опоненти критикували нестачу прозорості, значні корупційні ризики та завищені кошториси. Були й випадки неякісного виконання робіт.

---

[437] Зеленський, В. (2021, 24 грудня). *За два роки в межах програми «Велике будівництво» оновлено й побудовано понад 40 % основної мережі доріг України.* Офіційне інтернет-представництво Президента України. https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-za-dva-roki-v-mezhah-programi-velike-bud-72245; Зеленський, В. (2021, 24 червня*). «Велике будівництво» – реально крута програма, яка допомогла зберегти робочі місця під час пандемії.* Офіційне інтернет-представництво Президента України. https://www.president.gov.ua/news/prezident-velike-budivnictvo-realno-kruta-programa-yaka-dopo-69217

[438] Центр надання адміністративних послуг.

[439] 5 канал. (2021, 28 березня). *Програма президента «Велике будівництво» чи «Велике крадівництво»? – розслідування «Еспресо».* https://www.5.ua/polityka/prohrama-prezydenta-velyke-budivnytstvo-chy-velyke-kradivnytstvo-rozsliduvannia-espreso-240480.html; Загребельська, А. (2021, 24 серпня). *Корупція та неефективність у «Великому будівництві». Наші гроші.* https://nashigroshi.org/2021/08/24/koruptsiia-ta-neefektyvnist-osnovni-ryzyky-velykoho-budivnytstva-iaki-dosi-ne-zniato; Ніколов, Ю. (2022, 5 січня). *«Велике будівництво»: як Україна втрачала гроші.* ZN.UA. https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/velike-budivnitstvo-jak-ukrajina-vtrachala-na-nomu-hroshi-v-2021-rotsi.html

Фінансувалася програма із усіх можливих джерел – від зовнішніх запозичень і до грошей з ковідного фонду.

Непрогнозованим фактором виявився вплив пандемії COVID-19. В Україні, як і в більшості країн світу, був оголошений карантин. 12 березня 2020 р. були закриті навчальні заклади та введені перші обмеження, а 25 березня Кабмін запровадив режим надзвичайної ситуації на всій території країни[440].

Наприкінці 2021 р. в щорічному звіті Президента перед Верховною Радою були підбиті певні підсумки реформ[441]. Основними показниками 2021 р. було назване зростання економіки України, зменшення розміру державного боргу, збільшення золотовалютних запасів. Анонсувалися нові державні програми, насамперед, це «Українська мрія» – програма кредитування житла під 5 % для тих, хто чесно сплачує кредити; «Велика термомодернізація» – програма, яка мала стати реальністю у 2022 р., та інші ініціативи.

Увага була приділена міжнародній діяльності та посиленню національної оборони. Згадувалось посилення співпраці з США, Великобританією, Туреччиною, Францією та ін. З безперечного позитиву – вперше було ухвалено Стратегію з реінтеграції та деокупації Криму. В документі йшлося про дипломатичні заходи, військові аспекти, інформаційну політику, правові аспекти захисту громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території.

Дуже важливу роль у подальшому зіграв прийнятий Закон «Про основи національного спротиву». Він визначив засади формування територіальної оборони, були врегульовані питання руху опору та підготовки громадян до захисту держави[442]. Згада-

---

[440] Гавриленко, В. (2020, 15 липня). *Коли в Україні почався карантин: хронологія подій і що змінилося від його початку.* 24 Канал. https://24tv.ua/koli-pochavsya-karantin-v-ukrayini-2020-hronologiya-shho-zminilosya_n1378121

[441] Менш ніж через три місяці після звітування розпочалась «широка» війна, яка кардинально змінила все.

[442] Верховна Рада України. (2021, 16 липня). *Прийнято Закон «Про основи національного спротиву».* https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/212686.html

ємо, що наявність ТРО стала вагомим елементом відбиття російської агресії в лютому 2022 р.

У вже згаданому звіті також анонсувались «Ракетна програма», програма відновлення українського флоту та програма створення кібервійськ[443]. Особливу цікавість становить доля ракетної програми. Багато в чому вона була запущена стараннями голови РНБО у 2014-2019 рр. Олександра Турчинова[444]. Активізувався процес лише у 2019 р., коли США та Росія вийшли з Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності, це дало можливість розпочати Україні власну ракетну програму[445]. Цікаво, що Україна не була учасником цього договору, але як би розумілось, що вона мала підтримувати його принципи.

В Україні ще за радянських часів був наявний науково-технічний та виробничий потенціал ракетобудування. Найвідоміша на сьогодні українська ракета «Нептун»[446] пройшла випробування у 2019-2020 рр., а у 2021 р. Міноборони замовило перший серійний дивізіон, який почав надходити у війська[447]. У 2021 р. ЗСУ взяли на озброєння ракетний комплекс

---

[443] YouTube. (2021, 1 грудня). *Щорічний звіт Президента України Володимира Зеленського у Верховній Раді України.* https://www.youtube.com/watch?v=p5Fi2ep8-RU; *Pravo.ua.* (2021, 1 грудня). *Щорічний звіт Президента України Володимира Зеленського у Верховній Раді України.* https://pravo.ua/shchorichnyi-zvit-prezydenta-ukrainy-v-zelenskoho-u-verkhovnii-radi-ukrainy/

[444] LB.ua. (2018, 16 липня). *Турчинов назвав розробку ракетної зброї пріоритетом українського ОПК.* https://lb.ua/economics/2018/07/16/402925_turchinov_nazval_razrabotku.html

[445] Шинко, А. (2019, 7 березня). *Розвал Росією системи контролю над озброєнням знімає з України обмеження по ракетам – Порошенко. UkrMilitary*. https://www.ukrmilitary.com/2019/03/big-rockets-soon.html

[446] За допомогою «Нептуна» у квітні 2022 року був знищений флагман Чорноморського флоту РФ крейсер «Москва».

[447] Defense UA. (2020, 23 серпня). *Береговий ракетний комплекс РК-360МЦ «Нептун» прийнято на озброєння ЗСУ.* https://defence-ua.com/news/beregovij_raketnij_kompleks_rk_360mts_neptun_prijnjato_na_ozbrojennja_zsu-1479.html; Сударенко, А. (2021, 15 березня). *ВМС України отримали перші протикорабельні ракети «Нептун».* Суспільне Новини. https://suspilne.media/odesa/113712-vms-ukraini-otrimali-persi-protikorabelni-raketi-neptun/

Вільха-М[448]. На жаль, але станом на 2022 р. не вийшов на завершальну стадію проєкт «Грім-2»[449] (аналог російського «Іскандера»), зразок якого був продемонстрований ще на параді у 2018 р.[450] Але фінансування ракетних проєктів було недостатнім та нестабільним[451]. У 2020-2021 рр. кілька ключових підприємств Укроборонпрому публічно заявляли про затримки з держзамовленням, причому не лише у ракетній сфері[452]. Хоча й стверджується, що за підсумками 2020 р. воно таки було виконано на 99,5 %[453].

Голосуючи за Зеленського, українці насамперед очікували завершення війни. Зеленський обіцяв «вибороти мир для України». Для цього планувалось залучити гарантів Будапештського ме-

---

[448] Defense UA. (2020, 21 вересня). *«Об'єднані зусилля-2020»: пройшли випробування модернізованої партії ракет для комплексу «Вільха» (фото)*. https://defence-ua.com/news/objednani_zusillja_2020_projshli_viprobuvannja_modernizovanoji_partiji_raket_dlja_kompleksu_vilha_foto-1677.html; NV (New Voice). (2020, 7 травня). *ЗСУ отримають на озброєння новітній ракетний комплекс Вільха-М в 2021 році*. https://nv.ua/ukr/ukraine/events/raketa-vilha-m-nadiyde-na-ozbroyennya-zsu-v-2021-roci-novini-ukrajini-50086741.html

[449] Має надійти на озброєння ЗСУ у 2025 р.

[450] Лісіцин, М. (2024, 2 листопада). *Україна майже поставила на озброєння ракету, яка «може вбити Путіна»: що про неї з'ясували ЗМІ*. Інформатор. https://informator.ua/uk/ukrajina-mayzhe-postavila-na-ozbroyennya-raketu-yaka-mozhe-vbiti-putina-shcho-pro-neji-z-yasuvali-zmi-2

[451] Більш докладно про українські ракетні програми див.: Жирохов, М. (2025, 28 квітня). *Ракетний щит України. Частина 1. Оперативно-тактичний комплекс «Грім-2»*. Печера. https://pechera.info/oglyadu/495-raketnii-shhit-ukrayini-castina-1-operativno-takticnii-kompleks-grim-2.html; Жирохов, М. (2025, 24 травня). *Ракетний щит України. Частина 2. «Нептун»*. Печера. https://pechera.info/oglyadu/557-raketnii-shhit-ukrayini-castina-2-neptun.html; Жирохов, М. (2025, 15 червня). *Ракетний щит України. Частина 3. «Вільха», «Тайфун», «Корал», «Коршун 2»*. Печера. https://pechera.info/oglyadu/605-raketnii-shhit-ukrayini-castina-3-vilxa-taifun-koral-korsun-2.html

[452] NV (New Voice). (2021, 18 жовтня). *COVID-19 і не тільки. Чому в Україні зриваються оборонні замовлення – пояснення Міноборони*. https://nv.ua/ukr/ukraine/events/zriv-oboronnih-zamovlen-hto-vidpovidalniy-poyasnili-v-minoboroni-novini-ukrajini-50189832.html

[453] АрміяInform. (2021, 2 лютого). *Оборонне держзамовлення на 2020 рік виконано на 99,5 % – Андрій Таран*. https://armyinform.com.ua/2021/02/22/oboronne-derzhzamovlennya-na-2020-rik-vykonano-na-995-andrij-taran/

морандуму та партнерів з ЄС, щоб отримати підтримку «у прагненні завершити війну, повернути тимчасово окуповані території і змусити агресора відшкодувати завдані збитки». Зазначалось, що «здача національних інтересів і територій не може бути предметом жодних перемовин»[454]. Під час передвиборчої кампанії Зеленький сказав і свою широковідому фразу: «просто треба перестати стріляти» та обіцяв завершити війну на Донбасі за рік. Але, ставши президентом, змінив риторику, уточнивши, що припинення вогню є складним процесом і залежить не лише від України[455].

Зусилля перших двох років були спрямовані на повернення полонених та встановлення сталого перемир'я. Для розблокування процесу перемовин 1 жовтня 2019 р. Зеленський підтримав так звану «формулу Штайнмаєра», у цей час були розведені й сили на трьох ділянках фронту. Це рішення викликало суспільний резонанс, адже за Мінськими домовленостями формула передбачала механізм надання особливого статусу окремим районам Донецької та Луганської областей після проведення там місцевих виборів. Але позиція України стала більш гнучкою, команда Зеленського заявила, що не відкидає їхнього перегляду або навіть виходу з Мінського процесу, якщо Росія не продемонструє прогрес у мирному врегулюванні[456].

---

[454] Офіційний сайт передвиборчої кампанії Зеленського. (2019). *Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського*. https://program.ze2019.com/

[455] Радіо Свобода. (2020, 20 мая). *«Перестать стрелять сложно»: что думает сейчас Зеленский о заявлениях годичной давности?* https://www.radiosvoboda.org/a/30624339.html; Лисицын, Н. (2021, 5 августа). *Зеленский вспомнил о фразе «просто надо перестать стрелять», но переформулировал ее*. КП в Україні. https://kp.ua/politics/702062-zelenskyi-vspomnyl-o-fraze-prosto-nado-perestat-streliat-no-pereformulyroval-ee

[456] Міллер, К. (2019, 2 жовтня). *Що таке «формула Штайнмаєра» і чи капітулював Зеленський перед Москвою?* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/formula-shtajnmajera-kapituliacija-chy-peremoha/30195839.html; Штогрін, І. (2019, 2 жовтня). *«Формула Штайнмаєра» і критика на адресу Зеленського. Заяви партій та оцінка ризиків експертами*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/30195390.html; Democracy House. (2019, 15 грудня). *Політика Володимира Зеленського щодо мирного врегулювання: сильні і слабкі сторони*. http://www.democracyhouse.com.ua/ua/2019/zelenskyis-policy-on-peaceful-settlement-strengths-and-weaknesses/

Як опоненти, так і прихильники Зеленського звертали увагу на недостатні комунікації з українськими військовими, парламентською опозицією та громадськими активістами[457]. Негативний резонанс мала передача Володимира Цемаха Росії в рамках обміну полоненими 7 вересня 2019 р. Цемах вважається ключовим свідком у справі про збиття малайзійського літака. Фігуранта справи про збиття рейсу MH17 в результаті спецоперації вивезли з окупованої території Донбасу. Разом зі спецслужбами діяли бійці 74-го окремого розвідбату ЗСУ. Під час операції один із розвідників загинув, а інший – втратив ногу[458]. За результатами того обміну до України повернулося 35 українських громадян, серед яких були кінорежисер Олег Сенцов, український журналіст Роман Сущенко та ін.

Перед зустріччю з російським президентом, що відбулась у рамках «нормандського формату» 9 грудня 2019 р. в Єлисейському палаці в Парижі, Зеленський висловлював бажання подивитися в очі Путіну, бо це дасть йому можливість краще зрозуміти цю людину. Це була перша і єдина особиста зустріч двох лідерів, де вони обговорювали питання припинення вогню, обмін полоненими та газові домовленості. Пізніше – у 2020 р., Зеленський заявив, що побачив у очах Путіна бажання закінчити війну[459]. В підсумку ця зустріч не розв'язала існуючих проблем, адже Росія вимагала внесення змін до Конституції України.

Узимку 2020 р. кількість обстрілів на лінії фронту навіть збільшилась, про що свідчать звіти Спеціальної моніторингової

---

[457] Democracy House. (2019, 15 грудня). *Політика Володимира Зеленського щодо мирного врегулювання: сильні і слабкі сторони*. http://www.democracyhouse.com.ua/ua/2019/zelenskyis-policy-on-peaceful-settlement-strengths-and-weaknesses/

[458] Омельянчук, О. (2019, 7 вересня). *Як насправді вивозили Цемаха. Розповідає учасник операції*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/obmin-polonenymy-tsemakh-mh17-operation/30151314.html

[459] Gazeta.ua. (2019, 6 грудня). *Зеленський: Буду дивитися в очі Путіну і питати з нього.* https://gazeta.ua/articles/politics/_zelenskij-budu-divitisya-v-ochi-putinu-i-pitati-z-nogo/941853; 5 канал. (2020, 11 лютого). *«Попри всі дані розвідки»: Зеленський побачив в очах Путіна бажання закінчити війну.* https://www.5.ua/polityka/popry-vsi-dani-rozvidky-zelenskyi-pobachyv-u-ochakh-putina-bazhannia-zakinchyty-viinu-208051.html

місії ОБСЄ[460]. У березні 2020 р. призначений Зеленським на посаду радника секретаря РНБО України КВНівець Сергій Сивохо, відомий також тим, що під час Революції Гідності підтримував Віктора Януковича, повідомив про презентацію платформи примирення на Донбасі. Однак презентація платформи була зірвана ветеранами полку «Азов»[461]. 27 липня члени «мінської» групи домовляються про черговий режим припинення вогню, який виявився більш-менш дієвим[462]. По факту продовжилось поступове заморожування конфлікту (як тоді здавалось) по лінії фронту.

Насправді усі миротворчі зусилля України, навіть із поступками у вигляді імплементації мінських угод, були Росії не цікаві. Адже основною метою розпочатої у 2014 р. агресії було нищення української державності та ідентичності. Сам факт існування України як незалежної проєвропейської держави сприймається багатьма російськими елітами як загроза існуванню Росії, як проєкт колективного Заходу «Антиросія», як екзистенціальна загроза та історична поразка. Чимало сучасних російських «філософів» (О. Дугін, С. Кургінян) трактують Україну як частину «русского мира», причому частиною ключовою, адже без неї російська цивілізація не буде цілісною. У 2021 р. Путін опублікував статтю «Про історичну єдність росіян та українців», де стверджував, що Захід немовби формує з України антиросійський проєкт, головна мета якого – послаблення Росії. На його думку, українці та росіяни – це один народ, а незалежна Україна – виклик національній безпеці РФ[463].

---

[460] Рунець, В. (2020, 29 грудня). *Найдовше перемир'я. Наскільки успішними були ініціативи Києва щодо припинення бойових дій на Донбасі.* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/pidsumky-zelenskyy-donbas/31024251.html

[461] Міланова, Я. (2020, 12 березня). *Скандал, сутички, затримання: Сивохо презентував платформу примирення*. Суспільне. https://suspilne.media/19158-nackorpus-zirvav-prezentaciu-platformi-primirenna-sivoho-cerez-zaavi-pro-vnutrisnij-konflikt/

[462] Рунець, В. (2020, 29 грудня). *Найдовше перемир'я. Наскільки успішними були ініціативи Києва щодо припинення бойових дій на Донбасі.* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/pidsumky-zelenskyy-donbas/31024251.html

[463] Путин, В. (2021). *Об историческом единстве русских и украинцев*. Президент России. https://www.kremlin.ru/events/president/news/66181

У тому ж 2021 р. Росія висунула країнам Заходу своєрідний ультиматум, який ніхто серйозно не сприйняв. У грудні МЗС РФ опублікувало два проєкти договорів, які торкались «гарантій безпеки» для Росії[464]. Вимоги до Заходу та НАТО передбачали відмову від подальшого розширення НАТО (особливо щодо вступу колишніх республік СРСР), вивід іноземних військових та інфраструктури НАТО з країн Східної Європи, що приєдналися до альянсу опісля 1997 р. (країни Балтії, Польща та ін.), відмова НАТО від військової діяльності в Україні, Східній Європі та Центральній Азії. Путін заявив, що ці пропозиції не є ультиматумом, але виступив з вимогою чіткої відповіді в короткі строки. У разі відмови США та НАТО надати Росії «гарантії безпеки» він заявив, що «відповідь» Росії може бути будь-якою, у тому числі може включати «військово-технічні заходи»[465]. А один з російських дипломатів заявив: «Для нас абсолютно обов'язково, щоб Україна ніколи не стала членом НАТО»[466].

Згадаємо також і про засідання Ради Росія-НАТО, що відбулось у січні 2022 р. Ключовою темою зустрічі стало питання відмови НАТО від розширення[467]. За підсумком вимога Росії була відхилена. Цікаво, що вже тоді експертами висувалися думки про серйозність намірів Росії і можливість розв'язання нею «проблеми» розширення НАТО силовими засобами[468].

---

[464] Meduza. (2021, 20 декабря). *Россия выдвинула Западу ультиматум по поводу расширения НАТО. Почему это новая стратегия – и она опаснее прежней? Говорим с Александром Бауновым*. https://meduza.io/episodes/2021/12/20/rossiya-vydvinula-zapadu-ultimatum-po-povodu-rasshireniya-nato-pochemu-eto-novaya-strategiya-i-ona-opasnee-prezhney-govorim-s-aleksandrom-baunovym

[465] Українська правда. (2021, 26 декабря). *Путин сказал, что будет делать, если США и НАТО не выполнят требования РФ*. https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/12/26/7318677/

[466] NV (New Voice). (2021, 23 декабря). *«Гарантии безопасности». Россия «должна исключить» вступление Украины в НАТО – МИД РФ*. https://nv.ua/world/geopolitics/ryabkov-zayavil-chto-rossiya-dolzhna-isklyuchit-vstuplenie-ukrainy-v-nato-poslednie-novosti-50204085.html

[467] NATO. (2022, 12 января). *В Брюсселе проходит заседание Совета Россия–НАТО*. https://www.nato.int/cps/ru/natohq/news_190643.htm

[468] Атанесян, Г. (2021, 23 декабря). *Предлог для войны или блеф? Западные эксперты об ультиматуме Путина НАТО по поводу Украины*. BBC News Русская служба. https://www.bbc.com/russian/features-59763225

Як бачимо, у 2021-2022 рр. Росія заявила про своє бажання розподілити сфери впливу в Європі та Світі. Зоною свого впливу була оголошена Східна Європа та пострадянський простір, включаючи й колишні «середньоазійські» республіки. Нагадаємо, що Путін серйозно вважає розпад СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття», саме таку думку він висловив у 2005 р.[469] Для Радянського Союзу НАТО було основним ворогом, на потенційній боротьбі з ним була сфокусована радянська пропаганда. Але цікаво, що 2000 р., на самому початку свого президентства, він навіть заявляв про можливість приєднання Росії до НАТО[470]. Риторика Путіна змінюється опісля 2004 р. – прийнятті до НАТО країн Балтії, а особливо – подій Помаранчевої революції в Україні 2005 р., де, з точки зору Путіна, Росія програла. Справа в тім, що в радянському баченні Світу дивним чином поєднувалась боротьба з капіталізмом та імперіалізмом та підспудне визнання величі імперської Росії. Значною мірою це спростило появу «ідеологічної каші» державної пропаганди в сучасній РФ, де заразом прославляють СРСР та Російську імперію, Леніна та Миколу II.

Перше зафіксоване в публічному полі обговорення можливості зміни влади в Україні відбулось у жовтні 2021 р. на дискусійному клубі «Валдай». Саме тут представники силових відомств Росії допускали силові способи таких змін. Схожі заяви неодноразово лунали й напередодні «широкої» агресії у 2022 р.[471].

Для розуміння подій лютого 2022 р. слід згадати й еволюцію відношення російської пропагандистської машини до Зеленського. Після його перемоги на виборах російські ЗМІ дотримувались вичікувальної позиції, водночас, висловлювались думки, що Зеленський буде більш «договороспроможним» ніж Поро-

[469] Українська правда. (2005, 25 квітня). *Розпад СРСР Путін назвав найбільшою геополітичною катастрофою*. https://www.pravda.com.ua/news/2005/04/25/3009187/

[470] Hoffman, D. (2000, March 6). *Putin: Russia could be a NATO member*. The Seattle Times. https://archive.seattletimes.com/archive/20000306/4008777/

[471] Радио Свобода. (2023, 25 апреля). *«Вёрстка»: Путин принял решение о войне с Украиной ещё в 2021 году.* https://www.svoboda.org/a/vyorstka-putin-prinyal-reshenie-napastj-na-ukrainu-eschyo-v-2021-godu/32378867.html

шенко[472]. Після відмови виконувати Мінські домовленості в російському баченні Зеленського починають оцінювати негативно, а напередодні вторгнення стали називати «наркоманом», «маріонеткою Заходу», звинувачувати в геноциді «народу Донбасу», а в подальшому й в неонацизмі[473].

У зовнішній політиці Зеленський продовжував політику своїх попередників, спрямовану на євро- та євроатлантичну інтеграцію. Ще у 2019 р. він заявив, що буде захищати європейський вибір українців у разі обрання президентом. Під час дебатів на Олімпійському стадіоні в Києві він наголосив, що Україна обрала шлях до Європи, і це найголовніше, адже українці заплатили за це високу ціну[474]. Ставши президентом, підкреслював, що членство в НАТО є стратегічною метою країни та важливим елементом її безпеки. У серпні 2021 р. було введено в дію рішення РНБО щодо посилення заходів для інтеграції України в Альянс. А на зустрічі з американським президентом Джо Байденом президент сподівався почути чітку відповідь щодо отримання Плану дій щодо членства в НАТО[475].

---

[472] NV (New Voice). (2019, 8 апреля). *Полезен или нет? Что говорят о Зеленском и как отвечают на его заявления власти РФ.* https://nv.ua/world/geopolitics/polezen-ili-net-chto-govoryat-o-zelenskom-i-kak-otvechayut-na-ego-zayavleniya-vlasti-rf-50015425.html; Барышева, Е. (2019, 22 апреля). *Выборы в Украине: Реакции в РФ на победу Зеленского*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/ru/реакции-в-рф-на-победу-зеленского-нормальная-демократия-для-нас-как-чудо/a-48435402

[473] Титов, А., & Бер, И. (2022, 13 мая). *Правдивы ли видео, доказывающие, что Владимир Зеленский употребляет наркотики?* Provereno.Media. https://provereno.media/blog/2022/05/13/pravdivy-li-video-dokazyvayuschie-chto-vladimir-zelenskij-upotreblyaet-narkotiki-3/; iStories. (2022, 22 июля). *Собрание российских фейков: украинские нацисты, президент-наркоман, заразные комары-кусаки и другие враги русского мира.* https://istories.media/investigations/2022/07/22/sobranie-rossiiskikh-feikov/

[474] Європейська правда. (2019, 19 квітня). *Зеленський пообіцяв захищати європейський вибір українців.* https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/04/19/7095424/

[475] Слово і діло. (2021, 24 серпня). *30 років Незалежності: як змінювалося ставлення українців до членства в НАТО.* https://www.slovoidilo.ua/2021/08/24/infografika/suspilstvo/30-rokiv-nezalezhnosti-yak-zminyuvalosya-stavlennya-ukrayinczіv-chlenstva-nato

У цей час активно продовжується денонсація міжнародних договорів з Росією та в рамках СНД. Наприклад, у листопаді 2020 р. Україна вийшла з Договору про узгоджену антимонопольну політику, Угоду про створення Ради керівників підрозділів фінансової розвідки держав-учасниць СНД та ін.[476]

Як уже зазначалося, Росія готувалася до широкомасштабного вторгнення заздалегідь. Були реформовані військові округи, тривало переозброєння армії, проводилися широкомасштабні навчання на кордонах з Україною. У 2020 р. навчання проходили в Південному військовому окрузі (до 80 тис. військовослужбовців), а у 2021 р. – на навчаннях «Запад-2021» нараховували 200 тис. військових. Тодішній міністр оборони України А. Таран у своєму виступі в Європарламенті заявив, що біля українських кордонів сконцентрована максимальна від 2014 р. кількість російських військових – біля 110 тис. В російських навчаннях була задіяна авіація, протиповітряна оборона та кораблі Чорноморського флоту, посилені великими десантними кораблями, що були перекинуті з Балтійського та Північного флотів. У Чорне море були перебазовані катери Каспійської флотилії[477].

Вважається, що саме наприкінці лютого – на початку березня 2021 р. Путін прийняв остаточне рішення розпочати новий етап агресії. За твердженням журналістів незалежного російського громадсько-політичного інтернет-видання «Вёрстка», в близькому оточенні російського президента ходили чутки, що рішення було прийнято у т. ч. під впливом «якоїсь особистої образи та бажанням помсти». Журналісти пов'язали цю інформацію із закриттям в Україні медіаактивів проросійського політика Віктора Медведчука, близького знайомого Путіна.

Можливо, вплинула на Путіна й точка зору його найближчого друга бізнесмена Юрія Ковальчука, який запевняв, що Європа розділена протиріччями і зараз «найкращий час для швидкої

[476] Українська правда. (2020, 7 липня). *Зеленський вивів Україну з іще однієї угоди СНД.* https://www.pravda.com.ua/news/2020/07/7/7258560/

[477] Аксенов, П. (2022, 15 февраля). *Игра мускулами. Часто ли Россия собирала военные группировки, сравнимые с нынешними?* BBC Русская служба. https://www.bbc.com/russian/features-60377472

операції»[478]. Свою роль міг зіграти й вивід (який чимось нагадував втечу) американських військ з Афганістану в серпні 2021 р. Це дійсно могло дати впевненість, що Захід не буде втручатися в цю війну.

Ще одне джерело видання «Вёрстка» свідчило, що в грудні 2021 р. в Росії обговорювали майбутній поділ економіки України між великими російськими корпораціями. Не заперечував проти вторгнення й міністр оборони Сергій Шойгу. За даними видання, він: «не розумів, в якому стані знаходиться армія… думав, що військова операція буде не важче ніж анексія Криму». Однак вважається, що більшість політичної та військової еліти була проти війни, хоча це жодною мірою не могло зупинити її підготовку[479]. Звісно ж немає жодної гарантії, що наведені джерела видання казали правду, а відповідно й означені події мали місце. Але рівень сучасної інформованості про внутрішньополітичні процеси в Кремлі вкрай низький. Нагадаємо, що закритість була характерна для вищого керівництва й СРСР, тому радянологи[480] подекуди займалися «гаданням на кремлівських баштах», рахуючи хто стане наступним лідером по черговості згадки членів Політбюро в газеті «Правда» на чергових кремлівських похоронах. Схожу ситуацію із рівнем закритості маємо і для теперішньої Росії, тому беремо цю інформацію до уваги, тим більш, що вона не протирічить подальшим подіям.

Однією з ключових персон тих подій дійсно був Віктор Медведчук. Людина, яка займала низку високих посад в політичному житті України, була главою Адміністрації Президента Кучми у 2002-2005 рр., народним депутатом у 1997-2002 та 2019-2023 рр. Маючи абсолютно проросійські погляди, його політична кар'єра мала б завершитись опісля Революції Гідності. Але за часів президентства Порошенка він стає представником України на переговорах у трис-

[478] Радио Свобода. (2023, 25 апреля). *«Вёрстка»: Путин принял решение о войне с Украиной ещё в 2021 году.* https://www.svoboda.org/a/vyorstka-putin-prinyal-reshenie-napastj-na-ukrainu-eschyo-v-2021-godu/32378867.html

[479] Там само.

[480] Радянологія (чи совєтологія) – це міждисциплінарні дослідження Радянського Союзу – політичної, економічної, соціальної та культурної сфер. Виникла на Заході в часи Холодної війни.

торонній контактній групі щодо врегулювання конфлікту на Донбасі. Його роль полягала у вирішенні гуманітарних аспектів, у т. ч. й питань обміну полоненими[481]. Під впливом Медведчука знаходилась й низка українських медіа. Він контролював телеканали «112 Україна», NewsOne та ZIK, які активно просували проросійську риторику та критикували проєвропейський курс України[482].

Саме Медведчук міг запевнити Путіна, що напад на Україну буде легкою справою, що київська влада не має підтримки населення, а ЗСУ не будуть захищати країну. Що зрештою пояснює появу формату «Спеціальної воєнної операції» та знайдені парадні мундири в речах російських вояків, які готувались до переможного параду на Хрещатику. Водночас через Медведчука йшло фінансування агентурних сіток ФСБ, здійснювалась підтримка проросійських активістів та організацій[483]. Навесні 2022 р. його було заарештовано за підозрою у державній зраді. 22 вересня 2022 р. Медведчука обміняли на 215 українських військовополонених[484]. Судячи з того, що він і зараз публікує статті

---

[481] Самар, В., & Марченко, В. (2024, 6 вересня). *Анатомія зради. Контактер Медведчука і «експерт» з глобального розвитку Шкрабо*. Аргумент. https://argumentua.com/stati/anatomiya-zradi-kontakter-medvedchuka-i-ekspert-z-globalnogo-rozvitku-shkrabo

[482] Омелянюк, М. (2021, 25 травня). *«Дизельна труба» у власності Медведчука опинилася з відома Порошенка – Bihus.info*. Суспільне Новини. https://suspilne.media/133456-dizelna-truba-u-vlasnosti-medvedcuka-opinilasa-z-vidoma-porosenka-bigusinfo/

[483] NV (New Voice). (2022, 19 березня). *«Витратили шалені гроші». Радник очільника МВС розповів про роль Медведчука у підготовці вторгнення Росії в Україну*. https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/medvedchuk-gotuvav-gubernatoriv-dlya-vtorgnennya-rf-v-ukrajinu-radnik-glavi-mvs-ostanni-novini-50226424.html; Корнілов, М. (2022, 22 вересня). *У розвідці пояснили, чому Росія погодилася на обмін Медведчука*. Telegraf. https://war.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2022-09-22/5717251-v-razvedke-obyasnili-pochemu-rossiya-soglasilas-na-obmen-medvedchuka; Катриченко, Т. (2023, 18 січня). *«Партія миру» або «уряд у вигнанні». Навіщо Росія реанімує Віктора Медведчука*. Focus.ua. https://focus.ua/uk/politics/545746-chto-oznachaet-statya-medvedchuka-v-izvestiyah-i-zachem-rossia-reanimiruet-eks-nardepa

[484] Смирнов, Ю. (2022, 22 вересня). *Герої Азовсталі повертаються додому. Що відомо про найбільший обмін великої війни*. LIGA.net. https://www.liga.net/ua/politics/articles/geroi-azovstali-vozvraschayutsya-domoy-chto-izvestno-o-krupneyshem-obmene-bolshoy-voyny; Радіо Свобода. (2023, 19 грудня). *WSJ оприлюднює подробиці обміну Медведчука на «азовців»*. https://www.radiosvoboda.org/a/news-wsj-medvedchuk-azovci-obmin/32739058.html

в яких звинувачує Захід у війні[485], Кремль не вважає його «битою» фігурою, плануючи використати у майбутньому.

Нагадаємо, що у січні 2022 р. Росія, як основний бенефіціар ОДКБ (Організації договору про колективну безпеку), вводила війська в Казахстан опісля того, як там відбулися заворушення. Вдало здійснена поліцейська операція створювала ілюзію легкості вирішення усіх інших завдань.

Російське вторгнення в Україну розпочалось з проведення спільних російсько-білоруських навчань «Союзная решимость – 2022», які проходили з 10 по 20 лютого 2022 р. на території Білорусі. Західні країни попереджали Київ, що ці навчання можуть стати початком агресії[486]. 17 лютого 2022 р. посол США в ООН Лінда Томас-Грінфілд заявила, що Росія «рухається до неминучого вторгнення». 11 червня 2022 року президент США Джо Байден зазначив, що Зеленський ігнорував попередження про те, що Росія розпочне повномасштабне вторгнення. У лютому Зеленський заявив, що ці чутки поширюються для створення постійного відчуття тривожності, а влітку 2022 р. пояснив, що оголошення про плани російського вторгнення викликало б паніку й економічну катастрофу, через що країна поринула б у хаос і стала легкою здобиччю для окупантів[487].

Чи готувалась Україна для відсічі агресору? Так. Як уже зазначалося, у липні 2021 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про основи національного спротиву», який створював Сили територіальної оборони як складову ЗСУ. Закон набрав чинності з 1 січня 2022 р., опісля 24 лютого ТРО стали важливим елементом оборони, а їхні підрозділи брали участь у боях навіть на фронті.

---

[485] Радио Свобода. (2023, 16 января). *Медведчук: в войне виноват Запад, Украине лучше быть «ещё одной РФ»*. https://www.svoboda.org/a/medvedchuk-v-voyne-vinovat-zapad-ukraine-luchshe-bytj-eschyo-odnoy-rossiey-/32225203.html

[486] Гончаренко, Р. (2022, 10 лютого). *Воєнні навчання Росії і Білорусі: що про них потрібно знати.* Deutsche Welle. https://www.dw.com/ru/fevralskie-voennye-uchenija-rossii-i-belarusi-chto-o-nih-izvestno-a-chto-net/a-60700969

[487] Focus.ua. (2022, 16 серпня). *«Нас би забрали за три дні»: Зеленський пояснив, чому не попередив країну про напад*. [Відео]. https://focus.ua/uk/voennye-novosti/525640-nas-by-zabrali-za-tri-dnya-zelenskiy-obyasnil-pochemu-ne-predupredil-stranu-o-napadenii-video

Напередодні війни була здійснена низка призначень у військовому командуванні. Можливо, не усі вони були вдалими, але 27 липня 2021 р. головнокомандувачем ЗСУ був призначений Валерій Залужний. Серед інших призначенців згадаємо Віктора Ніколюка, який у жовтні 2021 р. очолив Оперативне командування «Північ»[488].

Україна продовжувала отримувати деяке сучасне озброєння. Перші комплекси Javelin надійшли в Україну ще у 2018 р., наприкінці січня 2022 р. США поставили в Україну 300 одиниць FGM-148 Javelin[489]. Від 2019 р. на озброєнні ЗСУ були безпілотники Bayraktar[490]. Перше бойове застосування відбулося ще в жовтні 2021 р., коли один із дронів знищив російську гаубицю на Донбасі[491].

Реалізувала Україна й заходи для захисту військової техніки, у т. ч. авіації. Повідомлялося, що військові літаки вночі 24 лютого були підняті в небо з аеродромів, щоб уникнути їхнього знищення в перші години атаки. Цей крок дозволив зберегти значну частину авіаційного парку та забезпечити можливість подальших бойових операцій[492].

---

[488] Квасневська, Д. (2023, 13 березня). *Не дав ворогу захопити Чернігів: генерал Ніколюк став командувачем підготовки Сухопутних військ.* 24tv. https://24tv.ua/viktor-nikolyuk-stav-komanduvachem-pidgotovki-suhoputnih-viysk_n2272993

[489] Militarnyi. (2018, 1 травня). *Ракетні комплекси Javelin вже в Україні!* https://militarnyi.com/wp-content/uploads/2018/05/Raketni-kompleksy-Javelin-vzhe-v-Ukrayini.png; Patteson, C. (2022, 26 January). *US sends 300 Javelin missiles to Ukraine in latest military aid during Russia standoff.* Nypost. https://nypost.com/2022/01/26/us-sends-hundreds-of-anti-tank-missiles-in-latest-military-aid-to-ukraine/

[490] Українська правда. (2021, 16 липня). *В Україні випробували модернізований ударний дрон для флоту Bayraktar.* https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/16/7300728/

[491] Кузьмін, А. (2022, 29 березня). *Джевеліни та Байрактари. Зброя, яка вже стала легендарною в Україні.* Glavcom. https://glavcom.ua/publications/dzhevelini-ta-bayraktari-zbroya-yaka-vzhe-stala-legendarnoyu-v-ukrajini-833745.html

[492] Захарченко, Ю. (2023, 19 серпня). *Зберегли авіацію: командувач Повітряних сил ЗСУ розповів, які накази віддав на початку вторгнення РФ.* Факти. https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20230819-zberegly-aviacziyu-komanduvach-povitryanyh-syl-zsu-rozpoviv-yaki-nakazy-viddav-na-pochatku-vtorgnennya-rf/

З 10 по 20 лютого 2022 р. в Україні тривали масштабні військові навчання, спрямовані на підвищення боєготовності Збройних сил України перед загрозою повномасштабного вторгнення[493]. Це дозволило провести бойове розгортання ЗСУ та організувати супротив агресії. Хоча, за твердженням генерал-лейтенанта С. Наєва, напередодні 24 лютого він не отримував повідомлення розвідки про створення ударних російських угрупувань: «23 числа на мій пункт управління командувачу Сил оборони України не заходила жодна інформація від будь-якої посадової особи, що завтра відбудеться війна». Але накази про оперативне розгортання військ перед вторгненням були віддані, у т. ч. завдяки рішенням головнокомандувача ЗСУ генерала Залужного[494]. Як бачимо, зроблено було чимало, але чи все можливе? Вочевидь, ні.

Повномасштабне російське вторгнення розпочалось вранці 24 лютого 2022 р. Російська армія нанесла авіаційні та ракетні удари по аеродромах, військових частинах, об'єктах інфраструктури. Наступ розпочався по всій довжині кордону з Росією, з території анексованого Криму, а на Київщину та частково на Чернігівщину – й з території Білорусі. Росія називала вторгнення «спеціальною військовою операцією». Її метою була визначена «демілітаризація» та «денацифікація». Однак від самого початку росіян зустрів опір Збройних сил України. Очікування ворога, що його будуть вітати хлібом-сіллю виявились марними.

Несподівано для багатьох Зеленський відмовився від пропозиції США евакуюватись з Києва та очолив опір. Хоча шансів Україні надавали небагато. В розділі «Реалії прогнозування» вже йшлося про те, що американська розвідка давала України сім днів, російська відводила на захоплення Києва три-чотири дні, а німецька та французька розвідки взагалі вважали вторгнення неможливим.

---

[493] Захарченко, Ю. (2022, 7 лютого). *Випробують Байрактари та Джавеліни: Резніков про заплановані навчання ЗСУ.* Факти. https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20220207-vyprobuyut-ukrayinski-bajraktary-ta-dzhaveliny-reznikov-pro-zaplanovani-navchannya-zsu/

[494] Texty.org.ua. (2025, 2 листопада). *«Там мало лежати зо 200 тисяч мін». Що розповів генерал Наєв про початок великої війни та оборону Півдня.* https://texty.org.ua/fragments/114433/tam-malo-lezhaty-zo-200-tysyach-min-sho-rozpoviv-heneral-nayev-pro-pochatok-velykoyi-vijny-ta-oboronu-pivdnya/

Судячи з усього, первинним планом росіян було увійти в Україну бойовими колонами та швидко зайняти ключові військові, політичні та економічні об'єкти. Після захоплення Києва до нього мав би в'їхати якийсь «перехідний уряд», який проголосив би зміну влади. Для цього міг бути використаний той самий Янукович з низкою його поплічників, або ж вищезгаданий Медведчук. З точки зору Москви супротив мав носити спорадичний характер, для його придушення разом із військами в Україну вводилися загони «СОБРа» (Спеціальний загін швидкого реагування), які входили до структури Росгвардії та мали б займатися боротьбою з вуличними заворушеннями.

Реальність для російських загарбників виявилась геть іншою. Встояли Київ, Чернігів та Суми. Виявилось, що, незважаючи на «механізацію» війни, як і сотні років тому, водні перешкоди не втратили значення природних рубежів, а міста й у XXI ст. можуть ставати фортецями і надовго затримувати просування ворога.

Встояв Харків, якби росіянам удалось захопити місто, вони б отримали ключ до усього Лівобережжя. Російська армія планувала взяти місто переважаючими силами, але зустріла жорстоку відсіч.

Гіршими виявились справи на півдні. За лічені години російські військові колони з території Криму змогли досягти Нової Каховки, місцями пройшовши відстань до 80 км.

Крим з'єднують з Україною лише дві автомобільні дороги та п'ять основних мостових переходів. Військове командування України запевняє, що усі п'ять мостів були заміновані, а на шляху до Каланчака і Чаплинки мінні поля встановили ще у 2014 р.[495] Напрямок прикривав окремий батальйон, військовослужбовці якого мали підірвати мости при наявній загрозі[496]. 24 лютого ворог мав перевагу в чисельності на цій ділянці – 20 тис. росі-

[495] Черниш, О. (2025, 24 лютого). *Чому Росія так швидко окупувала південь України: відповіді на чотири головні питання*. ВВС Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c30ml7861z0o

[496] Texty.org.ua. (2025, 2 листопада). *«Там мало лежати зо 200 тисяч мін». Що розповів генерал Наєв про початок великої війни та оборону Півдня*. https://texty.org.ua/fragments/114433/tam-malo-lezhaty-zo-200-tysyach-min-sho-rozpoviv-heneral-nayev-pro-pochatok-velykoyi-vijny-ta-oboronu-pivdnya/

ян проти 250 українських морських піхотинців та незначних сил прикордонників. За ще нез'ясованими причинами не був введений в дію план блокування виходів з Криму[497]. За твердженням генерал-лейтенанта С. Наєва, з п'яти мостів було пошкоджено два – був вибух залізничного мосту на Чонгарі та підрив (частковий – І. К.) автомобільного мосту на Арабатській стрілці. На Арабатці міст підірвав ціною власного життя Віталій Скакун[498]. Але це не зупинило противника. Учасник оборони кримського перешийку старший сержант Іван Сестриватовський, який мав підірвати один з мостів, згадував: «Я намагався здійснити підрив, але вибуху не сталося. Я не сапер, але варіанти два: або була висаджена якась диверсійна група, або дроти були пошкоджені мінометами»[499]. За словами Наєва: «я сказав командувачу угруповання на цьому напрямку, щоб привели готовність цих мостів до підриву. І коли відбувся наступ, ті солдати мали мости підірвати. Але ми маємо уявити, що підривали мости не роботи – звичайні люди, такі, як ви, такі, як я. І вони це мали робити, коли летіли бомби, ракети»[500]. Не слід виключати й можливого фактору зради, наприклад, при одній з планових перевірок зарядів деякі ящики з вибухівкою були пустими чи напівпорожніми[501].

Армія РФ водночас розвивала наступ на південному сході України. Наприкінці лютого – на початку березня були захоплені Бердянськ, Мелітополь, Енергодар із Запорізькою АЕС. Розпочалась облога Маріуполя, який тримався до середини травня. А от наступ

[497] Черниш, О. (2025, 24 лютого). *Чому Росія так швидко окупувала південь України: відповіді на чотири головні питання*. ВВС Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c30ml7861z0o

[498] Там само.

[499] Сафронов, Т. (2023, 6 липня). *Учасник подій розповів, чому мости на Чонгарі не підірвали*. Militarnyi. https://militarnyi.com/uk/news/uchasnyk-podij-rozpoviv-chomu-mosty-na-chongari-ne-pidirvaly/

[500] Texty.org.ua. (2025, 2 листопада). *«Там мало лежати зо 200 тисяч мін». Що розповів генерал Наєв про початок великої війни та оборону Півдня*. https://texty.org.ua/fragments/114433/tam-malo-lezhaty-zo-200-tysyach-min-sho-rozpoviv-heneral-nayev-pro-pochatok-velykoyi-vijny-ta-oboronu-pivdnya/

[501] Черниш, О. (2025, 24 лютого). *Чому Росія так швидко окупувала південь України: відповіді на чотири головні питання*. ВВС Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c30ml7861z0o

в бік Одеси був зупинений біля Миколаєва. Можливо, це вплинуло й на подальші плани росіян висадити в Одесі морський десант.

Але на початку квітня 2022 р. російські війська відійшли з території Київської, Чернігівської і Сумської областей. Це стало можливим через постійний супротив ЗСУ, розтягнутість комунікацій, початок позиційного протистояння. Важливою подією того часу стало знищення флагмана Чорноморського флоту Росії ракетного крейсера «Москва». Зроблено це було внаслідок удару українськими протикорабельними ракетами «Нептун».

Після звільнення Київщини у містах Буча, Ірпінь, Гостомель та інших населених пунктах були виявлені факти масових убивств, катувань та зґвалтувань мирного населення. Лише в одному Бучанському районі було зафіксовано понад 9 тисяч воєнних злочинів, які армія РФ скоїла під час окупації. Загинули більше 1700 цивільних людей, із них у самій Бучі близько 700[502]. У селі Ягідне Чернігівської області під час окупації російські військові 27 днів тримали 368 мешканців села у підвалі місцевої школи, серед яких було 69 дітей. Люди жили в нелюдських умовах – без доступу до свіжого повітря, води та їжі. Внаслідок цього загинуло 10 осіб[503].

Російська авіація бомбардувала мирні квартали Чернігова. 3 березня на вулицю Чорновола було скинуто кілька бомб, тоді у багатоповерхівках та на вулиці загинуло 47 чоловік. Російський пілот Красноярцев чудово знав що наносить удар по мирних об'єктах[504]. Цей день я не забуду, бо був не далі ніж 1 км від місця вибухів і пам'ятаю, як під ногами здригнулась підлога.

---

[502] Борисенко, Т. (2024, 5 вересня). *На Київщині судитимуть російського солдата, який вбив жінку під час окупації Бучі*. Суспільне. https://suspilne.media/kyiv/829913-na-kiivsini-suditimut-rosijskogo-soldata-akij-vbiv-zinku-pid-cas-okupacii-buci/

[503] Садовник, А. (2023, 3 квітня). *Пекло в Ягідному: російський воєнний злочин, не помічений Amnesty International*. Суспільне. https://suspilne.media/302246-peklo-v-agidnomu-rosijskij-voennij-zlocin-ne-pomicenij-amnesty-international

[504] Семенець, Ю., Гадзинська, І., Боднар, П., Дроздова, Є., Макуха, О., Кельм, Н. (2022, 13 грудня). *Бомби, смерть і збитий льотчик. Три дні бомбардування Чернігова в березні 2022 року*. Texty.org.ua. https://texty.org.ua/projects/108382/bomby-litaky-smert-i-pomsta-try-dni-z-zhyttya-chernihova-v-berezni-2022-roku/

Наслідки бомбардування Чернігова у березні 2022 року
(фото з мережі Інтернет)

Одним із найжахливіших епізодів російської агресії стала трагедія в місті Ізюм Харківської області. Після звільнення міста у вересні 2022 р. було виявлено масове поховання понад 400 людей, більшість яких були цивільними мешканцями. Чимало тіл мали сліди катувань[505]. І це насправді лише вершина айсберга, бо таких буч та ізюмів буде виявлено ще чимало. Українська влада назвала ці події геноцидом і звернулася до міжнародних судових органів для розслідування. Згадаємо також злочини російських військ проти українських військовополонених[506], за-

[505] Магда, Є. (2022, 20 вересня). *Трагедія Ізюму. Мовчати не можна*. Glavcom. https://glavcom.ua/columns/yemagda/trahedija-izjumu-movchati-nemozhna-876580.html

[506] Novytska, T. (2025, 13 травня). *Оркестр морської піхоти в російському полоні. Історія визволеного музиканта*. The Claquers. https://surl.li/tocolu

документовано щонайменше 150 випадків розстрілу росіянами українських військовополонених[507], а ті, хто повернувся з полону, розповідають, що їх піддавали тортурам[508].

Слід згадати і реакцію Світу на цю війну – на сьогодні найбільшу війну XXI ст. та найбільшу в Європі після II Світової війни. Про слабкість міжнародних інституцій мова вже велася. Очікувати чогось від ООН за умови, що в Раді Безпеки сидить агресор із правом вето, не варто. Але на цей раз умовний Захід не залишив Україну сам на сам з агресором. На відміну від 2014 р., коли санкції проти Росії носили здебільшого поверховий характер, у 2022 р. вони стали суттєвими та більш ефективними.

Коли стало зрозуміло, що Україна успішно протистоїть агресії, особливо з урахуванням різниці потенціалів, стала надходити допомога. Сучасна війна – це війна ресурсів. Усе, що є на війні – техніка, зброя, спорядження, й, на жаль, – люди. Бачачи готовність захищати свою країну. Захід став надавати підтримку – фінансову, військову, технічну, гуманітарну. Без неї Україна не втрималась би стільки часу і не змогла б вести боротьбу. Серед іншого, Європа приняла й кілька мільйонів біженців, врятувавши їх від війни. Можна скільки завгодно говорити про кризу Європейської цивілізації, але ця війна ведеться за право України належати до неї. Й Європа простягнула Україні руку допомоги.

Поміч Україні від Заходу була безпрецедентною як за масштабами, так і за формою, що кардинально відрізнило 2022 р. від 2014 р. Ще наприкінці лютого Україна отримала протитанкові системи Javelin та NLAW, поступово стали постачатися зразки радянського озброєння (танки Т-72, БМП), якого чимало залишилось в Світі. Але коли ці запаси виявилися вичерпаними,

---

[507] Головне управління розвідки Міністерства оборони України. (2025, 24 травня). *Зафіксовано понад 150 випадків страт українців, які потрапили у полон до росіян*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3996484-dedali-bilse-pramih-nakaziv-vbivati-polonenih-u-gur-zafiksuvali-ponad-150-strat-ukrainskih-vijskovih.html

[508] Янковський, О., & Бадюк, О. (2023, 13 грудня). *Катування «азовців» в Оленівці: журналісти з'ясували, хто причетний до тортур*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-stalo-vidomo-khto-katuvav-azovtsiv-v-olenivtsi/32727882.html

до України стало надходити найновіше озброєння – від танків (Abrams, Leopard, Challenger) до систем ППО (Patriot, NASAMS, IRIS-T) та літаків (F-16, Mirage, ASC 890). Західні країни також постачали амуніцію, дрони, розвідувальні дані. 26 квітня 2022 р. на авіабазі Рамштайн у Німеччині за ініціативою США відбулася перша зустріч міністрів оборони 43 країн, включаючи членів НАТО, ЄС та інших партнерів[509]. Це стало початком роботи Консультативної групи з питань оборони України (також відомої як Рамштайнська група), яка координує надання військової допомоги Україні. Українські військові стали проходити необхідне навчання, для цього був створений Європейський координаційний центр (ECCU/IDCC). Також у 2022 р. було створено коаліцію RISE Ukraine, яка об'єднує українські та міжнародні організації для забезпечення прозорості та ефективності у процесі відновлення України.

Хоча слід зазначити, що Україна не завжди отримувала обіцяне, часто зброя надходила у значно менших обсягах або із значним запізненням. Серед суто логістичних чи фінансових причин, звучать думки, що Захід боявся прямого зіткнення з Росією[510]. Значною мірою це «зв'язувало руки» Збройним силам України.

Важливу роль зіграла фінансова допомога, яка надається як у вигляді грантів, так і у вигляді кредитів. Важливу роль зіграла санкційна політика проти Росії. Найімовірніше, несподіванкою для Путіна виявилось заморожування російських активів у західних країнах. Їхня загальна сума оцінюється в 300 млрд. доларів. З них в країнах ЄС близько 200 млрд євро[511]. Більшість коштів – це резерви Центробанку РФ. Але, окрім державних резер-

[509] Василенко, В. (2022, 8 липня). *Антипутінська коаліція – гарантії безпеки для всіх*. Борисфен Інтел. https://bintel.org.ua/analytics/politics/antiputinska-koaliciya-garantii-bezpeki-dlya-vsix/

[510] Бурцева, А. (2023, 30 травня). *Щоб Путін остаточно не збожеволів: Захід дозовано постачає Україні зброю з 2 причин*. 24 Канал. https://24tv.ua/zbroya-dlya-ukrayini-chomu-zahid-ne-daye-vsyu-zbroyu-odrazu-dumka_n2323934

[511] Rankin, J. (2025, May 14). *Calls for Russia's frozen assets held in Belgium to be used in rebuilding Ukraine*. The Guardian. https://www.theguardian.com/world/2025/may/14/calls-for-russias-frozen-assets-held-in-belgium-to-be-used-in-rebuilding-ukraine

вів, заморожено також близько 58 млрд дол. приватних активів, включаючи майно російських олігархів[512].

Й нарешті, 23 червня 2022 р. Європейська рада офіційно надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС. Це рішення було прийняте під час проведення засідання Європейської ради за участі глав держав та урядів 27 держав – членів Європейського Союзу.

А що Росія? Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. російська сторона запропонувала Україні провести переговори в Білорусі. Україна спочатку відмовилася, оскільки Білорусь фактично була союзником Росії у війні. Але після телефонної розмови В. Зеленського з О. Лукашенком 28 лютого відбулась перша зустріч. Основною темою переговорів було припинення бойових дій, але конкретних результатів досягнуто не було[513]. Після кількох невдалих зустрічей ініціатором нових перемовин виступила Туреччина. 29 березня 2022 р. в Стамбулі відбулась ще одна зустріч української та російської сторін.

Сторони працювали над проєктом «Договору про врегулювання ситуації в Україні та нейтралітет України»[514]. Перед Україною були поставлені наступні вимоги. Весь Донбас (за форму-

---

[512] Fossum, S. (2023, March 9). *US and its allies have frozen more than $58 billion from Russian oligarchs*. CNN. https://edition.cnn.com/2023/03/09/politics/russian-oligarchs-frozen-repo/index.html

[513] Зеленський, В. (2022, 27 лютого). *Під час розмови з Лукашенком домовилися про умови зустрічі з делегацією РФ*. Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-lukashenko-perehovory/31726417.html; ОГО (Новини Рівного). (2022, 28 лютого). *Переговори Україна-Росія у Білорусі: хто представляє делегації* https://ogo.ua/articles/view/2022-02-28/122005.html; Куценко, В. (2022, 28 лютого). *У Білорусі закінчились перші за час війни переговори України з Росією*. Telegraf. https://war.telegraf.com.ua/ukr/politika/2022-02-28/5697837-v-belarusi-proydut-pervye-za-vremya-voyny-peregovory-ukrainy-s-rossiey-onlayn-translyatsiya

[514] Мельник, Р. (2025, 22 січня). *Зеленський про переговори у Стамбулі: рф хотіла замінити мене на Медведчука та забрати весь Донбас*. Громадське. https://hromadske.ua/viyna/238308-zelenskyy-pro-perehovory-u-stambuli-rf-khotila-zaminyty-mene-na-medvedchuka-ta-zabraty-uves-donbas; NV (New Voice). (2024, 27 квітня). *«Здатися шляхом переговорів»: проєкт угоди, яку Україна та Росія могли укласти на початку повномасштабної війни*. https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/peregovori-z-rf-pro-shcho-domovlyalisya-v-stambuli-v-2022-roci-50413716.html

люваннями Росії – Донецька та Луганська «республіки») мав відійти під контроль Росії. Україна визнає це через зміни Конституції. Зважаючи, що Росія не контролює усю територію Донецької та Луганської областей, російські дипломати пропонували, щоб Путін та Зеленський особисто визначали кордони на сході. Але цей варіант Україна відкинула. За свідченням деяких учасників перемовин з українського боку, Росія «демонструвала готовність» вивести війська з України, але не з Донбасу та Криму. Деталі виводу мали обговорити безпосередньо президенти. Зі свого боку, Україна нібито погоджувалася поступитися окупованими з 2014 р. територіями. Також Україна мала взяти на себе витрати на відновлення зруйнованої з 2014 р. інфраструктури Донбасу.

У військовій сфері Україна мала скоротити свою армію до 50 000 (за іншими даними – 85 тис.) осіб, з яких усього 1,5 тис. осіб мав складати офіцерський склад. Україна прагнула залишити 250 тис. Росія вимагала знищити всю далекобійну зброю, яка має радіус дії понад 20 км, обмежити кількість РСЗО. Україна також втрачала право розробляти, виробляти, купувати та розміщувати на своїй території ракетне озброєння з дальністю понад 250 км. Кількість танків пропонувалось скоротити до 342 одиниць, бронетехніки – до 1029 (Україна наполягала на 800 танках та 2400 бронемашин). Військово-морський флот України мав складатися, за російською версією, з двох кораблів (Україна наполягала на восьми) й т. п.

У політичній сфері Україна мала дотримуватись нейтрального статусу, водночас прямої заборони на вступ України в ЄС документів не було. Також Україна була б зобов'язана ніколи не мати ядерної зброї, не допускати іноземних військових на свою територію, не надавати іншим країнам доступ до своєї військової інфраструктури, не брати участі у військових конфліктах та спільних військових навчаннях з іншими країнами.

Зі свого боку, Росія обіцяла більше не нападати на Україну. Передбачалось, що гарантами безпеки стане сама Росія, а також США, Британія, Франція та Китай. Україна також хотіла внести до списку гарантів Туреччину, а Росія – Білорусь. За пропозицією РФ рішення про допомогу Україні мало схвалюватися гарантами одностайно, що дало б Росії право заблокувати будь-яке рішення. У свою чергу, Україна вимагала, щоб гаранти безпеки в

разі нападу мали створити над територією України безпольотну зону, але цю вимогу росіяни відкинули. Домовленості не розповсюджувалися на Крим та Севастополь, які залишались під контролем Росії. Також передбачалось, що ті пункти договору, які залишилися неузгодженими, будуть персонально обговорювати Путін та Зеленський.

Уже після завершення роботи саміту в Стамбулі, Росія висунула додаткові вимоги – запровадження для російської мови статусу другої державної, офіційна заборона в Україні «фашизму, нацизму та агресивного націоналізму» (Росія підготувала перелік українських законів, які вважала прикладами «нацифікації та героїзації нацизму»), відновлення майнових прав Української православної церкви Московського патріархату. Україна також мала скасувати усі санкції та відмовитись від усіх позовів, поданих від 2014 р. Усі додаткові вимоги Україна відкинула.

Але коли на початку квітня російська армія була вимушена вийти з північних областей України – стали відомі звірства росіян на окупованих територіях. Бучанська трагедія стала одним із найжахливіших символів російської агресії проти України. Усі перемовини були згорнуті. Можливо, що якусь роль у цьому зіграв тодішній прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон, який приїхав до Києва 9 квітня. В усякому разі, так стверджував член української делегації Давид Арахамія. Опісля було заявлено, що Україна буде продовжувати опір. Джонсон пізніше цю інформацію заперечив.

Отже переговори в Стамбулі не призвели до мирної угоди. Але навіть в разі їхнього підписання постає питання, а чи виконувала б їх Росія? Адже саме вона порушила ключові домовленості між країнами – Будапештський меморандум, Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (1997 р.), який закріплював принципи взаємної поваги до суверенітету та територіальної цілісності, Договір про українсько-російський державний кордон (2003 р.) – який визначав кордони між двома країнами та їхній юридичний статус, й т. д.

З осені 2022 р. запеклі бої тривають на сході і на півдні України. У вересні внаслідок блискавичного контрнаступу ЗСУ звільнили майже усю окуповану до того частину Харківщини.

Росія в цей період намагається легалізувати захоплені раніше території. 23-27 вересня на окупованих територіях Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей були проведені так звані «референдуми». Причому жодну з цих областей Росія повністю не контролювала. 30 вересня Путін підписав у Кремлі «договори» про приєднання цих регіонів до Росії, а 5 жовтня – федеральні закони про ратифікацію цих «договорів». Наступного дня була опублікована нова редакція Конституції, за якою окуповані території були включені до списку суб'єктів РФ[515].

Єдиним обласним центром, захопленим Росією опісля 2022 р., був Херсон, який знаходиться на правому березі Дніпра. Це давало можливість ЗСУ знищити російське угруповання на Правобережжі. Розпочалась операція по звільненню Херсона, який був визволений 11 листопада[516]. Розуміючи безперспективність боротьби, російська армія, яка могла бути затиснута між лінією фронту та Дніпром та опинитися у мішку, евакуювалася на Правобережжя. У 2024 р. вийшла книжка «War» американського журналіста Боба Вудворда. В ній він розповідає, що восени 2022 р. адміністрація США побоювалась, що взяття в оточення та знищення Україною великого російського угруповання (а це біля 30 тис. солдат з технікою та озброєнням) може спровокувати використання Росією тактичної ядерної зброї. Вірогідність цього оцінювалась у 50 %. Тому США загальмували початок українського наступу, що дало можливість російській армії відступити. В книжці наводиться твердження, що використанням ядерної зброї в своїй розмові з головою Об'єднаного коміте-

[515] Богданьок, О. (2022, 5 жовтня). *Путін підписав закони про «приєднання» тимчасово окупованих територій України до Росії*. Суспільне. https://suspilne.media/288682-putin-pidpisav-zakon-pro-priednanna-timcasovo-okupovanih-teritorij-ukraini-do-rosii/; ZN.UA. (2022, 6 жовтня). *Росія закріпила анексію чотирьох областей України у своїй Конституції*. https://zn.ua/ukr/POLITICS/rosija-zakripila-aneksiju-chotirokh-oblastej-ukrajini-u-svojij-konstitutsiji.html

[516] Мазуренко, И. (2024, 11 ноября). *Два года свободы. Как Херсон возвращался в Украину (архивные фото и видео)*. Telegraf News. https://news.telegraf.com.ua/ukraina/2024-11-11/5885529-dva-roki-svobodi-yak-kherson-povertavsya-do-ukraini-arkhivni-foto-ta-video

ту начальників штабів США Марком Міллі, загрожував начальник Генштабу ЗС РФ Валерій Герасимов[517].

США переконали Україну відмовитись від низки ударів по об'єктах в Росії в першу річницю широкомасштабного російського вторгнення. Одна з можливих причин – занепокоєння, що РФ може відповісти тактичною ядерною зброєю[518]. Вашингтон наполегливо рекомендував Києву припинити атакувати російські нафтопереробні заводи, що, на думку США, могло підвищити ціни на нафту та спровокувати помсту[519]. Хоча неможливість переробки нафти на знищених заводах РФ навпаки б примусила Росію її експортувати ще більше, а, отже, ціна стала б ще меншою.

Згадаємо також про заборону бити західною зброєю по території Росії, що, на думку Заходу, могло спровокувати Росію. Заборона була знята лише наприкінці травня 2025 р., відтоді Україна отримала можливість завдавати удари із західної зброї на великі відстані по території Росії[520].

---

[517] Trachtenberg, J. A., Simonetti, I., & Barba, R. (2024, October 8). *New Book Reveals Trump's Putin Calls and Russian Nuclear Threats: Bob Woodward's 'War' sheds new light on global leaders and high-stakes conflicts*. The Wall Street Journal. https://www.wsj.com/business/media/bob-woodward-book-war-trump-putin-3411d928; TopWar. (2025, January 11). *Ukrainian Armed Forces allowed Russian Armed Forces to retreat from Kherson calmly due to US pressure on Kyiv*. https://en.topwar.ru/257295-amerikanskij-zhurnalist-vsu-pozvolili-spokojno-otstupit-iz-hersona-vs-rf-iz-za-davlenija-ssha-na-kiev.html; Nikk.ua. (2025, January 12). *The United States forced the Ukrainian Armed Forces to allow a 30,000-strong Russian group to quietly retreat from Kherson in 2022 – Bob Woodward after communicating with US officials in the book «War»*. https://nikk.ua/en/the-united-states-30/

[518] Радіо Свобода. (2023, 24 апреля). *США убедили Украину отказаться от атак на объекты в России 24 февраля*. https://www.svoboda.org/a/wp-ssha-ubedili-ukrainu-otkazatjsya-ot-atak-na-obekty-v-rossii-24-fevralya/32377088.html

[519] BBC. (2024, 22 березня). *США тиснуть на Україну не бити по російських НПЗ. У Києві обурені, як реагують у світі?* https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9ed7578ugpo

[520] Порощук, Н. (2025, 26 травня). *Кремль запанікував після зняття обмежень на використання далекобійної зброї Україною*. Glavcom. https://glavcom.ua/world/world-politics/kreml-zapanikuvav-pislja-znjattja-obmezhen-na-vikoristannja-dalekobijnoji-zbroji-ukrajinoju-10605

Виявилось, що впливати на бойові дії можуть навіть приватні особи. У 2022 р. засновник SpaceX Ілон Маск відмовився активувати супутниковий інтернет Starlink для українських військових у районі тимчасово окупованого Криму. Маск пояснив відмову бажанням уникнути ескалації конфлікту та втягування компанії у війну[521]. Випадок, коли приватна особа мала вплив на проведення військових операцій, не сподобався й в самих Сполучених Штатах[522].

Зимою 2022-2023 рр. запеклі бої йшли на Донбасі. Тривали бої під Бахмутом[523]. На штурм міста Росія кинула значні сили, у т. ч. приватну військову компанію «Вагнер», очільником якої був Євген Пригожин. До його підрозділів вербували ув'язнених з російських колоній, пропонуючи засудженим амністію в обмін на службу[524]. Втрати російських військ у боях за Бахмут були значними. За оцінками, загальна кількість загиблих і поранених російських військових на цьому напрямку могла сягати від 60 до 100 тис. осіб[525]. Значна частина втрат припала на бійців приватної військової компанії «Вагнер»[526].

---

[521] Jordan, D. (2023, September 8). *Elon Musk says he withheld Starlink over Crimea to avoid escalation*. BBC News. https://www.bbc.com/news/world-europe-66752264

[522] Ukrinform. (2023, September 13). *Musk lays out new version of Starlink shutdown over Crimea*. https://www.ukrinform.net/rubric-ato/3760677-musk-lays-out-new-version-of-starlink-shutdown-over-crimea.html

[523] Бої за місто тривали з серпня 2022 р. до травня 2023 р.

[524] Focus.ua. (2023, 9 лютого). *Відбили будь-яке бажання: ПВК «Вагнер» призупинила набір зеків у свої лави – Пригожин*. https://focus.ua/uk/voennye-novosti/549083-otbili-vsyakoe-zhelanie-chvk-vagner-priostanovil-nabor-zekov-v-svoi-ryady-prigozhin; Censor.net. (2023, 9 лютого). *Пригожин припинив набір ув'язнених до ПВК «Вагнер»*. https://censor.net/ua/news/3398704/prygojyn_prypynyv_nabir_uvyaznenyh_do_pvk_vagner

[525] Фещенко, А. (2023, 4 червня). *Втрати Росії під Бахмутом вражають: ЗСУ назвали кількість ліквідованих окупантів*. Glavcom. https://glavcom.ua/country/incidents/vtrati-rosiji-pid-bakhmutom-vrazhajut-zsu-nazvali-kilkist-zahiblikh-okupantiv-931994.html

[526] Focus.ua. (2023, 16 березня). *«По 800 убитих на кілометр»: стало відомо, скільки солдатів втратила РФ у Бахмуті*. https://focus.ua/uk/voennye-novosti/555316-po-800-ubityh-na-kilometr-stalo-izvestno-skolko-soldat-poteryala-rf-v-bahmute

У травні 2023 р. розпочався український контрнаступ, зокрема, в Запорізькій області. На жаль, але за цей час росіяни встигли побудувати тут систему укріплень, що ускладнило зусилля ЗСУ. Була й низка суто військових прорахунків командування, яке намагалось наступати по усій лінії фронту. Свою роль могли зіграти й інші фактори, наприклад, в результаті витоку секретної інформації з Пентагону у квітні 2023 р. в Інтернет потрапила частина документів по підготовці українського наступу[527]. 6 червня 2023 р. російська армія підірвала греблю Каховського водосховища, вочевидь, вважаючи її одним із ключових шляхів наступу ЗСУ. В підсумку українські успіхи на фронті мали локальний характер та обходились великими втратами.

Певний шанс на припинення війни з'явився 23 червня, коли повстала приватна армія вже згаданого Пригожина. Протягом двох днів пригожинці рухались бойовою колоною на Москву. Приводом до заколоту стало бажання Москви розформувати ПВК «Вагнер». На той момент Є. Пригожин був широко відомим в Росії, публічно виступав проти керівництва Міністерства Оборони РФ та критикував Кремль. Опісля спроби роззброїти вагнерівців ті захопили штаб Південного військового округу та рушили на Москву, не дійшовши до неї усього 200 км. Колонна, що рухалась у бік російської столиці, майже не зустрічала спротиву. Пригожин назвав це «маршем справедливості», вимагаючи притягнути до відповідальності міністра оборони Сергія Шойгу та начальника Генштабу Валерія Герасимова[528]. Однак 24 червня Пригожин оголосив про зупинку наступу та повернення вагнерівців до польових та-

[527] Adams, P., & Wright, G. (2023, April 12). *Ukraine war: Leak shows Western special forces on the ground*. BBC News. https://www.bbc.com/news/world-europe-65245065

[528] Радіо Свобода. (2024, 24 червня). *Рік по «Вагнеру». Як заколот Пригожина вплинув на Путіна і які висновки той зробив*. https://www.radiosvoboda.org/a/pryhozhyn-naslidky-zakolotu-vahnera-cherez-rik/33007002.html; Кузьменко, Ю. (2024, 23 червня). *Заколот Пригожина рік тому: як це було, де зараз ПВК «Вагнер» та чи можливий ще один бунт*. Суспільне. https://suspilne.media/774043-zakolot-prigozina-ak-ce-bulo-de-zaraz-pvk-vagner-ta-ci-mozlivij-se-odin-bunt/

борів[529]. За місяць Пригожин з поплічниками загинув в авіакатастрофі[530].

До заколоту Пригожин вважався однією з довірених осіб Путіна та був однією з ключових осіб у російсько-українській інформаційній війні (був засновником «фабрики тролів» – організації, яка працювала в соціальних мережах з пропагандистськими цілями)[531]. Але Пригожин явно не вважав себе маріонеткою чи слугою, скоріше – соратником, що робило його достатньо самостійною фігурою. У разі перемоги путчу, а для цього були наявні можливості, вірогідно він змінив би політику Кремля. Усунення Путіна, не зважаючи на усі навішені на нього пропагандистські німби, навряд чи зустріло б реальний опір як у звичайних росіян, так і у можновладців. Одним з варіантів подій могла бути громадянська війна в Росії, що цілком відповідало б інтересам України. Згадаємо і той факт, що в одному із своїх виступів Пригожин стверджував, що війна почалась не із-за Заходу чи України, а по інших причинах, пов'язаних із російським керівництвом[532]. Отже, шанси припинити війну були б цілком реальними. На жаль, не сталося.

Водночас із спробами наступу ЗСУ вели й оборонні бої. Найгарячіше було під Авдіївкою, де в жовтні 2023 р. розпочався масштабний наступ росіян, але місто втримували до середини лютого 2024 р.

---

[529] Прокаєва, А. (2023, 25 червня). *«Бунт "Вагнера" показав, що тил ворога зовсім незахищений» – Іван Ступак.* Gazeta.ua. https://gazeta.ua/articles/life/_bunt-vagnera-pokazav-scho-til-voroga-zovsim-nezahischenij-ivan-stupak-/1148491; Focus.ua. (2023, 24 червня). *Похід на Москву скасовується: Пригожин заявив, що розвертає колони і їде у зворотньому напрямку*. https://focus.ua/uk/voennye-novosti/574708-pohid-na-moskvu-skasovuyetsya-prigozhin-zayaviv-shcho-rozvertaye-koloni-i-jide-u-zvorotnomu-napryamku

[530] BBC News Україна. (2023, 24 серпня). *«Думаю, братан, це кінець». Що відомо про авіакатастрофу з Пригожиним*. https://www.bbc.com/ukrainian/news-66593170

[531] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Пригожин Євген Вікторович. Вікіпедія.* https://uk.wikipedia. org/wiki/Пригожин_Євген_Вікторович

[532] Руденко, Е. (2023, 27 июня). *Громкое заявление Пригожина о причинах войны с Украиной: эксперт объяснил, почему оно появилось*. Telegraf. https://war.telegraf.com.ua/novosti-rossii/2023-06-27/5797402-guchna-zayava-prigozhina-pro-prichini-viyni-z-ukrainoyu-ekspert-poyasniv-chomu-vona-zyavilasya

Наприкінці 2023 р. США оголосили про вичерпання коштів для нових пакетів військової допомоги Україні. Останній пакет на 250 млн дол. було затверджено 27 грудня 2023 р. Подальше фінансування було заблоковано через суперечки в Конгресі[533]. Наступний пакет допомоги надійшов за рік – в грудні 2024 р., він складався з боєприпасів для HIMARS, безпілотних літальних систем та обладнання для ремонту артилерійських систем і бронетехніки[534].

Відсутність американської допомоги безсумнівно вплинуло на хід бойових дій, але війна продовжувалась. Чималі обсяги зброї стали надходити з Європи, Україна стала нарощувати й власне виробництво. В цей час змінюється тактика війни. Україна починає атакувати дронами в глибині європейської частини Росії, знищуючи нафтопереробні заводи (НПЗ), нафтобази та нафтові термінали[535]. У 2025 р. об'єктами вражень безпілотників все частіше стають військові аеродроми Росії та військові склади та заводи[536]. В 2023-2025 рр. продовжилося використання морських дронів, які стали потужною протидією Чорноморському флоту РФ[537]. Є й повідомлення про бойове застосуван-

---

[533] The War Zone. (n.d.). *Ukraine Situation Report: U.S. Aid Funds Have Run Out*. https://www.twz.com/ukraine-situation-report-u-s-aid-funds-have-run-out

[534] Куницький, О. (2024, 13 грудня). *США оголосили нову військову допомогу на 500 млн. доларів*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/boepripasi-i-tehnika-ssa-ogolosili-vijskovu-dopomogu-ukraini-na-500-mln-dolariv/a-71042847

[535] Орел, І. (2024, 15 березня). *Чотири НПЗ за три дні. Які наслідки другої у 2024-му хвилі атак на російську нафтопереробку – карта влучань*. Forbes Україна. https://forbes.ua/war-in-ukraine/chotiri-npz-za-tri-dni-yaki-naslidki-drugoi-u-2024-khvili-atak-na-rosiysku-naftopererobku-karta-vluchan-15032024-19910; Пришляк, Н., & Гірник, К. (2024, 17 березня). *Українські дрони атакували черговий НПЗ у Краснодарському краї РФ*. УНІАН. https://www.unian.ua/war/ukrajinski-droni-atakuvali-chergoviy-npz-u-krasnodarskomu-krayi-rf-dzherelo-12575628.html

[536] LRT.ua. (2025, 5 липня). *Українські дрони атакували ключові підприємства ВПК та аеродроми в Росії*. https://www.lrt.lt/ua/novini/1263/2555885/ukrayinski-droni-atakuvali-kliuchovi-pidpriiemstva-vpk-ta-aerodromi-v-rosiyi?srsltid=AfmBOooNwUnEDPC8dv0O ly4CDXEgsW04EtP5PQNUsh0XrwuysFd0Ql-2

[537] Смишляєв, С. (2023, 11 листопада). *Морські дрони уразили вже шість кораблів ЧФ РФ – Федоров.* Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/ukrainski-morski-droni-urazili-vze-sist-suden-cornomorskogo-flotu-rf-fedorov/a-67377117

ня українського оперативно-тактичного ракетного комплексу «Грім-2» з дальністю до 500 км[538].

Тенденцію перенесення бойових дій на терени Росії закріпило проведення Курської операції. 6 серпня 2024 р. Збройні сили України перетнули російський кордон поблизу міста Суджа та просунулись вглиб російської території. Максимальна площа, яку контролювали Збройні сили України в Курській області, становила біля 1300 км^2. Путіну навіть прийшлося залучити на цей напрямок солдат із союзницької КНДР. Лише створивши угрупування із 60 тис. солдат армії РФ та 11 тис. корейців, ЗСУ були витіснені із значної частини території Курщини[539], але і зараз (ці строки пишуться влітку 2025 р.) українська армія контролює кілька десятків кілометрів[540]. Операція підняла бойовий дух українських військових та суспільства, показала що війну можна вести на території ворога.

Росія теж змінила тактику війни маючи на меті, насамперед, залякати громадян України. Розпочалися атаки дронами та ракетами на енергетичні об'єкти України. 23 листопада 2022 р. відбулася одна з наймасштабніших атак: вперше в історії одночасно зупинилися всі чотири діючі українські атомні електростанції. Електропостачання було частково втрачено в усіх регіонах країни[541]. Лише у період з 22 березня до 31 серпня 2024 р. Збройні

---

[538] Синицін, М. (2023, 9 березня). *Є відповідь на ворожі обстріли: росіяни бояться українських ракет, якими можна бити по Криму*. Telegraf. https://war.telegraf.com.ua/ukr/tehnologii/2023-03-09/5782266-est-otvet-na-vrazheskie-obstrely-rossiyane-boyatsya-ukrainskikh-raket-kotorymi-mozhno-bit-po-krymu

[539] Слово і діло. (2024, 2 грудня). *Курська операція ЗСУ: як змінювалася площа контрольованої території*. https://www.slovoidilo.ua/2024/12/02/infografika/bezpeka/kurska-operacziya-zsu-yak-zminyuvalasya-ploshha-kontrolovanoyi-terytoriyi; Office of the Director of National Intelligence. (2025). *Annual Threat Assessment of the U.S. Intelligence Community* (p. 12). https://www.dni.gov

[540] NV (New Voice). (2025, 8 травня). *Сили оборони України зайшли в селище Тьоткіно Курської області – ISW*. https://nv.ua/ukr/ukraine/events/boji-v-kurskiy-oblasti-u-rayoni-totkino-fiksuyetsya-prosuvannya-zsu-karta-isw-50512301.html; RBC-Україна. (2025, 20 травня). *ЗСУ просунулися в Курській області, біля Борової та Торецька: карти ISW*. https://www.rbc.ua/rus/news/zsu-prosunulisya-kurskiy-oblasti-bilya-borovoyi-1747710100.html

[541] Радіо Свобода. (2022, 24 листопада). *Загроза для Європи і світу: удари по енергетичній системі України можуть спричинити ядерну катастрофу*. https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-raketni-obstrily-zahroza-aes-yaderna-katastrofa/32147455. html

сили РФ здійснили дев'ять хвиль скоординованих атак на енергетичну інфраструктуру України, пошкодивши або зруйнувавши численні об'єкти генерації, передачі та розподілу електроенергії[542]. Наймаштабніша атака на теплові електростанції була здійснена 25 грудня 2024 р., коли росіянами було випущено 78 ракет та 106 безпілотників[543]. У 2024 р. росіяни знищили майже 10 ГВт генеруючих потужностей[544]. Повністю зруйновані Зміївська та Трипільська ТЕС, пошкоджені або знищені ключові гідроелектростанції. Критичні пошкодження (понад 80 %) отримали Ладижинська, Бурштинська, Добротвірська, Курахівська, Криворізька та Придніпровська ТЕС. Пошкоджено близько половини високовольтних підстанцій передачі електроенергії[545]. У 2024 р. відключення електроенергії були регулярними, вона подавалась лише у відведені години, але і це не гарантувало її наявність.

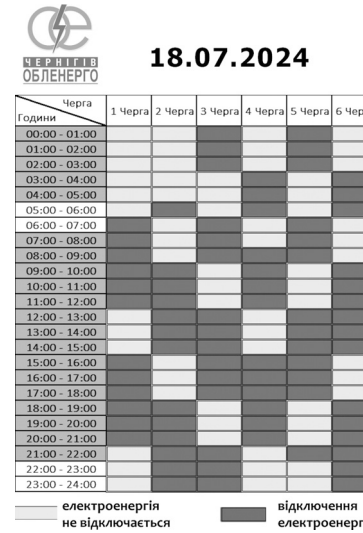

Графік відключення електроенергії для побутових споживачів Чернігівобленерго на 18 липня 2024 р.[546]
(з архіву автора)

[542] OHCHR Ukraine. (2024, вересень). *Атаки на енергетичну інфраструктуру України: шкода цивільному населенню*. https://ukraine.ohchr.org/uk/Attacks-on-Ukraines-Energy-Infrastructure-Harm-to-the-Civilian-Population

[543] OHCHR Ukraine. (2024, 26 грудня). *Масштабна атака на енергетичну інфраструктуру України завдає шкоди та спричиняє перебої у наданні життєво важливих послуг*. https://ukraine.ohchr.org/uk/Massive-Attack-on-Ukraine-s-Energy-Infrastructure-Damages-and-Disrupts-Essential-Services

[544] Ukrinform. (2025, 23 травня). *Із лютого 2022 року через російські масовані удари та точкові атаки в Україні пошкоджені 63 тис. об'єктів енергетичної інфраструктури*. https://surli.cc/lczqvq

[545] Слово і діло. (2024, 11 червня). *У KSE підрахували збитки енергосектору України від російських атак*. https://www.slovoidilo.ua/2024/06/11/novyna/ekonomika/kse-pidraxuvaly-zbytky-enerhosektoru-ukrayiny-rosijskyx-atak

[546] Такі графіки встановлювались на кожен день протягом кількох місяців.

Але Україна встояла й в енергетичній сфері, незважаючи на критичність ситуації енергетики забезпечили електропостачання. Допомога обладнанням була надана союзниками – Німеччиною, Нідерландами, США та іншими країнами[547].

У 2025 р. з'явилися нові фактори, які впливають на війну. 20 січня 2025 р. Дональд Трамп став 47-м президентом США. Одразу після інавгурації він підписав низку указів щодо імміграційної політики та боротьбі з нелегальною міграцією. На кордоні із Мексикою, який був одним із джерел постійного допливу нелегальних мігрантів, був введений надзвичайний стан. Була розпочата й тарифна війна з усім Світом. На думку Трампа, нові тарифи мають посприяти перенесенню виробництва до США та створенню нових робочих місць.

Амбіційні завдання ставилися Трампом і у зовнішній політиці, а низка його заяв примушує подивитися на календар і переконатися, що зараз не XIX ст. й колоніальні імперії не змагаються за розподіл Світу. Трамп устиг відмовити в суверенності Канаді – яка, на його думку, має стати штатом США, Гренландії – яка теж має приєднатися до Америки, оголосити про необхідність відновлення контролю над Панамським каналом та змінити назву Мексиканської затоки на Американську.

Брався Трамп вирішити і усі міжнародні проблеми – врегулювати арабо-ізраїльський конфлікт, зупинити Іранську ядерну програму[548], приборкати єменських хуситів та зупинити російсько-українську війну.

Нова американська адміністрація схопилася за пропозицію Зеленського про створення Спільного інвестиційного фонду між США та Україною, створеного для розвитку видобутку рідкоземельних металів. Україна намагалась включити в договір пункт про гарантії безпеки з боку США. У свою чергу, США відмовились від цього та висунули низку неприйнятних вимог. Напри-

[547] UA-Energy. (2024, 24 вересня). *Оприлюднили суму допомоги Україні для відновлення енергетики від «G7 плюс»*. https://ua-energy.org/uk/posts/opryliudnyly-sumu-dopomohy-ukraini-dlia-vidnovlennia-enerhetyky-vid-g7-plius

[548] 22 червня 2025 р. американська авіація нанесла удар по іранських ядерних об'єктах, але наскільки це зупинило ядерну програму – невідомо.

клад, вимагалося визнання усіх ранішніх американських грантів та субсидій, що були надані Україні під час війни в якості допомоги – боргом України. Але ця ідея була відкинута під час перемовин[549]. Узгоджена угода мала бути підписаною Зеленським та Трампом у Вашингтоні в лютому 2025 р. Але зустріч переросла в публічну конфронтацію. Президент Трамп звинуватив Зеленського в «неподяці» та заявив, що той «грає з життями мільйонів людей», вимагаючи від нього погодитися на «компроміси» з Росією[550]. Внаслідок цього, в березні 2025 р. була призупинена військова допомога, яка була виділена ще за часів президентства Джо Байдена. Під час подальших перемовин було досягнуто компромісу, який забезпечив відновлення військової допомоги США. Була підписана й угода про корисні копалини[551].

Одна з популярних тем у істориків – роль особи в історії. Безсумнівно, що особистості є частиною історичного процесу й подекуди саме їхня діяльність чи уподобання визначають історичні зміни, особливо коли в руках у такої людини сконцентрована влада. Посаду президента США можна назвати однією як не з ключових, то однозначно важливих у світовій історії. І хоча передбачається що ця посада – інституція, обумовлена законами, традиціями, історією, відомо, що база знань, уявлення, життєвий досвід та психологічні риси людини теж мають значення.

Зараз важко сказати, що саме вплинуло на світобачення Дональда Трампа в питанні російсько-української війни, але в його картині світосприйняття сформовані наступні наративи:

1) Трамп бачить себе єдиним миротворцем, а в усіх помилках винна попередня адміністрація. Наприклад: «Я покладу край кожній міжнародній кризі, створеній нинішньою адміністрацією, включаючи жахливу війну з Росією та Україною, якої б ніко-

[549] Kyiv Post. (2025, 23 лютого). *Президент про допомогу США: Київ не визнаватиме гранти як борги*. https://www.kyivpost.com/uk/post/47673

[550] Голос Америки. (2025, 28 лютого). *Стенограма. Заяви Трампа і Зеленського в Білому домі*. https://www.holosameryky.com/a/white-house-meeting/7992893.html

[551] ZN.UA. (2025, 24 травня). *Трамп демонструє незвичне терпіння щодо Путіна – Axios*. https://zn.ua/ukr/POLITICS/tramp-demonstruje-nezvichne-terpinnja-shchodo-putina-axios-.html

ли не сталося, якби я був президентом»[552]. Провина Байдена – це взагалі одна з ключових тез більшості його промов;

2) Надана адміністрацією Байдена допомога безсумнівно мала ключове значення, але Трамп переоцінює її обсяги, згадаємо і той факт, що завдяки внутрішньополітичних розбіжностей вона надходила із значними перервами та обумовлювалась можливостями США впливати на прийняття рішень Києвом (згадаємо хоча б рекомендацію не атакувати дронами російські НПЗ[553]). Цитата Трампа: «Якби не американська зброя, ця війна закінчилася б»[554]. За його словами, розмір допомоги США становить 350 млрд дол., хоча в реальності ця цифра станом на лютий 2025 р. становила близько 122 млрд дол. (з яких 66,5 млрд – військова допомога, а 50 млрд. – фінансова та гуманітарна). Сукупна підтримка Європи становить 132 млрд доларів[555]. Без американської допомоги Україні прийшлося би набагато важче, але цифри мають значення;

3) Трамп відноситься до України, як до країни, яка фактично програла війну і не може вести боротьбу далі: «У вас немає карт. Ваші люди вмирають, у вас закінчуються солдати». Причому, з точки зору Трампа, Україна цього не розуміє: «Якщо ви не хочете припинення вогню, то я хочу. Ви маєте бути вдячними»[556]. У

---

[552] Hlushchenko, O. (2024, July 19). *Trump mentions war in Ukraine while speaking at Republican convention*. Українська правда. https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/07/19/7466428/

[553] Ромашова, Н. (2024, 12 квітня). *Змова з Кремлем чи виборчі вигоди: чому у Байдена вимагають не атакувати НПЗ в Росії*. Focus.ua. https://focus.ua/uk/politics/639907-zmova-z-kremlem-chi-viborchi-vigodi-chomu-u-baydena-vimagayut-ne-atakuvati-npz-v-rosiji

[554] Коваль, В. (2025, 28 лютого). *Напружений діалог у Вашингтоні: найяскравіші цитати із зустрічі Трампа і Зеленського*. Telegraf News. https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-02-28/5900099-napruzheniy-dialog-u-vashingtoni-nayyaskravishi-tsitati-iz-zustrichi-trampa-i-zelenskogo

[555] Дзюба, М. (2025, 20 лютого). *Мільярди для України: скільки насправді виділили США та чи не перебільшує Трамп*. Вікна. https://vikna.tv/dlia-tebe/vijna-v-ukrayini/tramp-zayavyv-shho-ssha-nadaly-ukrayini-350-mlrd-pravda-chy-manipulyacziya/

[556] Коваль, В. (2025, 28 лютого). *Напружений діалог у Вашингтоні: найяскравіші цитати із зустрічі Трампа і Зеленського*. Telegraf News. https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-02-28/5900099-napruzheniy-dialog-u-vashingtoni-nayyaskravishi-tsitati-iz-zustrichi-trampa-i-zelenskogo

своїх виступах часів передвиборчої програми він значно перебільшував та катастрофізував втрати України, яку називав «абсолютно знищеною», а «мільйони й мільйони людей» мертвими[557]. Складається враження, що Трамп спокійніше почувався б, якби Україна програла ще в 2022 р. Так можна розуміти слова про російські танки, які застрягли в багнюці, і це завадило Путіну взяти Київ за кілька годин[558] й чимало інших висловлювань;

4) Трамп покладає провину за цю війну на обидві сторони. Дональд Трамп рідко прямо називав Росію агресором, що відображається у заявах його адміністрації. В квітні 2025 р. США виступили проти використання формулювання «агресор» щодо РФ у комюніке G7 з нагоди третьої річниці повномасштабного вторгнення в Україну[559]. В своїх мирних ініціативах Трамп обіцяє Путіну послаблення санкцій та посилення економічних зв'язків[560], за його твердженням «Путін хоче миру»[561]. У додачу, на думку Трампа, винним у війні є ще й Зеленський: «Зеленський ніколи не мав дозволити цій війні початися, бо вона програшна»[562].

Ці заяви свідчать про кілька речей. Чи наявне у Трампа прагнення позиціонувати себе як миротворця? Так, тим більше, що

---

[557] Бондарєва, Х. & Олійник, Т. (2024, 25 вересня). *Trump заявив, що «України як такої не існує» і зманіпулював у фактах про війну*. Українська правда. https://pda.pravda.com.ua/news/ id_7476800/

[558] RBC-Ukraine. (2025, May 17). *Trump invents reason why Russian tanks didn't reach Kyiv in 2022*. https://newsukraine.rbc.ua/news/trump-invents-reason-why-russian-tanks-didn-1747486895. html

[559] Паскевич, А. (2025, 20 лютого). *США закликали не називати Росію агресором у заяві G7: уперше за три роки війни*. Obozrevatel. https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/ssha-zaklikali-ne-nazivati-rosiyu-agresorom-u-zayavi-g7-upershe-za-tri-roki-vijni.htm

[560] ZN.UA. (2025, 24 травня). *Трамп демонструє незвичне терпіння щодо Путіна – Axios*. https://zn.ua/ukr/POLITICS/tramp-demonstruje-nezvichne-terpinnja-shchodo-putina-axios-.html

[561] CNN. (2025, May 19). *Trump says he does believe Putin wants peace*. https://edition.cnn.com/ politics/live-news/trump-presidency-news-05-19-25#cmavj9k1400003b6n7fxzfvel

[562] Ігнатова, І. (2025, 21 січня). *Чи буде «кінець війни за 24 години»: що сказав Трамп про Україну після інавгурації* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=lGjaxHx1FR0

це одна з його передвиборчих обіцянок. Чи демонструє він симпатії до Росії з критичним ставленням до України? Так, на вербальному рівні. Чи знаходиться Трамп під впливом російських інформаційних посилів про цю війну? Так, беззаперечно. Чи може він змінити свою позицію? Так.

Політика Трампа перших місяців його президентства примушує думати, що Трамп значною мірою симпатизує саме Росії, не беручи до уваги більш ніж трирічну боротьбу України за своє існування, побудовану боєздатну армію та підримку Європи. На думку Ф. Фукуями, яку він висловив ще у 2023 р., за умови, якщо Трамп стане президентом – це буде катастрофа для усіх. Він не стане підтримувати Україну, він на стороні Росії[563].

Проти заграванння із «сильним» та шантажування «слабкого» виступила посол США в Україні Бріджит Брінк, яка подала у відставку саме через зовнішню політику Трампа. Ось фрагменти її заяви:

– «*На жаль, політика з початку адміністрації Трампа полягала в тому, щоб чинити тиск на жертву, Україну, а не на агресора, Росію. Тому я більше не могла сумлінно виконувати політику адміністрації і відчула своїм обов'язком піти у відставку…. Мир за будь-яку ціну – це зовсім не мир, це умиротворення»;*

– *«Відколи Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, вона вчинила те, що можна описати лише як чисте зло: вбила тисячі цивільних осіб, зокрема 700 дітей, ракетами та безпілотниками, які влучали в їхні будинки та квартири серед ночі. Росія скоїла понад 150 000 воєнних злочинів, викрала 20 000 дітей з їхніх сімей і змусила мільйони чоловіків, жінок і дітей тікати до Європи та інших країн. Ми ніколи не бачили такого систематичного, такого масштабного та такого жахливого насильства в Європі з часів Другої світової війни»;*

– *«Чому вторгнення Росії в Україну має значення для Сполучених Штатів? Це важливо тому, що те, як ми впораємо-*

[563] Стеценко С. (2023, 19 октября). *Украина заслужила называться либеральной демократией – Фрэнсис Фукуяма*. Крым.Реалии. https://ru.krymr.com/a/fukuyama-intervyu-ukraina-rossiya-ssha/32644654.html

ся з цією війною, багато про що скаже як нашим друзям, так і нашим ворогам. Якщо ми дозволимо Путіну перекроїти кордони силою, він не зупиниться на Україні. Повірте мені на слово, Путін прагне воскресити імперське минуле – і він не може цього зробити, не загрожуючи безпеці наших союзників по НАТО. І якщо Путін досягне успіху, це надішле Китаю сигнали, які підірвуть баланс безпеки в Азії та в усьому світі. Це матиме глибокі наслідки для безпеки та процвітання Америки»[564].

Але водночас є і позитивні тенденції. Після підписання угоди про рідкоземельні метали, США відновили надання розвідувальних даних Україні[565] та продаж раніше законтрактованої зброї[566]. В травні було узгоджено продаж Україні літаків F-16 та супутнього обладнання на суму 310,5 млн доларів[567]. Трамп заявив, що допомога Україні триватиме й далі – до укладення угоди з Росією, але висловив бажання «повернути гроші американців»[568]. Були продовжені на рік санкції проти Росії[569]. Залишатимуться замороженими російські активи. В травні країни

[564] Texty.org.ua. (2025, 16 травня). *Бріджит Брінк: Я була послом США в Україні. Я пішла у відставку через зовнішню політику Трампа*. https://texty.org.ua/fragments/115093/bridzhyt-brink-ya-bula-poslom-ssha-v-ukrayini-ya-pishla-u-vidstavku-cherez-zovnishnyu-polityku-trampa/

[565] Собенко, Н. (2025, 12 березня). *Голова американської нацрозвідки підтвердила поновлення обміну розвідданими з Україною*. Суспільне. https://suspilne.media/968599-golova-amerikanskoi-nacrozvidki-pidtverdila-ponovlenna-obminu-rozviddanimi-z-ukra

[566] Кінша, Д. (2025, 12 березня). *США повністю відновили постачання зброї Україні та обмін розвідданими – CNN*. Суспільне. https://suspilne.media/969241-ssa-povnistu-vidnovili-postacanna-zbroi-ukraini-ta-obmin-rozviddanimi-cnn/

[567] Венкина, Е. (2025, 3 мая). *В США одобрен пакет для закупки и обслуживания F-16 для ВСУ*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/ru/gosdep-ssa-odobril-vydelenie-sredstv-na-zakupku-i-obsluzivanie-f16-dla-ukrainy/a-72423653

[568] LB.ua. (2025, February 26). *Trump says aid to Ukraine may continue until deal with Russia is reached*. https://en.lb.ua/news/2025/02/26/35022_trump_says_aid_ukraine_may_continue.html

[569] Ukrinform. (2025, 24 травня). *Президент США Дональд Трамп підписав указ, яким ще на один рік продовжив санкції проти Росії, запроваджені у квітні 2021 року*. https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3981437-tramp-prodovzivna-rik-diu-ukazu-bajdena-sodo-sankcij-proti-rosii.html

G-7 у спільній заяві підтвердили підтримку України, засудили війну, яку розпочала РФ проти України, та наголосили, що заморожені російські активи залишаться нерухомими поки Росія не припинить свою агресію та не заплатить за шкоду, яку вона завдала Україні[570]. Нагадаємо, що без підтримки США цю заяву прийняти було б неможливо.

Менш категоричними стали й заяви США щодо виведення військ з Європи. Наприкінці травня 2025 р. міністр оборони Німеччини Б. Пісторіус заявив, що США не виводять війська з Європи і не відмовляються від ядерної парасольки для захисту Європи: «наразі немає ознак, які б свідчили про значне скорочення військової присутності США у Європі чи відмову від їхньої ядерної стратегії»[571].

Але загроза скорочення США своєї військової присутності в Європі у подальшому не виключена, як і погіршення відносин з Україною заради покращення їх з Росією, хоча спрогнозувати політику адміністрації Трампа доволі проблематично. Риторика Трампа викликає занепокоєння як серед союзників США, так і в Україні, адже наслідки можуть бути непередбачувані. Трампу закидають непослідовність, невиконані санкції та слабкий тиск на Путіна[572]. В підсумку це може розколоти єдність НАТО та посприяти подальшій російській агресії.

З 8 по 11 травня Росія оголосила перемир'я, у свою чергу, Україна та партнери запропонували 30-денне перемир'я. Це була скоординована вимога Європи та США, за невиконання якої Росію чекали нові санкції. Росія виступила проти, бо цей час, на її думку, буде використаний для посилення України. Тому Росія висуває вимогу заборони для України іноземної військової допо-

[570] Грицишин, О. (2025, 22 травня). *G7 про російські активи: Залишатимуться замороженими до припинення агресії та відшкодування збитків*. Censor.net. https://censor.net/ua/n3553821

[571] RBC-Україна. (2025, 24 травня). *Ядерна парасолька США для Європи не може бути замінена в найближчому часі – Пісторіус*. https://www.rbc.ua/rus/news/derna-parasolka-ssha-evropi-mozhe-buti-zaminena-1748083583.html

[572] Ignatius, D. (2025, May 23). *Trump's road to failure in Ukraine: For all the president's efforts, peace has only gotten further away*. The Washington Post. https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/05/23/trump-putin-ukraine-russia-peace-talks/

моги (нагадаємо, що Росія сама отримує чималу кількість зброї з КНДР) та пропонує повернутися до стамбульського формату 2022 р. В України в принципі не було вибору, але Зеленський запропонував Путіну особисту зустріч та перемовини. Навряд чи хтось вірив, що Путін приїде до Стамбула, хоча Трамп пообіцяв йому зустріч[573]. 16 травня 2025 р. в Стамбулі зустрілися делегації Росії та України. Якщо вважати сам факт початку переговорів позитивним зрушенням, то хай він буде таким. З більш реальних результатів – відбулися обміни полоненими та тілами військових[574].

Але після стамбульських перемовин, на яких так і не було досягнуто рішення про тридцятиденне припинення бойових дій, спільне рішення Європи та США про запровадження нових санкцій в дію введено не було. Лише 24 травня почалися європейські консультації, зокрема, планується знизити граничну ціну на російську нафту до 45 доларів[575]. Якщо до них не приєднаються США (станом на липень 2025 р. так і є), можемо говорити про початок розколу союзницької коаліції щонайменше в питанні російсько-української війни. До речі, в Європі це розуміють, в ЄС обговорюють можливості заміни допомоги США для України[576], у т. ч. й через придбання американської зброї для України[577]. Згадаємо й той факт, що сам Трамп неодноразо-

---

[573] Балачук, І. (2025, 16 травня). *Трамп, який говорив про можливу поїздку в Стамбул, після візиту в ОАЕ повернеться додому*. Українська правда. https://www.pravda.com.ua/news/2025/05/16/7512471/

[574] Ржеутська, Л. (2025, 16 травня). *Очікуване «нічого»: як в Україні оцінили зустріч у Стамбулі*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/ocikuvane-nicogo-v-ukraini-skepticno-ocinuut-peregovori-z-rf-u-stambuli/a-72571692

[575] Капустянська, І. (2025, 24 травня). *Bloomberg: ЄС планує відключити понад 20 російських банків від системи SWIFT у межах 18-го пакету санкцій*. LB.ua. https://lb.ua/world/2025/05/24/678114_bloomberg_ies_planuie_vidklyuchiti.html

[576] Арні, А. (2025, 7 червня). *Генерал Бундесверу: ЄС здатен замінити допомогу США Україні*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/nimeckij-general-es-spromoznij-zaminiti-dopomogu-ssa-ukraini/a-72828284

[577] Ткач, Е. (2025, 24 травня). *На випадок відмови Трампа: Європа хоче купити у США зброю для України, – Bloomberg*. RBC-Україна. https://www.rbc.ua/rus/news/vipadok-vidmovi-trampa-evropa-hoche-kupiti-1748109698.html; Лебедина, О. (2025, 15 червня). *Вашингтон більше не постачатиме зброю Києву: курс Трампа – переговори замість зброї – The Telegraph*. ZN.UA. https://zn.ua/ukr/war/vashinhton-bilshe-ne-postachatime-zbroju-kijevu-kurs-trampa-perehovori-zamist-zbroji-the-telegraph.html

во стверджував, що США готові вийти з переговорного процесу в разі відсутності прогресу[578], була повністю припинена й допомога Україні[579]. Однак незабаром США дозволили продаж зброї з умовою її оплати союзниками[580].

А що отримала Росія? На думку «The Times», після розмов з Трампом Путін вважає, що має перевагу у війні, сприймаючи готовність США до переговорів як слабкість Заходу[581]. Відповідно, Кремль не піде на жодне припинення вогню без серйозного примусу. Україні, як і раніше, будуть відмовляти в суб'єктності, адже чимало зусиль було вкладено в дискредитацію як усієї української влади, так і особисто Зеленського. Яскравим свідченням цього є заяви Москви про необхідність усунути «першопричини кризи». У додачу, якщо Росії вдасться зіграти на амбіціях Трампа, це може остаточно зруйнувати коаліцію. Вважається, що Трампу імпонує авторитаризм[582]. Хоча останнім часом[583] Трамп усе частіше висловлює своє розчарування Путіним: «Я не задоволений тим, що робить Путін. Він вбиває багато людей, і я не знаю, що, чорт забирай, сталося з ним. Я знаю його давно – завжди ладнав з ним, – але він посилає ракети в міста і вбиває лю-

[578] Chowdhury, M., Hammond, E., & Sangal, A. (2025 May 20). *Trump implies he's prepared to «back away» from Ukraine-Russia talks if progress isn't made.* CNN. https://edition.cnn.com/politics/live-news/trump-presidency-news-05-19-25#cmavlq7iv00003b6n54m9m73x

[579] Kostina, I., & Tyshchenko, K. (2025, April 12). *Bundeswehr: German military needs to be rearmed by 2029, when Russia may attack NATO*. Українська правда. https://www.pravda.com.ua/eng/news/2025/04/12/7507296/

[580] Курс. (2025, 19 липня). *ЗМІ дізнались, як США перерозподілятимуть поставки зброї заради України.* https://kurs.com.ua/novost/1384939-smi-uznali-kak-ssha-budut-pereraspredeljat-postavki-oruzhija-radi-ukraini?source=ukrnet

[581] Boyes, R. (2025, May 23). *After talking to Trump, why Putin thinks he's winning: The Kremlin chief has many reasons to keep fighting in Ukraine*. The Times. https://www.thetimes.com/comment/columnists/article/trump-putin-russia-ukraine-war-deal-history-8bs2t59tt

[582] Герцінгер, Р. (2023, 23 серпня). *Трамп і американський шлях до авторитаризму*. Тиждень. https://tyzhden.ua/tramp-i-amerykanskyj-shliakh-do-avtorytaryzmu/

[583] З кінця травня 2025 р., коли Росія стала масово атакувати комбінованими ракетними та «шахедними» атаками мирні українські міста.

дей, і мені це зовсім не подобається». Або ж: «Я завжди говорив, що він хоче всю Україну, а не тільки її шматок, і, можливо, це виявляється правдою, але якщо він це зробить, це призведе до падіння Росії!»[584]. Розвиток подій, де Путін стане трунарем для Росії насправді дуже вірогідний, і тут можна повністю погодитись з Трампом, навіть якщо він вкладає в свої слова якісь інші змісти. Вже зрозуміло, що Трамп може говорити одне, а робити інше. У додачу, Трамп може будь-яку поразку назвати своєю перемогою, поразок у нього не буває, навіть якщо весь Світ буде думати по-іншому. Але чи може Путін утнути якусь абсурдну дію, яка розсердить Трампа і той стане союзником України – так. Тут правда постає питання: «А чи має право на існування аналітика, яка передбачає, що помилка буде зроблена гарантовано». Подивимось.

Затягування переговорів буде використано Росією для підготовки та проведення літнього наступу 2025 р. В Офісі Президента України озвучили програму Путіна – повне захоплення Донецької та Луганської областей у цьому році і окупація усієї України на схід від Дніпра у 2026 р.[585] Тому Путін не налаштований на серйозні поступки під час діалогу з Трампом. У Європі, в свою чергу, побоюються, що президент США може схилити Київ до невигідного миру[586].

Кінцева мета затяжної війни для РФ залишилась без змін. Як максимум – нищення державності України, як мінімум – нав'язати Україні післявоєнний нейтралітет, обмежити її оборонні можливості та добитися подальшої фрагментації української держави. Для цього Москва буде всіляко підривати здат-

---

[584] Пишкін, С. (2025, 26 травня). *Трамп обрушився з критикою на Росію й відповів, чи розглядає введення санкцій*. RBC-Україна. https://www.rbc.ua/rus/news/tramp-obrushivsya-kritikoyu-rosiyu-y-vidpoviv-1748237519.html

[585] ZN.UA. (2025, 14 червня). *ЗСУ за допомогою HIMARS розбили колону окупантів у Макіївці: десятки жертв.* https://zn.ua/ukr/war/zsu-za-dopomohoju-himars-robili-kolonu-okupantiv-u-makijivtsi-desjatki-zhertv-.html

[586] ZN.UA. (2025, 19 травня). *Путін упевнений у власній перевазі перед розмовою з Трампом – Bloomberg.* https://zn.ua/ukr/WORLD/putin-upevnenij-u-vlasnij-perevazi-pered-rozmovoju-z-trampom-bloomberg.html

ність України чинити опір, буде деморалізувати населення та чекати ослаблення підтримки Заходу[587].

Відповідно Кремль не піде на жодне припинення вогню без серйозного примусу. Мінімальні завдання України – втриматись та відбити наступ з мінімальними втратами, у свою чергу, наносячи удари вглиб російської території. В зовнішній політиці слід працювати над збереженням антипутінської коаліції, можливо активніше залучаючи до вирішення проблеми КНР та країн так званого «глобального» Сходу та Півдня.

Що принесла війна Україні. Станом на лютий 2025 р. втрати України внаслідок повномасштабної російської агресії офіційно становили більш ніж 46 тисяч загиблих військових, тисячі людей зникли безвісті та знаходяться в полоні, біля 380 тис. було поранено[588]. За незалежними оцінками, станом на травень 2025 р. підтверджено загибель 70 935 українських військових[589].

Втрати серед цивільного населення, за даними ООН, станом на 30 квітня 2025 р. становлять 13 134 загиблих та 31 867 поранених цивільних осіб, але реальні цифри можуть бути вищими через відсутність даних з окупованих територій. За даними ООН підтверджена загибель 700 дітей[590]. За даними російської уповноваженої з прав дитини М. Львової-Бєлової, в Росії з початку війни опинилось понад 700 000 українських дітей[591], але тут маються на увазі й окуповані території. Згадаємо й те,

---

[587] Заклінська, Р. (2025, 24 травня). *Путін прагне «перемоги»: розвідка США розкрила плани Кремля на 2025 рік*. Главред. https://glavred.net/war/putin-stremitsya-k-pobede-razvedka-ssha-raskryla-plany-kremlya-na-2025-god-10667489.html?utm_source=ukrnet_news

[588] Собенко, Н. (2025, 16 лютого). *Понад 46 тисяч загиблих: Зеленський назвав втрати України у війні*. Суспільне. https://suspilne.media/949947-ponad-46-tisac-zagiblih-zelenskij-nazvav-vtrati-ukraini-u-vijni/

[589] Wikipedia contributors. (n.d.). *Russian invasion of Ukraine*. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_invasion_of _Ukraine

[590] Wikipedia contributors. (n.d.). *Casualties of the Russo-Ukrainian War*. *Wikipedia.* https://en.wikipedia.org/wiki/Casualties_of_the_Russo-Ukrainian_War

[591] Михайлов, Д. (2023, 31 липня). *Львова-Бєлова заявила, що від початку війни РФ прийняла понад 700 тисяч українських дітей*. Суспільне. https://suspilne.media/540681-lvova-belova-zaavila-so-vid-pocatku-vijni-do-rf-vivezli-ponad-700-tisac-ukrainskih-ditej/

що мільйони українців стали біженцями та втекли від війни по всьому світу.

Що отримала Росія. 4 лютого 2025 р. Зеленський в інтерв'ю британському журналістові Пірсу Моргану заявив, що Росія на війні в Україні втратила загиблими близько 350 тис. військових[592]. За даними Генерального штабу ЗСУ, кількість втрат Росії з 24 лютого 2022 р. становить близько 922 340 військових (вбитими та пораненими). Британська розвідка оцінює загальні втрати Росії (вбитими та пораненими) приблизно в 875 000 осіб. Офіційно Москва не оновлювала дані про втрати з вересня 2022 р., коли повідомляла про 5 937 загиблих[593]. На момент виходу цієї книжки (літо 2025 р.) цифра перевалила за мільйон (вбитими та пораненими[594]).

* * *

Війна не завершена, але логіка вимагає підбити попередні підсумки останніх років. Україна встояла, отримала міжнародну підтримку, на сьогодні має одну з найсильніших армій в Європі, довела, що здатна протистояти російській агресії. Для країни, яка, на думку російських керівників, не має права на існування, це відмінний результат. І є всі підстави стверджувати, що Україна збереже свою Незалежність. Хоча опісля 2015 р. країна втратила контроль над Кримом та частинами Донецької та Луганської областей (біля 7 % території), а опісля 2022 р. – після захоплення Росією частин Донецької, Харківської, Запорізької та Херсонської областей ця площа збільшилась до 20 %,

---

[592] Собенко, Н. (2025, 16 лютого). *Понад 46 тисяч загиблих: Зеленський назвав втрати України у війні*. Суспільне. https://suspilne.media/949947-ponad-46-tisac-zagiblih-zelenskij-nazvav-vtrati-ukraini-u-vijni/

[593] Радіо Свобода. (2025, 5 квітня). *Генштаб ЗСУ оновив дані про втрати російської армії в Україні*. https://www.radiosvoboda.org/a/news-henshtab-zsu-vtraty-rosiiska-armiia/33374337.html; Радіо Свобода. (2025, 4 березня). *Журналісти встановили імена майже 98 тисяч російських військових, загиблих на війні проти України.* https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-vtraty/33348162.html

[594] Методика підрахунку недосконала, адже людина могла бути поранена кілька разів або ж бути пораною, а згодом загинути.

українські сили продовжують боротьбу, в тому числі й повертаючи окуповані території.

Українське суспільство має доволі високий рівень солідарності, що стало однією із знакових рис опору російській агресії. Від початку агресії українці влаштовували протестні демонстрації на окупованих територіях, відмовляючись коритись російським загарбникам. Усі роки війни рівень довіри до волонтерів та ЗСУ становив та становить понад 90 %[595]. Можна говорити й про рекордну національну консолідацію. Станом на літо 2024 р. 88 % українців пишаються своїм громадянством[596], на кінець того ж року 71 % українців вірили у світле майбутнє країни, 69 % – у її перемогу[597]. Усе це свідчить про те, що ідентичність та солідарність стали факторами виживання, причому мовне чи релігійне питання тут далеко не визначальні.

Українське суспільство стало могутньою силою впливу на державу, там, де вона виявляється неефективною – велику роль зіграв та відіграє волонтерський рух, участь в якому брало тією чи іншою мірою майже три чверті населення, особливо в перші два роки війни. І хоча зараз рівень залученості став меншим, він все одно вражає[598].

Путіну з його агресією вдалося зробити й те, що вважалося неможливим – консолідувати націю. Цікаво, що до лютого 2022 р. у помітної частини українського соціуму ще залишались якісь алюзії про можливість мирного співіснування з Росією, але стараннями Москви зараз можемо говорити про історичний роз-

---

[595] RBC-Україна. (2025, 11 квітня). *Армія, рятівники, церква, президент: кому найбільше довіряють українці під час війни.* https://www.rbc.ua/rus/news/armiya-ryativniki-tserkva-prezident-komu-1744353112.html

[596] ZMINA. (2024, 22 серпня). *Майже 90 % опитаних українців пишаються своїм громадянством – опитування.* https://zmina.info/news/majzhe-90-opytanyh-ukrayincziv-pyshayutsya-svoyim-gromadyanstvom-opytuvannya/

[597] Якобчук, А. (2025, 7 лютого). *Опитування: 71 % українців вірять у світле майбутнє країни, 69% – у перемогу*. Слово про Слово. https://slovoproslovo.info/patriotyzm-v-ukrayini-oputuvannya-2025

[598] Українська Волонтерська Служба. (2023). *74 % українців долучались до волонтерства після 24 лютого 2022 року: що показали результати дослідження* https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-dolucalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzennia

кол між українцями та росіянами, що знаходить своє відображення у відношенні українців до російської історії та культури.

Однак четвертий рік війни очікувано призводить й до втоми від війни, найпомітнішим проявом її стало відношення до мобілізації, хоча, за твердженням Зеленського, за два останні роки темпи мобілізації не змінилися[599]. За соціологічними даними, у 2025 р. більшість українців зберігають готовність до тривалого опору, причому відсоток готових до дуже тривалого спротиву (65 %) вдвічі більший, ніж неготових. Це свідчить про поступове виснаження ресурсів терпіння, але не про капітуляційні настрої[600].

В економічній сфері були прийняті укази, що посилили економічну лібералізацію та дерегуляцію. Але рівень монополізації залишається доволі значним, не завершена й «деолігархізація», адже вплив багатьох українських мультибагатіїв на політичні та економічні процеси неоднозначний і часто не на користь країні.

Безсумнівним позитивом став запуск ринку землі, який має сприяти подальшому розвитку аграрного сектора. Можна порізному відноситись до програми «Велике будівництво»[601], але в рамках реалізації цієї програми в Україні побудовані чудові дороги. Важливим кроком в XXI ст. став запуск «Дії» – зручного сервісу державних послуг. В рамках диджиталізації країни запущені й інші електронні застосунки.

Працює економіка, важливою частиною якої стала оборонна промисловість. На початку війни Україна покладалася на західне озброєння, але зараз ОПК України значною мірою задовольняє власні потреби. Вже понад 40 % зброї, яка

[599] ZN.UA. (2025, 28 травня). *Зеленський відповів, чи змінилися в Україні темпи мобілізації*. https://zn.ua/ukr/war/zelenskij-vidpoviv-chi-zminilisja-v-ukrajini-tempi-mobilizatsiji-.html

[600] Гончарова, К. (2025, 23 квітня). *Соціолог Володимир Паніотто: Більшість українців зберігають готовність до тривалого опору*. RBC-Україна. https://www.rbc.ua/rus/news/volodimir-paniotto-mir-narazi-mozhliviy-lishe-1745329663.html

[601] У 2022-2023 рр., в умовах браку прозорості щодо фінансування армії та масового збору коштів для армії волонтерами громадськість і деякі політики почали активно критикувати продовження інфраструктурних проєктів, у т. ч. й «Великого будівництва».

використовується на лінії фронту з РФ – українського виробництва. За деякими видами обладнання – безпілотними системами та засобами радіоелектронної боротьби, цей показник наближається до 100 %[602]. Україна виробляє більше артсистем, ніж усі країни НАТО[603]. Оборонна промисловість України виробляє більше зброї, ніж будь-коли, але цього все ще недостатньо, щоб самотужки стримувати сили Москви. Союзники України все частіше виділяють гроші на виготовлення зброї в Україні. Українська техніка часто перевершує західні аналоги, адже створюється з урахуванням реалій фронту. Зокрема, система РЕБ Limma показує кращу ефективність у протидії російським плануючим авіабомбам, ніж західні аналоги[604]. Саме інноваційна складова дозволила за багатьма параметрами змінити хід війни. З позитивних тенденцій відзначимо вдалі приклади державно-приватного партнерства. Згадаємо хоча б децентралізоване виробництво літаючих дронів, їх розробляють та виготовляють невеликі підприємства, волонтери, а інколи й приватні особи.

Незважаючи на війну, функціонує фінансова та банківська система, наявні рекордні золотовалютні запаси[605]. Українці отримують пенсії, соціальні виплати, фінансується освіта, медицина та культура.

Бюджет України під час війни продовжує формуватися як з податків сплачених українцями – ці гроші йдуть на оборону

---

[602] ZN.UA. (2025, 18 травня). *Україна виробляє більше зброї, ніж будь-коли, але цього все ще недостатньо, аби протистояти Росії самотужки – WSJ*. https://zn.ua/ukr/war/ukrajina-virobljaje-bilshe-zbroji-nizh-bud-koli-ale-tsoho-vse-shche-nedostatno-abi-protistojati-rosiji-samotuzhki-wsj.html

[603] Coles, I., & Sivorka, I. (2025, May 18). *Ukraine Is Making More Weapons Than Ever – but Still Can't Fight Russia*. The Wall Street Journal. https://www.wsj.com/world/ukraine-weapons-manufacturing-industry-8a48bbf1

[604] Лебедина, О. (2025, 15 червня). *Вашингтон більше не постачатиме зброю Києву: курс Трампа – переговори замість зброї – The Telegraph*. ZN.UA. https://zn.ua/ukr/war/vashinhton-bilshe-ne-postachatime-zbroju-kijevu-kurs-trampa-perehovori-zamist-zbroji-the-telegraph.html

[605] Інтерфакс-Україна. (2025, 7 травня). *Міжнародні резерви України у квітні зросли на 10,2 % – до $46,7 млрд* https://interfax.com.ua/news/economic/1069819.html

країни, так і з допомоги країн Заходу[606]. За обсягами наданої допомоги на першому місці знаходиться ЄС, який загалом виділив 84,99 млрд євро. З них 77,18 млрд – фінансова допомога, 2,21 млрд – гуманітарна, 5,6 млрд – військова. До 2025 р. найбільшим фінансистом України були США із загальним обсягом майже 68 млрд. євро (24,03 млрд – фінансова, 1,45 млрд – гуманітарна, 42,22 млрд – військова). На третьому місці – Німеччина із загальною сумою 22,06 млрд євро (1,41 млрд – фінансова допомога, 2,95 млрд – гуманітарна, 17,70 млрд – військова)[607]. Частина надходжень – це відсотки із заморожених російських активів, що стало своєрідною контрибуцією, накладеною на Росію за порушення базових принципів міжнародного права.

Незважаючи на виклики війни виявилась життєздатною та діє **політична система**, працюють законодавча, судова та виконавча влади. Важливою частиною самоуправління та самоорганізації стали територіальні громади.

Працює Верховна Рада, приймаються закони, працюють комітети, більшість депутатського корпусу налаштована на конструктивну роботу. Згадаємо, що у 2019 р. склад парламенту був оновлений на 2/3, однак до якості депутатського корпусу, в тому числі від правлячої партії «Слуга народу»[608], за цей час накопичилось чимало «претензій» – деяких нардепів ловили на хабарництві, державній зраді, шахрайстві, брехні в деклараціях, «кнопкодавстві» тощо.

Існує політична опозиція, яка вільно висловлює свої думки. Однак взаємини між владою та опозицією характеризуються низькою політичною культурою. Відсутня практика опрацьовування та прийняття спільних рівень. «Діюча» опозиція фіксується винятково на негативних факторах, подекуди перебільшуючи або ж змальовуючи їх винятково в негативному ракурсі, у дода-

[606] Марціяш, І. (2024, 18 лютого). *Що потрібно Європі, аби повністю замінити допомогу США для України: у IFW дали відповідь*. 24 Канал. https://24tv.ua/dopomoga-ukrayini-shho-yevropa-povinna-zrobiti-shhob-zaminiti_n2496964

[607] Там само.

[608] З фракції «СН» було виключено (або ж вони покинули її самостійно через скандали чи політичні причини) 17 депутатів. Загальна кількість тих, хто вийшов із фракції та перейшов до інших фракцій чи склав мандат – біля 40 депутатів.

чу фіксуючись на тезі про власну незамінність та управлінський досвід.

Зазначимо й той факт, що в умовах війни заборонена діяльність проросійських партій та організацій, маємо й обґрунтоване обмеження свободи слова. Й хоча воєнний стан виключає проведення виборів, менше усього президентство Зеленського схоже на диктатуру. Водночас Зеленському небезпідставно дорікають за емоційність та підбір управлінців згідно з власними уподобаннями, але тут він скоріше продовжує існуючі політичні традиції. Завершення війни в короткі терміни призведе до реанімації усіх сфер політичного життя, адже, не зважаючи на війну, маємо плюралізм думок по усіх ключових питаннях, діють партії, працюють політичні штаби, не припиняється агітація в соціальних мережах. Демократія в якихось її аспектах поставлена «на паузу», але не більше.

До російського вторгнення так і не була проведена одна з ключових реформ, яку потребує українське суспільство – реформа судової влади. Суди так і не стали «сліпим» якісним «сервісом».

В Україні не подолано корупцію, згадаємо хоча б скандал 2023 р. із закупівлею продуктів для армії за завищеними цінами, який призвів до низки звільнень в керівництві Міністерства оборони. Чимало питань викликає діяльність Міністерства економіки, залишається проблема деолірхізації, в окремих секторах залишається високим рівень монополізації.

Але в країні наявний суспільний контроль над владою, яка у багатьох випадках сприймає критику та робить відповідні висновки. Наприклад, у 2023 р. Верховна Рада ухвалила законопроєкт про відновлення електронного декларування для чиновників, але залишила закритим реєстр декларацій, що викликало суспільне обурення. У відповідь Зеленський ветував закон, а у новому законі було передбачене негайне відкриття реєстру декларацій.

Успішною можна назвати **зовнішню політику** Зеленського. В червні 2022 р. Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі, а через два роки – в червні 2024 р., офіційно були розпочаті переговори про вступ України до ЄС. Україна також не відмовилась від свого права стати членом НАТО.

Країні вдалося об'єднати навколо себе потужну міжнародну коаліцію, яка дозволила втриматись перед прямою російською агресією. Російський бліцкриг був провалений завдяки героїзму та витривалості українців, з одного боку, та західній допомозі – з іншого. Отже, підтримка продовжується, у 2025 р. її обсяги перевищать усі попередні роки війни. Значну підтримку західних партнерів став отримувати вітчизняний оборонно-промисловий комплекс[609]. Додамо, що це інвестиції не просто в оборону України, а інвестиції в оборону Європи.

Підбиття підсумків буде неповним без побіжного аналізу стану справ в **Збройних силах України**. Сучасний етап російсько-української війни та непропорційність ресурсної бази і військової потужності викликали до життя чимало військових новацій. Змушена оборонятись Україна подекуди використовує непропорційні засоби стримування, переписуючи військові підручники та правила ведення війни. Всі країни Світу кинулися розвивати у власних збройних силах FPV-дрони (First Person View), які стали дійсно революційною зброєю. FPV-дрони активно використовують як ударні безпілотники-камікадзе, вони стали ключовим елементом бойових дій, здатним знищувати вартісну техніку за допомогою відносно дешевих засобів. Зокрема, ЗСУ вдалося вперше в історії знищити за допомогою дрону ворожий вертоліт. Українські спецслужби діють в глибокому тилу ворога. У червні 2025 р. дрони з контейнерів (117 штук), що перевозилися звичайними вантажівками, за допомогою ШІ знищили чи не третину діючої стратегічної російської авіації (приблизно 12 ракетних бомбардувальників)[610]. Українські морські дрони чудово зарекомендували себе у боротьбі з російським флотом в Чорному морі, на їхньому рахунку втоплені кораблі та навіть збитий гелікоптер.

---

[609] Левицька, К. (2025, 4 червня). *Рекордна допомога після «Рамштайну»: що пообіцяли Україні союзники*. RBC-Україна. https://www.rbc.ua/rus/news/rekordna-dopomoga-pislya-ramshtaynu-shcho-1749058434.html

[610] Michaels, D., & Lytvynenko, J. (2025, June 2). *Ukraine's Stunning Assault Roils Russia's Global Military Strategy*. The Wall Street Journal. https://www.wsj.com/world/ukraines-stunning-assault-upends-russias-global-military-strategy-094f8c1c

Українські спеціалісти створюють нові інформаційні застосунки, активно використовують можливості Штучного Інтелекту. В Україні створені унікальні комп'ютерні програми, які дозволяють оновлювати бойові дані в реальному часі, ефективно задіювати у війні артилерію та РСЗО.

Збройними силами України був проведений перший в історії повністю роботизований бій, який відбувся в грудні 2024 р. на Харківщині. ЗСУ застосували там безпілотні наземні транспортні засоби (UGV) та FPV-дрони, які успішно знищили позиції російських військ без залучення піхоти.

Нагадаємо, що Україна чинить опір «другій армії Світу» вже більш ніж три роки і це не чудо. Завершуючи цей розділ, в черговий раз зроблю наголос на ролі особи в історії. Мало хто уявляв, що не політик, а продюсер, актор та комік зможе очолити супротив широкомасштабній агресії та стане одним із організаторів оборони країни. Його конституційний строк перебування на посаді сплив ще 20 травня 2025 р., але, за законом, він залишається легітимним президентом до завершення військового стану, організації виборів та оголошення переможця нових президентських перегонів. Доки в Україні йде війна, іншого законного шляху не існує. Ставши лідером опору, він заслужив собі місце в підручниках історії, і не лише українських, він став одним з символів спротиву, але ця сторінка підручника ще не дописана.

Будь-яка війна завершиться, завершиться і ця. Точно не так, як хоче того Росія, можливо, й не так, як може мріяти Україна. Але майбутнє буде за Україною, воно неминуче, неминуче повернення солдат додому, неминуче вороття біженців у свої домівки, неминуча повоєнна відбудова, неминучий шлях до Європи з усіма його проблемами та проривами. Все ще попереду і все вже сьогодні, вже зараз.

Нічого в житті не стається просто так.
Недостатньо просто вірити,
треба наполегливо долати перешкоди
й боротися, щоб їх усунути.
Голда Меїр

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ

Будь-яка війна припиняється чи завершується. Варіантів розвитку подій може бути кілька. Тимчасове припинення – коли обидві сторони зайшли «в глухий кут» і не можуть здобути перемоги (чи того, що вони можуть видати за перемогу). Припинення війни може тривати роками та десятиліттями. Згадаємо хоча б розділену Корею чи Кіпр. За певних обставин ці лінії розмежування можуть знов активізуватися, але завжди є альтернатива – вони можуть стати постійними лінями кордону, а можуть й зникнути в результаті політичних домовленостей (згадаємо теж об'єднання Німеччини). Інший варіант – вичерпання причин конфлікту чи перемога однієї із сторін. Не винятком буде і ця війна, яка точно не завершиться на момент виходу цієї книжки – літо 2025 року.

Причини конфлікту. У цій війні агресором є Російська Федерація. Для Росії основною причиною конфлікту є бажання контролювати Україну – тобто позбавити її усього або частини суверенітету. Причому сценаріїв кілька – від перетворення в сателіта за прикладом Білорусі, аж до повної територіальної анексії. Гасла так званої «СВО» – «денацифікація», «демілітарізація», «зміна київського режиму», насправді є лише гаслами для внутрішньоросійського використання. Пригадаємо, що до 2014 р. – початку російської агресії, Україна активно роззброювалась, продаючи радянські залишки зброї по всьому світу, у т. ч. й до самої Росії (у 1999 р. РФ отримала від Києва страте-

гічні бомбардувальники та ракети[611]). Та й нацизмом в Україні російські політики намагаються назвати підтримку української мови, історії та культури. Нагадаємо, що нацистська ідеологія передбачає відсутність демократії та лібералізму, наявність диктатури, державний антисемітизм та расизм. Нацисти прагнули створити суспільство, засноване на принципі расової чистоти, й обґрунтовували свої погляди псевдонауковими теоріями расової ієрархії. Нацизм також передбачав мілітаризацію усіх сфер життя. Цікаво, що пацифізм бачився Гітлером таким самим злом, як і марксизм, більшовизм, лібералізм та демократія. З точки зору нацизму усе це прояви та інструменти реалізації інтересів «світового єврейства»[612]. Однак теперішній президент України В. Зеленський – єврей за національністю і сам ніколи не заперечував цей факт. У 2020 р. в інтерв'ю виданню «Times of Israel» він розповів, що народився у звичайній радянській єврейській родині, але ніколи не був релігійним. Також він відзначив, що в Україні немає антисемітизму і що його єврейське походження не грає ролі в політиці[613].

Але Україна дійсно несе загрозу Росії – це загроза перетворення України в ліберальну демократичну країну (таку собі «вітрину західної демократії»[614]). Саме тому на цю тезу хворобливо

---

[611] Закревська, С. (2024, 26 листопада). *Росія б'є по Україні зі стратегічних бомбардувальників, які 25 років тому їй віддав Київ – «Схеми»*. OBOZREVATEL. https://war.obozrevatel.com/ukr/rosiya-be-po-ukraini-zi-strategichnih-bombarduvalnikiv-yaki-25-rokiv-tomu-ij-viddav-kiiv-shemi.htm

[612] Ми спеціально подаємо посилання на російську Вікіпедію, для того щоб упевнитись у відсутності термінологічних розбіжностей. Подані нами ключові фактори є універсальними і містяться в усіх енциклопедіях та довідниках. Див.: Авторы Википедии. (б.д.). *Нацизм. Википедия*. https://ru.wikipedia.org/wiki/Нацизм

[613] Романенко, В. (2020, 20 січня). *Зеленский рассказал о своих еврейских корнях и разговорах с Богом.* Українська правда. https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/01/20/7 237880/; Horovitz, D. (2020, 19 January). *A serious man: Zelensky bids to address Ukraine's dark past, brighten its future*. *The Times of Israel.* https://www.timesofisrael.com/a-serious-man-zelensky-bids-to-address-ukraines-dark-past-brighten-its-future/

[614] Автором вислову вважається політичний експерт О. Пономарь, який вперше вжив цей вираз щодо України (Див.: Пономарь, О. (2019, 7 августа). *Витрина западной демократии*. https://www.ponomaroleg.com/vitrina-zapadnoj-

реагують російські ЗМІ[615]. Російські медіа активно згадують про «вітрину демократії» разом із «подвійними стандартами», «лицемірством Заходу» та ін.

Наявні підстави стверджувати, що Україні вдасться стати демократичною та ліберальною країною, побороти корупцію, створити ефективну модель розвитку людини, соціуму, економіки. В Україні вже є зміна влади на чесних виборах, вільна політична конкуренція (її обмеження припали на час війни з Росією і є об'єктивною необхідністю). Чи не стане це прикладом для росіян? Чи втримається тоді російська авторитарна владна модель? Чи не стане це завершенням російського імперського проєкту?

Отже, для України ця війна оборонна та справедлива. Програмою мінімум для України є припинення війни та збереження суверенітету над наявними територіями, максимум – повернення територій анексованих та завойовних Росією. Обидві цілі неможливі без створення системи безпеки, які б гарантували неможливість подальшої російської агресії, адже Росія діятиме за «принципом доміно». Згадаємо також думку Ф. Фукуями, висловлену ще в 2023 р.: «Я думаю, що єдиний варіант, за яким Росія піде з окупованих нею території – лише через перемогу України»[616]. На

---

demokratii/). Точного відповідника «витрини демократії» англійською немає. Однак схоже за сенсом інтерпретується термін «showcase democracy» або «showcase of democracy», що іноді використовується, щоб описати країни, які прагнуть демонструвати успішний демократичний розвиток.

[615] Див. наприклад: EADaily. (2023, 9 января). *На Украине – авторитарный режим, а СМИ продолжают раздувать миф о демократии.* https://eadaily.com/ru/news/2023/01/09/tac-na-ukraine-avtoritarnyy-rezhim-a-smi-prodolzhayut-razduvat-mif-o-demokratii; 5 канал. (2025, 6 апреля). *Породили Франкенштейна: как Украина превратилась в полигон для экспериментов Запада.* https://www.5-tv.ru/news/5020669/porodili-frankenstejna-kak-ukraina-prevratilas-vpoligon-dla-eksperimentov-zapada/; Морозов, В. (2025, 8 июня). *О коварстве Запада и его разоблачителях: российская внешнеполитическая мысль и самоизоляция России*. Polit.ru. https://polit.ru/articles/medlennoe-chtenie/o-kovarstve-zapada-i-ego-razoblachitelyakh-rossiyskaya-vneshnepoliticheskaya-mysl-i-samoizolyatsiya--2005-11-29/

[616] Стеценко С. (2023, 19 октября). *Украина заслужила называться либеральной демократией – Фрэнсис Фукуяма*. Крым.Реалии. https://ru.krymr.com/a/fukuyama-intervyu-ukraina-rossiya-ssha/32644654.html

жаль, але невдалий контрнаступ ЗСУ в 2023 р. зробив цю перспективу віддаленою.

Після 2014 р. політика самопосилення України чи політика багатовекторності – неможливі. Реальних шляхів посилення обороноспроможності України не так вже й багато. Перший – це вступ до НАТО[617] або створення якогось регіонального (європейського) оборонного союзу. Суперечливі заяви Д.Трампа щодо можливого зменшення американської ролі в європейській безпеці можуть призвести до інституціональної кризи НАТО, на що, зрештою, і сподівається Росія. У випадку кризи альянсу не можна виключати творення нового оборонного союзу – умовного «Брюссельського договору», до якого б увійшли країни ЄС, але, можливо, й країни за межами Європи – та ж Канада. У цьому випадку саме Україна стає найбільшим північно-східним рубежем нового альянсу.

Станом на сьогодні в України просто не існує альтернатив, євроінтеграція стає не просто основним пріоритетом зовнішньої політики, а умовою виживання країни. Альтернатива цьому процесу – перетворення країни в область Російської Федерації та тотальна русифікація усіх сфер життя. Опісля 2014 р. РФ проводила планомірну русифікацію та деукраїнізацію на анексованих українських територіях, від лютого 2022 р. мова вже йде про етноцид на завойовних територіях[618].

Але вступ України до ЄС хоча і є необхідним кроком, само по собі не дає гарантій ненападу Росії. До речі, в ЄС це чудово розуміють і обговорюють можливі безпекові альтернативи, у т. ч. й створення власного та незалежного від США військового альян-

[617] До речі, розширення НАТО – ще одна «лякалка» для росіян від пропагандистської машини Кремля. Пряма агресія Росії в Україну вже призвела до вступу в НАТО Фінляндії (2023 р.) та Швеції (2024 р.). У 2025 р. про можливість вступу до альянсу стали говорити в Австрії.

[618] Ukrinform. (2022, 4 квітня). *Це заклики до геноциду: омбудсмен пояснила, що означає стаття в РІА «Новости»*. [А*рхів*]. https://web.archive.org/web/20220404202402/https:// www.ukrinform.ua/rubric-ato/3448528-ce-zaklikido-genocidu-ombudsmen-poasnila-so-oznacae-statta-v-ria-novosti.html

су[619]. Запущені й програми переозброєння європейських армій, у т. ч. сучасними системами ППО та ракетною технікою[620].

Другий реальний крок посилення власної безпеки, за умови невходження до якихось військових союзів – власна ядерна зброя, як «універсальна» гарантія унеможливлення конфлікту між ядерними країнами. Конфлікт між Індією та Пакистаном в черговий раз довів, що «ядерний щит» може стати реальним запобіжником ескалації. Бойові зіткнення тривали короткий час та лише на прикордонні, результативним був і пошук компромісів.

Україна володіє запасами урану, необхідних металів, розвинутою атомною енергетикою, частками технологій по збагаченню урану, науковою базою і спеціалістами. Усе це уможливлює потенціальне набуття ядерної зброї. І думаю, що це лише питання часу. Нагадаємо, що Росія з лютого 2022 р. регулярно загрожує можливістю використання ядерної зброї (ЯЗ), проводить відповідні навчання, розмістила тактичну ядерну зброю на території союзної Білорусі[621]. Невиконання гарантами безпеки України положень Будапештського меморандуму, за яким Україна відмовилась від ядерної зброї, певною мірою «розв'язує руки» й самій Україні.

---

[619] RBC-Ukraine. (2025, February 24). *Europe may need its own military alliance instead of NATO – German Chancellor candidate.* https://newsukraine.rbc.ua/news/europe-may-need-its-own-military-alliance-1740407320.html

[620] Kostina, I., & Tyshchenko, K. (2025, April 12). *Bundeswehr: German military needs to be rearmed by 2029, when Russia may attack NATO*. Ukrainska Pravda. https://www.pravda.com.ua/eng/news/2025/04/12/7507296/

[621] Радіо Свобода. (2022, 2 лютого). *Путін наказав перевести сили стримування в особливий режим несення служби.* https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-osoblyvyi-rezhym/31726414.html; Янковський, О. (2022, 30 вересня). *Ядерні погрози Путіна Україні. Що може стати спусковим гачком Кремля?* Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-putin-yadernyy-udar-rosiya-ukrayina/32058 932.html; Блізнякова, О., & Мельник, Х. (2023, 19 червня). *Ядерна зброя РФ в Білорусі – навіщо Росія її там розміщує та що про це думають білоруси й союзники України*. Суспільне. https://suspilne.media/510527-aderna-zbroa-rf-v-bilorusi-naviso-rosia-ii-tam-rozmisue-ta-so-pro-ce-dumaut-bilorusi-j-souzniki-ukraini/; Еспресо. (2023, 19 січня). *Медведєв напередодні Рамштайну пригрозив ядерною війною в разі поразки РФ, Пєсков підтвердив, що це відповідає російській доктрині.* https://espreso.tv/medvedev-naperedodni-ramshtaynu-prigroziv-yadernoyu-viynoyu-v-razi-porazki-rf-peskov-pidtverdiv-shcho-tse-vidpovidae-rosiyskiy-doktrini

Чи може Росія використати ядерну зброю у війні з Україною? І тут не має бути жодних ілюзій – так. Але чи гарантовано це відбудеться? Ні. Уявимо собі «нову реальність», де ядерна країна використала ядерну зброю проти неядерної з метою її підкорення або ж уникнення власного програшу. Основних наслідків цього рішення буде два. Перший – почнеться епоха використання ЯЗ у регіональних конфліктах – між Індією та Пакистаном, Китаєм та Індією, Росією та Китаєм, Ізраїлем та Іраном (незважаючи на нищення (?) іранських ядерних об'єктів США у 2025 р., допоки при владі знаходяться релігійні фанатики проблема просто відсувається на перспективу). Стане можливим використання ЯЗ у конфліктах, де одна сторона буде нею володіти, а інша – ні. Це КНДР – Республіка Корея та Японія, Китай – Тайвань, Росія – Україна. Другий наслідок – масове ядерне озброєння натепер ще неядерних країн – Аргентини, Бразилії, Єгипту, ПАР, Республіки Корея, Канади, Туреччини, можливо – Японії. Доктрина французького генерала П'єра Галуа, який передбачав, що сучасна фаза геополітичної еволюції світу характеризується провідною роллю в ній ракетно-ядерної зброї, набуде нового дихання. Отже наслідки цього будуть справді катастрофічними, навіть за умови використання тактичної ядерної зброї. Саме це дає надію на рішучу протидію Китаю використанню Росією ЯЗ, але чи станеться це гарантовано – впевненості немає. У додачу проблему застосування ЯЗ актуалізували США. В червні 2025 р. один з чиновників адміністрації США заявив, що для удару по центру збагачення урану в Фордо (Іран) розглядалась можливість використання тактичної ядерної зброї[622]. У подальшому Білий дім спростував цю інформацію[623]. Уявімо ситуацію, що в ядерних лабораторіях Ірану вже була готова атомна бомба[624], яку

[622] Черновол, К. (2025, 20 червня). *США не исключают удара по Ирану тактическим ядерным оружием*. УНІАН. https://www.unian.net/world/iran-obekt-fordo-ssha-ne-isklyuchayut-udara-takticheskim-yadernym-oruzhiem-po-iranu-13043481.html

[623] RBC-Україна. (2025, 20 червня). *США могут ударить ядеркой по целям в Иране? Что написали СМИ и говорят в Белом доме.* https://www.rbc.ua/ukr/news/ssha-mozhut-vdariti-derkoyu-tsilyam-irani-1750373538.html

[624] До речі, ядерна програма Ірану постраждала, але ймовірно не знищена, що викличе низку нових проблем в найближчому часі.

мали б ось-ось використати, чи було б тоді використання тактичної ЯЗ виправданим? Але навіть вербалізація такої можливості стає чудовим дарунком Путіну чи тому ж Кім Чен Ину.

Російсько-українська війна має і глобальні сенси. Путіну вдалося зібрати на свій бік усі основні диктатури та автократії Світу – комуністичний Китай, чучхістську КНДР, теократію аятол Ірану. Для союзників Росії важливим елементом цієї війни є спостереження за діями т. зв. «колективного» Заходу. За умови, якби Росії вдалося захопити Київ «за три дні», а Захід сприйняв би це як належне, ймовірно, що Китай вже здійснив би агресію на Тайвань. Саме тому поведінка Д.Трампа, який може запустити процес виключення США із системи європейської регіональної безпеки, потенційно не просто деструктивна, а має катастрофічний характер для теперішньої моделі європейської безпеки[625]. Але, як уже зазначалося, слова Трампа та дії Трампа – різні явища. Політика адміністрації Трампа стає непрогнозованою ланкою можливих варіантів розвитку подій. Хоча з високою долею ймовірності можна стверджувати, що політику «загравання» Трампа з Путіним очікує логічне фіаско, адже Путін сприймає подібну поведінку США як слабкість. Рано чи пізно це може викликати цілком реальне розчарування Трампа «своїм другом» Путіним і зміну не лише риторики, але й політики щодо РФ. В «арсеналі» Трампа залишається ще багато «козирів» – від надання довгострокових кредитів на військові потреби та продаж Україні зброї до заборон та обмежень на купівлю російської нафти. Усі ці кроки можуть бути цілком реальними, але не гарантованими. На жаль, але політика Вашингтона може стати й діаметрально протилежною, де заважати протистояти російській агресії будуть Києву. Погодимось із тезою, що Трамп не вірить у можливість України вистояти у війні з Росією і скептично ставиться до доцільності подовження будь-якої підтримки[626]. Але прогнозувати рішення президента США проблематично.

---

[625] Мова йде саме про катастрофу моделі, а не Європи, адже на її місце просто прийде інша модель, де ядерна парасолька буде забезпечуватись щонайменше Великобританією та Францією.

[626] Шамшур, О. (2025, 9 червня). *Український рубікон Дональда Трампа*. ZN.UA. https://zn.ua/ ukr/usa/ukrajinskij-rubikon-donalda-trampa.html

Потенціал продовження конфлікту. Ув'язнувши у війні Росія має на меті встановлення контролю в адміністративних кордонах над територіями чотирьох областей України, що були «включені» до складу РФ із відповідними змінами до російської Конституції. Робилося це на основі псевдореферендумів, причому один з обласних центрів (Запоріжжя) ніколи Росією не захоплювався, а другий (Херсон) був швидко втрачений. У додачу «питання приналежності» Криму Росія взагалі намагається вивести з порядку денного.

Станом на тепер (кінець весни – літо 2025 року) Росія обрала шлях продовження війни з метою повного захоплення цих територій. А за можливості – й «набуття» нових (наприклад, Харківської, Сумської чи Дніпропетровської областей). Причому за логікою попередніх загарбань, потрібно захопити якусь частину території – цього достатньо для «проведення референдуму» та включення області до складу РФ. На переговорах в Стамбулі в травні 2025 р. голова російської делегації В. Мединський, не приховуючи, озвучив ці наміри, заявивши про можливість загарбання Харківщини та Сумщини[627].

До речі, включаючи завойовані території до свого складу Росія порушила як норми міжнародного права, так і власне законодавство. Згідно з законом від 17 грудня 2001 р. № 6-ФКЗ «Про порядок прийняття до Російської Федерації та утворення в її складі нового суб'єкту Російської Федерації», розширення РФ можливе лише через приєднання до неї в якості суб'єктів федерації іноземних держав або їхніх частин. Причому це має відбутися винятково за взаємною згодою Росії та іншої держави. У додачу, ініціатива має походити від держави, а не від якоїсь її частини. У 2004 р., розглядаючи прохання входження до складу РФ невизнаної республіки Південна Осетія, таке рішення виніс Конституційний суд РФ. У подальшому планувалось врегулювати це питання, але у зв'язку із анексією Криму усі планові законопроєкти, які мали б вирішити цю «проблему», так і не

[627] Николишин, М. (2025, 16 мая). *«Готовы воевать вечно»: в РФ пригрозили захватом еще двух областей Украины*. Главред. https://glavred.info/war/gotovy-voevat-vechno-v-rf-prigrozili-zahvatom-eshche-dvuh-oblastey-ukrainy-10665323.html

були прийняті[628]. Анексія Криму у 2014 р. була певною мірою «спрощена» присутністю у нього статусу автономної республіки в складі України, а ось для Донецької та Луганської областей російським кураторам прийшлося створювати в квітні 2014 р. «народні республіки», які були «визнані» Росією напередодні вторгнення – 21 лютого 2022 р. А ось коли 29 вересня 2022 р. Росія пішла на визнання «незалежності» Запорізької та Херсонської областей (!), вона навіть не імітувала якесь творення «державності». Тим більш цинічним виглядає посилання Росії на загальновизнані принципи та норми міжнародного права, у т. ч. «принцип рівноправ'я та самовизначення народів, закріплений в Статуті ООН»[629].

Територіальне питання обов'язково стане одним з ключових на міждержавних переговорах. Однак усі майбутні посилання російської делегації на незмінність російської Конституції, в якій не передбачений механізм виходу суб'єктів федерації з її складу, насправді є юридично нікчемним, адже приєднання «нових суб'єктів» до складу Росії відбувалось з порушенням правових норм. До речі, саме це дозволить майбутній російській владі відмовитись від загарбаних територій через рішення власних судів, адже апелювати до законодавства агресора – невдячна справа.

Нагадаємо і той факт, що Конституція України закріплює принципи цілісності та недоторканності державної території. Згідно з її положеннями, суверенітет України поширюється на всю її територію, а територіальний устрій ґрунтується на єдності та цілісності держави. Будь-які зміни території України можуть відбуватися лише через загальнонаціональний референдум. У своїх рішеннях Конституційний Суд України наголошував, що проведення місцевих референдумів для зміни територіального статусу окремих регіонів, зокрема Автономної Республіки Крим

[628] Авторы Википедии. (б.д.). *Субъекты Российской Федерации. Википедия*. https://ru.wikipedia.org/wiki/Субъекты_Российской_Федерации

[629] BBC News Русская служба. (2022, 29 сентября). *Путин признал «независимость» Херсонской и Запорожской областей Украины. Это формальность для их аннексии*. https://www.bbc.com/russian/news-63084494

та міста Севастополя, недостатньо, і їхнє проведення суперечить конституційним принципам[630].

Ключовим питанням для України наразі є припинення війни на прийнятних умовах, але не на умовах капітуляції, тим більше, що підстав для неї немає. Повзучий наступ Росії протягом 2024-2025 рр. дозволяє їй захоплювати певні території, але ціною неймовірних людських та матеріальних втрат. У додачу виявилось, що Київ здатний перехоплювати тактичну ініціативу здійснюючи вдалі локальні операції, у тому числі й на території самої РФ, на тій самій Курщині. Повітряні та морські дрони дозволяють виконувати бойові завдання на значних відстанях та протидіяти агресії меншими силами.

Мінімальна ціль української дипломатії – зупинка війни на існуючій лінії фронту, оптимально – із поверненням території на переддень початку «широкої війни» – 23 лютого 2022, ідеально – на лютий 2014 р.

Найбільш реальною є зупинка війни на існуючій лінії зіткнення, але станом на сьогодні РФ обрала шлях подальшої ескалації конфлікту. Теорія перемоги очільника Кремля полягає в тому, що російська армія здатна підтримувати повільне, поступове просування на полі бою довше, ніж українські війська можуть оборонятися, і довше, ніж Захід буде готовий підтримувати Україну[631].

Ще одне нагальне питання, без відповіді на яке неможливо надати прогноз – оцінка можливостей продовження ведення війни. Як уже зазначалося, будь-яка війна – це війна ресурсів. А ні Росія, а ні Україна не готувались до війни, яка триває четвертий рік і є наймасштабнішим конфліктом в Європі після ІІ Світової війни.

Ресурси Росії виявилися не бездонними. Саме тому Росія попросила про допомогу КНДР та отримала не лише озброєння, але й живу силу, яка воює в Курській області. Росія майже вичер-

[630] Конституційний Суд України. (б.д.). *Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками): 3. Основи конституційного ладу. Загальні принципи: 3.15. Територіальні принципи*. https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/315-terytorialni-pryncypy

[631] Лаб'як, І. (2025, 12 червня). *Що змусить Путіна переглянути його теорію перемоги: висновок ISW*. ТСН. https://tsn.ua/ato/shcho-zmusyt-putina-perehlianuty-yoho-teoriiu-peremohy-vysnovok-isw-2847725.html

пала радянські військові запаси. Її економіка пройшла деіндустріалізацію, що унеможливлює чи ускладнює розробку та виробництво нових зразків озброєння. Дієвими, хоча багато в чому і не послідовними, виявились і західні санкції. Ціни на нафту у 2025 р. мають тенденцію до зниження, що призводить до зменшення надходжень до бюджету, а отже, й до потенційної нестачі грошей на війну. У разі початку економічної кризи російський уряд буде виправляти її наслідки за рахунок «друку грошей», що може призвести до гіперінфляції та економічної стагнації. Має Росія проблеми і з людськими ресурсами, про що свідчить як широке використання найму іноземців, так і значні суми виплат для нових контрактників. Російське суспільство поступово втомлюється від війни, зростає кількість прихильників проведення переговорів (61 %), лише 31 % вважає, що війну слід продовжувати, хоча в цілому суспільні настрої антивоєнними назвати важко, політику Росії у війні підтримує 78 % росіян[632].

Економічна ситуація в Україні в чомусь схожа, а в чомусь має свої відмінності. У 2022 р. Україні вдалося відбити першу ворожу хвилю за допомогою накопичених ресурсів, з літа до країни пішла широка західна допомога, яка розширювалась разом із появою нових викликів. Україна отримує фінансування від ЄС, Світового банку, Канади, Японії та Великобританії, а до 2025 р. й США. Але навіть із припиненням американської допомоги залишається можливість купівлі американського озброєння. Постійно збільшується кількість проєктів з військового співробітництва, зростає власний оборонно-промисловий комплекс.

Але Україна має значно менший людський ресурс (оцінюється в 30-34 млн осіб[633]), тоді як населення Росії офіційно стано-

[632] Цифри наведені за опитуванням Левада-центру. Зважаючи на загальну ситуацію із соціологією у Росії, доволі важко стверджувати що вони відповідають дійсності. Про саме дослідження див.: Єсікова, К. (2025, 12 лютого). *Опитування «Левада-центр»: 78 % росіян підтримують війну в Україні, але 61 % хоче мирних переговорів*. Еспресо. https://espreso.tv/svit-opituvannya-levada-tsentr-78-rosiyan-pidtrimuyut-viynu-v-ukraini-ale-61-khoche-mirnikh-peregovoriv

[633] Гайдук, Ю. (2025, 22 січня). *Населення України у 2025 році та методи вирішення демографічної кризи: прогноз експерта*. Факти. https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20250122-naselennya-ukrayiny-u-2025-roczi-ta-metody-vyrishennya-demografichnoyi-kryzy-prognoz-eksperta/

вить 146,7 млн чол. Наявна і втомленість від війни. Станом на початок літа 2025 р. 60 % українців заявили, що готові терпіти війну стільки, скільки буде потрібно. Ще 20 % зазначили, що можуть терпіти кілька місяців або пів року. Але цей показник знизився порівняно з попередніми роками – у 2024 р. готовність до тривалого опору становила 71-73 %, до березня 2025 року вона зменшилася до 54 %. Проте з березня до червня 2025 р. знову спостерігається зростання готовності до боротьби[634]. Хоча на четвертий рік війни проблеми з мобілізацією стали помітними і активно обговорюються суспільством[635]. Загальна кількість силових структур в Україні перевищує 1 млн. осіб, з яких Збройні сили України (ЗСУ) за офіційними даними становлять близько 800 000 військовослужбовців, ще 1 млн осіб – резерв ЗСУ[636]. Загальна кількість чоловіків, що підпадають за віком під мобілізацію, становить більше 11 млн чоловік. Станом на липень 2025 р. не оновили свої військово-облікові дані 1,5 млн чоловік, а кожного місяця до лав ЗСУ призивають 30 тис. чол.[637].

Найбільше на війні не вистачає піхотинців, що пов'язано із найбільшими втратами в цих бойових частинах. І хоча втрати України менші ніж втрати РФ, вони більш помітні для суспільства. Станом на сьогодні ситуація дійсно серйозна, але ще не критична. З рішень що «лежать на поверхні» цілком логічним буде й рішення більш ефективного використання людського ресурсу. Чимало чоловіків несуть службу в національній поліції

---

[634] Межа. (2025, 6 червня). *60 % українців готові терпіти війну стільки, скільки потрібно – опитування КМІС*. https://mezha.net/ua/bukvy/2025-survey-60-ukrainians-ready-to-endure-war-long-term/; Грушецький, А. (2025, 6 червня). *Скільки часу українці готові нести тягар війни: Пресреліз*. КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1534&page=1

[635] Не виправдовуючи нікого, все ж таки зверну увагу на той факт, що, наприклад, серед опитаних поляків бажання пройти добровільний військовий вишкіл виявили лише 5 %, 26 % – зацікавились, а 71 % – не виявили інтересу. Див.: Kyiv Post. (2025, 12 травня). *Більшість поляків не хочуть йти навіть на військову підготовку*. https://www.kyivpost.com/uk/post/52475

[636] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Збройні сили України. Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Збройні_сили_України

[637] Карбунар, Н. (2025, 19 липня). *Нардеп розповів, скільки людей Україна мобілізує щомісяця*. Glavcom. https://glavcom.ua/country/incidents/nardep-rozpoviv-skilki-ljudej-ukrajina-mobilizuje-shchomisjatsja-1069007.html

чи на кордоні. Замінити їх на цих посадах могли б жінки. Однак війна може приймати різні форми, і за певних обставин уникнути тотальної мобілізації буде важко.

Нагадаємо, що задіяність російських військ в агресії станом на весну 2025 р. оцінювалась в діапазоні 620 000-640 000 чол., причому безпосередньо на лінії фронту постійно знаходиться близько 200 000[638]. Але чисельність армії РФ постійно зростає, з початку війни її збільшували вже тричі[639]. Лише у 2024 р. штатна чисельність ЗС РФ була збільшена до 2 млн 389 тис. чол., з яких 1,5 млн – військовослужбовці[640]. На початку літа 2025 р. виданий наказ збільшити сухопутні війська[641], що свідчить як про високі втрати, так і про підготовку до нового наступу. Нагадаємо, що РФ воює з Україною силами контрактників, російські строковики використовувались у війні лише на її початку.

Абсолютно правильним рішенням Києва було обмеження призову на військову службу чоловіків віком до 25 років, що дозволило зберегти найцінніший ресурс майбутнього України – її молодь. Україна не може дозволити собі спалювати людський ресурс в «м'ясних штурмах», як це робить Росія. Тому наголос треба робити на технологічну перевагу, розвивати роботизацію, широко використовувати дрони, «дроноводів» має бути більше ніж піхотинців. Підготовка солдат має максимально спиратися на набутий ЗСУ військовий досвід, а військова медицина та система медичного забезпечення бути найсучаснішою. Чи є пози-

---

[638] Litnarovych, V. (2025, March 3). *Russian Military Presence in Occupied Territories of Ukraine and Kursk Region Reaches 620,000 Soldiers*. United24 Media. https://united24media.com/latest-news/russian-military-presence-in-occupied-territories-of-ukraine-and-kursk-region-reaches-620000-soldiers-6379

[639] YouTube. (2025, 11 июня). *Путин приказал в третий раз с начала войны увеличить штатную численность российской армии*. https://www.youtube.com / watch?v=NZmp2ZtaayA

[640] Погорилов, С. (2024, 16 сентября). *Путин увеличил численность своей армии до 1,5 миллиона военных*. Українська правда. https://www.pravda.com.ua/rus/ news/2024/09/16/ 7475327//

[641] Горьова, В. (2025, 11 червня). *На тлі втрат в Україні. Путін наказав «кратно» посилити сухопутні війська*. NV (New Voice). https://nv.ua/ukr/ world/countries/putin-nakazav-posiliti-suhoputni-viyska-rosiji-na-tli-mayzhe-milyonnih-vtrat-v-ukrajini-50521392.html

тивні приклади – так, чи є негативні – на жаль, теж так. Чи стануть ці тренди масовими – навряд чи, але вони точно є і навіть їхнє часткове застосування збереже життя тисячам людей.

Отже, станом на 2025 р. немає підстав вважати, що війна може завершитись в цьому році. Але є сподівання на 2026 р. – рік очікуваної економічної кризи в РФ, що має зробити Москву більш поступливою. Ймовірно, що спочатку це буде тимчасове перемир'я, але з перспективою припинення бойових дій по лінії зіткнення.

Чи можливий мир? Так. На моє переконання, ця війна дуже персоніфікована і пов'язана із бажанням Володимира Путіна увійти в історію «великим правителем» Росії. За умови, якщо Путін зникне (ситуацію із «палацевим переворотом» не розглядаємо, вона дуже малоймовірна, більш вірогідним є суто віковий фактор, адже Путіну 72 роки), військові дії завершаться протягом одного-двох місяців. Це не гарантує одномоментного повернення територій, але про це можна буде вести мову із новим російським керівництвом.

Росію в цілому очікують «цікаві» часи. Умовно «традиційними» кланами в Росії є клани «силовиків», що пов'язані із ФСБ, армією та поліцією. По суті, Росія є країною силовиків та чиновників. Однак в сучасній Росії немає регіональної клановості навіть в її українському розумінні (як то «донецькі» чи «дніпропетровські») – немає сформованого та впливового «сибірського», «далекосхідного» чи «уральського» клану. Усі спроби посилення та оформлення місцевих еліт придушуються Москвою, згадаємо хоча б долю Сергія Фургала – губернатора Хабаровського краю у 2018 – 2020 роках, якого засудили на 22 роки колонії суворого режиму. Одна з головних причин переслідування чиновника – його незалежність та популярність у хабаровчан.

Російська влада традиційно спирається на слухняних чиновників, намагаючись позбавити їх прив'язки до конкретних регіонів. Але потенційно все може швидко змінитися, й потужні регіональні сили можуть швидко легалізуватись та стати реальними гравцями російської політики, як це вже було за президентства Єльцина з керівництвом Татарстану.

Єдиний регіон Росії, де клани все ж таки побудовані не за «галузевою», а регіональною ознакою – Північний Кавказ, насамперед – Чечня. Під час Другої чеченської війни Москва пішла за

класичним сценарієм колонізатора – «розділяй та володарюй». З низки чеченських кланів був обраний клан Ахмата Кадирова, клану, приналежного до одного з найбільших чеченських тайпів. В обмін на відданість центральній владі Кадиров отримав зброю, гроші та іншу підтримку, що дозволило йому приборкати конкурентів та прийти до влади в республиці. Цікаво, що ці події знайшли своє відображення навіть в російському кінематографі. У серіалі «Бригада» (2001 р.) банда Саши Бєлого мала привезти до Чечні зброю і зробити так, щоб та потрапила до визначених ФСБ повстанців.

Смерть Рамзана Кадирова активізує боротьбу за владу як всередині самого тайпу, так і навколо нього, адже його син Адам не зможе втримати батьківський спадок. У додачу постане питання – умовна «клятва васала» була віддана особисто сюзерену Путіну чи Російській державі? Нагадаємо, що чеченці в РФ по суті не підлягають російському законодавству. Їм пробачається більшість порушень закону – вони викрадають та катують людей, здійснюють тиск на правоохоронців та суди, публічно використовують силу й т. п. Чеченці сприймаються російським суспільством як опора режиму, основна їхня функція – виконати будь-які накази з Кремля, якщо інші силові відомства не зможуть, або не схочуть це робити. Чеченськими бойовиками залякували ще під час виступів на Болотній у 2011-2012 рр. – коли частина росіян боролася із фальсифікаціями на виборах президента Росії та черговою «перемогою» Путіна.

Безкарність «кавказців» та зростаюча кількість мусульман погано сприймається значною частиною «слов'янського етносу». Серед етнічних росіян чимало невдоволених засиллям «інородців» (так свого часу в Російській імперії називали неслов'ян). Можливий розкол в Росії буде проходити по лінії: слов'янин – не слов'янин або ж: православний – мусульманин. За певних обставин це стане вибуховою бомбою для російського суспільства. Особливо на фоні депресії в російській економіці. Один з найбільш дотаційних регіонів Росії – Чеченська республіка. Зменшення надходжень до бюджету викличе або скорочення дотацій на Чечню, або ж скорочення дотацій іншим регіонам із збереженням дотацій Північному Кавказу. У першому випадку це викличе хвилю перерозподілу власності та

сфер впливу, адже з'явиться потреба компенсувати втрачене. В другому – призведе до незадоволення громадян інших регіонів Росії, особливо депресивних. В обох варіантах це активізує соціальне незадоволення, яке буде посилюватись побутовими конфліктами. Значну роль в цьому процесі зіграє «людина з рушницею» – демобілізовані учасники російсько-української війни, які мають військовий досвід та звикли вирішувати усі проблеми силовими методами. На той час частина з них, що не змогла (або не схотіла) знайти себе в традиційному суспільному устрої, знайде себе в злочинності – посиливши чи посунувши традиційний криміналітет, як це колись було з ветеранами-афганцями. Завершення війни боляче вдарить по добробуту російської глибинки, адже виплати за участь у «СВО» (гроші контрактникам, компенсації за вбитих, за поранення й т. п.) на сьогодні тримають економіку багатьох регіонів. У додачу, за умови завершення війни, економіку слід повертати на мирні рейки, а процес демілітаризації передбачає зменшення військового виробництва, втрату робочих місць та зменшення зарплат. Вищеозначені події можуть статись і за умови продовження війни, поштовхом може стати світова економічна криза.

Судячи з усього, Росія стоїть на порозі кризи. Спираючись на звіт Стокгольмського інституту перехідної економіки (SITE), що був представлений у квітні 2025 р. міністрам фінансів країн ЄС[642], можна стверджувати, що Росія вже зіткнулася з низкою економічних проблем, пов'язаних із затяжною війною проти України. Серед іншого це: суттєве зростання позабюджетних військових витрат створює «тіньовий» борг держави; доходи Росії від експорту вуглеводнів суттєво скорочуються, а саме валютні надходження є ключовим джерелом фінансування війни; близький до виснаження Національний фонд добробуту Росії; рівень інфляції знаходиться на високому рівні, що негативно впливає на зростання еко-

[642] Stockholm School of Economics. (2025. April 17). *Behind the budget: Hidden spending and financial fragility in Russia*. https://www.hhs.se/en/about-us/news/site-publications/2025/spring-2025-report-russian-war-economy/ Див. також: Worldscope. (2025, March 31). *Russia's War Economy*. https://global-worldscope.blogspot.com/2025/03/russias-war-economy.html

номіки; скорочуються інвестиції в цивільний сектор економіки й т. п. Загальний висновок – Росія зіткнулась із серйозними фінансовими труднощами через поєднання високих військових витрат, зниження доходів від енергетичного експорту (пов'язаних як із західними санкціями, так і з загальним зниженням ціни на нафту[643]), виснаження резервів та інфляційного тиску. Додамо до цього ще й технологічне відставання з критичною залежністю від іноземного обладнання, відсутність доступу до міжнародного фінансового ринку, постійна загроза запровадження нових санкцій.

Згадаємо і той факт, що санкційна політика США та Європи має достатньо сильний вплив на російську економіку. Але вона не послідовна. Ключовими джерелами формування російського бюджету є прибутки від продажу нафти та газу, які становлять 60 % експорту та наповнюють третину російського бюджету. З початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р. Росія заробила на експорті вуглеводнів утричі більше, ніж Україна отримала у вигляді допомоги від своїх союзників[644]. Лише в червні 2025 р. з'явився проєкт постанови Єврокомісії, за яким очікується заборона імпорту російських нафти і газу до кінця 2027 р. Передбачається поступова відмова від трубопровідного газу та скрапленого природного газу (СПГ) походженням з Росії, а також повне припинення імпорту російської нафти[645].

Загалом політика Путіна зазвичай призводить до абсолютно протилежних від бажаних ним результатів. Наприклад, йому вдалося «відродити» НАТО та зробити цю організацію знов значимою (за умови виходу з нього США організація перетвориться в умовний «Брюссельський договір»), а кордон РФ із країнами НАТО після вступу туди Фінляндії збільшився

[643] Іранська «криза» викликала лише короткотривале збільшення ціни.

[644] Шевченко, В. (2025, 30 травня). *Як Захід досі допомагає Росії фінансувати війну проти України*. BBC News Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c80kxzyv292o

[645] European Commission. (2025, June 17). *Commission proposes a plan to phase out Russian gas and oil imports*. https://commission.europa.eu/news-and-media/news/commission-proposes-plan-phase-out-russian-gas-and-oil-imports-2025-06-17_en

вдвічі. Росія втратила своє місце в торгівлі нафтою та газом, втративши повністю або значною мірою ринки Європи. Росії вдалося попсувати відносини з усіма західними демократіями і втратити місце у «Великій вісімці» (G8). Отже, російські опозиціонери та політологи (А. Піонтковський, Г. Каспаров та ін.) таки мають рацію, коли називають Путіна «трунарем» Росії.

Вимоги Росії. Станом на 2025 р. Росія висуває низку вимог для припинення війни проти України[646]. Спробуємо проаналізувати їх, визначивши можливі проблеми в реалізації як для Росії, так і для України, а також розглянути прийнятні варіанти вирішення для України.

Вимога РФ	Можливі проблеми у вирішенні	Можливі варіанти вирішення для України
Припинення розширення НАТО на Схід. Заборона на вступ до альянсу Україні.	**Для РФ та для України:** питання розширення НАТО не залежить винятково від України.	Може бути предметом перемовин. Але Україна має отримати гарантії безпеки, причому Росія, яка прагне стати одноосібним «гарантом», виконувати таку функцію не може. Україні потрібно зберегти сильну армію, цілком можливе й розміщення іноземних військ (але не російських та країн-учасниць ОДКБ), як гарантії подальшого нападу РФ на Україну.

[646] Костіна, І. (2025, 21 февраля). *Reuters: РФ може поступитися $ 300 млрд заморожених активів в рамках мирного врегулювання*. Європейська правда. https://www.eurointegration. com.ua/news/2025/02/21/7205558/; Єсікова, К. (2025, 13 березня). *РФ передала США свої вимоги щодо угоди про припинення війни в Україні, – Reuters*. Еспресо. https://espreso.tv/svit-rf-peredala-ssha-svoi-vimogi-shchodo-ugodi-pro-pripinennya-viyni-v-ukraini-reuters; Faulconbridge, G. (2025, May 28). *Exclusive: Putin's demands for peace include an end to NATO enlargement, sources say*. Reuters. https://www.reuters.com/world/europe/putin-ukraine-peace-wants-pledge-halt-nato-enlargement-sources-say-2025-05-28/

Вимога РФ	Можливі проблеми у вирішенні	Можливі варіанти вирішення для України
Вимога Росії – нейтральний статус України.	**Для України** ключовою є потреба убезпечитись від майбутньої російської агресії. У разі відсутності дієвих гарантій безпеки країна опиниться один на один із Росією у потенційній війні, але в нейтральному статусі, без ядерної зброї, з обмеженим військовим потенціалом та без підтримки союзників. Ідеальним був би вступ до НАТО або ж до майбутнього європейського військового альянсу. Згадаємо й одну з останніх вимог Росії – необхідність знищення наданого країнами Заходу озброєння, що є неможливим.	Нейтральний статус може бути предметом перемовин, але із наданням реальних гарантій – наприклад, поверненням до ядерного статусу.
Вимога Росії про «захист» російськомовного населення.	**Для України:** питання потребує суспільного консенсусу. **Для РФ:** Україна може поставити вимогу відкриття шкіл з українською мовою викладання, інших освітніх установ та культурних закладів в місцях компактного проживання українців із гарантованим фінансуванням з бюджету РФ.	Може бути предметом перемовин. Можливий варіант вирішення – приведення українського «мовного» законодавства у відповідність із нормами ЄС.
Питання санкцій та використання заморожених активів.	**Для РФ:** Росія може погодитися на використання частини заморожених активів для відновлення України **Для України:** Росія наполягатиме, щоб частина цих коштів була витрачена на регіони, які вона контролює.	Може бути предметом перемовин. Хоча Зеленський неодноразово зазначав, що заморожені активи мають належати Україні, юридично це питання не врегульовано. Важіль послаблення чи посилення санкцій знаходиться в компетенції країн Європи та США. Вплив України на цей процес безсумнівно є, але він не вирішальний.

Вимога РФ	Можливі проблеми у вирішенні	Можливі варіанти вирішення для України
Вимога Росії про визнання територіальних змін.	**Для України:** Росія вимагає міжнародного визнання анексії Криму та повного контролю над чотирма українськими областями – Донецькою, Луганською, Запорізькою та Херсонською. Путін виключає можливість повернення цих територій Україні та вимагає виведення військ з цих областей. **Для Росії:** Росія не контролює повністю жодну з чотирьох бажаних областей, включення цих територій до складу РФ відбувалось з порушенням як міжнародного, так і російського законодавства. У додачу визнання захоплених територій Україною російськими юридично можливо лише через загальнонаціональний референдум. Навіть у разі його проведення шансів, що на ньому буде прийнято рішення, яке б влаштовувало РФ, практично немає.	Для України це питання буде чи не найскладнішим питанням перемовин (опісля гарантій безпеки). У дипломатичному ключі – можливе апелювання до міжнародного та російського права, а також до реальної ситуації (за оцінками самої РФ вона контролює близько 75 % Донецької, Запорізької та Херсонської областей й понад 99 % Луганської області). Зважаючи що Росія не контролює два обласних центри – можна ставити питання їхнього повного визволення. Через контроль хай і невеликих частин Брянської, Білгородської та Курської областей (навіть без контролю обласних чи районних центрів) – за правовою логікою РФ цього цілком достатньо для ведення розмови про обмін територіями – область на область. Але повне повернення окупованих територій можливе лише після зміни влади в РФ.
Зміна влади в Україні.	**Для РФ:** проведення виборів можливо лише із скасуванням воєнного стану, що реально лише після припинення бойових дій та відповідного рішення Верховної Ради. Не факт, що на виборах не виграє правляча політична сила (скоріше її політична наступниця), що навряд чи влаштує РФ. **Для України:** неможливість проведення виборів під час воєнного стану. Росія може вимагати участі заборонених проросійських партій та політиків.	Може бути предметом перемовин, але питання проведення виборів має розглядатися лише після скасування воєнного стану.

Вимога РФ	Можливі проблеми у вирішенні	Можливі варіанти вирішення для України
Гуманітарні питання – обмін полоненими, пораненими, тілами загиблих; статус громадян України на окупованих територіях; питання повернення дітей тощо.	**Для РФ:** повернення дітей із нових родин; амністія політв'язнів; звільнення полонених та ув'язнених викриває нелюдські умови утримання та підтверджує їхнє катування. **Для України:** Низка питань, які наразі відсутні на порядку денному – питання амністії колаборантів (чиї руки не замазані кров'ю) у разі повернення Криму чи інших захоплених територій. Станом на сьогодні цей аспект не є актуальним, але готуватись до нього треба.	Може бути предметом перемовин.

Нагадаємо, що Росія діє за «принципом доміно», а для російського керівництва першопричиною «української кризи» є існування України як окремої держави, а українців як окремої нації. Причому за свою історію Росія на завойованих територіях неодноразово нищила національні еліти, проводила русифікацію, обмежувала використання мови та культури[647], проводила депортації та заселяла території привезеними здалеку людьми. Росія переписувала історію, намагаючись приховати та знищити цілі сторінки давнини. У травні 2025 р. депутат Держдуми Росії В. Соболєв заявив, що метою «СВО» є створення «союзної держави» Росії, України та Білорусі[648]. Голова російської делегації В.Мединський нещодавно зазначив, що «конфлікт на Україні

[647] З 1 вересня 2025 р. РФ заборонила вивчення української мови на усіх окупованих територіях. Див.: Патрікєєва, Н. (2025, 26 червня). *«Геополітична ситуація змінилась». Як Росія повністю забороняє українську мову в школах окупованих регіонів*. BBC News Україна. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cev0en0wnlpo

[648] Русінко, Б. (2025, 23 травня). *Метою «СВО» є створення «союзної держави» Росії, України та Білорусі – депутат Держдуми В. Соболєв. ВІДЕО.* Censor.net. https://censor.net/ua/v3553880

слід розглядати як протистояння «старшого та молодшого братів», а не як конфлікт країн з власною культурою та історією»[649].

Отже, в Кремлі не бачать Україну як державу, але й захопити її не в змозі. Станом на сьогодні тривають позиційні бої із незначними (в масштабах протистояння) просуваннями. Росія так і не змогла реалізувати наступальний потенціал, а збройні сили РФ відчувають брак ресурсів – живої сили, техніки, боєприпасів. Це пояснює залучення північнокорейських бійців, надходження озброєнь з КНДР, вербовка на службу іноземців, великі суми виплат для контрактників-росіян. В цьому контексті не випадковою виглядає вимога Росії про нищення Україною зброї, що була надана західними партнерами. За словами одного з російських дипломатів: «Усі ці надлишки мають бути знищені. Усі міжнародні алгоритми відомі. Вони мають бути скорочені, утилізовані, причому гарантовано»[650].

Але Україна має захистити свою незалежність, керуватися власними інтересами, розуміти, що довіряти Путіну – безглуздо, адже він порушив усі існуючі міжнародні домовленості. Наявні вимоги Росії представляють собою вимогу капітуляції, але підстав для цього немає. Не може Україна й роззброюватись, як того прагне Росія.

Одна з найбільших проблем цих перемовин полягає в тім, що Путін веде війну як би не з Україною, а з «колективним Заходом». Хоча чомусь усю відповідальність за «колективний Захід» покладає на Україну (зрештою Путіну так зручніше, бо перемогти Захід в економічному чи соціальному розвитку РФ не здатна, отже, чому б не «перемогти» Україну, але й тут не склалося). Тому ідея підписання «широкого договору», в якому в якості гарантів брали б участь ключові західні країни, має право на існування. В ідеалі ця домовленість мала б включати і комплекс за-

---

[649] Luxmoore, M. (2025, June 10). *Russia's Top Peace Negotiator Is Historian Who Justified the War. Vladimir Medinsky warns that Ukraine would lose more territory if it doesn't agree to Moscow's demands.* WSJ. https://www.wsj.com/world/russia/russia-negotiator-vladimir-medinsky-85612fec

[650] Ловіцька, Л. (2020, 16 червня). *Росія поставила Україні нову вимогу для припинення війни: що задумали у Кремлі*. Today.ua. https://today.ua/479707-rosiya-postavila-ukrayini-novu-vimogu-dlya-pripinennya-vijni-sho-zadumali-u-kremli/

ходів, які б унеможливлювали подальшу російську агресію як щодо України, так і щодо інших країн Європи.

Європа вже розуміє, що війна буде продовжуватись, про що зокрема нещодавно заявив новий канцлер Німеччини Фрідріх Мерц, адже Путін сприймає сам факт перемовин як слабкість противників[651]. А голова Єврокомісії Урсула Фон дер Ляйєн підкреслила, що Кремль розуміє лише мову сили, тому необхідний подальший тиск, щоб Росія погодилась на перемир'я[652].

Існує також низка питань, на які Захід не погодиться – те ж питання розширення НАТО чи «вихід» НАТО з країн Балтії та Східної Європи. Уявна «машина часу», де усе повернулося станом на 1991 р., існує лише в голові Путіна. Однак і повного розуміння ситуації в усіх країнах Заходу на сьогодні немає. Насамперед, у теперішньої адміністрації США, яка може відмовитись від ролі світового «сторожа демократії» та зосередитись на внутрішніх проблемах. До того ж, складається враження, що Трамп не вміє та не хоче домовлятися там, де він домовлятися не хоче. Наприклад, ще у 2018 р., під час свого першого президентського терміну, Трамп бачив Росію як важливий елемент вирішення іранської проблеми[653], і за ці роки він не змінив свого бачення[654], бажаючи щоб Іран в якості компромісу передав наявний збагачений уран саме Росії. Операція Ізраїлю та США в червні 2025 р. відкинула Іран в реалізації ядерної програми та потенційно може призвести до скинення теократичного режиму. Отже, «допомога» Росії США стає не потрібною[655]. У додачу виявилось, що Трамп полюбляє приписувати собі чужі заслуги,

---

[651] Гулийчук, Д. (2025, 26 травня). *Война в Украине будет продолжаться дольше, чем мы все хотим – Мерц.* ТСН. https://tsn.ua/ru/ato/voyna-v-ukraine-budet-prodolzhatsya-dolshe-chem-my-vse-hotim-merts-2836469.html

[652] Озтурк, І. (2025, 16 травня). *Путін не готовий до миру? Урсула фон дер Ляєн пояснила, як діяти.* Glavcom. https://glavcom.ua/world/world-politics/putin-ne-hotovij-do-miru-ursula-fon-der-ljajjen-pojasnila-jak-dijati-1059109.html

[653] BBC News. (2018, May 9). *Iran nuclear deal: Trump pulls US out in break with Europe allies.* https://www.bbc.com/news/world-us-canada-44045957

[654] Bloomberg. (2025, March 4). *Putin agrees to help Trump broker nuclear talks with Iran.* https://www.bloomberg.com/news/articles/2025-03-04/iran-putin-to-help-trump-broker-nuclear-talks-with-tehran

[655] Трамп може бачити Росію в якості посередника на перемовинах з КНДР.

наприклад, прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді заперечив заяву Трампа про посередництво США в конфлікті Індії та Пакистану[656].

Згадаємо, що в США наявні різні точки зору з питання підтримки України. Є політики, які розуміють значення американської допомоги, наприклад, це конгресмен-республіканець Бейкон: «Україну потрібно озброїти до зубів та запровадити максимальні санкції проти РФ»[657]. Є противники, які повторюють тезу Трампа про винуватість у війні обох сторін[658].

Але чи вдасться США виключити себе із світової політики? Навряд чи, адже завжди знайдуться «бажаючі» нагадати країні про колишню роль «світового гегемона». В уяві численних диктатур, теократій та автократій саме США є символом західного способу життя. Тому відгородитись від Світу просто не вдасться.

Слід також розуміти, що допомога Україні – це менші гроші, ніж ті, що доведеться витратити Заходу у випадку програшу України. Росія посилить свої імперські амбіції, буде мати армію, що пройшла вишкіл в сучасній війні, напрацьовану логістику та військову промисловість. Не зацікавлена Росія і у одномоментній демобілізації усіх учасників «СВО», адже це викличе низку негативних факторів – насамперед, погіршення криміногенної ситуації. Усе це може стати додатковим стимулом для ведення чергової війни (чи чергового етапу війни). Першими об'єктами агресії можуть стати колишні пострадянські республіки, і країни Балтії тут

---

[656] ZN.UA. (2025, 18 червня). *Припинення вогню між Індією та Пакистаном: Моді заперечив заяву Трампа про посередництво США.* https://zn.ua/ukr/WORLD/pripinennja-vohnju-mizh-indijeju-ta-pakistanom-modi-zaperechiv-zajavu-trampa-pro-poserednitstvo-ssha.html

[657] Censor.net. (2025, 25 травня). *Конгресмен-республіканець Бейкон: Україну потрібно озброїти до зубів та запровадити максимальні санкції проти РФ.* https://censor.net/ua/news/3554247/kongresmen-beyikon-zaklykaye-ssha-ta-soyuznykiv-do-rishuchyh-krokiv

[658] Gazeta.ua. (2025, 9 червня). *У США відкрито виступили проти Зеленського і поставили під сумнів перемогу України.* https://gazeta.ua/articles/politics/_u-ssa-vidkrito-vistupili-proti-zelenskogo-i-postavili-pid-sumniv-peremogu-ukrayini/1220442; Fields, A. (2025, June 8). *Tuberville accuses Zelensky of attempting to 'lure NATO' into Russian conflict.* The Hill. https://thehill.com/homenews/senate/5338745-tuberville-accuses-zelensky-of-attempting-to-lure-nato-into-russian-conflict/

«поза конкуренцією». Литва може стати об'єктом нападу із-за Сувальського «коридору» – вузької смуги землі між Польщею та Литвою, яка має стратегічне значення для РФ, адже з'єднує її із Калінінградською областю. Або Естонія, де найсильніша російська діаспора, яка здатна стати «п'ятою колоною». Білорусь, яка по факту є російським сателітом, навряд чи буде анексованою, бо для Росії вона є своєрідною «вітриною» імперськості – формально країна має усі ознаки державності, а її населення навіть вірить в це. Хіба що якась дуже сильна внутрішньоросійська політична криза, яка буде потребувати негайного суспільного консенсусу («випуску пари»), примусить піти Кремль на реалізацію гасла «Білорусія – наша»[659], вважаючи цю операцію не складнішою за кримську. Цікаво, що якби в Білорусі у 2020-2021 рр. перемогли б демократичні сили, із 100 % вірогідністю можна стверджувати, що вона була б окупована Росією під егідою операції ОДКБ. В підсумку це б збільшило лінію фронту в російсько-українській війні більш ніж на тисячу кілометрів. Тому, як не дивно, але інколи негативні сценарії мають й окремі позитивні наслідки. Потенційно режим у Білорусі паде вслід за російським, і це лише питання часу, а сама країна доволі швидко увійде до ЄС.

Легкою здобиччю для Росії міг би вважатися Казахстан, але за нього ймовірніше заступиться Китай, тісно пов'язаний із країною економічними зв'язками. Серед країн Південного Кавказу Грузія стала російським сателітом, Азербайджан знаходиться

[659] Росія та Білорусь входять у так звану «Союзну державу», яка позиціонується як наднаціональне утворення, створене на основі договору від 8 грудня 1999 р. Мета об'єднання – поступове формування спільного політичного, економічного, військового, митного, валютного, юридичного та гуманітарного простору між двома країнами. Ще на початку століття Путін пропонував прискорити інтеграцію «Союзної держави» через проведення референдуму та прийняття нової Конституції на основі російської. У разі реалізації це знищило б залишки білоруського суверенітету. Див.: Шарый, А. (2002, 15 августа). *Путин фактически предложил Белоруссии войти в состав России.* Радио Свобода. https://www.svoboda.org/a/24190894.html. У 2019 р. Росія пропонувала Республіці Білорусь делегувати до 95 % повноважень по управлінню державою на «наднаціональний рівень». Див.: *Хвиля.* (2020, 1 липня). *Путин предлагал Лукашенко сдать почти весь суверенитет Беларуси, – посол.* https://hvylya.net/news/210667-putin-predlagal-lukashenko-sdat-pochti-ves-suverenitet-belarusi-posol

під захистом Туреччини, а Вірменія певною мірою убезпечилась відсутністю спільного кордону з Росією, але цей фактор не спрацює у разі анексії Грузії.

Незважаючи на наявність російського анклаву в Молдові – а «Придністровська Молдавська Республіка» це чудовий плацдарм для експансії в регіоні, реальна загроза Молдові з'явиться лише за умови виходу РФ на її кордони – це або поразка у війні України, або ж втрата нею Півдня, що на сьогодні неможливо. Загалом вирішенню проблеми Придністров'я могла б посприяти Україна, що зняло б усі проблеми у майбутньому об'єднанні з Молдови з Румунією – це лише питання часу, причому найближчих 10-20 років.

Росія забажає посилити свій вплив і у Східній Європі. Навряд чи щодо Польщі, Румунії чи Угорщини буде застосована пряма агресія. Скоріше це буде купівля еліт, їхня корумпізація, втручання у політичні процеси з метою приходу до влади лояльних чи союзних режимів, економічний та культурний вплив. Не виключаючи можливого розвалу НАТО, вже слід замислитись про створення європейського оборонного союзу, який дозволив би перерозподілити сили та засоби країн-учасниць та ефективно боротися із наявними загрозами – від гібридних до конвенційних.

Чи зацікавлений в припиненні війни Китай? І так і ні. Так, адже завдяки цій війні Росія опинилась у повній залежності від Піднебесної. Китай найбільший торговельний партнер, найбільший покупець вуглеводнів, споживчий російський ринок тримається на китайських товарах. Причому Китай не розміщує в Росії навіть якісь елементи виробництва, залишаючи основні прибутки собі. Сучасний рівень залежності Росії від Китаю можна назвати критичним для РФ. Важливим для Китаю є й потенційне союзництво з РФ у можливому конфлікті зі США.

Об'єктивно Китай може бути зацікавлений у перемозі Росії. По-перше, це поразка «колективного Заходу», по-друге – Китай дивиться на війну крізь російське бачення, проєктуючи його на відносини Китай – Тайвань.

Водночас є аргументи, які можуть примусити Китай зайняти позицію миротворця. Ситуація з Тайванем добре проєктується й на ситуацію України з Кримом. Крим відібрала Росія, Тайвань відібрав Захід. Китай – за єдність та суверенність.

Дуже чутлива для Китаю й зацікавленість в Росії Д. Трампа, адже вона лежить в площині її можливого союзництва (скорі-ше – нейтралітету) в потенційному військовому конфлікті між Вашингтоном та Пекіном. Отже, як це не дивно, але Китаю вигідно, щоб США підтримували Україну, бо це вбиває клин між Москвою та Вашингтоном. У додачу, тривала війна підриває міжнародну торгівлю, сприяє напруженості, що може бути відчутним для передкризової китайської економіки. Не зацікавлений Китай і у потенційному використанні Росією ядерної зброї.

Якими можуть бути варіанти завершення війни. Для зручності скористаємось прогнозом аналітиків центру геополітики інвестиційного банку «JP Morgan», що був опублікований у травні 2025 р.[660]. У звіті описані чотири можливі варіанти:

1. Варіант «Південна Корея», з імовірністю 15 %. Україна не отримає членства в НАТО, але, можливо, в країні будуть розміщені сили безпеки Європи. На підконтрольній Києву території (а це 80 % країни) почнеться будівництво процвітаючої демократичної країни, на що будуть витрачені заморожені російські активи.

2. Ізраїльський варіант[661] – із ймовірністю 20 %. Захід продовжує надавати потужну військову та економічну підтримку, але без військової присутності. Україна активно розвиває оборонний сектор, але війна з Росією буде завжди.

3. Грузинський сценарій (50 %). Відсутність західної підтримки призведе до зриву західної інтеграції та повернення в орбіту Росії.

4. Білоруський сценарій (15 %). Усунення США та Європи призведе до повної капітуляції України, яка стане васальною

[660] Chollet, D., & Sawyer, L. (2025, May). *The Russia-Ukraine endgame and the future of Europe.* JPMorgan Chase. https://www.jpmorganchase.com/content/dam/jpmorganchase/documents/center-for-geopolitics/jpmc-cfg-russia-ukraine.pdf; Савін, Т. (2025, 23 травня). *Припинення вогню – до липня: аналітики JP Morgan малюють Україні «грузинський сценарій».* Focus. https://focus.ua/uk/voennye-novosti/707555-pripinennya-vognyu-v-ukrajini-mozhlive-do-lipnya-prognoz-jp-morgan?utm_source=ukrnet_news

[661] На думку Ф. Фукуями, ситуація в Україні буде більше усього нагадувати ізраїльську в тому сенсі, що Росія нікуди не щезне, і Україні слід бути готовою до протистояння. Див.: Стеценко С. (2023, 19 октября). *Украина заслужила называться либеральной демократией – Фрэнсис Фукуяма*. Крым.Реалии. https://ru.krymr.com/a/fukuyama-intervyu-ukraina-rossiya-ssha/32644654.html

державою. В цьому випадку Росія фактично виграє війну, розділить Захід і переверне світовий порядок, встановлений після ІІ Світової війни.

Характеризуючи можливість укладання угоди аналітики зазначають, що війна перейшла в стадію «ендшпілю», але всеосяжної мирної домовленості не буде.

Існує твердження, що усі експерти люблять писати про погане, бо «погані» новини продаються краще ніж хороші. Спробуємо зосередитись на позитиві. Що з цього вважається найбільш реальним[662] нам.

2025 рік – США переглядають свою санкційну політику і посилюють санкції проти РФ.

2026 рік – на фоні внутрішньої економічної кризи та тиску Заходу РФ погоджується на припинення військових дій на усій лінії зіткнення.

2026-2027 роки – підписання миру із можливими обмінами територіями, але вони будуть мати незначний характер. Фактичне заморожування війни. Виконання договору буде забезпечено міжнародними гарантіями.

2027-2028 роки – масові заворушення на Кавказі, початок розвалу РФ. Повернення частини анексованих Росією територій.

2030-2031 роки – вступ України до ЄС, можливий вступ до НАТО. На переговорах з РФ ставиться питання повернення усіх захоплених та анексованих територій.

Негативний сценарій може бути наступним:

2025 рік – США пом'якшують свою санкційну політику щодо РФ, Україна перестає отримувати американське озброєння, потреби частково компенсуються європейськими союзниками.

2026 рік – на фоні внутрішньої економічної кризи та тиску Заходу РФ погоджується на припинення військових дій на усій лінії зіткнення, підписується перемир'я.

2027-2028 роки – незважаючи на домовленості, ситуація на кордоні залишається напруженою, тривають провокації та локальні боєзіткнення. В Росії встановлюється диктатура.

2030-2031 роки – початок нового етапу російської агресії.

---

[662] Елемент мрійництва тут безсумнівно присутній.

Кращий час посадити дерево був 20 років тому,
наступний кращий час – зараз.
Китайська приказка.

МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ

Шанс стати розвинутою державою Україна отримала у 1991 р. Крок за кроком громадяни України вчилися будувати власний та суспільний добробут, формували нові економічні та політичні відносини. Крок за кроком в Україні поставало громадянське суспільство, яке в критичні моменти відстоювало право українців бути громадянами своєї країни.

В умовах російської агресії планувати складно, але необхідно. Тому спробуємо зазирнути в майбутнє і вказати на найбільш очевидні проблеми розвитку, які доведеться вирішувати, а деякі, на нашу думку. вимагають й негайної реакції.

Демографія та соціальний капітал. У XX ст. українці брали участь у двох світових війнах та зазнали три голодомори – 1921-1923, 1932-1933 та 1946-1947 рр. За оцінками демографів, загальні втрати українців у XX ст. становлять не менше 15-20 млн осіб (з урахуванням ненароджених)[663]. Чимало українців від початку XX ст. виїхали в пошуках кращої долі до США, Канади, Аргентини й інших країн, де й зараз живе українська діаспора. Від часів Російської імперії й до СРСР українців використовували для заселення новонабутих територій: від Кубані та Кавказу – до Далекого Сходу. Чимало українців виїхало з України між 1991 та 2022 роками – хтось як заробітчанин, хтось на навчання. Кожна демографічна втрата – це кілька потенційних поколінь, які не народилися, а у випадку з мігрантами – народилися деінде.

[663] Автори Вікіпедії. (б.д.). *Демографічні втрати України в першій половині XX століття*. Вікіпедія. https://uk.wikipedia.org/wiki/Демографічні_втрати_України_в _першій_половині_XX_століття

У 1991 р. населення України становило 52 млн чоловік, у 2025 р. – біля 30-32 млн. За статистикою 70,4 % населення проживає у містах, а 29,6 % – у селах. Жінки становлять 53,5 %, чоловіки – 46,5 %. Середній вік українців на початок 2025 р. – майже 42 роки[664]. Тривалість життя менша ніж в більшості європейських країн. Наприклад, в сусідній Польщі тривалість життя натепер становить: у чоловіків – 73,4 роки, жінок – 81,1 рік[665]. В Україні відповідно – 60 та 77 років[666].

Для України характерні загальноєвропейські тенденції зменшення народжуваності. Якщо у 1991 р. в Україні народилося понад 500 тис. дітей, то у 2024 – біля 150 тис. Загальна динаміка смертності та народжуваності в Україні наступна – на 495 тис. померлих припадає 176 тис. народжених (дані на 2024 р.). Отже, різниця між тими, хто помер, та тими, хто народився, лише за рік становить мінус 319 тис.[667]. Нагадаємо, що Мінюст реєструє демографічні показники лише на підконтрольній Україні території.

За оцінками ООН, зараз в Україні проживає 37,4 млн чоловік, у 2030 р. населення зросте до 38,5 млн., до 2050 р. становитиме 32,1 млн, у 2069 р. – 25,1 млн, а у 2100 р. може скоротитися до 15,3 млн осіб[668]. Менш песимістичні прогнози показу-

[664] Васьковська, В. (2025, 12 травня). *Скільки людей проживає в Україні і скільки залишиться після війни: дані демографа*. Факти. https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20250512-skilky-lyudej-prozhyvaye-v-ukrayini-i-skilky-zalyshytsya-pislya-vijny-dani-demografa; Українська правда. (2025, 12 лютого). *Населення України становить 32 млн осіб – віцепрем'єр Чернишов*. https://www.pravda.com.ua/news/2025/02/12/7497876/

[665] Polskie Radio. (2023, July 28). *У Польщі зросла середня тривалість життя*. https://www.polskieradio.pl/398/7856/Artykul/3216352,у-польщі-зросла-середня-тривалість-життя

[666] Гладун, О. (2025, 21 квітня). *Середня тривалість життя чоловіків в Україні – 60 років, а жінок – 77 років*. ZN.UA. https://zn.ua/ukr/UKRAINE/oleksandr-hladun-serednja-trivalist-zhittja-cholovikiv-v-ukrajini-60-rokiv-a-zhinok-77-rokiv-.html

[667] Kyiv News. (2024, 15 грудня). *Що буде з населенням України після війни: прогноз демографа*. https://surl.lu/bvxeuc

[668] Хвиля. (2024, 15 липня). *В ООН підрахували, як скоротиться населення України до 2100 року*. https://hvylya.net/uk/news/296043-v-oon-podschitali-kak-sokratitsya-naselenie-ukrainy-k-2100-godu

ють швидке відновлення України із скороченням населення до 2052 р. лише на 21 %[669].

Для майбутнього набагато більше значення має статево-віковий склад населення, який в Україні (як і в Європі) характеризується прогресуючим демографічним старінням. Зменшення кількості працюючих призводить до отримання бюджетом меншої кількості податків, відсутність страхових відрахувань породжує проблеми із призначенням та виплатою пенсій. Рівень старіння за прогнозами буде лише зростати, а так званий коефіцієнт потенційної підтримки, на яку можуть розраховувати люди похилого віку, – знижуватися[670].

Зараз в Україні приблизно 10,8 млн працюючих, які сплачують внески до Пенсійного фонду, і майже 11 млн пенсіонерів, які отримують пенсії[671]. Як бачимо, співвідношення працюючих до пенсіонерів становить один на одного[672], що є критично низьким для солідарної пенсійної системи навіть в мирний час (для порівняння: в Австрії це співвідношення становить 1,6 працюючих на 1 пенсіонера, у Німеччині та Іспанії, відповідно, – 1,8 та 2,2 до 1)[673].

---

[669] Ueffing, P., Adhikari, S., Goujon, A., KC, S., Poznyak, O., & Natale, F. (2023). *Ukraine's population future after the Russian Invasion – The role of migration for demographic change*. Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2760/607962

[670] BusinessUA. (2024, 17 жовтня). *Яке співвідношення пенсіонерів і працюючих в Україні сьогодні*. https://businessua.com/robota/100498yake-spivvidnoshennya-pensioneriv-i-pracyuyuchih-v-ukraini-sogodni.html#google_vignette

[671] Кириленко, Т. (2024, 18 серпня). *Пенсійна демографія: 10 мільйонів працюючих утримують усіх, а на одного народжуваного – троє померлих.* ZN.UA. https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/pensijna-demohrafija-10-miljoniv-pratsjujuchikh-utrimujut-usikh-a-na-odnoho-narodzhuvanoho-troje-pomerlikh.html

[672] Для порівняння: на початку незалежності в Україні одного пенсіонера «годували» шість працівників.

[673] Клименко, О. (2024, 5 червня). *Працювати до старості: у Мінсоцполітики пояснили, чому в українців не буде високих пенсій*. Focus.ua. https://focus.ua/uk/economics/650492-pracyuvati-do-starosti-u-minsocpolitiki-poyasnili-chomu-v-ukrajinciv-ne-bude-visokih-pensiy

Кількість дітей в Україні становить 7,6 млн чол. (віком до 18 років)[674]. Два мільйони дітей були змушені покинути Україну та опинились в Європі[675]. Чимало дітей залишилось на окупованих територіях чи були вивезені до РФ.

Не дивно, що демографічну ситуацію в Україні називають «структурною кризою», «демографічною катастрофою», «найшвидшою депопуляцією в Європі», «межею демографічного зникнення».

Хоча в Україні не найнижча народжуваність у світі. У 2019 р. сто жінок в Україні народжували 116 дітей[676], тоді як в Південній Кореї 100 жінок народжують лише 72 дитини, в Китаї – 110, в Японії та Італії – біля 125[677]. В Україні цей показник за різними оцінками становить від 90 до 98 дітей на 100 жінок[678].

Російська агресія погіршила демографічну ситуацію. Частина населення України опинилась на окупованих територіях (біля 6 млн[679]), не менше 5 млн українців отримали тимчасовий захист в Європі. Згадаємо й про прямі демографічні втрати, пов'язані із військовими діями. Від тривалості війни залежать й темпи скорочення населення[680].

---

[674] Inmol.org. (б.д.). *Чисельність дітей віком від народження до 18 років в Україні*. https://inmol.org/stat/children-count-ua/

[675] Кириленко, Т. (2024, 18 серпня). *Пенсійна демографія: 10 мільйонів працюючих утримують усіх, а на одного народжуваного – троє померлих*. ZN.UA. https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/pensijna-demohrafija-10-miljoniv-pratsjujuchikh-utrimujut-usikh-a-na-odnoho-narodzhuvanoho-troje-pomerlikh.html

[676] Kyiv News. (2024, 15 грудня). *Що буде з населенням України після війни: прогноз демографа*. https://surl.lu/bvxeuc

[677] Касіянчук, М. (2025, 22 січня). *Людство вимирає і ситуація не покращується: яка країна може втратити 96% свого населення*. 24 канал. https://24tv.ua/zakordon24/nazvano-krayinu-shho-mozhe-vtratiti-96-naselennya-analiz-demografiv_n2735079

[678] Kyiv News. (2024, 15 грудня). *Що буде з населенням України після війни: прогноз демографа*. https://surl.lu/bvxeuc

[679] Єрмоленко, А., Паращак, О., Завірюха, А., & Жабська, Є. (2024, 8 серпня). *Зрадники чи ні: історії українців, які живуть на окупованих територіях*. Gazeta.ua.https://gazeta.ua/articles/life/_zradniki-chi-ni-istoriyi-ukrayinciv-yaki-zhivut-na-okupovanih-teritoriyah/1191935

[680] Пальян, З., & Виноградова, М. (2020). Демографічна ситуація в Україні: другий демографічний перехід та невизначеність. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка*, *3*(220), 32-40 (38-39). https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/220-3/5

Чергове випробування чекає Україну після завершення війни, адже частина українців виїде з країни, частина – повернеться додому. А вступ України до ЄС значно спростить працевлаштування в Європі. Досвід країн Балтії свідчить, що це викличе ще одну хвилю трудової міграції.

Демографія впливає й на темпи економічного зростання, а динаміка та характер процесів відтворення визначають поточну та майбутню кількість зайнятих осіб у країні. В сучасних економічних відносинах людина відіграє дві ключових ролі – це робоча сила й водночас – це споживач.

На початок повномасштабного вторгнення український ринок праці втратив майже 5,5 млн працездатних, що становило приблизно третину наявної на той час робочої сили[681]. Аналітики видання Bloomberg підрахували, що якщо до України не повернуться 2,8 млн жінок працездатного віку, це коштуватиме Україні 10 % її річного довоєнного валового внутрішнього продукту, або 20 млрд. доларів на рік[682].

Отже, що робити?

По-перше. Усвідомити, що кількість людей сама по собі не забезпечує процвітання та добробуту. Нагадаємо, що в Норвегії та Фінляндії станом на 2025 р. проживає по 5,5 млн чол. в кожній, а маленький Ізраїль з населенням 9,5 млн чол. вдало протистоїть зовнішнім загрозам та має розвинуту економіку. Та й велика кількість населення не гарантує сталого економічного розвитку, чимало густонаселених країн Азії та Африки мають високий рівень бідності. Навіть територія багатомільйонних США, Китаю чи РФ в більшості не заселена.

У додачу, в самій Україні ще не завершився процес урбанізації, отже, кількість сільського населення (разом із селами) буде зменшуватись, а міського – збільшуватись. Апеляції до віднов-

[681] Кириленко, Т. (2024, 18 серпня). *Пенсійна демографія: 10 мільйонів працюючих утримують усіх, а на одного народжуваного – троє померлих*. ZN.UA. https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/pensijna-demohrafija-10-miljoniv-pratsjujuchikh-utrimujut-usikh-a-na-odnoho-narodzhuvanoho-troje-pomerlikh.html

[682] Радіо Свобода. (2023, 17 жовтня). *Українські біженці допомогли зменшити дефіцит робочої сили у ЄС – єврокомісар*. https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrainski-bizhentsi-defitsyt-robocha-syla-es/32641409.html

лення українського села звісно мають право на існування, але суто в етнографічній площині[683]. Збільшення сільського населення можливе лише за рахунок тотальної технологічної деградації, наприклад, в результаті якогось планетарного катаклізму, коли для вирощування сільгосппродукції знову будуть потрібні великі людські колективи. А от нові технології, механізація, роботизація й т. п. лише посилять урбаністичні тенденції. Звісно, що якась частина сіл залишиться, буде розвиватися рекреаційна індустрія, сільський туризм й т.п. Залишиться місцева обробна промисловість, ремісництва, будуть практикуватися й сезонні роботи.

На думку демографів, головною задачею України в повоєнний період стане стабілізація чисельності населення, щоб воно не скорочувалося великими темпами[684]. Іншими словами, в Україні спостерігається процес «демографічного стиснення», за яким прогнозована кількість населення має стабілізуватися. Набагато більшою проблемою може стати прогресуюче демографічне старіння, коли молоді треба буде утримувати непрацездатне (або ж малопрацездатне) старше покоління.

По-друге. Стабілізація кількості населення має відбуватись як за рахунок збільшення тривалості життя, так і за рахунок збільшення (стабілізації) народжуваності. Тривалість життя в Україні, як уже зазначалося, менша ніж у Європі. Тому покращення медичних послуг, забезпечення умов техніки безпеки праці, дотримання вимог до якості води та продовольства, екологічні програми, культура здоров'я – усе це має посприяти продовженню життєдіяльності українців. До речі, значною мірою це досягатиметься дотриманням відповідних стандартів ЄС.

Важливим елементом нової демографічної політики має стати постійна підтримка та популяризація народжуваності, адже демографія не піддається швидкому регулюванню. Підхід має бути комплексним та включати у себе медицину, освіту, інфраструктуру тощо. Система виховання та освіти має стати потуж-

[683] У випадку глобальних катаклізмів ситуація буде зворотною, адже тут шансів на виживання більше у сільського населення.

[684] Kyiv News. (2024, 15 грудня). *Що буде з населенням України після війни: прогноз демографа*. https://surl.lu/bvxeuc

ним соціальним, економічним та культурним кластером. Сім'ї повинні мати доступ до дешевого кредитного житла, якісної медицини, соціального захисту. Можливе податкове регулювання – коли за кожну народжену дитину зменшується рівень оподаткування (1 дитина – на 25 %, дві – на половину й т.д.). Як показав уже наявний досвід, значення має і розмір соціальних виплат на дитину. Важливим є й перегляд ролі чоловіка у догляді та вихованні, особливо це стосуватиметься людей, які пройшли війну. Держава має створити умови для поєднання батьківства з професійною зайнятістю чи бізнесом, надавати психологічну та інформаційно-консультативну підтримку; проводити інформаційно-просвітницьку роботу з підвищення рівня репродуктивної культури й т. п.[685].

По-третє. Відбудуться зміни на ринку праці. Зважаючи на статевовікову структуру населення, Україна вже у найближчі роки буде вимушена й надалі піднімати пенсійний вік, адже наявна солідарна система не працює. Замість неї має бути запроваджена накопичувальна (спочатку змішана – солідарно-накопичувальна) пенсійна система – із індивідуальними рахунками пенсіонера, на який спрямовується частина його соціальних внесків.

По завершенні війни доведеться вирішувати й традиційні повоєнні проблеми – трудової реінтеграції ветеранів. Бізнесу та державі потрібно буде інвестувати у систему їхньої адаптації, перепідготовки та освіти.

Як уже зазначалося, потенційний вступ до ЄС у 2030-2031 рр. кардинально вплине на ринок праці. Українці отримають можливість вільного працевлаштування в Європі. У свою чергу, не слід виключати залучення висококваліфікованих спеціалістів з ЄС, адже в деяких секторах зарплати та прибутки в Україні будуть вищими. Зокрема, чимало робочих місць буде сформовано в оборонно-промисловому комплексі. Україна традиційно залишиться й виробником сільгосппродукції, очікуємо розвиток машинобудування, енергетичної та транспортної галузі. Відбудо-

[685] Кириленко, Т. (2024, 18 серпня). *Пенсійна демографія: 10 мільйонів працюючих утримують усіх, а на одного народжуваного – троє померлих*. ZN.UA. https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/pensijna-demohrafija-10-miljoniv-pratsjujuchikh-utrimujut-usikh-a-na-odnoho-narodzhuvanoho-troje-pomerlikh.html

ва України буде пов'язана із розквітом будівництва. Збільшаться сегменти економіки, що пов'язані з можливостями Інтернету. Інтерес до України має пожвавити туристичну галузь.

Аналіз ринку праці буде неповним, якщо ми не згадаємо «трудову революцію», пов'язану із залученням ШІ. Штучний Інтелект в змозі замінити чимало професій повністю або ж полегшити роботу людини в багатьох сферах. Наприклад, очікується зникнення професій операторів кол-центрів, бухгалтерів, коректорів, перекладачів та ін., а частково – навіть вчителів, юристів та психологів. Складовою цієї «трудової революції» стане й процес роботизації, яка поступово охопить сфери низькокваліфікованої праці – від прибирання до роботи на виробництві. Але в Україні цей процес буде відбуватись із запізненням, адже людська праця буде відносно дешевшою. У віддаленій перспективі роботизація дозволить зменшити робочий тиждень та відмовитись від значного підняття пенсійного віку.

По-четверте. Необхідна розумна міграційна політика, яка має включати у себе програми повернення українців. Мотивацією для повернення може стати наявність у мігрантів приватної власності[686] – квартир, землі та іншої нерухомості, адже близько 86 % українських біженців мали тут власне житло[687]. Не слід забувати й про наших співгромадян з окупованих територій.

Але без залучення трудових міграційний ресурсів Україна не обійдеться. Джерелом робочої сили можуть стати пострадянські республіки Центральної Азії, а з часом, у якості заробітчан можна очікувати й громадян з теперішніх країн-противників. Очевидно, що це викличе зростання ксенофобії та збільшить популярність ультраправих партій. Та й процес нормалізації відносин буде доволі тривалим, адже на відміну від Німеччини, яка пройшла процес покаяння після нацизму, Росія навряд чи виявиться здатною на щось подібне.

---

[686] Більш докладно про роль приватної власності див. у розділі «Ідея європейської цивілізації».

[687] FPDI. (2023, 15 грудня). *Як повернути українців з-за кордону? Свіже дослідження та аналіз демографів щодо міграції*. https://fpdi.org.ua/2023/12/15/iak-povernuty-ukraintsiv-z-za-kordonu-svizhe-doslidzhennia-ta-analiz-demohrafiv-shchodo-mihratsii/

Отже, ситуація в демографічній сфері є дійсно серйозною та потребує реалізації цілого комплексу дій. Важливим захистом від депопуляції має стати економічне зростання.

Окрім суто демографічних показників, ключове значення мають соціальні інститути[688], базовим елементом яких є так званий «**соціальний капітал**». За визначенням, це сукупність соціальних зв'язків, норм, довіри та взаємодії між людьми, які сприяють ефективній суспільній співпраці.

Складовими елементами цього явища є:

1) можливість самореалізації, яка має входити до базових прав людини, – її складовими виступають освітні, культурні, соціальні, економічні можливості;

2) соціальна довіра – наявність можливостей співпраці та взаємності, – готовності допомагати іншим, очікуючи, що інші допоможуть тобі.

Згідно з дослідженнями «World Values Survey», українці набагато менше довіряють своїм співгромадянам, ніж це роблять данці чи шведи[689]. Отже, недовіра заважає розвитку, хоча останні дані дослідників відносяться до 2022 р.[690]. З того часу багато чого змінилося, наприклад, ми побачили могутній волонтерський рух[691], який безсумнівно став ще одним кроком до формування громадянського суспільства. Зміни розпочалися у 1991 р., коли українці проголосували на референдумі за Незалежність, коли відбулися майдани 2004 та 2013-2014 рр., на яких українці

---

[688] Радіо Свобода. (2024, 14 жовтня). *Нобелівську премію з економіки присудили за дослідження відмінностей у процвітанні країн*. https://www.radiosvoboda.org/a/news-nobelivska-premiya-ekonomika/33157920.html; The Nobel Prize. (2024). *The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2024 – Press release*. https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2024/press-release/

[689] World Values Survey. (n.d.). *Cultural map – WVS wave 7 (2017-2022)*. https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp

[690] Результати досліджень публікуються раз на чотири роки, наступний звіт має вийти у 2026 р.

[691] Перший міський (Кривий Ріг). (2022, 31 грудня). *Около 10 % украинцев ни разу за время полномасштабного вторжения не донатили на помощь ВСУ, – соцопрос.* https://one.kr.ua/ru/news/44999

боролися за своє право вибору, коли народ України став протистояти російській агресії – ми змінюємось з кожним роком.

Історично в українському соціумі, зрештою, як і у кожної іншої нації, можна знайти різні моделі поведінки. «Козацька» сторінка історії надала українцям волелюбність, «міщанська» та «шляхетська» – повагу до законів, «селянська» з її ідеєю «хуторянства» – повагу до приватної власності.

Хутір – це не лише форма ведення господарства, але й філософія. Найгіршим проявом цієї філософії називають тезу «моя хата скраю», яка насправді має основу – «моя хата». Зараз це розуміється як спроба втекти від відповідальності та відсутність тієї самої соціальної довіри[692]. Але насправді, це опора на власність, її недоторканість, цінність родини та результати праці – на те, що робить нас європейцями і дає нам шанс на розвиток[693]. Отже, і демократія у нас природна, бо вона в основі менталітету, а успіх кожного українця – це успіх усієї України, саме це робить нас справжніми громадянами.

Отже пріоритетом має стати успіх Людини. Твоя заможність – це заможність твоєї Громади і твоєї Країни. Твоя заможність – це твоя Незалежність. І досягти її можна за рахунок чесної праці. Завдання держави допомагати або не заважати громадянину. У свою чергу, громадянин має обов'язки, які роблять його громадянином – це сплата податків, військовий обов'язок тощо. Не згадаю, де саме, але зустрічав таке твердження: «Податки – це абонплата за користування державою»[694]. Отже, вони

[692] Більш докладно говорив про це на конференції XIII «Розумовські зустрічі» у листопаді 2024 року. Див.: Кондратьєв, І. В. (2024, 28 листопада). *Виступ на конференції XIII «Розумовські зустрічі»* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=v30RupgReM0

[693] Фраза насправді дуже близька до англійського вислову «Мій будинок – моя фортеця» («My house is my Castle»), автором якого вважається англійський юрист XVII ст. Едуард Кок (1552-1634 рр.). Див.: Liberty Fund. (n.d.). *Sir Edward Coke declares that your house is your «Castle and Fortress»*(1604). https://oll.libertyfund.org/quotes/sir-edward-coke-declares-that-your-house-is-your-castle-and-fortress-1604

[694] Автором схожого вислову «Податки – це те, що ми платимо за цивілізоване суспільство» («Taxes are what we pay for civilized society») вважається американський суддя Олівер Венделл Голмс-молодший (Oliver Wendell Holmes Jr.).

мають бути контрольовані суспільством, а їхній розподіл має бути прозорим.

Також нагадаємо, що приватна власність – основа сучасного європейського світу, саме вона й породила до життя демократію, яка захищає власника – громадянина. Мало хто замислюється й над тим, що приватна власність – це одна з основ родової, а отже, й історичної, пам'яті. У нас мало хто пам'ятає своїх предків далі четвертого коліна (прадіда), бо довгі роки не мали основи – власності роду.

Станом на сьогодні в українському суспільстві одночасно існують різні сценарії будівництва політичного майбутнього. Ключовий, навколо якого наявний національний консенсус, – це вступ до Європейського Союзу. Зрештою, уявлення про можливість політичної «багатовекторності» було хибним від початку. Вступ до ЄС означає часткове делегування державного суверенітету на користь наднаціональних інституцій ЄС, що є частиною концепції «об'єднаного суверенітету». Серед іншого, це адаптація законів до європейського права, делегування окремих повноважень, примат рішень Європейського суду над національним законодавством, у разі входження до єврозони – втрата контролю над монетарною політикою та ін. Але вступ до ЄС це не повна відмова від суверенітету, держави зберігають ключові елементи національної ідентичності та самоврядування. Як уже зазначалося, вступ до ЄС для України на сьогодні є питанням існування.

Російська агресія та розрив зв'язків із РФ та Білоруссю актуалізували запити будівництва національної держави – захист української мови, культури, вивчення історії. У додачу виявилось, що національні держави більш стійкі ніж імперії, а отже, від національної державницької складової відмовлятися не варто. Як історик, скажу й кілька слів про національні міфи[695]. З ключових міфів для України згадаємо уявлення про Русь та козаччину. Перший апелює до давнини, другий – до свободи. Вже

[695] Національний міф – це символічні уявлення про минувшину, які формують колективну ідентичність нації, він пояснює її походження, цінності, героїв і місію. Подібні уявлення поєднують історичні факти із легендами та вигадками.

йшлося про те, що монопольні претензії Росії на спадок Русі стали ледь не ключовою причиною війни. Відновленню імперії необхідна історична давнина, тяглість, християнська складова. Ще у 1833 р. в імперській Росії була сформована так звана «теорія офіційної народності», яка базувалась на трьох основах: «православ'я – самодержавство – народність». Факт, що хрестили Київ, а не Москву, а також наявність окремішньої від російської української нації, не вкладається в цю тезу. Так само, як і обраний Україною демократичний шлях розвитку.

До речі, більша частина як етнічних росіян, так і русифікованих українців не прийняли ідею «русского мира» (а саме на це розраховував Путін) й стали на захист України. Хоча «мовне питання», в самому широкому своєму контексті, ще довгий час буде актуальним як внутрішньодержавних політичних процесів, так і міжнародних відносин, – з тією ж Угорщиною. Нагадаємо, що двомовність або й тримовність – нормальне явище сучасної Європи[696]. Для багатьох громадян України рідною є болгарська, кримськотатарська, румунська та ін. мови.

Й нарешті, згадаємо той факт, що націоналізм робив нації державними, але заможними та великими у свободі, їх робив лібералізм, і жодних винятків з цієї тези я не знаю. Ідеальна модель держави передбачає, що вона є наслідком громадського договору, коли громадяни делегують частину своїх повноважень державним інституціям, наділяючи їх правом насилля заради встановлення суспільного миру та справедливості. В цьому і полягає сутність базового протиріччя між державою та суспільством – це вічний пошук компромісу між інтересами держави, як суспільного інституту, та інтересами об'єднаних у громадянське суспільство індивідів. Пошук балансу – основна сутність взаємин на рівні – людина та держава, держава та нація, нація та людина, людина та суспільство, державне та наддержавне. Демократія – це процес.

Що саме потрібно зробити в Україні? Спробуємо викласти в загальних рисах нагальні кроки з реформування та повоєнного відновлення країни. Звісно, що вони суб'єктивні, звісно, що

[696] Захист мов національних меншин у ЄС є важливою складовою політики прав людини, культурного розмаїття та недискримінації.

не повні, подекуди важко відокремити економіку від політичної сфери, громадянське суспільство від національної безпеки й т.п. У додачу, вступ до ЄС вимагає від України відповідність т. зв. Копенгагенським критеріям, а отже, й формалізує чимало аспектів.

Економіка та продуктивність праці. Економічна ситуація в Україні й до 2022 р. не додавала оптимізму, а опісля відкритого вторгнення ВВП країни за рік впав на 28,8 %. Темпи його відновлення помірні – у 2023 р. зростання становило 5,5 %, у 2024 р. – 2,9 %, незначним воно очікується й у 2025 р.[697]. Але головне завдання української економіки – вижити та стабілізуватись, більш-менш виконано. Чогось більш суттєвого можна очікувати лише за умови настання миру.

Відомі світові приклади – зростання ВВП на 10-20 % на рік, хоча б на досвіді тієї ж Південної Кореї, стали можливими за рахунок масової модернізації економіки. Наявність функціонуючої ринкової економіки є також умовою вступу до ЄС.

Одна з ключових проблем української економіки – низька продуктивність праці. Працюючи не менше, а, може, й більше, український робітник отримує значно меншу платню за свою працю, ніж робітник в ЄС. Це напряму пов'язано із характером виробленої продукції, яка має значно меншу додану вартість. Наприклад, Україна – одна з провідних країн Світу за запасами та експортом залізної руди. Поточна вартість експортованої залізної руди на літо 2025 р. становить 80-100 дол. за тонну, тонна експортованого з України металобрухту – 110-140 дол., швелера – 1100-1800 дол. Для порівняння, вага нового Volkswagen Passat B8 (2023 р. виробництва) становить біля 1,5 тонни, а його вартість в Україні коливається в межах від 32 000 до 42 000 дол. – залежно від комплектації, типу двигуна, коробки передач та додаткових опцій. Звісно, що в автомобілі є й пластик, гума, скло, але основну його вагу все ж таки становить метал.

Та ж сама ситуація з продукцією сільського господарства, адже можна експортувати зерно пшениці (в залежності від класу – 240-280 дол. за тонну), а можна спирт (9 200 дол.) або ж

[697] Богдан, Т. (2025, 30 червня). *Двигун економіки глохне. Потрібен капітальний ремонт.* ZN.UA. https://zn.ua/ukr/macroeconomics/dvihun-ekonomiki-hlokhne-potriben-kapitalnij-remont.html

люксову горілку. Можна продавати яблуко, а можна зроблене з нього пюре чи повидло, надаючи роботу виробникам банки, етикетки та кришки, завантажуючи роботою дизайнера, логіста, мерчандайзера та ін. Саме тому аграрні країни, що спеціалізуються винятково на сільському господарстві, ніколи не будуть заможними, а ті, що зав'язані на сировинній складовій, наприклад, нафті – будуть завжди залежати від попиту. Звісно, що, окрім товарів з високою доданою вартістю, завжди буде вироблятися й сировина, але наголос слід ставити на виробництві продукції з високою доданою вартістю.

У структурі ВВП розвинутих країн значну його частину формує сфера послуг – освіта, медицина, культура, туризм, транспорт й т. п. Загалом це не менше 60-70 %. Тоді як промисловість становить 25-30 %, а сільське господарство – лише 2-5 %. Сучасна економіка неможлива без працюючого фінансового сектору, продажу інтелектуальної власності, індустрії розваг, цифрової економіки, розвинутої інфраструктури та логістики, високотехнологічних галузей та ін. В сучасному Світі емоції продаються краще зброї. У 2022 р. компанія «The Walt Disney Company» отримала 82,7 млрд дол. загального доходу[698]. Для порівняння, у тому ж році Росія заробила на експорті зброї біля 8 млрд дол. США[699].

Отже, повоєнній Україні треба буде відійти від моделі, де вона залишалась країною експортером сировини з низьким рівнем створення доданої вартості. Майбутнє – за експортно-орієнтованою економікою з акцентом на високотехнологічні сектори та сферу послуг. А фундаментом цього має стати усвідомлення, що дотримання законності збільшує капіталізацію. У свою чергу, ключовою функцією держави має бути захист інвестора, верховенство права та його справедливість.

Ліберальна економічна модель передбачає, що держава не повинна втручатися в економіку, але станом на сьогодні таких економік, мабуть, не існує. Але аудит системи державного управ-

[698] Disney revenue 2010-2025 | DIS. (n.d.). *Macrotrends*. https://www.macrotrends.net/stocks/ charts/DIS/disney/revenue

[699] Кропман, В., & Сааков, В. (2024, 11 березня). *SIPRI: Імпорт зброї в Європу зростає, експорт з Росії падає.* Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/sipri-import-zbroi-v-evropu-zrostae-eksport-z-rosii-padae/a-68476207

ління в усіх сферах, у т. ч. в економіці, для України безсумнівно необхідний. Мета – мінімізація впливу. Ідеальна роль держави – сприяння розвитку. Наприклад, для стимулювання появи високотехнологічних галузей держава може звільнити від податків ввіз до країни обладнання. Підтримка може знадобитися й дрібним сільгоспвиробникам, для яких можуть бути запроваджені тимчасові податкові пільги чи надаватися доступні кредити. Як показує вітчизняний досвід – чим менше держава намагається щось регулювати – тим краще для цього бізнесу. З нагального також згадаємо необхідність демонополізація економіки, діючі монополії повинні перебувати під контролем суспільства через створення дієвого антимонопольного законодавства. Аудит державних компаній і державної власності має сприяти приватизації, держава має відмовитись від субсидіювання державних підприємств як неринкового методу конкуренції. З важливого – плани повоєнного відновлення та модернізації не мають передбачати відновлення старих технологій та неефективних підприємств.

В Україні має бути зменшена кількість податків та спрощене їхнє адміністрування. Рівень спрощення повинен бути максимальним[700], щоб звичайний підприємець міг розбиратися в цій бухгалтерії без допомоги фахівців. Необхідне подальше перетворення податкової (як і митниці) на сервісну службу. Усі форми податкових привілеїв і пільг мають бути обґрунтованими та тимчасовими. Податки мають стимулювати інновації та модернізацію виробництва, насамперед, сприяти залученню іноземних інвестицій в промисловість, будівництво, інфраструктуру, високотехнологічні галузі. Також можливо запровадження амністії капіталу, за умови його вкладання в реальний сектор економіки. Ще одна дотична проблема – паралельне існування окремого (більш ускладненого) бухгалтерського обліку для державних установ та більш спрощеного – для приватного бізнесу при формальній єдності системи. Бухгалтерський облік має стати «єдиним», бути простим, зрозумілим та максимально автоматизованим.

Можливості держави слід використовувати й у просуванні експортоорієнтованої моделі економіки – через стимулювання

[700] Кондратьєв, І. (2015, 27 листопада). *Еверест для себе.* ZN.UA. https://zn.ua/ukr/finances/everest-dlya-sebe-_.html

та координацію. На економіку має працювати і дипломатія, просуваючи українські товари і послуги, у тому числі й в країнах Латинської Америки, Азії та Африки.

Україні необхідний аудит фінансової системи, у тому числі, банківської, а більшість державних банків має бути приватизовано. До значних бюджетних витрат держави належить виплата зовнішнього боргу країни, який потребує реструктуризації. Станом на першу половину 2025 р. зовнішній борг України (загальний державний та гарантований державою) становив 180,97 млрд дол.[701] Нагадаємо, що Україна вже більше трьох років протистоїть російській агресії. Для порівняння – на фінансову допомогу Греції у 2010-2015 рр. пішло 326 млрд євро, з яких понад 240 млрд євро було надане країнами ЄС[702]. На кінець 2024 р. зовнішній борг Греції становив 562,87 млрд євро[703].

Як уже зазначалося, для розвитку економіки потрібно мати уявлення про наявність робочої сили. Перепис населення дозволить установити кількість працездатного населення, дітей та пенсіонерів. Окрім використання непрямих методів, логічним є залучення до його проведення територіальних громад.

Поява та залучення Штучного Інтелекту в найближчі роки вплине на існування багатьох професій, що слід враховувати при економічному плануванні. Наприклад, уже зараз в Україні не вистачає вчителів математики чи фізики, розробка відповідного спеціалізованого ШІ із одночасним створенням профільних кабінетів та наявністю асистента-людини дозволить зняти цю проблему.

Чимало робочих місць буде створено в оборонно-промисловому комплексі, який стане одним з драйверів еконо-

---

[701] Finance.ua. (2025, 26 червня). *Державний борг України зріс на мільярд доларів*. https://news.finance.ua/ua/derzhavnyy-borh-ukrainy-zris-na-mil-yard-dolariv

[702] Ukrinform. (2018, 23 серпня). *У Греції тепер точно є все, крім одного – економічної кризи*. https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2523293-u-greciiteper-tocno-e-vse-krim-odnogo-ekonomicnoi-krizi.html; Автори Вікіпедії. (б.д.). *Боргова криза в Греції. Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Боргова_криза_в_Греції

[703] Eulerpool. (б.д.). *Греція: Зовнішній борг до валового внутрішнього продукту (ВВП)*. https://eulerpool.com/uk/macro/греція/зовнішній-борг-до-ввп

міки. Вже багато років йдеться про необхідність запровадження реальної програми заохочення приватного бізнесу в збір та переробку вторинної сировини та ін.

Вочевидь, що в Україні буде підвищуватись пенсійний вік, що також змінить ринок робочої сили. Пенсійна реформа має розпочатися з аудиту функціональності Пенсійного фонду та всієї системи соціального страхування.

Традиційно важливою для української економіки залишиться сфера послуг, серед яких ключовими будуть туристична галузь, медична сфера та освіта (ті ж військові училища будуть готувати офіцерів для країн Азії та Африки).

Україна зостанеться промисловою державою. Пріоритетом розвитку має стати енергозбереження – «альтернативна» енергетика із реальною конкуренцією та відмовою від субсидіювання монополістів. Як не дивно, але руйнування Росією українських електростанцій дає змогу прискорити перехід енергетики на декарбонізовані та більш стійкі й простіші у виробництві види генерації[704]. Підтримка енергетичної незалежності вимагає й подальшого розвитку атомної енергетики. По завершенні війни великою є вірогідність відновлення Україною статуту транзитної держави[705].

---

[704] ZN.UA. (2024, 21 липня). *Руйнування Росією електростанцій має і позитивний результат для українців – The Economist*. https://zn.ua/ukr/energetics/rujnuvannja-rosijeju-elektrostantsij-maje-i-pozitivnij-rezultat-dlja-ukrajintsiv-the-economist.html

[705] Транзит російського газу через Україну тривав до завершення п'ятирічного контракту з Газпромом (2020-2025 рр.) та припинився 1 січня 2025 р. Транзит нафти через Україну продовжується відповідно до десятирічного контракту, укладеного у 2019 р. між «Укртранснафтою» та російською «Транснєфтью». Термін дії контракту – до кінця 2029 р. Основними отримувачами нафти є Угорщина, Словаччина та Чехія. Через цю ж систему казахську нафту (без закупівель російської) отримує Німеччина. Див.: Богута, Н. (2025, 13 січня). *Україна продовжує постачати російську нафту до ЄС: чому та коли зупинять транзит*. Focus.ua. https://focus.ua/uk/economics/688175-chomu-ukrajina-ne-zupinila-tranzit-rosiyskoji-nafti-cherez-ukrajinu-do-yevropi-novini-ukrajini; Добровольська, К. (2025, 7 лютого). *Попри зниження транзиту російської нафти: яка країна ЄС лідирує за обсягами поставок*. 24 канал. https://24tv.ua/economy/tranzit-rosiyskoyi-nafti-cherez-ukrayinu-zmenshivsya-kudi-postachayetsya_n2747708

Залишиться країна й одним із ключових виробників сільськогосподарської продукції, а залучення нових агротехнологій та тенденція до потеплішання клімату дозволять як збільшити врожайність, так і вирощувати нові культури. Держава має зберегти ринок землі з дієвим антимонопольним законодавством та сприяти кооперації дрібних власників. Буде створена й державна програма сприяння поверненню до обігу земель сільськогосподарського призначення (понад 3 млн га земель наразі заміновано[706]).

Традиційно проблемною в Україні лишається сфера ЖКХ. Головне завдання держави – створення конкуренції в цій сфері із дієвим антимонопольним законодавством та стимулюванням енергозбереження. З нагального – заборона обліку тепла за квадратними метрами, а перехід на облік реально спожитих г/калорій.

У **соціальній сфері** має бути проведений аудит державних послуг – соціальних гарантій та пільг. Має запрацювати обов'язкове медичне страхування, яке забезпечуватиме гарантований набір медичних послуг. Важливим є обґрунтування програми вакцинації.

Фінансування науки та освіти має бути захищеними статтями бюджету. І у цій сфері має бути проведений аудит повноважень держави. Наприклад, навчальні заклади мають отримувати гроші за навчання учня/студента. Система може чимось нагадувати медичну, де «гроші ходять за пацієнтом». Далі – держава запроваджує систему гарантування якості освіти і в підсумку отримати необхідного суспільству та економіці спеціаліста. Єдиним критерієм освітнього зростання мають стати знання, а більшість пільг вступникам мають бути ліквідовані. Пріоритетним напрямком освіти має стати навчання ІТ-фахівців, інженерів, науковців, але не слід забувати і про гуманітарну складову – вчителів. Університети мають стати центрами не лише освіти, а й науки, й розвивати її можна за рахунок державних грантів. Перспективним в наукових дослідженнях стане запровадження

[706] AgroNews. (б.д.). *В Україні понад 40 % земель с/г призначення вилучено з обробітку*. https://agronews.ua/news/v-ukrayini-ponad-40-zemel-s-g-pryznachennya-vylucheno-z-obrobitku/

можливостей ШІ. Держава має сприяти розвитку біотехнологій та генної інженерії. Академія Наук має бути реформована, а галузеві академії – ліквідовані.

Україна буде проводити активну та послідовну культурну політику, спрямовану на підтримку як української мови та культури, так і мов національних меншин. При проведенні цієї політики слід усвідомити, що соціокультурні зміни займають довгі роки. Держава має відмовитись від підтримки певних релігій чи конфесій, усі релігійні установи мають бути зареєстровані як приватні підприємці та сплачувати податки.

Важливим елементом розвитку має стати перетворення культурних програм в систему довгострокових державних грантів, на основі яких будуть функціонувати творчі колективи. Бібліотеки мають стати соціально-культурними та освітніми хабами й, водночас, зберігати бази знань. Необхідне запровадження державної програми підтримки музеїв, програм захисту архітектури та археологічної спадщини, насамперед, заборона «чорного копацтва», яке знищує вітчизняну історію. Доречно відмовитись від звань «заслужений», «народний» й т. п. як атавізмів минулої епохи. Держава має відмовитись від прямої бюджетної підтримки громадських організацій.

Удосконалюватись буде й **політична система**. Держава має стати сервісною службою для громадянина (у т. ч. за рахунок подальшої диджиталізації), її робота має гарантувати демократію, верховенство права, дотримання прав людини. У національне право впроваджується законодавство ЄС.

Буде проведений аудит та люстрація усієї системи управління. Непотрібні повноваження будуть скорочені. Назрів аудит та гармонізація законодавства, яке має бути справедливим, логічним, простим і зрозумілим інструментом суспільного розвитку.

З нагальних змін – реформа Конституції, в якій треба чітко визначити баланс повноважень гілок влади. Конституційні зміни мають завершити територіальну реформу. Обласні державні адміністрації стануть виконкомами, а на місцях будуть запроваджені посади префектів – представників президента, із првом вето на потенційно незаконні рішення місцевої влади. Повноваження центральних та місцевих органів влади будуть чітко розмежовані.

Буде зменшена кількість депутатів Верховної Ради. У випадку прийняття важливих законів депутат має особисто вставати з місця та оголошувати своє рішення. На виборах до парламенту слід відмовитись від мажоритарної системи на користь партійних списків, у свою чергу, на місцевих виборах логічна відмова від партійних списків на користь мажоритарної. З нагально необхідного – закон про відзив депутатів усіх рівнів з реально працюючим механізмом відклику.

Боротьба з корупцією на усіх рівнях. Повна прозорість бюджетів органів влади (за умови, якщо це не заважає національній безпеці). Спрощення ведення документації, розміщення усіх рішень на сайтах органів влади, можливість громадського контролю. За підкуп виборців – довічне ув'язнення.

Реформа прокуратури та реальна судова реформа. Створення повноцінного суду присяжних, коли дванадцять громадян – платників податків, вирішують справу по совісті (закон і справедливість подекуди різні речі). Суд присяжних, як мінімум, деполітизує деякі справи. Також необхідний перегляд системи покарання за здійснені злочини. За дрібні – послаблення, за серйозні – посилення. Запровадження оцінки діяльності суддів.

ЗСУ – сильна, боєздатна та високотехнологічна армія. Основою армії має стати контрактна система. Створення народного резерву ЗСУ за швейцарським зразком із загальним вишколом.

Послідовна політика щодо повернення анексованого Криму та окупованих територій в інформаційній, економічній та політичній сферах.

У зовнішній політиці – Україна стає одним з гарантів європейської безпеки. Україна – учасник низки стратегічних союзів, існування яких пов'язане із її буферністю між європейським світом та тоталітарною Росією. Як бачимо, Україна залишається східним фронтиром Європи.

Завершуючи цей розділ, зазначу, що головними критеріями реформ в Україні мають стати побудова правової демократичної держави та ринкової економіки. Сподіваюся, що Україна свій іспит здасть.

Якщо зараз задрімати під час перегляду новин на 20 хвилин, можна проспати 2 параграфи з майбутнього підручника історії.
Сучасний фольклор

QUO VADIS[707], ЄВРОПО?

Яке місце займає сучасна Європа в Світі? Площа Європейського континенту близько 10,2 млн кв. км, що робить його шостим за розміром (менше лише Австралія)[708]. Населення континенту становить близько 745 млн чоловік (з урахуванням європейського населення РФ та Туреччини). Нагадаємо, що на планеті зараз живе 8 млрд. чоловік. Усього в Європі налічується 48 незалежних держав, але є ще залежні території та т.зв. частково визнані держави (Косово, Турецька Республіка Північного Кіпру), до них частко відносять і створені Росією псевдодержави (ту ж Абхазію чи Придністров'я).

Європейська економіка становить приблизно 22-25 % світового ВВП у номінальному вираженні, залежно від того, чи враховується лише Європейський Союз, чи весь континент. Доля ВВП ЄС (27 країн) – близько 19 трлн доларів США. Для порівняння – номінальний ВВП США становить близько 29 трлн доларів (28 % світового ВВП), Китаю – 19 трлн (18 %).

Найсильнішим військовим блоком на планеті вважається блок НАТО (Організація Північноатлантичного договору), який об'єднує 31 країну, включно з США, Великою Британією, Францією, Німеччиною, Туреччиною та ін. НАТО має найбільший сукупний військовий бюджет – понад 1 трлн дол. на рік. До його складу входить три ядерних держави – США, Великобританія та Франція. Навіть якщо із НАТО вийдуть Сполучені Штати (мова йде про гіпотетичний сценарій), сукупно в арміях країн – учасників альянсу, буде становити не менше 1,5 млн військових.

[707] «Куди ти йдеш?» – латинський вислів.

[708] Тут і далі дані взяті з Вікіпедії.

27 країн Європи входять до Європейського Союзу, створеного заради забезпечення стабільності, миру та процвітання. ЄС – унікальне за багатьма критеріями об'єднання політичного та економічного співробітництва, серед іншого, її членів об'єднують спільні цінності – підтримка демократії, прав людини, верховенства права, забезпечення свободи, рівності та соціальної справедливості. Можливо, тому Європа залишається найдемократичнішим регіоном у Світі.

У зв'язку із вищенаведеним постає питання, а чи займає Європа належне місце в світовій політиці та безпековій системі, чи є потенціал її розвитку в світовій економіці. Куди буде прямувати Європа далі? І які загрози очікуватимуть Європу на цьому шляху? Адже вже у XXI ст. європейська спільнота неодноразово потрапляла в кризові ситуації й завдяки спільним діям змогла вистояти. Згадаємо Світову фінансову кризу 2008 р., міграційну кризу 2015 р., Brexit, пандемію COVID-19, триваючу війну в Україні.

До яких викликів ще слід готуватись, а їх чимало – від демографії до зміни клімату. Чи будуть сили і ресурси? Чи все добре в існуючій соціальній, економічній та політичній моделях?

Для європейського читача може бути цікавим порівняння життя в Європі та Україні. Наведу точку зору українських біженців, які у 2022 р. вимушено опинилися у Європі[709]. Щось в Європі, на думку українців, краще, а щось – ні. За опитуванням української дослідницької компанії Gradus Research в Україні кращі:

– уклад життя та менталітет, люди та взаємини;

– можливості для власного розвитку;

– легший доступ до медичних послуг. В Європі треба довго чекати на прийом до лікаря – днями чи тижнями, українські аптеки працюють 24/7;

– значно дешевша стоматологія;

– менший розмір комунальних тарифів;

[709] Требунських, І., & Жовтун, В. (2022, 2 червня). *Обмін досвідом: що в Україні краще ніж в ЄС, а чому варто повчитись.* Гречка. https://gre4ka.info/statti/69610-obmin-dosvidom-shcho-v-ukraini-krashche-nizh-v-yes-a-chomu-varto-povchytys/; Майданюк, В. (2023, 13 листопада). *Що в Україні краще, аніж закордоном?* Infolight. https://infolight.in.ua/2023/11/13/shcho-v-ukraini-krashche-anizh-zakordonom/

– комфортний графік роботи магазинів. Наприклад, в Польщі у неділю можуть працювати лише деякі дрібні магазини й лише до обіду. В Україні у неділю можна придбати більшість необхідних товарів;

– співвідношення ціна-якість у сфері краси;

– ремонт авто та чимало інших послуг українці відзначають кращими на батьківщині, аніж в багатьох країнах ЄС;

– служби доставки в ЄС часто поступаються швидкістю українським компаніям;

– доступніший і якісніший мобільний зв'язок (порівняння із Францією);

– в Україні краща диджиталізація комерційних, державних[710] і фінансових послуг (дуже гарно українці відгукуються хіба що про диджиталізацію в Естонії). Наприклад, чимало українських біженців у Німеччині скаржаться на бюрократію в німецьких банках, адже щоб отримати виписку по рахунку – треба йти до банківської установи. В Україні його можна отримати будь-якої миті в мобільному додатку. Банківські послуги забюрократизовані в Португалії, а в магазинах подекуди не можна розрахуватись картками Visa чи MasterCard, бо приймаються лише місцеві картки. Аналогічна ситуація і з державними послугами, в Україні можливо отримати чимало довідок з державних реєстрів онлайн – без черг чи відвідування держустанов.

Що краще у Європі:

– облаштування міст;

– створення умов для людей з інвалідністю;

– якість питної води з-під крана;

– дотримання закону та порядку;

– розмір заробітної плати;

– сортування сміття.

Звісно, що порівняння рівня цін насправді некоректне, адже в Україні значно менші зарплати, за умови їхнього зростання будуть зростати вартість послуг, комірне та ін. Згадки про уклад життя та менталітет можна віднести до ностальгії за Україною та неможливість швидко адаптуватись в новому соціальному

[710] Україна стала першою країною у світі, яка прирівняла електронний паспорт у додатку «Дія» до фізичного за юридичною силою.

середовищі. Але з часом, за деякими пунктами, українці лише ствердились у своїх враженнях. У 2023 р. серед українських біженців було проведене нове опитування[711]. Державні онлайн-послуги в Україні були оцінені значно краще (71 %), ніж в Європі (16 %). Так само в Україні значно виграють фінансові та банківські послуги (70 % проти 14 % в Європі). Доступність медичних послуг в Україні, з точки зору опитуваних, краща (71 % проти 21 %), як й їхніх якість (60 % проти 25 %). Щодо освіти оцінки розділились. Дошкільну та шкільну освіту оцінили дещо краще в Україні (42 %), ніж в Європі (35 %), а от вищу освіту визнали кращою в Європі (43 %), ніж в Україні (32 %). В Європі кращий громадський транспорт (77 %), ніж в Україні (14 %) та дороги (85 % проти 5 %). Житло в Україні респонденти вважають доступнішим (57 %), ніж в Європі (22 %). В Україні краща, на думку українців, індустрія краси (85 %), ніж в Європі (5 %), кращі кафе і ресторани (60 % проти 16 %), поштові сервіси й сервіси доставки (54 % проти 25 %). Кращим виявився й онлайн-шопінг (51 % проти 22 % в Європі). А от щодо торговельних мереж і магазинів думки розділились: 42 % вважають їх кращими в Україні, 36 % – в Європі[712].

Пам'ятаючи вислів «Перш ніж щось казати – наведи порядок у своєму домі», все ж зазначимо, що завжди є що покращувати. Дозволимо також відзначити низку головних проблем, які можуть становити загрозу розвитку Європейській цивілізації.

Одна з ключових проблем сучасної Європи – **демографічні зміни**. Європа зазнає значного старіння, так званий медіанний вік населення ЄС у 2024 р. становив 44,7 року[713]. Народжуваність в ЄС дуже низька – у 2023 р. загальний коефіцієнт наро-

[711] Дослідники соціологічної групи Рейтинг зазначають, що відмінності в залежності регіону проживання українців в Європі не лінійні. Доступність житла, фінансові та банківські послуги, вища освіта майже не мають регіональних відмінностей.

[712] BusinessUA. (2023, 9 вересня). *Плюси та мінуси життя в Європі.* https://businessua.com/finance/90053plyusi-ta-minusi-zhittya-v-evropi.html

[713] Eurostat. (n.d.). *Population structure and ageing.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing#:~:text=The%20median%20age%20of%20the,each%20of%20these%20EU%20countries

джуваності (TFR) становив лише 1,38 дитини на одну жінку[714]. Низька народжуваність та висока тривалість життя призводять до дефіциту робочої сили. Хоча ситуація не така критична, як в Україні (1 до 1), у 2024 р. на одного європейського пенсіонера у середньому припадало біля трьох працюючих[715]. Кілька країн ЄС офіційно використовують міграцію як інструмент вирішення демографічних проблем[716]. Насамперед, це Німеччина, Швеція, Франція, Нідерланди. За даними Євростату, на кінець 2022 р. приблизно 8 % населення ЄС становили іноземці (3 % – громадяни інших держав ЄС, 5 % – з третіх країн). Щорічно в ЄС прибуває значна кількість мігрантів, наприклад, у 2021 р. – близько 2,3 млн.[717].

Велика кількість мігрантів призводить до неоднорідності процесу їхньої інтеграції в європейське суспільство. Вдалою можна назвати участь турецьких мігрантів у розвитку економіки ФРН, деякі галузі економіки якої (будівництво, автомобілебудування) «трималися» на турецьких гастарбайтерах[718]. Неоднозначним є й ставлення громадян ЄС до цієї проблеми[719]. По-

---

[714] Eurostat. (2023). *Fertility statistics.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics#:~:text=3,in%20the%20EU%20in%202023

[715] Eurostat. (2024). *Population structure and ageing.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing#:~:text=match%20at%20L242%20dependency%20ratios,in%202024

[716] Швець, С. Л. (2023). Міграційні потоки в країни ЄС: виклики та шляхи регуляції. *Політикус: науковий журнал*, (3), 63-67.

[717] Eurostat. (2023). *Migration and asylum in Europe – 2023 edition.* https://ec.europa.eu/eurostat/web/interactive-publications/migration-2023#:~:text=%C2%A9%20fizkes%2FShutterstock; Герасименко, П. (2024, 8 лютого). *Чому в Європі зростає популярність правих: про сумні наслідки неконтрольованої міграції.* ZN.UA. https://zn.ua/ukr/WORLD/chomu-v-jevropi-zrostaje-populjarnist-pravikh-pro-sumni-naslidki-nekontrolovanoji-mihratsiji.html

[718] Данісман, Ю., & Каневський, Д. (2011, October 31). *Як Німеччина стала країною мігрантів.* Deutsche Welle. https://www.dw.com/uk/як-німеччина-стала-країною-мігрантів/a-15500771

[719] Проблема вочевидь існує, адже про неї стали говорити й провідні європейські політики, зокрема, канцлер Німеччини Фрідріх Мерц Див.: OstWest.TV. (2025, June 26). *Мерц и Мелони совместно ищут пути, как держать беженцев за пределами Европы.* https://ostwest.tv/news/merc-i-meloni-sovmestno-ishhut-puti-kak-derzhat-bezhencev-za-predelami-evropy/

ява мечетей чи діяльність, хай навіть в межах мусульманських громад, шаріатських судів – насторожує багатьох. Часто саме із мусульманами пов'язують і збільшення злочинності, хоча більшість мусульман у Європі – законослухняні громадяни[720]. Це викликає популярність ультраправих партій (тієї ж «Альтернативи для Німеччини» чи британської Reform UK), які обіцяють проводити більш жорстку міграційну політику. Відбувається й зростання ісламофобії, деякі виборці проявляють недовіру до традиційних еліт, посилюється євроскептицизм та радикалізм. Та й ідеї мультикультуралізму подобаються не всім.

Піднімаючи **питання суспільних цінностей,** хочу згадати іншу історію. Нещодавно в новинах промайнула новина про загибель на війні Майкла Глоса – сина заступниці директора ЦРУ. Хлопець вивчав гуманітарну екологію, брав участь в соціальних протестах – виступав за права жінок та боровся проти кліматичних змін. Він мандрував світом на велосипеді та був волонтером. За словами друзів, він говорив про занепад західної цивілізації та поширював відео про ситуацію в Палестині. З часом, під впливом конспірологічних матеріалів, він став цікавитися переїздом до Росії. Помандрувавши країною, він встиг підписати контракт на війну з Україною, де й загинув[721]. Питання – що привело соціального активіста, представника кліматичного руху, соціально активну людину до лав армії країни-загарбника? Незнання? Вплив пропаганди?

Звісно, що Глос не європеєць, а американець, але є безсумнівним продуктом деяких суспільних настроїв, характерних для сучасної західної цивілізації. Відома історія, коли протестуючі на підтримку палестинців студенти західних університетів мали дуже опосередковані уявлення про арабо-ізраїльський кон-

[720] Council of Europe. (2007, January 22). *Muslims are discriminated against in Europe.* https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/muslims-are-discriminated-against-in-europe

[721] Остапчук, Р. (2025, 25 квітня). *Хотів паспорт РФ, щоб «виконати своє призначення». На війні проти України загинув син заступниці директора ЦРУ.* NV (New Voice). https://nv.ua/ukr/world/countries/maykl-gloss-yak-sin-topposadovici-cru-opinivsya-v-rosiyskiy-armiji-ta-zaginuv-na-viyni-proti-ukrajini-50509231.html

флікт[722]. А чи уявляють антиглобалісти, що якщо зникне глобалізація, то це призведе до помітної економічної деградації й скоріше додасть нові проблеми чим вирішить старі?

Певна річ, завжди можна послатися на молодіжний максималізм, на необхідність належності до якоїсь спільної справи, до «двіжу»[723]. Але чи здатне умовне покоління тік-токерів відрізнити добро від зла? І чи буде їхнє уявлення про добро та зло відповідати нашому? Чи це криза зростання – адже чимало хіпі 1960-х уже у 1980-і роки вдягнули ділові костюми?

І ще про цінності. Однією з реальних загроз в **політичній сфері** для сучасної Європи вважається як лівацтво, так і вкрай права ідеологія. Нагадаємо, що ідеології отримують право на життя лише тоді, коли вони затребувані та відображають певні суспільні побоювання чи очікування.

Традиційно в Європі були присутні чи не усі напрямки політичної думки, однак, поступово «ідеологічний» вектор розвитку став втрачатися. За винятком «лівих» ідей, які так щедро випестував Захід в другій половині XIX-XX ст. (з певним ренесансом початку XXI ст.), більшість сучасних політичних партій деідеологізовані. У своїх програмах вони виступають за все «добре» і проти усього «поганого». Звісно, що сам поділ на правих та лівих доволі умовний, хоча б тому, що певна соціальна група чи індивід можуть займати ліву позицію в одному питанні, й праву – в іншому, що є абсолютно нормальним явищем. Але певні тенденції все ж можна виділити. Автором наведеного нижче тексту вважається Міхаел Кантрелл, цей текст скоріше гумористичний, але, як кажуть у таких випадках, в кожному жарті є доля жарту:

---

[722] Гмиря, А. (б.д.). *В США студенти-протестувальники стали виправдовувати ХАМАС*. The Page. https://thepage.ua/ua/politics/studenti-v-ssha-pidtrimuyut-hamas; PBS Frontline. (n.d.). *Transcript. Crisis on Campus*. https://www.pbs.org/wgbh/frontline/documentary/crisis-on-campus/transcript/; Green, E. (2023, December 15) How a Student Group Is Politicizing a Generation on Palestine https://www.newyorker.com/news/annals-of-education/how-a-generation-is-being-politicized-on-palestine?utm_source=chatgpt.com

[723] Данилюк, Т. (б.д.). *Що означає двіж*. Репортер. https://reporter.zp.ua/shho-oznachaye-dvizh-g.html; Онух, Є. (2020, 31 жовтня). *Молодвіж*. Тиждень. https://tyzhden.ua/molodvizh/

«Якщо ви не знаєте, ви правий чи лівий, то ось вам чудовий тест:

– Якщо правий не любить зброю, то він її просто не купує.

– Якщо лівий не любить зброю, він захоче всю зброю заборонити.

– Якщо правий вважає себе вегетаріанцем, то він не їсть м'яса.

– Якщо лівий вважає себе вегетаріанцем, він хоче заборонити м'ясо всім.

– Якщо правий гомосексуальний, він чи вона тихо веде своє життя.

– Якщо лівий гомосексуальний, він вимагає до себе поваги у законодавчому порядку.

– Якщо збанкрутував правий, він думає про те, як покращити свою ситуацію.

– Лівий розмірковує над тим, хто візьме над ним шефство.

– Якщо правому не подобається ведучий ток-шоу, він перемкне на інший канал.

– Лівий вимагає, щоб усіх, хто йому не подобається, було звільнено.

– Невіруючий правий просто не відвідує церкву.

– Невіруючий лівий вимагає припинення будь-якої згадки про бога та релігію».

Й нарешті, якщо цей текст прочитає «правий» – він посміється, а «лівий» – образиться.

Скільки часу існує соціум, стільки часу існуватимуть **соціальні проблеми** – від стану освітніх та медичних послуг до питань соціальної нерівності та ризиків бідності. Чи варто Європі тут щось змінювати?

Європа має чудову освітню сферу, якій можуть позаздрити чимало інших країн та регіонів – із давніми традиціями та освітніми центрами, на основі яких працюють численні наукові школи. Безмежні освітні можливості відкрилися з появою Інтернету, а поява ШІ спрощує пошук та систематизацію навчальної інформації. Але, уявімо ситуацію, якої в реальному світі сподіватимусь ніколи не буде – на планеті зникли усі математики, фізики та хіміки. Або ж не всі – а лише ключові особи. Чи залишиться наша цивілізація такою як вона є? Чи вдасться освітній системі

вивчити нових спеціалістів? Як відобразиться кількарічний (?) часовий розрив між зникненням «старих» спеціалістів та появою «нових». Отже, знання та уявлення мають вагу – як індивідуальну, так і колективну.

Згадаємо ще одне побоювання фантастів – на Сонці відбувся потужний викид плазми, що призвів до потужних магнітних бур на Землі. Потенційно це може відкинути нашу цивілізацію на століття вперед, адже чимало сучасних знань існують винятково в електронній формі. Хоча вірогідність їхнього знищення вважається врай низькою, все ж таки ключові знання доречно зберігати і у друкованій формі (зрештою, для чого людство й придумало бібліотеки).

За можливістю фізичної втрати знань наступною проблемою може стати потенційна освітня деградація. І причин для цього може бути кілька – від падіння якості самої освіти до поширення псевдоосвіти. Наприклад, в сучасному Світі справжній бум переживає захоплення астрологією. За прогнозами консалтингової фірми Allied Market Research, витрати на астрологічні послуги до 2031 р. виростуть до 22,8 млрд дол. у порівнянні із 12,8 млрд дол. у 2021 р.[724] Для роздумів – близько 70 % американців так чи інакше, але вірять в астрологію[725].

Найбільшою загрозою освіті виступає ШІ, який мав би використовуватися як допоміжний інструмент, а по факту стає її імітатором. Ситуація, коли учні здають на перевірку роботи, зроблені Штучним Інтелектом, а інший ШІ їх перевіряє, вже не фантастична. У додачу, сучасні версії ШІ (2025 р.) можуть помилятися, вигадувати факти, плутати авторитетні джерела з чутками. З часом, коли ці «проблеми становлення» будуть вирішені, відрізнити тексти, написані людьми та «машинами», буде практично неможливо. Гільдія авторів США вже запустила платформу Human Authored, де автори можуть підтвердити, що їхні твори створені

[724] PR Newswire. (2023, January 25). *Astrology Market to Reach $22.8 billion, Globally, by 2031 at 5.7 % CAGR: Allied Market Research.* https://www.prnewswire.com/news-releases/astrology-market-to-reach-22-8-billion-globally-by-2031-at-5-7-cagr-allied-market-research-301730436.html

[725] The Harris Poll. (2024, February). *Astrology Survey: The Role of Astrology in Society.* https://theharrispoll.com/wp-content/uploads/2024/02/Astrology-Survey-February-2024.pdf

людиною. Платформа дозволить авторам реєструвати свої твори в електронній базі та отримати відповідний логотип, який можна буде використовувати на обкладинках[726]. Але випадок, коли свій твір вдасться зареєструвати не людині, а ШІ, не за горами.

З іншого боку, чи не одночасно із появою системи освіти та екзаменів з'явились бажаючі отримати оцінки нечесним шляхом, наука та псевдонаука завжди йшли поряд, отже – нічого нового, за винятком нових можливостей технічного прогресу.

Тим не менш, бачимо низку негативних тенденції як в європейській, так і в усій «західній» освіті – ціна освіти зростає (а чи зростає цінність?), рівень доходів людей з освітою та людей без освіти поступово скорочується, а інколи професії, що не потребують значних освітніх зусиль, приносять працівнику навіть більший дохід[727]. У додачу, поява ШІ кардинально змінює ринок професій, й освіта може просто не встигати за кон'юнктурою.

Ситуація на освітньому ринку буде схожа на ситуацію, що складається на ринку праці. Запровадження в багатьох сферах ШІ змінить потребу в певних фахівцях. В Інтернеті можна знайти висловлювання на кшталт: «Ми думали, що роботи будуть прибирати вулиці, а вони стали писати вірші та картини». І з цим важко не погодитись.

Європа може похвалитися однією з найрозвинутіших систем соціального захисту. Вважається, що соціальна нерівність у ЄС досить помірна у порівнянні з іншими регіонами, але суттєво відрізняється між країнами. Індекс Джині (показник нерівності доходів) у середньому по ЄС становить близько 30 %, що є нижчим, ніж у США (понад 40 %)[728]. Роз-

---

[726] Букви. (2025, 31 січня). *Гільдія авторів США сертифікуватиме книжки, створені «людським інтелектом», а не ШІ.* https://bukvy.org/gildiya-avtoriv-ssha-sertyfikuvatyme-knyzhky-stvoreni-lyudskym-intelektom-a-ne-shi/

[727] Реалії України тут не є показовими, адже тут університетський викладач зазвичай отримує менше ніж охоронець у великому супермаркеті.

[728] Eurostat. (n.d.). *Gini coefficient of equivalised disposable income – EU-SILC survey.* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_di12/default/table?lang=en; Eurostat. (n.d.). *Living conditions in Europe – income distribution and income inequality.* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Living_conditions_in_Europe_-_income_distribution_and_income_inequality

винута в Європі й система охорони здоров'я та соціального забезпечення. Для розуміння – загальні витрати на соціальні виплати у 2022 р. становили 4 319 млрд євро або 26,9 % ВВП ЄС[729].

Рівень соціальної допомоги в Європі гарантує мінімальний гідний рівень життя. Ключова ідея допомоги – робота має бути вигіднішою ніж бездіяльність, а система виплат має стимулювати вихід людини на ринок праці. Однак в окремих випадках соціальна допомога може перевищувати зарплату на низькооплачуваній роботі, що створює «пастку бідності» – людина боїться втратити виплати, почавши працювати[730]. Адже, окрім самої допомоги, вона отримує житло (чи компенсацію оренди), медичне страхування, додаткові виплати на дітей, пільги на транспорт, їжу, одяг, мовні курси.

Згадаємо ще про одну функцію соціальної допомоги. Соціальна та економічна адаптація мігрантів може бути тривалою і не завжди вдалою, проблеми виникають і у «корінних» європейців. Ситуація, коли людина залишається без засобів до існування, призводить до погіршення криміногенної ситуації. В цьому випадку, допомога представляє собою соціальну плату за «спокій». З одного боку, вона забезпечує мінімальні потреби людини, з іншого – не дає їй стати злочинцем. Адже витрати на збільшення поліції, працівників судів та прокуратури, пенітенціарної системи, кризових центрів та ін. будуть значно більшими.

Як уже зазначалося, **європейська економіка –** одна з найбільших і найрозвиненіших у світі. У 2025 р. в першій сотні найбільших компаній (за ринковою капіталізацією) кількість європейських компаній становить 19 %. Причому Європа, на відміну від США та Китаю, демонструвала зростання. Тим не менш, провідне місце залишається за компаніями США, які становлять

[729] Eurostat. (n.d.). *Social protection statistics – social benefits*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Social_protection _statistics_-_social_benefits

[730] Relocate.to. (б.д.). *Робота чи соціальна допомога: коли вигідніше не працювати?* https://relocate.to/uk/p/praciuvati-ci-otrimuvati-dopomogu-teoriia-i-realnist-2344

більш ніж 60 %[731]. У найбільших 500 компаніях (за ринковою капіталізацією) кількість європейських так само становить біля 20 % (99 компаній), тоді як у США – 277, Азії – 112[732].

Звісно, що будь-які рейтинги у чомусь умовні, вони подекуди не враховують структуру власності або ж специфіку корпоративного керівництва, адже в глобальному світі збільшується роль наднаціональних корпорацій та відбувається інтернаціоналізація капіталу. Європа добре представлена в індустріальному, енергетичному, фармацевтичному, фінансовому та споживчому секторах, менше – у високотехнологічному сегменті ІТ. Згадаємо хоча б нідерландську Shell, німецькі Volkswagen та Siemens, французький BNP Paribas, швейцарську Nestle та ін. Й водночас, у цих списках ви не знайдете компаній, аналогічних американським Apple, Microsoft чи Amazon.

Добре представлена Європа й серед країн – найбільших експортерів сільгосппродукції – це Нідерланди, Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Бельгія та Польща. Хоча прогресуючі кліматичні зміни за пару десятків років можуть погіршити позитивні прогнози сільгоспвиробництва або ж примусити кардинально змінити номенклатуру сільгоспкультур.

Окремі сегменти європейської економіки є ключовими для усього світового ринку. Майже хрестоматійний приклад: нідерландська компанія ASML Holding NV – єдиний у Світі виробник EUV-машин для фотолітографії – ключової технології у виробництві мікросхем. Основним клієнтом компанії є тайванські виробники напівпровідників.

Роль Європи в світовому фінансовому секторі добре відображає присутність неподалік Брюсселя головного офісу SWIFT – міжнародної системи обміну фінансовими повідомленнями між

[731] WorldBank.org.ua. (2023, March 23). *Топ 20 бізнес-імперій*. https://www.worldbank.org.ua/3865-20-naybilshikh-kompaniy-svitu.html; Economy Pedia. (n.d.). *Найкращі компанії Європи*. https://uk.economy-pedia.com/11041180-top-companies-europe; PwC. (2025, May). *Global Top 100 companies by market capitalisation*. https://www.pwc.co.uk/audit/assets/pdf/global-100/companies/global-top-100-companies-2025.pdf

[732] Proud, L. (2024, October 16). *EU champions' hope will slam into hard M&A reality.* Reuters. https://www.reuters.com/breakingviews/eu-champions-hope-will-slam-into-hard-ma-reality-2024-10-16/

банками та іншими фінансовими установами. Її користувачами є понад 11 000 банків і фінансових організацій у більш ніж 200 країнах.

Економічна політика теперішньої адміністрації Білого дому безсумнівно призведе до збільшення частки євро в міжнародних розрахунках. Станом на 2024 р. доля євро в розрахунках в системі SWIFT становила біля 22 %, тоді як долара – біля 47 %, а китайського юаня – біля 5 %[733]. Залишається євро й другою за значенням резервною валютою Світу і є усі підстави вважати, що його доля буде збільшуватись.

В умовах глобалізації загалом важко говорити про якісь локальні сегменти світової економіки, і європейський тут не стане винятком. З улюблених прикладів для студентів – звичайна шарикова ручка, яка користується величезним попитом і в «електронну» епоху. Придбана в магазині, вона, скоріше за все, буде мати китайське походження, буде виготовлена на обладнанні, зробленому на основі японських, американських чи європейських патентів. Пластик, з якого вона зроблена, ймовірніше за все, виготовлений з нафти чи газу. Нафта та газ може бути з Китаю, РФ чи Катару. Якщо чорнила чорні, то їх основа – сажа, виробником якої може бути Німеччина чи Індія. Якщо сині чи кольорові – вони складаються з дистильованої води, гліцерину, барвника (індигокарміна, метиленового синього чи анілінових барвників), модифікаторів – спиртів, цукрів, поверхнево-активних речовин (ПАРів), виробниками яких можуть бути з десяток різних країн. У багатьох моделях кулька на кінці стержня ручки виготовляється з латуні – сплаву міді та цинку. Мідь може бути видобута в Чилі чи М'янмі. Цинк – бути перуанського чи австралійського походження. Канцелярська продукція буде завантажена в картонні коробки (зроблені з сибірської целюлози) та в контейнерах, ідея використання яких належить американському підприємцю Малколму МакЛіну, попрямує до Європи.

[733] Близько 57 % всіх транзакцій у євро відбуваються в межах самої зони євро, тобто не є міжнародними, що помітно завищує частку євро у цій статистиці. Див.: Atlantic Council. (2024, May 21). *The Euro's share of international transactions is likely smaller than it looks*. https://www.atlanticcouncil.org/blogs/econographics/the-euros-share-of-international-transactions-is-likely-smaller-than-it-looks/

Побудований в Південній Кореї контейнеровоз з матросами філіппінцями та капітаном з України довезе вантаж до польського Гданська. Покупець з України придбає цей товар за допомогою системи SWIFT та зможе відстежувати його рух за допомогою Інтернету. І це лише верхівка айсберга усіх взаємозв'язків та ще й без аналізу структури власності та фінансових потоків. Наприклад, екс-посол США в Україні Бріджит Брінк зазначала, що Європа – це найбільший торговельний партнер США з товарообігом у 1,6 трильйона доларів, що забезпечує 16 мільйонів робочих місць на обох континентах[734].

У сучасній світовій економіці Європа почуває себе доволі впевнено, що не позбавляє її від певних ризиків. Частина з них носить глобальний характер. Наприклад, вважається, що економічні кризи є побічним продуктом економічного розвитку – своєрідним механізмом оновлення економіки (т. зв. «цикли Кондратьєва»[735]). Серед іншого згадаємо нерівномірність економічного розвитку, в крайніх формах – це питання бідності та продовольчої безпеки. Це проблема споживання та проблема обмеженості сировинної бази (виснаженості природних ресурсів) та, за багатьма критеріями, похідна від неї проблема екології. Це природні катаклізми, серед яких згадаємо хоча б зміну клімату. Це відірваність фінансової системи від потреб економіки, де капітал обертається сам у собі без залучення до виробництва. Це технологічні та соціальні виклики – у т. ч. й демографічні зміни. Частина цих проблем безпосередньо загрожує Європі, частина була створена просуванням Європейської цивілізації, в якійсь частині – Європа знаходиться не серед «постраждалих», а серед країн, які в змозі посприяти вирішенню глобальних проблем.

На євроекономіку впливає й геополітична нестабільність. Російська агресія змусила Європу прискорювати зміни в енергетичній політиці, вплинула війна і на інфляційні процеси. Мож-

[734] Texty.org.ua. (2025, 16 травня). *Бріджит Брінк: Я була послом США в Україні. Я пішла у відставку через зовнішню політику Трампа*. https://texty.org.ua/fragments/115093/bridzhyt-brink-ya-bula-poslom-ssha-v-ukrayini-ya-pishla-u-vidstavku-cherez-zovnishnyu-polityku-trampa/

[735] Микола Кондратьєв (1892-1938) – видатний економіст, який увійшов в історію завдяки розробці теорії довгих хвиль економічного розвитку, відомих як «цикли Кондратьєва».

ливе розростання конфлікту, наприклад, через подальшу агресію РФ до країн Балтії, може поставити під загрозу економічну стабільність регіону. Негативними, як для Європи, так і для США будуть спроби теперішньої адміністрації Білого дому запровадити загороджувальні тарифи на європейські товари[736].

Як уже зазначалося, в сучасних економічних відносинах людина відіграє дві ключових ролі – це робоча сила й, водночас – це споживач. Зростання економіки передбачає постійне зростання споживання (внутрішнього та зовнішнього). Вважається, що ця модель не є раціональною, адже вона зав'язана на проблемі обмеженості природних ресурсів[737].

Також згадаємо, що логіка ринку примушує переносити виробництва в країни з більш дешевою робочою силою. Втрата робочих місць в країнах з «дорогою» робочою силою призводить до негативних тенденцій вже в цих країнах. Відсутність роботи, разом із високим рівнем сформованих соціальних очікувань, викликає небажання людини працювати в низькооплачуваних сферах, які поступово займаються мігрантами. У свою чергу, рівень життя в «бідних» країнах поступово вирівнюється (прикладом може стати той самий Китай), перевага «дешевої» робочої сили втрачається, й виробництво може бути перенесено в регіон з більш дешевими робітниками чи повернутися назад. У додачу, кінцева вартість ключових товарів чи послуг в значній частині випадків не мають значення, адже вони нівелюються податковою складовою.

Додамо, що станом на сьогодні в Європі спостерігається нестача персоналу в низці галузей, насамперед, у транспорті та сфері обслуговування. До речі, чимало цих робочих місць зайняли вимушені мігранти з України[738].

---

[736] Європейська правда. (2025, July 13). *У Мінфіні Німеччини попередили: тарифи Трампа небезпечні для США також.* https://www.eurointegration.com.ua/news/ 2025/07/13/7215827/

[737] Стратегія ООН передбачає перехід до «обмеженого споживання». Але тоді економічне зростання стає або локальним (секторальним) явищем, або взагалі зводиться нанівець.

[738] Соколенко, Є. (2024, 15 жовтня). *Європа не віддасть українців Україні після війни: експерт поділився песимістичним прогнозом.* УНІАН. https://www.unian.ua/society/migraciya-z-ukrajini-ekspert-nazvav-golovni-riziki-12787671.html

Ще одна загальна тенденція світової економіки – це автоматизація та цифровізація праці. За оцінками, потенційний ризик повної автоматизації припадає на 10–15 % робочих місць у ЄС, особливо – у виробничих галузях з великою долею рутинних операцій (машиністи, складські робітники, працівники сільського господарства)[739]. Водночас з'явиться потреба в нових професіях. Вважається, що ШІ здатний замінити низку професій, наприклад – продавців, водіїв та бухгалтерів, стати помічником адвокатів та лікарів. Частина професій трансформується, можливо, з'являться й нові – пов'язані із новою специфікою діяльності. Невипадково, в розробку ШІ зараз вкладаються величезні інвестиції[740]. Вже з'явився й негативний досвід. Наприклад, коли ШІ довірили керувати офісним вендінговим автоматом[741], той не справився й швидко збанкрутував[742]. Існує низка інших загроз активного використання ШІ – від проблем кібербезпеки до проблеми генерації інформації – чим більше ШІ її генерує, тим більше шансів, що вона генерується на основі минулих запитів іншим ШІ. Будь-яка помилка, яка потрапила в цю схему генерації інформації, буде масштабована. Але цілком можливо, що це лише проблеми «зростання».

Згадаємо, що у Європи вже є певний досвід реформування в інших сферах. Наприклад, у 2019 р. в ЄС офіційно стартував перехід на зелену енергетику, мета якого – досягнення кліматичної нейтральності до 2050 р. Цей перехід супроводжується не лише технічними змінами, а й законодавчими реформами, фінансовими стимулами та екологічними податками, які стимулюють

[739] Eurofound. (n.d.). *Employment impact of digitalisation.* https://www.eurofound.europa.eu/en/employment-impact-digitalisation

[740] Кобзар, Ю. (2024, 27 квітня). *Microsoft і Google збільшать інвестиції в ШІ.* УНІАН. https://www.unian.ua/techno/neiroseti/shtuchniy-intelekt-taneyromerezhi-viznano-vartimi-vitrat-microsoft-i-google-zbilshuyut-investiciji-12618888.html

[741] Вендінговий автомат – це автоматичний пристрій для продажу товарів без участі продавця.

[742] Пономаренко, Д. (2025, 30 червня). *ШІ довірили керувати справжнім магазином – за місяць він збанкрутував і збожеволів.* УНІАН. https://www.unian.ua/techno/neiroseti/doslidniki-dovirili-ai-keruvati-spravzhnim-magazinom-i-poshkoduvali-pro-ce-13053291.html

розвиток чистої енергетики[743]. Важливим елементом енергетичної незалежності стала диверсифікація імпорту енергоносіїв[744]. Частка поновлюваних джерел у кінцевому енергоспоживанні до 2030 р. має становити щонайменше 42,5 %, що відповідає кліматичним цілям ЄС (–55 % викидів до 2030 р. і кліматична нейтральність до 2050 р.)[745]. У разі потреби можна уявити аналогічний проєкт ЄС і у сфері запровадження ШІ.

Економічні перспективи Європи треба уявляти не лише як складову світової економіки, але й через зміни способу життя європейців. З одного боку, старіння європейців змінює чимало аспектів життя, наприклад, активніше розвивається медицина та рекреація, а кіногероями все частіше стають люди у віці. У цей самий час, молодь віртуалізується, спілкується та розважається у мережі, отримує віртуальну освіту, робить покупки в інтернет-магазинах тощо. Чимало з них не може довго напружуватись, адже звикли сприймати інформацію короткими уривками на кшталт «кліпів» тік-току. В подальшому це ще сильніше змінить економіку, яка продовжить свою віртуалізацію. Можливо, сучасні смартфони будуть замінені окулярами віртуальної реальності, що призведе до появи нового простору існування людини. Цікаво, що в західному світі зменшується кількість молоді, яка прагне мати водійські права. Автомобіль перестав бути предметом юнацької мрії[746]. Звісно, що це торкнеться не усієї молоді, завжди будуть автомобілісти, спортсмени, громад-

[743] Кульженко, В. (2025, 26 січня). *Використання зеленої енергетики: як у Європі встановили річний рекорд.* 24 Канал. https://24tv.ua/trends24/zelena-energetika-yevropi-skilki-yiyi-vikoristovuvali-2024-rotsi_n2738320

[744] European Commission. (2024, September 11). *EU makes progress in ensuring secure and affordable energy for all.* https://commission.europa.eu/news-and-media/news/eu-makes-progress-ensuring-secure-and-affordable-energy-all-2024-09-11_en

[745] European Commission. (n.d.). *EU action to address the energy crisis.* https://commission.europa.eu/topics/energy/eu-action-address-energy-crisis_en

[746] Deseret News. (2024, October 7). *What's keeping teenagers from getting their driver's license?* https://www.deseret.com/lifestyle/2024/10/07/teenager-drivers-license-historic-low-e-bikes/; Amouyal, M. (2024, August 20). *Fewer Teens Want to Drive.* Wall Street Journal. https://www.wsj.com/lifestyle/teens-drivers-license-car-sales-595c521d

ські активісти й т. п. Цьому сприяє різниця виховання, матеріальні статки, освіта, звички й т. п., але тенденція очевидна.

Розгляд перспектив Європейської цивілізації буде неповним без розгляду **проблем безпеки**, які в глобальному світі теж мають глобальний характер. Як і у випадку з економікою, подекуди важко виокремити суто внутрішні чи суто зовнішні загрози розвитку, адже тероризм, радикалізація, кібербезпека (у тому числі потенційна загроза ШІ), військові загрози, міграційні хвилі, енергетична безпека, екологічні виклики тощо, зазвичай, не мають кордонів. Зрештою, не беремося згадати усі можливі впливи – їх багато, вони комбіновані, десь мають суто природний характер, а десь превалюють людські чинники. Спробуємо зупинитись лише на найактуальніших з них.

Серед проблем, насамперед, варто згадати вірогідність стихійних лих та техногенних катастроф. Вочевидь, це вічні супутники цивілізаційного розвитку. Але найбільше занепокоєння викликає енергетична сфера. В квітні 2025 р. стався масштабний блекаут, в результаті якого відбулися відключення електроенергії в Іспанії, Португалії, частково Франції та Бельгії. Енергетична сфера може стати елементом гібридної війни, а проблеми в ній можуть впливати і на внутрішню політику ЄС. Залишається постійною й загроза тероризму, але без використання зброї масового знищення тероризм несе загрозу саме як інструмент залякування суспільства. В сучасних умовах він також стає елементом гібридних конфліктів. Стабільно зростатимуть кіберзагрози. Завдяки залученню можливостей ШІ, збільшиться ефективність інформаційних війн як через класичну масову дезінформацію, так і через моделювання в інформпросторі «альтернативних реальностей».

На сьогодні найбільшою проблемою Європи стала російська агресія. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало найсильнішою війною в Європі з часів ІІ Світової. За певних обставин війна може перекинутись і на територію ЄС і навіть стати предтечею значно більшого конфлікту.

У реальності РФ уже веде війну проти Європи навіть за відсутності прямих військових дій, застосовуючи тактику «гібрид-

ної війни», включно з пропагандою[747], кіберопераціями, економічним тиском та гібридними диверсіями. Вперше за довгий час з'явилася загроза безпосереднього використання ядерної зброї (попередня була хіба що під час Карибської кризи 1962 р.). Ситуацію загострює можлива криза НАТО, пов'язана із непередбачуваною політикою США.

Водночас, амбіції РФ виявилися невідповідними її можливостям. Якщо вірити південнокорейській розвідці, КНДР поставила до РФ 12 млн. снарядів[748], а ще обіцяє – піхотинців та робітників для роботи в тилу. Іран навчив росіян робити «Шахеди», в російському озброєнні знаходиться чимало китайських компонентів[749]. У свою чергу, Росія розширює з цими країнами обмін «чутливими» технологіями, знаннями та матеріалами, що стосуються космічної, ядерної та ракетної сфер.

У найближчий час саме Росія становитиме більшість європейських проблем, адже доктрина «реальної політики» Генрі Кисинджера[750] в сучасну епоху не працює. Виявилось, що співпраця з авторитарними режимами лише посилює ці режими, а в підсумку – послаблює демократію. На щастя, але Європа зрозуміла це та підтримала Україну.

У свою чергу Росія розуміє свою війну проти Україну як війну за якісь особливі російські цінності, а на антиєвропейських та антиамериканських гаслах побудована значна частина сучасної російської пропаганди. Погодимось із президентом Фінляндії А. Стуббом, який зазначив, що РФ зробила кілька стратегіч-

---

[747] Наприклад, нещодавно спецслужби США та Німеччини викрили факт фінансування Росією ультралівого ісламістського інтернет-порталу в ФРН. Див.: Ошуев, Н. (2025, 9 июля). *Власти ФРГ: РФ поддерживала исламистский портал в Берлине.* Deutsche Welle. https://www.dw.com/ru/vlasti-frg-rf-podderzivala-propalestinskij-ultralevyj-portal-v-berline/a-73198762

[748] Новини-N. (2025, 3 липня). *КНДР передала РФ понад 12 млн снарядів – розвідка.* https://novosti-n.org/ua/news/KNDR-peredala-RF-ponad-12-mln-snaryadiv-rozvidka-319110

[749] Юліна, Ю. (2024, 24 вересня). *В ОП заявили, що 60 % імпортних компонентів у російській зброї є китайськими.* Еспресо. https://espreso.tv/tekhnologiyi-v-op-zayavili-shcho-60-importnikh-komponentiv-u-rosiyskiy-zbroi-e-kitayskimi

[750] Був державним секретарем США у 1973-1977 рр. і радником американських президентів з нацбезпеки у 1969-1975 рр.

них помилок. Цитата: «Я б сказав, що ця війна – найбільша тактична і стратегічна помилка в сучасній історії, тому що Путін мав намір умиротворити Україну. Але тепер вона стане членом Європейського Союзу, а в кінцевому підсумку і НАТО. Він мав намір розпустити НАТО. Але він просто подвоїв кордон з НАТО через Фінляндію. Він мав намір зруйнувати трансатлантичне партнерство. Що ж, разом ми тепер збільшуємо наші витрати на оборону до 5 % від ВВП за 10 років. Він мав намір розпустити ЄС. Що ж, я ніколи не бачив його таким згуртованим. Він провалився по усіх статтях».

Важливим напрямком для Європи залишається США, хоча поведінка нової американської адміністрації в багатьох питаннях непослідовна. Чи розпочнеться велика американська «епоха ізоляціонізму», яку передбачав Ф. Фукуяма[751]. Але чи дадуть різноманітні фундаменталісти та диктатори зробити це Америці? Адже тоді вони позбудуться зовнішнього ворога. По-друге, чи продовжить цю політику сам діючий президент, а тим більше – його наступник.

Станом на сьогодні трансатлантичне партнерство залишається «ключем» для європейської безпеки та економіки. США – основа НАТО, США – головний союзник ЄС та один з найбільших інвесторів у Європі. Співробітництво між континентами триває в усіх сферах: від освіти і культури – до науки і оборони. Є сподівання і на формування спільної політики щодо Росії, адміністрація США у першому півріччі 2025 р. йшла на безпрецедентні кроки в сторону РФ, які більше нагадували спробу нав'язати поразку Україні. Обіцянка Трампа продавати зброю Україні, надана влітку 2025 р., та п'ятдесятиденний «ультиматум» Путіну[752] дають на це надію. І знову наведемо цитату, на цей раз експосла США в Києві Б. Брінк: «Сполучені Штати мають вести за собою вільний світ… Ми маємо проявляти лідер-

[751] Fukuyama, F. (1993). *The End of History and the Last Man*. Harper Perennial; Perepelytsia, N. (2019). The development of the political views of Francis Fukuyama. *Political Studies Bulletin*, 82, 29-36. https://doi.org/10.17721/2415-881x.2019.82.29-36

[752] Чеботнікова, І. (2025, 14 липня). *Ультиматум для Росії, 100-відсоткові мита і критика Путіна: резонансні заяви Трампа.* 24 Канал. https://24tv.ua/ultimatum-dlya-rosiyi-100-vidsotkovi-mita-kritika-putina-rezonansni_n2870208

ство перед обличчям агресії, а не слабкість чи співучасть. Коли Америка не веде за собою вільний світ, під загрозою опиняється наш власний успіх як нації»[753].

Найбільшим економічним партнером Європи на Сході є Китай, він же – один з ключових її конкурентів. Наприклад, у 2023 р. двосторонній товарообіг ЄС–Китай перевищував 730 млрд євро, з профіцитом для Китаю більш ніж 290 млрд євро[754]. Для прогнозування подальших тенденцій відносин з Китаєм слід дати відповіді на два питання. Перше – чи почнеться в Китаї економічна криза. Друге – якою буде політика США по відношенню до КНР в найближчі роки.

Потенційна економічна криза в Китаї[755] може призвести або до зміни керівництва Китаю, або ж до спроби анексії Тайваню. «Возз'єднання» Китаю дозволить консолідувати китайське суспільство навколо Сі Цзіньпіна. Схожого консенсусу вдалося досягни Путіну після анексії Криму. Але у випадку з Тайванем не виключено протистояння із США. До речі, існує думка[756], що загравання Трампа з Путіним пов'язане якраз із бажанням США відірвати Росію від китайської залежності.

Як цілком реальну можна розглядати й ситуацію, за якою під час економічної кризи в Китаї відбудеться «китайська весна» (чи «весна панд»). Випадки соціальної непокори фіксувалися

---

[753] Texty.org.ua. (2025, 16 травня). *Бріджит Брінк: Я була послом США в Україні. Я пішла у відставку через зовнішню політику Трампа*. https://texty.org.ua/fragments/115093/bridzhyt-brink-ya-bula-poslom-ssha-v-ukrayini-ya-pishla-u-vidstavku-cherez-zovnishnyu-polityku-trampa/

[754] European Commission. (n.d.). *China. EU trade relations with China*. https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/china_en

[755] Озтурк, І. (2025, 10 січня). *Китай скочується у кризу, яка триватиме десятиліття – Bloomberg*. Glavcom. https://glavcom.ua/world/world-economy/kitaj-skochujetsja-u-krizu-jaka-trivatime-desjatilittja-bloomberg-1039642.html

[756] Див. наприклад: Turker, H. (2025, February 23). *Trump's Russia Strategy: Breaking the Sino-Russian Alliance or Strengthening It?* Geopolitical Monitor. https://www.geopoliticalmonitor.com/trumps-russia-strategy-breaking-the-sino-russian-alliance-or-strengthening-it/; Ignatius, D. (2025, April 3). *Trump bets on a 'Reverse Kissinger'*. The Washington Post. https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/04/03/trump-foreign-policy-reverse-kissinger-china-russia-gamble//

під час антиковідних заходів[757], отже, суспільство може виступити проти влади. У додачу, все буде залежати від рівня безробіття серед китайської молоді та готовності влади йти не на компроміси, а на жорстке придушення можливих заворушень, що, у свою чергу, лише посилить протести. Але все може обійтися, якщо до влади прийде більш поміркована гілка КПК, яка допустить певні демократичні зміни – наприклад, формальну багатопартійність. У такому випадку Тайвань може стати асоційованою частиною КНР, й навіть на кращих умовах ніж це сталося із Гонконгом.

Але у випадку прямого військового протистояння між КНР та США ситуація буде катастрофічною. Із системних запобіжників, які можуть завадити гіршим варіантам розвитку, наведемо ту ж глобалізацію, яка тісно зв'язала усіх світових «гравців» економічними путами. Отже, будь-які силові методи будуть нагадувати «пиляння під собою гілки».

Підсумовуючи європейські перспективи, зазначимо – Європа на початку XXI ст. постає глобальним гравцем із значним політичним, військовим та економічним потенціалом. Парадокс ситуації полягає в тім, що навіть якщо Європа не готова до цієї ролі, вона буде вимушена піти цим шляхом. Усі спроби ізоляціонізму будуть приречені на провал. Основою європейського розвитку залишиться примат демократичних інститутів та ринкової економіки. Як відкрите суспільство Європа буде переживати суспільні кризи та гостру політичну конкуренцію, у тому слабкість цієї системи, але у тому й її сила.

[757] BBC. (2022, 27 листопада). *«Сі Цзіньпін, йди геть!» Як виникли шокуючі протести по всьому Китаю*. https://www.bbc.com/ukrainian/features-63747112

Я помітив, що навіть люди, які стверджують, що все зумовлено і що ми не можемо нічого змінити, завжди дивляться на всі боки, переходячи дорогу.
Стівен Хокінг

РОЗДІЛ НАПИСАНИЙ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Найімовірніше, незабаром написані ШІ книжки стануть як не нормою, то звичним явищем. Залишаємо за лапками питання, чи є сучасний Штучний Інтелект справжнім інтелектом (станом на 2025 р.), який здатен генерувати самостійні думки, чи він все ж таки є просунутою пошуковою системою, яка, завдяки роботі алгоритмів, в змозі формулювати узагальнюючі відповіді. Думаю, що найближче майбутнє дасть відповіді на ці питання. Отже, зважаючи на тему цієї книжки, важко було стриматись й не задати кілька питань Штучному Інтелекту. Саме тому й з'явився цей розділ.

Усі питання були сформульовані мною, задавалися вони англійською мовою. В якості «інтерв'юєра» виступили дві програми. Насамперед, це JPT Chat, але в окремих випадках звернення були адресовані і до Deep Seek (це зазначено в тексті). Відповіді були отримані 3 травня 2025 р. Умовами надання відповідей була їхня структурованість, науковість та обґрунтованість, також пропонувалось написати текст, як це зробив би історик, спеціаліст із всесвітньої історії. Одним з можливих недоліків ШІ на теперішній момент є синтезування неіснуючих джерел та літератури, отже, було вирішено відмовитись від їхнього подання. При нагоді хочу висловити щиру подяку Владиславі Коваленко, чий практичний досвід зробив цю ділянку роботи більш легкою.

Звернемо увагу й на той факт, що мої запити, їх формулювання, структура, логіка – є авторським надбанням. Відповідно, Штучний Інтелект тут виступає лише інструментом, за допомогою якого були надані відповіді. Текст має незначне літературне редагування, але без жодної втрати суті відповідей. Напри-

клад, прибрані технічні фрази на кшталт «Чи бажаєте ви більше дізнатися про…» та ін. Усе це робить розділ складовою частиною оригінального наукового та літературного твору, яким є ця книжка, а отже, цей текст захищеним авторським правом.

Питання: Як визначається поняття «Європейська цивілізація»?

Відповідь JPT Chat.

Європейську цивілізацію найкраще розуміти як еволюціонуючий комплекс культурних, релігійних, політичних та інтелектуальних традицій, що сформувалися на європейському континенті, особливо з часів падіння Західної Римської імперії і надалі. У середньовічний період – протягом V-XV ст. – ця цивілізація визначалася поєднанням трьох основних елементів:

Спадщина Риму – пам'ять про римське право, управління та інфраструктуру збереглася у фрагментарних формах і глибоко вплинула на середньовічну політичну думку та адміністративні структури.

Християнство – Римо-католицька церква була центральною об'єднуючою інституцією в середньовічній Європі. Вона формувала все – від королівської влади і права до освіти, мистецтва і ритму повсякденного життя. Церква зберігала класичні знання і стала головним ретранслятором культури.

Германські та кельтські племінні традиції – після міграцій та завоювань, якими відзначилося раннє Середньовіччя, ці групи сформували основи середньовічних королівств, поєднавши свої звичаї з християнськими та римськими традиціями.

Середньовічну Європейську цивілізацію також визначав ієрархічний суспільний лад – феодалізм, де вірність, земля і військова служба створювали мережі зобов'язань між лордами і васалами. Це була цивілізація, вкорінена в землю, сакральний час і світогляд, який бачив божественне як тісно пов'язане з кожним аспектом життя.

Важливо, що саме в цей період сформувалася ідея Європи як культурної та духовної одиниці – християнства, що відрізняє її як від ісламського світу, так і від візантійського Сходу. Це самовизначення заклало основу для пізнішої європейської ідентичності.

Питання: Які ж основні чинники вплинули на її формування (або: які ключові складові Європейської цивілізації)?

Відповідь JPT Chat.

Щоб зрозуміти формування Європейської цивілізації, особливо як вона виникла і розвивалася в середньовічний період, необхідно розглядати її як багаторівневий процес, в якому протягом століть відбувалося злиття різноманітних традицій і впливів. Європейська цивілізація не є продуктом якоїсь однієї події чи культури, вона є результатом динамічної взаємодії античної спадщини, духовних сил, соціальних структур та міжкультурних контактів. Її становлення не було лінійним, а відбувалося під впливом перерв, спадкоємності та трансформацій. Нижче наведені ключові компоненти, які сприяли створенню цієї складної цивілізації.

1. Спадщина класичного світу (Греція та Рим).

Європейська цивілізація не набула б своєї виразної форми без глибокого сліду, залишеного класичною античністю. Стародавня Греція зробила свій внесок у філософські пошуки, громадянські ідеали та ранні моделі демократичного врядування – ідеї, які згодом будуть відроджені та переосмислені в епоху Відродження та Просвітництва. Ще більш безпосередній вплив мала Римська імперія, яка забезпечила:

Правову базу, яка збереглася як у світському, так і в церковному праві.

Латинську мову, яка стала лінгва франка науки[758], управління та церкви протягом усього Середньовіччя.

Моделі міської організації, архітектури, інженерії та імперської адміністрації.

Після падіння Західної Римської імперії у V ст. її культурна та інституційна пам'ять продовжувала формувати нові держави в Європі. Східна Римська (Візантійська) імперія також залишалася потужним джерелом впливу протягом століть.

2. Християнська віра і Католицька Церква.

У середньовічній Європі християнство було не просто релігією – воно було основою світогляду, права, освіти та ідентич-

[758] Мова, яка використовується як універсальний засіб спілкування між науковцями різних країн.

ності. З навернення римських імператорів, а пізніше германських королів, християнство стало духовним клеєм, який зв'язав різні народи в те, що часто називають християнством. Церква відігравала в цьому центральну роль:

Визначенні моральних і правових норм.

Збереженні та передачі класичних текстів через монастирі.

Структурування календаря, свят і повсякденного життя.

Сприяння почуттю спільної європейської ідентичності на противагу нехристиянським «іншим» (язичникам, мусульманам, іудеям).

Виступає як політичний актор, причому Папа часто претендує на владу над королями та імператорами.

Ідея християнської співдружності – понад мовними, етнічними чи регіональними відмінностями – була відмінною рисою Європейської цивілізації в Середньовіччі.

3. Германська племінна традиція і формування середньовічних королівств.

Після падіння римської влади на Заході різні германські племена (такі як франки, вестготи, остготи, англосакси та лангобарди) заповнили вакуум влади. Ці групи принесли з собою власні звичаї, закони та військову аристократію. Однак замість того, щоб знищити римські та християнські традиції, вони поступово переймали та адаптували їх.

Вирішальним моментом стало піднесення імперії Каролінгів під проводом Карла Великого у VIII-IX ст. Ця спроба відродження римських імперських ідеалів під владою християнського монарха створила прецедент для майбутнього європейського правління і допомогла утвердити ідею об'єднаної християнської імперії на Заході.

4. Феодалізм і сільська економіка (маноріалізм).

Економічна і соціальна структура середньовічної Європи ґрунтувалася на землі. Феодалізм, який часто неправильно розуміють як просто політичну систему, насправді був глибоко вкоріненим способом організації суспільства, заснованим на особистих зв'язках лояльності, землеволодінні та військовій службі. В її основі лежали відносини між:

Лордами, які надавали землю (феоди) васалам в обмін на службу.

Кріпаками і селянами, які обробляли землю і підтримували всю структуру.

Ця система сприяла місцевій автономії та стабільності в часи політичної фрагментації та постійної загрози (наприклад, вторгнення вікінгів та мадярів). Вона також створила децентралізовану, але стійку мережу влади та зобов'язань, яка проіснувала століттями.

5. Чернецтво і збереження знань.

У переважно неписьменному і нестабільному пост-римському світі монастирі були святилищами порядку, грамотності та навчання. Ченці не лише переписували стародавні тексти, але й розвивали нові форми мистецтва, музики (григоріанський спів) та філософії (схоластика). Бенедиктинський устав наголошував на праці, дисципліні та молитві – цінностях, які вплинули на всю європейську культуру.

З цих релігійних центрів виникли соборні школи, а згодом і університети (Париж, Болонья, Оксфорд), які стали місцями інтелектуального розвитку та дебатів, особливо в галузі богослов'я, права та філософії. Ця традиція організованої науки стала візитною карткою Європейської цивілізації.

6. Міжкультурний обмін і конфлікти.

Незважаючи на свою замкненість у деяких аспектах, середньовічна Європа не була ізольованою. Контакти з ісламським світом, особливо під час хрестових походів і в таких місцях, як Аль-Андалус (мусульманська Іспанія) і Сицилія, познайомили європейців з передовими знаннями в медицині, астрономії, математиці та філософії. Відкриття Аристотеля – збереженого в арабському перекладі – стало особливо трансформаційним для християнського богослов'я та інтелектуального життя.

Торгівля з Візантійською імперією, контакти з єврейськими громадами, подорожі під час паломництва та хрестових походів – все це сприяло зростанню відчуття Європи як культурної та релігійної одиниці, що перебуває в діалозі (а часто й конфлікті) з іншими.

7. Географічне розмаїття та політична фрагментація.

Географія Європи – її півострови, гірські хребти, річки та узбережжя – створили природні бар'єри та регіональні ідентичності. На відміну від величезних централізованих імперій,

середньовічна Європа розвивалася як мозаїка маленьких королівств, князівств і міст-держав. Ця фрагментарність, яка іноді була джерелом конфліктів, також сприяла розвитку:

Політичному експериментуванню та інституційному розмаїттю.

Конкуренції між правителями, містами та регіонами, яка стимулювала економічні та культурні інновації.

Баланс між єдністю (під християнством) і різноманітністю (в управлінні та культурі).

На завершення:

Європейська цивілізація сформувалася завдяки взаємодії античних класичних ідеалів, християнського духовного авторитету, германських племінних звичаїв, феодальної соціальної організації та інтелектуального відродження – і все це в рамках, сформованих міжкультурним обміном і регіональною різноманітністю. Виникла складна, динамічна цивілізація, що розвивається, заснована на вірі, збагачена навчанням і позначена єдністю та різноманітністю. Саме в середньовіччі вперше сформувалися багато інституцій, ідентичностей і цінностей, які ми сьогодні асоціюємо із «Заходом».

Питання: Як ви вважаєте, чи була можливість, що Європейська цивілізація не сформується? Які були альтернативи?

Відповідь JPT Chat.

Як ШІ, розглядаючи питання з теоретичної та історичної системної точки зору, ми можемо сказати, що формування Європейської цивілізації, якою ми її знаємо, не було неминучим. Історія формується павутиною непередбачуваних обставин – малих і великих, – які могли б призвести до радикально різних результатів. Існувало кілька правдоподібних альтернатив розвитку Європейської цивілізації, і вони демонструють, що нинішня форма європейської ідентичності, інституцій та культури була лише одним з багатьох потенційних шляхів. Ось деякі з найбільш значущих можливостей:

1. Сильніша, довговічніша Римська імперія.

Якби Західна Римська імперія встояла перед розпадом у V ст. – можливо, реформувавши свою армію, стабілізувавши

економіку або більш ефективно керуючи спадкоємністю – Європа могла б розвиватися як безперервна римська цивілізація, а не як фрагментарна середньовічна клаптикова ковдра, що виникла згодом. Християнство, ймовірно, все ще відігравало б певну роль, але в рамках більш централізованої імперської структури, можливо, затримуючи або трансформуючи феодальну, децентралізовану модель, що виникла після падіння Риму.

Альтернативний результат: Загальноєвропейська імперська держава з централізованим управлінням, сильнішою міською спадкоємністю та більш раннім технологічним прогресом.

2. Домінуюча ісламська Європа.

Швидке розширення ісламських халіфатів у VII-VIII ст. принесло мусульманське правління на більшу частину Піренейського півострова і поставило під загрозу значну частину Франції та Італії. Якби мусульманські війська виграли ключові битви – такі як битва при Турі в 732 р. або просунулися б далі вглиб континенту – Європа могла б розвиватися під ісламським культурним, політичним і релігійним керівництвом. Ця альтернативна Європа могла б поєднати римські традиції з ісламським правом, наукою і філософією.

Альтернативний результат: Західна ісламська цивілізація, можливо, багатомовна, з розвиненою математикою і медициною, з центром навколо таких міст, як Кордова чи Багдад, а не Париж чи Рим.

3. Продовження язичницької або політеїстичної Європи.

Якби християнство не стало домінуючим – чи то через більш раннє придушення, опір германських племен, чи то через іншу траєкторію віри – Європа могла б зберегти або розвинути різноманітний набір регіональних релігійних систем, вкорінених у язичницьких, анімістичних або місцевих духовних традиціях. Це могло б призвести до створення цивілізації, менш уніфікованої в культурному плані, більш децентралізованої в духовному та менш ієрархічної в релігійному відношенні.

Альтернативний результат: Більш фрагментована в культурному плані Європа, можливо, багата на регіональне розмаїття, але позбавлена такої об'єднуючої ідеологічної сили, як Церква.

4. Сильніший візантійський чи східний вплив.

Якби Візантійській імперії вдалося відновити контроль над Західною Європою (як це намагався зробити імператор Юсти-

ніан у VI ст.), або якби розкол між східним і західним християнством не поглибився, православне християнство і грецькі культурні традиції могли б вплинути на Європу набагато більше, ніж латинська і римо-католицька. Правові кодекси, мистецтво і богослов'я розвивалися б інакше, а влада могла б зосереджуватися в Константинополі, а не в Римі чи Парижі.

Альтернативний результат: Об'єднана християнська Європа зі східними православними цінностями, грецьким літургійним впливом і сильнішими зв'язками з Близьким Сходом.

5. Монгольське або кочове панування.

У XIII ст. монгольські війська проникли глибоко в Східну Європу. Якби вони просунулися далі на захід або встановили більш тривалий контроль, вони могли б зруйнувати існуючі європейські владні структури або замінити їх євразійським кочовим правлінням. Це, ймовірно, змінило б торгівлю, право і суспільну організацію в масштабах континенту.

Альтернативний результат: Європа, більш пов'язана з Центральною Азією, можливо, організована під владою ханств або держав під впливом монголів, з меншим акцентом на церковну владу.

6. Занепад внаслідок повторних епідемій чуми або екологічної катастрофи.

У більш абстрактному, але все ще реалістичному сценарії, якби Чорна смерть (1347-1351 рр.) або інші екологічні катастрофи були ще більш руйнівними – повністю зруйнували соціальний порядок – Європа могла б не оговтатися від них. Занепад міст, економічний колапс і масова депопуляція могли б зупинити цивілізаційний розвиток, перетворивши Європу на маргінальний або депопуляційний регіон на століття.

Альтернативний результат: Фрагментована або регресуюча Європа, затьмарена більш стабільними цивілізаціями Близького Сходу, Індії чи Китаю.

Заключні роздуми:

З точки зору системного аналізу, Європейська цивілізація є результатом певного поєднання історичних, географічних, культурних і політичних умов, а не заздалегідь визначеною кінцевою точкою. Якби певні битви були програні, релігійний вибір змінено або імперії протрималися довше, форма цивілізації на континенті мо-

гла б кардинально відрізнятися. «Європа», яку ми знаємо сьогодні – заснована на греко-римському праві, християнській етиці, феодальній соціальній системі та раціональності Просвітництва – це лише одна з багатьох можливих цивілізацій, які могли б виникнути.

Питання: Як ти думаєш – чи існувала можливість, що Європейська цивілізація не сформується? Якими були альтернативи?

Відповідь Deep Seek.

1. Якби Давня Греція була розгромлена (наприклад, Персією).

Альтернатива: Середземноморський світ, що зазнав більшого впливу Персії, з меншим акцентом на демократію, філософію чи «західну» інтелектуальну традицію.

Чому? Грецькі перемоги при Марафоні (490 р. до н. е.) та Саламіні (480 р. до н. е.) були незначними; перська перемога могла б переорієнтувати культурні засади Європи на східні моделі.

2. Якби Рим упав раніше (або ніколи не піднявся).

Альтернатива: Фрагментована Європа без об'єднуючої правової (римське право) чи інфраструктурної спадщини (дороги, латиниця). Кельтські, германські чи інші племінні суспільства могли б домінувати довше, затримуючи появу централізованих держав.

Чому? Падіння Риму в V ст. розкололо Європу, але більш раннє падіння (наприклад, за Ганнібала у III ст. до н. е.) могло б повністю запобігти поширенню його культури.

3. Якби християнство не поширилося (або іслам домінував у Європі).

Альтернатива: Язичницька або ісламська Європа. Якби християнські монастирі не зберігали тексти, інтелектуальна траєкторія Європи могла б більше покладатися на арабські чи скандинавські традиції.

Чому? Прийняття християнства Костянтином (IV ст.) мало вирішальне значення; перемоги мусульман під Туром (732 р.) чи Віднем (1683 р.) могли змінити релігію, мову та право.

4. Якби монголи просунулися далі на захід (XIII ст.).

Альтернатива: Євразійська степова культура домінує у Східній/Центральній Європі, руйнуючи феодалізм і спричиняючи появу національних держав.

Чому? Монголи досягли Угорщини, але відступили після смерті хана Огедея (1241); тривала кампанія могла б перенаправити європейський політичний розвиток.

5. Якби Ренесанс був пригнічений (наприклад, османським контролем над Італією).

Альтернатива: Повільніше відродження класичних знань, затримка Просвітництва і наукової революції. Падіння Візантії (1453 р.) вже змістило науку на захід – османське панування в Італії могло відрізати цей потік.

6. Якби колоніалізм був зворотним (наприклад, індіанські або африканські держави колонізували Європу).

Альтернатива: Світ, де Європа була б периферією, а не ядром глобальної влади. Уявіть собі імперії ацтеків або Малі, які натомість експлуатують європейські ресурси.

Чому? Колоніальна перевага Європи спиралася на специфічні технологічні та геополітичні переваги; зміна цих переваг могла б перевернути ієрархію.

Основна думка.

– Європейська цивілізація була продуктом крихких, взаємопов'язаних переломних моментів. Найбільш вірогідними альтернативами були б такі:

– Більш «східна» Європа (перська, ісламська або під впливом монголів).

– Децентралізований, племінний континент (без римського чи християнського об'єднання).

– Підпорядкована Європа в глобальному порядку, очолюваному іншими державами.

Питання: Які найсильніші аспекти Європейської цивілізації?

Відповідь JPT Chat.

1. Інтелектуальна та філософська традиція.

Європейська цивілізація глибоко сформована її класичною спадщиною. Стародавня Греція запровадила методи критичного мислення, логічної аргументації та філософського дослідження етики, політики та метафізики. Сократівський діалог, платонівський ідеалізм та аристотелівська логіка сформували фундамент для багатовікових досліджень. Рим, у свою чергу, зробив

внесок у політичну теорію, практичне управління та кодифіковану правову систему. Ці ідеї не були втрачені після античності – вони були збережені християнськими вченими, особливо в монастирях, а пізніше переосмислені ісламськими та єврейськими вченими, а потім відроджені в середньовічних університетах. В епоху Відродження та Просвітництва ці традиції розвинулися, сприяючи світському мисленню, індивідуальній автономії та прагненню до знань заради них самих. Європейська інтелектуальна традиція цінує дебати, скептицизм та ідею, що прогрес є результатом раціонального пошуку, а не сліпого авторитету.

2. Правовий та інституційний розвиток.

Еволюція європейського права та врядування відображає довготривалі зусилля, спрямовані на обмеження свавілля влади та створення підзвітних інституцій. Римське право запровадило такі поняття, як право власності, контракти та юридична рівність, які впливали на європейські правові системи протягом століть. У середньовіччі з'явилося загальне право (в Англії) та цивільне право (в континентальній Європі), які інституціоналізували процедури правосуддя. Велика хартія вольностей (1215 р.) стала першим кроком до обмеження монархії законом. До початку Нового часу в багатьох європейських країнах були створені парламентські органи, ради та бюрократія, що допомогло збалансувати королівську владу. Просвітництво розширило уявлення про правову рівність, природні права та конституціоналізм. Кульмінацією цих ідей стали сучасні демократії з поділом влади, виборчим представництвом і захистом громадянських свобод. Сьогодні Європейський Союз є ще одним прикладом правової співпраці між суверенними державами на основі спільних принципів.

3. Культурне багатство та різноманітність.

Культурні досягнення Європи величезні та різноманітні. Від Парфенона та римських акведуків до готичних соборів та палаців епохи Відродження, європейська архітектура виражає як художню майстерність, так і розвиток соціальних цінностей. Література охоплює Гомера, Данте, Шекспіра, Гете, Достоєвського та Кафку, пропонуючи глибокі дослідження людської природи. Європейська музика включає середньовічні співи, контрапункт Баха, елегантність Моцарта, драматургію Бетховена та модер-

ністські інновації Стравінського чи Шенберга. Образотворче мистецтво – від реалізму Караваджо до абстракції Кандинського – відображає не лише красу, а й зміни у світогляді. Ця культурна глибина збагачується мовним різноманіттям та регіональними традиціями. Європейські цивілізації також зберігали та широко вивчали власну історію через музеї, архіви та академічні дисципліни. Культурні установи, такі як Лувр, Британський музей та Прадо, продовжують формувати світові естетичні стандарти.

4. Науково-технологічні інновації.

Наукова революція, що розпочалася у XVI ст., ознаменувала перехід від релігійних чи спекулятивних пояснень природи до емпіричних спостережень та експериментів. Такі постаті, як Коперник, Галілей, Кеплер та Ньютон, революціонізували астрономію та фізику. Пізніше, в епоху Просвітництва, мислителі, такі як Декарт і Лейбніц, розробили математику та раціоналістичну філософію. Промислова революція, що розпочалася у Великій Британії наприкінці XVIII ст., трансформувала сільське господарство, транспорт та виробництво, представивши парові двигуни, залізниці, фабрики та механізовану працю. Європейські суспільства інвестували в дослідження, засновували наукові товариства та наголошували на інноваціях. Ці досягнення сформували глобальну сучасність: медицина, хімія, електроенергетика, обчислювальна техніка та інженерія швидко розвивалися. Такі установи, як Королівське товариство та університети, такі як Оксфорд, Кембридж і Сорбонна, сприяли довгостроковим науковим дослідженням. Навіть сьогодні Європа лідирує в багатьох галузях – від зеленої енергетики до фізики елементарних частинок (наприклад, ЦЕРН).

5. Відданість освіті та передачі знань.

Європа була місцем народження університету як установи. Болонья (1088), Париж (1150) та Оксфорд (близько 1096) були ранніми центрами, де систематично викладалися теологія, право, медицина та філософія. З часом це поширилося на ширші навчальні програми, що включали природничі та гуманітарні науки. Освіта стала засобом для кар'єрного зростання, соціальної згуртованості та інновацій. У XIX та XX ст. були створені системи державної освіти, що підвищило грамотність та громадян-

ську свідомість. Освіта стала розглядатися як право, а не привілей. Європа також сприяла створенню сучасного дослідницького університету, де навчання та виробництво знань інтегровані. Сьогодні Європа має університети світового класу та академічні мережі, а програми Erasmus та академічна мобільність сприяють транскордонній співпраці в галузі освіти та досліджень.

6. Права людини та громадянські свободи.

Хоча історія Європи включає періоди переслідувань, абсолютизму та імперії, вона також розвинула деякі з найсильніших у світі традицій прав людини. Такі мислителі, як Джон Локк, Жан-Жак Руссо та Іммануїл Кант, вплинули на революції в думці та політиці. Декларація прав людини (Франція, 1789 р.) та Білль про права (Велика Британія та США) сформулювали принцип, що уряди існують для захисту індивідуальних свобод. Після звірств ІІ Світової війни Європа взяла на себе ініціативу у формалізації захисту прав людини, прийнявши Європейську конвенцію з прав людини (1950 р.), виконання якої забезпечив Європейський суд з прав людини. Відтоді європейські країни розробили закони, що захищають свободу слова, релігії, зібрань, гендерну рівність та права меншин. Хоча правозастосування різниться, відданість людській гідності та правовому захисту є ключовою частиною сучасної європейської ідентичності.

7. Культурний плюралізм та синтез.

Географічне положення Європи та історія міграції, завоювань та торгівлі призвели до постійного культурного обміну. Континент поглинув впливи Близького Сходу, Північної Африки, Америки та Азії. Під час хрестових походів, епохи Відродження та колоніального періоду Європа взаємодіяла з іншими цивілізаціями та запозичувала у них знання у філософії, науці, кухні та технологіях. Наприклад, арабські переклади допомогли знову познайомити Арістотеля із Західною Європою; індійські цифри (через ісламський світ) здійснили революцію в математиці. Незважаючи на війни та релігійні конфлікти, у багатьох регіонах розвинулися мультикультурні міста – Венеція, Кордова, Стамбул, Прага – де співіснували різноманітні спільноти. У сучасний період імміграція, глобалізація та європейська інтеграція створили нові, більш інклюзивні ідентичності. ЄС сприяє транскордонній мобільності та єдності в різноманітності. Культур-

ний плюралізм дозволив Європі залишатися динамічною, стійкою та актуальною.

Короткий виклад найсильніших аспектів Європейської цивілізації:

1. Інтелектуальна та філософська традиція – корінна в грецькій та римській думці, підтримана середньовічною схоластикою та розширена завдяки епохі Просвітництва.

2. Правовий та інституційний розвиток – з акцентом на верховенство права, конституціоналізм та демократичне управління.

3. Культурне багатство та різноманітність – включаючи всесвітньо відомий внесок у мистецтво, літературу, архітектуру та музику.

4. Науково-технологічні інновації – від наукової революції до промислової революції та далі.

5. Відданість освіті та передачі знань – шляхом створення університетів та широкого поширення державної освіти.

6. Права людини та громадянські свободи – формування ключової частини сучасної європейської ідентичності та інституцій.

7. Культурний плюралізм та синтез – зі здатністю адаптуватися та враховувати різноманітні впливи, одночасно сприяючи єдності через спільні цінності.

Питання: Які найслабші аспекти Європейської цивілізації?

Відповідь JPT Chat.

1. Колоніалізм та його тривалі наслідки.

Одним із найважливіших та найсуперечливіших аспектів європейської історії є її колоніальне минуле. Починаючи з XV ст., європейські держави розширювалися по всьому світу, створюючи величезні імперії в Африці, Азії та Америці. Колоніалізм призвів до експлуатації, знищення культур корінних народів та видобутку ресурсів. Хоча європейські країни часто виправдовували цю експансію почуттям расової переваги та цивілізаторською місією, вона завдала незмірної шкоди місцевому населенню, призводячи до гноблення, поневолення та переміщення. Спадщина колоніалізму й досі помітна у вигляді глобальної не-

рівності, етнічної напруженості та невирішених історичних образ. У деяких частинах світу європейський колоніалізм залишив тривалий вплив на місцеве управління, економіку та соціальні структури, сприяючи постійній боротьбі за справедливість, репарації та примирення.

2. Соціальна нерівність та класовий розкол.

Незважаючи на прогрес Європи в галузі прав людини та демократичного управління, соціальна нерівність залишається постійною проблемою. Історія Європейської цивілізації глибоко позначена чіткими соціальними ієрархіями, де класові відмінності часто визначали права, можливості та якість життя людей. Феодалізм, рабство, а пізніше промисловий капіталізм закріпили ці розбіжності, і хоча сучасна епоха ознаменувалася покращеннями завдяки робітничим рухам та розвитку держав загального добробуту, нерівність зберігається. Розподіл багатства є дуже нерівномірним, і, незважаючи на європейські претензії на соціальну демократію, багато країн стикаються зі зростанням нерівності доходів, бідності та безробіття, особливо в маргіналізованих громадах. Хоча Європа досягла успіхів у розширенні соціальної мобільності, проблеми подолання нерівності залишаються помітними як в економічній, так і в соціальній сферах.

3. Релігійна нетерпимість та конфлікти.

Релігія була одночасно об'єднуючою та розділяючою силою протягом усієї європейської історії. Хоча Європа породила ключові філософські ідеї про релігійну свободу та секуляризм, вона також була полем битви за релігійну нетерпимість, особливо в період Середньовіччя та раннього Нового часу. Хрестові походи, інквізиція та протестантська Реформація продемонстрували, як релігія може підживлювати насильство, виключення та розкол. Релігійні меншини, такі як євреї, мусульмани та роми, стикалися з переслідуваннями та примусовим навернення, тоді як міжхристиянські конфлікти, такі як між католиками та протестантами, призводили до війн, насильства та страждань. Навіть у сучасну епоху відчувається спадщина релігійних конфліктів, і хоча секуляризм закріпився в багатьох європейських суспільствах, релігійна нетерпимість все ще існує в певних контекстах, особливо з появою ксенофобських та націоналістичних рухів, спрямованих проти мусульман, євреїв та інших меншин.

4. Націоналізм та етнічні конфлікти.

Хоча Європейська цивілізація пропагувала ідеали єдності, співпраці та спільних цінностей, націоналізм часто підривав ці принципи. Націоналізм, будучи потужною силою, що об'єднує людей та сприяє самовизначенню, також призвів до значних конфліктів, особливо у XIX та XX ст. Розпад імперій та створення національних держав часто залишали меншини маргіналізованими або виключеними. Дві світові війни були частково спричинені агресивними націоналістичними та імперіалістичними прагненнями. Балканські війни та розпад Югославії, а також постійна напруженість у таких місцях, як Каталонія, Шотландія та Україна, ілюструють, як етнічна та національна ідентичність продовжують кидати виклик єдності Європи. Крім того, зростання ультраправого, етноцентричного націоналізму в останні роки призвело до повторного утвердження національних кордонів та негативної реакції проти мультикультуралізму та європейської інтеграції.

5. Деградація навколишнього середовища та несталий розвиток.

Однією з найактуальніших проблем, що стоять перед сучасною Європейською цивілізацією, є екологічна криза. Промислова революція в Європі, яка стимулювала економічне зростання та технологічні інновації, також призвела до значної деградації навколишнього середовища. Від спалювання вугілля до швидкої урбанізації міст, промислова Європа зробила значний внесок у глобальні екологічні проблеми, включаючи забруднення, вирубку лісів та виснаження природних ресурсів. Хоча європейські країни сьогодні перебувають на передовій боротьби зі зміною клімату, їхній історичний внесок у глобальне потепління є незаперечним. Крім того, швидкі темпи економічного зростання часто були несталими, і багато природних ландшафтів Європи зазнали серйозних змін. Вирішення цих екологічних проблем, зокрема переходу на відновлювану енергетику, збереження природи та сталий розвиток, залишається ключовим завданням для європейських суспільств у XXI ст.

6. Інтеграція проти суверенітету.

Європейський Союз (ЄС) є одним з найбільших досягнень Європи з точки зору політичної та економічної співпраці. Однак ідея регіональної інтеграції стикається зі значними викликами.

ЄС успішно створив єдиний ринок, сприяв миру між європейськими країнами та посилив співпрацю в таких сферах, як безпека, торгівля та права людини. Однак він також стикається з постійними дебатами щодо втрати національного суверенітету. Деякі країни, як-от Велика Британія (яка зрештою вийшла з ЄС у 2020 р.), висловили стурбованість тим, що європейська інтеграція підриває їхню здатність приймати незалежні рішення. Націоналістичні та популістські рухи в інших європейських країнах також стверджують, що ЄС нав'язує надмірний вплив, підриваючи місцеву ідентичність та демократичні процеси. Баланс між зміцненням єдності та повагою до національного суверенітету залишається складним питанням для ЄС, особливо враховуючи, що економічні кризи, імміграційні проблеми та геополітична напруженість випробовують його згуртованість.

7. Історичний ревізіонізм та забуття темної спадщини.

Ще одним викликом для Європейської цивілізації є тенденція до історичного ревізіонізму, коли деякі темні аспекти історії применшуються або забуваються. Наприклад, хоча Європа досягла великих успіхів у протистоянні Голокосту, спадщина рабства, колоніалізму та експлуатації часто недостатньо розглядається або визнається. Багато країн не можуть належним чином визнати свою роль в рабстві, розбудові імперій та гнобленні корінних народів. Тенденція романтизувати певні періоди історії або ігнорувати їхні негативні наслідки сприяє суспільній амнезії та перешкоджає процесам зцілення та репарації, необхідних для усунення минулих помилок. Ці невирішені історичні проблеми продовжують впливати на сучасну європейську ідентичність та стосунки з колишніми колоніями та меншинами.

8. Економічна нестабільність та безробіття.

Незважаючи на своє багатство та економічний розвиток, Європа зіткнулася зі значними економічними викликами, особливо після світової фінансової кризи 2008 р. Деякі країни, особливо ті, що входять до єврозони, боролися з борговою кризою, високим рівнем безробіття та повільним економічним зростанням. Економічна політика Європейського Союзу була піддана критиці за посилення нерівності, особливо між багатшими та біднішими державами-членами. Країни Південної Європи, такі як Греція, Іспанія та Італія, зіткнулися з жорсткими заходами еконо-

мії, які непропорційно вплинули на населення з низьким рівнем доходу. Безробіття серед молоді залишається високим у деяких регіонах, і зростає занепокоєння щодо економічної поляризації, коли сільські та економічно неблагополучні райони почуваються відсталими. Зростання популізму у відповідь на економічні труднощі також підкреслює глибоке невдоволення сучасними економічними моделями.

9. Криза ідентичності та культурна фрагментація.

В останні роки багато європейських суспільств боролися з питаннями ідентичності та культурної єдності. Приплив біженців та мігрантів з охоплених війною регіонів, зокрема Близького Сходу та Африки, викликав дебати про майбутнє європейської ідентичності. Хоча деякі європейські країни прийняли мультикультуралізм та різноманітність, інші відреагували зі страхом, ворожістю або культурним консерватизмом. Поточні виклики, пов'язані з імміграцією та зростанням націоналістичних рухів, загострили питання про те, що означає бути «європейцем». Крім того, сам європейський проєкт ставиться під сумнів тими, хто вважає його загрозою національній ідентичності та традиціям. Оскільки Європа стає більш різноманітною, примирення місцевих культур із загальноєвропейськими цінностями являє собою унікальний та складний виклик.

Короткий огляд найслабших або найбільш проблемних аспектів Європейської цивілізації:

1. Колоніалізм та його тривалі наслідки – довгострокові наслідки експлуатації, расизму та нерівності.

2. Соціальна нерівність та класовий розкол – постійна нерівність у багатстві та соціальній мобільності.

3. Релігійна нетерпимість та конфлікти – спадщина релігійних війн, переслідувань та розколу.

4. Націоналізм та етнічні конфлікти – виклики, пов'язані з етнічним різноманіттям, національним суверенітетом та зростанням сепаратизму.

5. Деградація навколишнього середовища та несталий розвиток – історичний вплив індустріалізації та сучасні екологічні проблеми.

6. Інтеграція проти суверенітету – постійна напруженість між європейською єдністю та національною автономією.

7. Історичний ревізіонізм та забуття темної спадщини – нездатність належним чином врахувати негативні аспекти історії, включаючи колоніалізм та рабство.

8. Економічна нестабільність та безробіття – економічна нерівність, заходи жорсткої економії та проблеми безробіття.

9. Криза ідентичності та культурна фрагментація – дебати щодо європейської ідентичності, імміграції та мультикультуралізму.

Питання: Які основні загрози розвитку Європейської цивілізації в сферах економіки, політики, суспільства, внутрішньої політики та міжнародних відносин?

Відповідь JPT Chat.

Розвиток Європейської цивілізації стикається з різними серйозними загрозами в ключових сферах, таких як економіка, політика, суспільство, внутрішня політика та міжнародні відносини. Ці загрози взаємопов'язані та часто підсилюють одна одну, створюючи значні виклики для стабільності та прогресу Європейської цивілізації. Ось повний розгляд цих загроз:

1. Економічні загрози:

a. Економічна нерівність та нестабільність.

Економічна нерівність у межах європейських країн та на всьому континенті залишається критичною загрозою для стабільності. Європейський Союз, сприяючи економічній співпраці, зіткнувся зі значними розривами між багатшими та біднішими країнами, особливо після фінансової кризи 2008 р. Країни Південної Європи, такі як Греція, Іспанія та Італія, зіткнулися з тривалими економічними труднощами через заходи жорсткої економії та відсутність економічного відновлення, тоді як багатші країни зазнали більш стійкого зростання. Ця нерівність призводить до високого рівня безробіття, особливо серед молоді, та зростання рівня бідності. Економічна нерівність також сприяє соціальним заворушенням та підриває довіру до інституцій. Крім того, нерівномірний розподіл багатства та ресурсів загострює напруженість у ЄС, а популістські рухи часто використовують розчарування економічно маргіналізованих верств населення.

b. Залежність від глобальних ланцюгів поставок.

Залежність Європи від глобальних ланцюгів поставок товарів першої необхідності, особливо енергії, технологій та сировини, становить вразливість. Порушення цих ланцюгів поставок, про що свідчить пандемія COVID-19 та енергетична криза, спричинена війною між Росією та Україною, підкреслює залежність Європи від зовнішніх ринків. Обмежене внутрішнє виробництво критично важливих товарів у Європі та надмірна залежність від зовнішніх постачальників роблять її вразливою до геополітичних потрясінь, торговельного дисбалансу та волатильності цін. Ця залежність виявила слабкі місця в економічній стійкості Європи та її здатності до самозабезпечення під час глобальних криз.

с. Зміна клімату та екологічна стійкість.

Зміна клімату становить значну загрозу для європейської економіки. Екстремальні погодні явища, підвищення рівня моря та деградація екосистем можуть порушити сільськогосподарське виробництво, збільшити частоту стихійних лих та створити навантаження на інфраструктуру. Економіка Європи тісно пов'язана з природними ресурсами, а зміна клімату може загострити проблеми, пов'язані з виробництвом енергії, дефіцитом води та продовольчою безпекою. Хоча ЄС зробив кроки до зеленого переходу, висока вартість переходу на відновлювані джерела енергії в поєднанні з опором з боку певних секторів може уповільнити прогрес.

2. Політичні загрози:

а. Популізм та ерозія демократичних норм.

По всій Європі популістські та націоналістичні рухи набирають обертів, кидаючи виклик стабільності ліберально-демократичних інституцій. Ці рухи часто відкидають традиційні політичні еліти, критикують ЄС та пропагують антиімміграntські, антиглобалістські та протекціоністські програми. Популістські лідери та партії дедалі більше звертаються до незадоволених виборців, які почуваються виключеними з переваг глобалізації та економічного прогресу. Це зростання популізму загрожує демократичним нормам, оскільки підриває довіру до інституцій, сприяє поляризації та руйнує політичний компроміс. У деяких випадках популістські уряди намагалися послабити незалежність судової влади, свободу преси та інші ключові елементи демократії.

b. Зниження довіри до інституцій.

Громадська довіра до політичних інституцій як на національному, так і на рівні ЄС неухильно знижується. ЄС, хоча й є значним політичним та економічним утворенням, часто стикається з критикою за свою бюрократичну природу та уявну відсутність підзвітності. На національному рівні розчарування в політичних елітах призвело до зростання апатії та відчуження виборців, чим скористалися популістські та екстремістські рухи. Зменшення політичної участі та зростання впливу неурядових суб'єктів, таких як транснаціональні корпорації та групи інтересів, послаблюють демократичні процеси та сприяють політичній нестабільності.

c. Послаблення європейської інтеграції.

Процес європейської інтеграції, який був ключовим фактором забезпечення миру та стабільності на континенті після II Світової війни, стикається зі зростаючим скептицизмом. Вихід Сполученого Королівства з ЄС (Brexit) викликав питання щодо майбутнього Союзу. Євроскептичні рухи в інших державах-членах, таких як Угорщина, Польща та Італія, продовжують кидати виклик політиці ЄС щодо міграції, управління та економічного регулювання. Ці розбіжності загрожують єдності ЄС та його здатності діяти злагоджено перед обличчям глобальних викликів. Руйнування довіри до європейських інституцій може перешкодити подальшій інтеграції або призвести до фрагментації.

3. Соціальні загрози:

a. Демографічний спад та старіння населення.

Однією з найактуальніших соціальних загроз для Європи є її старіння населення. Рівень народжуваності в багатьох європейських країнах нижчий за рівень відтворення, тоді як тривалість життя зростає. Цей демографічний зсув створює зростаючий коефіцієнт залежності, коли менше людей працездатного віку повинні підтримувати зростаючу кількість громадян похилого віку. В результаті, державні пенсійні системи, охорона здоров'я та соціальні послуги стикаються з величезним тиском. Робоча сила скорочується, і без достатньої кількості молодих працівників економічне зростання може сповільнитися. Імміграцію часто пропонують як рішення, але вона створює власний набір проблем з точки зору інтеграції, культурної згуртованості та соціального прийняття.

b. Імміграція та соціальна згуртованість.

Європа зіткнулася зі значними труднощами в інтеграції іммігрантів, особливо біженців із зон конфліктів, таких як Сирія, Афганістан та деякі частини Африки. Імміграція призвела до демографічних зрушень, але вона також викликала дебати про культурну ідентичність, національний суверенітет та соціальну згуртованість. Хоча іммігранти роблять внесок у робочу силу та збагачують європейську культуру, процес інтеграції часто пов'язаний з труднощами. Зростання антиіммігрантських настроїв та ксенофобії, особливо у Східній та Центральній Європі, загрожує соціальній гармонії та підриває цінності інклюзивності та різноманітності, які є центральними для Європейської цивілізації.

c. Зростання нерівності та соціальної фрагментації.

Економічна нерівність перетворюється на соціальну фрагментацію. Багатство та можливості все більше зосереджені в міських центрах, тоді як сільські райони та певні соціальні групи залишаються позаду. Ця нерівність призводить до соціальних заворушень, відчуження та розчарування серед маргіналізованих груп. Крім того, зростання соціальних мереж та цифрових платформ сприяло утворенню луно-камер та поляризації, де люди менш схильні брати участь у конструктивному діалозі між ідеологічними лініями. Ця фрагментація послаблює соціальну згуртованість та створює середовище, в якому можуть процвітати екстремістські ідеології.

4. Загрози внутрішній політиці:

a. Опір реформам та інституційна інерція.

Хоча Європа часто була на передовій політичних та економічних інновацій, існує значний виклик у вирішенні системних проблем у межах її політичних та економічних структур. Бюрократична неефективність, застарілі правила та опір реформам у таких сферах, як оподаткування, соціальне забезпечення, ринки праці та державні послуги, перешкоджають прогресу. Інституційна інерція ускладнює адаптацію до змінних глобальних реалій, таких як технологічний прогрес, цифрова революція та зміна клімату. Крім того, політична фрагментація та зростання популізму часто гальмують значущі реформи.

b. Перевантажені держави загального добробуту.

Системи соціального забезпечення Європи, які довгий час були взірцем для всього світу, зазнають дедалі більшого навантаження через демографічні проблеми та високу вартість державних послуг. Державна охорона здоров'я, пенсії, допомога по безробіттю та інші соціальні програми стикаються зі зростаючим фіскальним тиском. У деяких країнах держава загального добробуту реформується для вирішення цих проблем, але такі реформи часто викликають політичний опір. Питання про те, як підтримувати щедру систему соціального забезпечення, одночасно збалансовуючи фіскальну відповідальність, є ключовим викликом внутрішньої політики.

5. Загрози міжнародним відносинам:

a. Геополітична нестабільність та зовнішні загрози.

Геополітичне становище Європи залишається нестабільним зі зростанням напруженості на її кордонах. Тривалий російсько-український конфлікт, який спалахнув у 2014 р. та загострився у 2022 р., є яскравим нагадуванням про нестабільність у найближчих околицях Європи. Ризик конфлікту як усередині Європи, так і із зовнішніми гравцями, такими як Росія, Туреччина та Китай, становить значний виклик європейській безпеці. Роль Європи у світовій політиці сили зменшилася порівняно зі Сполученими Штатами та Китаєм, що створює проблеми для її здатності відстоювати свої інтереси на світовій арені.

b. Напруженість у відносинах зі Сполученими Штатами та Китаєм.

Хоча Європа та США мають спільні інтереси, особливо в рамках НАТО, в останні роки між ними виникли зростаючі політичні та економічні розбіжності. Розбіжності з таких питань, як торговельна політика, зміна клімату та реагування на глобальні кризи (наприклад, пандемія COVID-19 та війна в Україні), загострили відносини. Так само Європа стикається зі зростаючими викликами у своїх відносинах з Китаєм. Оскільки Китай стає дедалі більш домінуючою світовою державою, європейські країни опиняються між підтримкою економічних зв'язків та вирішенням проблем щодо прав людини, торговельного дисбалансу та геополітичного впливу.

c. Глобальна міграція та криза біженців.

Тривалі конфлікти, зміна клімату та економічна нестабільність у деяких частинах Близького Сходу, Африки та Азії про-

довжують стимулювати масштабну міграцію до Європи. Хоча ЄС розробив політику управління міграцією, вона залишається предметом суперечок. Інтеграція біженців та мігрантів, а також політичні розбіжності щодо імміграційної політики створюють значні виклики для європейської солідарності та єдності. Крім того, здатність Європи вирішувати корінні причини міграції, такі як бідність та конфлікти, залишається обмеженою.

Висновки: Основні загрози Європейській цивілізації.

Підсумовуючи, основні загрози європейській цивілізації в економіці, політиці, суспільстві, внутрішній політиці та міжнародних відносинах включають:

Економічна нерівність та нестабільність – диспропорції всередині та між європейськими країнами, залежність від глобальних ланцюгів поставок та екологічна стійкість.

Популізм та ерозія демократії – зростання популістських рухів, падіння довіри до інституцій та ослаблення європейської інтеграції.

Демографічні виклики – старіння населення, проблеми з інтеграцією іммігрантів та соціальна нерівність.

Опір реформам – бюрократична інерція, перевантажена держава загального добробуту та опір системним змінам.

Геополітична нестабільність – зовнішні загрози з боку Росії та інших світових держав, напруженість у відносинах зі США та Китаєм, а також триваюча криза біженців.

Ці загрози взаємопов'язані та вимагають скоординованих дій як на національному, так і на рівні ЄС, щоб забезпечити подальший розвиток та єдність Європейської цивілізації.

Питання: Чи можете ви визначити будь-які інші загрози?

Відповідь JPT Chat.

Окрім уже обговорених загроз, існує кілька інших нових та довгострокових загроз розвитку та стабільності Європейської цивілізації. Ці загрози можна побачити в різних аспектах технологій, культури, безпеки та глобальної динаміки, і хоча деякі з них взаємопов'язані, всі вони створюють унікальні виклики для майбутнього Європи. Ось додаткові загрози:

1. Технологічні зриви та загрози кібербезпеці:

а. Технологічне безробіття.

Оскільки автоматизація, Штучний Інтелект (ШІ) та робототехніка продовжують розвиватися, багато галузей промисловості в Європі стикаються з можливістю масового скорочення робочих місць. Зростання технологій машинного навчання та автоматизації загрожує традиційним робочим місцям у виробництві та сфері послуг, потенційно залишаючи мільйони працівників безробітними або недопрацьованими. Цей зсув може призвести до значної економічної нерівності та соціальних заворушень, якщо не буде вжито адекватних заходів для перепідготовки працівників або створення нових можливостей працевлаштування в галузях, що розвиваються. Виклик є не лише технологічним, але й освітнім, оскільки європейські системи освіти повинні адаптуватися, щоб підготувати майбутні покоління до швидкозмінного ринку праці.

b. Ризики кібербезпеки.

Зі зростанням цифровізації практично кожного сектора Європа стикається зі зростаючими ризиками від кібератак. Загрози кібербезпеці, починаючи від атак на критичну інфраструктуру до витоків даних та дезінформаційних кампаній, стали більш частими та складними. Хакери як державні, так і незалежн, атакують урядові установи, підприємства та навіть громадян, підриваючи довіру до інституцій та завдаючи значної економічної та репутаційної шкоди. Більше того, зростання кількості атак програм-вимагачів та потенціал для кібервійни означає, що цифрова інфраструктура Європи може стати значною вразливістю перед обличчям як геополітичної напруженості, так і злочинної діяльності.

c. Штучний Інтелект та етичні проблеми.

З розвитком технології Штучного Інтелекту Європа повинна боротися з етичними дилемами, які вона створює. Такі питання, як спостереження, конфіденційність даних, алгоритмічна упередженість та потенціал ШІ замінити прийняття рішень людиною в критичних сферах (наприклад, охорона здоров'я, правоохоронна діяльність та фінанси), вимагають сильної регуляторної бази. Нездатність ефективно регулювати ШІ та технології може призвести до руйнування громадянських свобод, нерівності в перевагах ШІ та посилення цифрового розриву в європейських країнах.

2. Виснаження екологічних та природних ресурсів

a. Зміна клімату та втрата біорізноманіття.

Хоча раніше згадувалося з точки зору економічної стійкості, екологічна загроза, яку створює зміна клімату та втрата біорізноманіття, заслуговує на подальшу увагу. Екстремальні погодні явища, включаючи повені, посухи та хвилі спеки, стають дедалі частішими, що серйозно впливає на сільське господарство, інфраструктуру та громадське здоров'я. Крім того, руйнування природних середовищ існування, вирубка лісів та деградація екосистем загрожують біорізноманіттю Європи. Ці зміни навколишнього середовища становлять ризик не лише для людського життя, але й для європейської економіки, яка значною мірою залежить від таких секторів, як сільське господарство, туризм та природні ресурси. Міграція, спричинена зміною клімату, як у межах Європи, так і за її межами, може ще більше навантажити ресурси та інфраструктуру.

b. Дефіцит води та ресурсів.

Залежність Європи від обмеженої кількості джерел води для пиття, сільського господарства та промислових процесів робить континент вразливим до дефіциту води, особливо в південній Європі. Зі зростанням зміни клімату такі регіони, як Іспанія, Італія та Греція, можуть зіткнутися зі все більш сильними посухами та скороченням сільськогосподарського виробництва. Виснаження невідновлюваних ресурсів, таких як викопне паливо та корисні копалини, також створює проблеми, оскільки Європа повинна перейти до більш стійких та відновлюваних альтернатив, забезпечуючи при цьому енергетичну безпеку. Глобальна конкуренція за ресурси може посилитися, і здатність Європи забезпечити достатнє постачання для свого населення стане критичним питанням.

3. Тероризм та загрози безпеці:

a. Радикалізація та внутрішній тероризм.

Зростання екстремістських ідеологій – як ультраправих, так і ісламістських – сприяло створенню атмосфери страху та невпевненості в багатьох європейських країнах. Терористичні атаки, такі як напади в Парижі 2015 р. та вибухи в Брюсселі 2016 р., підкреслили вразливість європейських міст до радикалізованих осіб або груп. Радикалізація може відбуватися через онлайн-платформи,

що ускладнює її виявлення та запобігання. Завдання європейських урядів полягає в боротьбі з тероризмом, одночасно балансуючи між потребою громадянських свобод та соціальної згуртованості.

b. Зовнішні терористичні загрози.

Окрім внутрішніх загроз, Європа стикається з можливістю зовнішніх терористичних організацій, спрямованих на її міста та громадян. Такі групи, як ІДІЛ, Аль-Каїда та інші джихадистські організації, продовжують становити ризики, особливо після військових дій на Близькому Сході та в Африці. Ці групи історично використовували Європу як ціль для нападів, і зі зростанням геополітичної напруженості в різних регіонах ризик терористичної відплати або вербування може зрости.

c. Зв'язок біженців з тероризмом.

Хоча більшість біженців тікають від війни, переслідувань та бідності, були випадки, коли окремі особи в групах біженців були радикалізовані або мали зв'язки з екстремістськими організаціями. Страх, що тероризм може бути прихований у хвилях біженців, є значним джерелом політичної напруженості в Європі, особливо в країнах з великою кількістю шукачів притулку. Балансування гуманітарних зобов'язань з проблемами безпеки залишається одним з найскладніших викликів ЄС.

4. Культурна та ідентична криза:

a. Втрата культурної єдності.

Оскільки Європа стає дедалі мультикультурнішою через імміграцію, дебати щодо культурної ідентичності загострилися. Багато європейців побоюються, що їхні традиційні цінності та національна ідентичність розмиваються зростаючим культурним розмаїттям. Зростання націоналістичних та популістських рухів часто грає на цих проблемах, стверджуючи, що культурна єдність Європи перебуває під загрозою. Завдання полягає в інтеграції іммігрантів та біженців у європейські суспільства без розмивання основоположних цінностей ліберальної демократії, свободи та прав людини. Соціальна напруженість, пов'язана з цими питаннями, може призвести до подальшої поляризації, підриваючи соціальну єдність.

b. Зниження релігійного впливу.

Історично релігія відігравала ключову роль у формуванні Європейської цивілізації. Однак в останні десятиліття секуляриза-

ція призвела до занепаду релігійної практики та впливу в багатьох європейських країнах. Цей культурний зсув, особливо в Західній Європі, може послабити спільні моральні та етичні рамки, що призведе до питань про роль релігії в суспільному житті та етику управління. Зі зменшенням традиційних релігійних цінностей, деякі стверджують, що в Європі може виникнути порожнеча у спільних культурних нормах, що може призвести до відчуття фрагментації та плутанини щодо її колективної ідентичності.

5. Геополітична та міжнародна боротьба за владу:

a. Конкуренція з державами, що розвиваються.

Зміна динаміки світової сили, зокрема піднесення Китаю, Індії та інших країн, що розвиваються, ставить під загрозу традиційний геополітичний вплив Європи. Європа повинна орієнтуватися у все більш багатополярному світі, де вона більше не займає центральної позиції в міжнародних справах. Конкуренція за вплив, ринки та ресурси може поставити Європу в протиріччя з державами, що розвиваються, що потенційно може призвести до напруженості щодо торгівлі, безпеки та технологій. Більше того, занепад міжнародного порядку, в якому домінує Захід, може підірвати здатність Європи формувати глобальну політику та норми.

b. Втрата глобального впливу та м'якої сили.

Глобальний вплив Європи, який історично базувався на її колоніальній імперії, зменшився перед обличчям нових світових держав та регіональних конфліктів. Хоча ЄС все ще є значним гравцем у міжнародній дипломатії та торгівлі, його м'яка сила була розмита внутрішніми розбіжностями та зовнішньою конкуренцією. Крім того, зростання націоналізму та регіоналізму в Європі послаблює її колективну здатність впливати на світовому рівні, особливо з таких питань, як зміна клімату, міжнародне право та права людини.

Висновки:

Підсумовуючи, додаткові загрози розвитку Європейської цивілізації включають:

Технологічні зриви та ризики кібербезпеки – технологічне безробіття, виклики Штучного Інтелекту та вразливість до кібератак.

Виснаження навколишнього середовища та ресурсів – зміна клімату, дефіцит води та виснаження невідновлюваних ресурсів.

Тероризм та загрози безпеці – радикалізація, тероризм (як внутрішній, так і зовнішній) та ризики безпеки, пов'язані з міграцією.

Культурна криза та криза ідентичності – втрата культурної єдності, виклики традиційним цінностям та зменшення релігійного впливу.

Геополітична та міжнародна боротьба за владу – конкуренція з країнами, що розвиваються, та зменшення глобального впливу Європи.

Кожна з цих загроз може мати глибокі наслідки для майбутнього Європи як окремо, так і у тому, як вони взаємодіють одна з одною. Їх вирішення вимагатиме скоординованих зусиль європейських країн, ЄС та міжнародних зацікавлених сторін для створення стабільних, безпечних та стійких систем.

Питання: Які можливі сценарії (або прогнози) розвитку Європейської цивілізації? Чи повинні вони включати, наприклад, 5 позитивних та 5 негативних сценаріїв?

Відповідь JPT Chat.

Розглядаючи можливі сценарії або прогнози розвитку Європейської цивілізації, корисно дослідити як позитивні, так і негативні результати, оскільки ці сценарії часто виникають в результаті складної взаємодії різних соціальних, політичних, економічних, екологічних та технологічних факторів. Нижче я представляю п'ять позитивних та п'ять негативних сценаріїв, що відображають як оптимістичні, так і песимістичні погляди на майбутнє Європи.

Позитивні сценарії розвитку Європейської цивілізації.

1. Стале економічне зростання із зеленим переходом. За цим сценарієм Європа успішно переходить до зеленої економіки. Інвестиції у відновлювану енергетику, зелені технології та стійкі галузі промисловості стимулюють економічне зростання, одночасно зменшуючи залежність від викопного палива. Європа стає світовим лідером у пом'якшенні наслідків зміни клімату, вуглецевій нейтральності та екологічних інноваціях. Зелений пере-

хід створює нові робочі місця, стимулює технологічний прогрес та підвищує загальний добробут без шкоди для здоров'я планети. ЄС стає взірцем для інших регіонів, встановлюючи стандарт екологічного управління.

2. Технологічні інновації та цифрова трансформація. Європа використовує технологічний прогрес та стає світовим лідером у передових галузях, таких як Штучний Інтелект, біотехнології, квантові обчислення та дослідження космосу. Ці інновації підвищують глобальну конкурентоспроможність Європи, стимулюють економічне зростання та покращують рівень життя. Цифрова трансформація підвищує продуктивність, підвищує ефективність у всіх секторах (включаючи охорону здоров'я, освіту та виробництво) та вирішує критичні проблеми, такі як старіння населення, шляхом покращення автоматизації та рішень у сфері медичних технологій. Європа також зміцнює свою кібербезпеку та захист даних, забезпечуючи безпечний та рівний цифровий простір для своїх громадян.

3. Соціальна згуртованість та інклюзивне суспільство. Давнє зобов'язання Європи щодо демократії, прав людини та соціальної рівності призводить до більшої соціальної згуртованості. Хоча імміграція та культурне розмаїття створюють труднощі, європейським суспільствам вдається успішно інтегрувати іммігрантів, забезпечуючи процвітання мультикультуралізму поряд зі спільними демократичними цінностями. Системи освіти розвиваються для задоволення майбутніх потреб у робочій силі, що призводить до зниження рівня безробіття, підвищення соціальної мобільності та зменшення нерівності. Зростання інклюзивної політики призводить до більшої гендерної рівності, кращих прав для маргіналізованих спільнот та захисту основних свобод для всіх громадян.

4. Зміцнення європейської єдності та глобальної дипломатії. За цього сценарію Європейський Союз (ЄС) долає внутрішні розбіжності та зміцнює свою політичну згуртованість. ЄС стає більш єдиним, впливовим гравцем у світових справах, здатним ефективно вирішувати регіональні та глобальні кризи. Співпраця в рамках ЄС посилюється, що призводить до більшої економічної, політичної та оборонної інтеграції. Європа відіграє ключову роль у світовій дипломатії, виступаючи за мир, гуманітарне

втручання та міжнародне право. Завдяки посиленню оборонної співпраці та партнерству з ООН, НАТО та іншими міжнародними організаціями, Європа допомагає вирішувати проблеми глобальної безпеки.

5. Культурне відродження та збереження спадщини. Європа переживає культурне відродження, оскільки її багата історія, мистецтво та інтелектуальні традиції продовжують надихати на творчість та інновації у XXI ст. Європейські країни надають пріоритет збереженню своєї культурної спадщини, водночас сприяючи розвитку нових форм художнього та культурного самовираження. Європа стає центром мистецтва, літератури, філософії та наукових відкриттів, приваблюючи таланти з усього світу. Культурне розмаїття Європи стає джерелом сили, завдяки зростанню співпраці в таких сферах, як музика, театр, кіно та дизайн. Культурна «м'яка сила» континенту зростає, впливаючи на глобальний наратив та сприяючи глобальному взаєморозумінню.

Негативні сценарії розвитку Європейської цивілізації.

1. Економічний спад та нерівність За цим сценарієм Європа намагається підтримувати економічне зростання на тлі глобальної конкуренції, демографічних зрушень та викликів переходу до зеленої економіки. Рівень безробіття зростає через автоматизацію, а великі верстви населення, особливо у Південній та Східній Європі, стикаються з економічною стагнацією. Зростаючий розрив у багатстві посилює соціальну нерівність, що призводить до широкого невдоволення та потенційних політичних заворушень. ЄС стикається з труднощами в управлінні економічною інтеграцією між державами-членами, а деякі країни можуть зіткнутися з економічними кризами, які дестабілізують регіон. Європейська економіка не диверсифікується, стаючи надмірно залежною від застарілих галузей промисловості та нездатною конкурувати з ринками, що розвиваються.

2. Політична фрагментація та популізм. Зростання популістських та націоналістичних рухів по всій Європі призводить до зростання політичної фрагментації. Європейський Союз стикається з проблемами підтримки єдності та ефективності прийняття рішень. Національні уряди надають пріоритет короткостроковим національним інтересам над колективними європейськими цілями, підриваючи ефективність ЄС у вирішенні таких питань,

як міграція, безпека та зміна клімату. Розпад ЄС стає можливим, оскільки деякі держави-члени прагнуть більшого суверенітету та відкидають ініціативи ЄС. Ця фрагментація може призвести до торговельних бар'єрів, зменшення глобального впливу та внутрішніх розбіжностей, що послаблюють колективну силу Європи.

3. Кліматична криза та дефіцит ресурсів. Європа не в змозі повною мірою вирішити проблеми, спричинені зміною клімату та погіршенням стану навколишнього середовища. Екстремальні погодні явища, такі як повені, посухи та лісові пожежі, стають все частішими та руйнівнішими. Це порушує роботу сільського господарства, інфраструктури та громадських послуг, що призводить до дефіциту продовольства, економічних втрат та зростання міграції всередині континенту. Дефіцит води стає нагальною проблемою в Південній Європі, тоді як виснаження природних ресурсів посилює геополітичну напруженість щодо доступу до критично важливих товарів. Європейський Союз стикається з труднощами у впровадженні скоординованої кліматичної політики, що призводить до серйозних довгострокових економічних та соціальних витрат.

4. Геополітична нестабільність та загрози безпеці. Європа стає дедалі вразливішою до зовнішніх геополітичних загроз та військової агресії, особливо з боку таких держав, як Росія, Китай чи Сполучені Штати. Зниження військового потенціалу та оборонної співпраці Європи послаблює її позиції на світовій арені. Європа намагається подолати загрози безпеці, такі як тероризм, кібератаки та регіональні конфлікти, що поширюються на територію ЄС. Зростання нестабільності на кордонах Європи, особливо у Східній Європі та на Близькому Сході, змушує європейські країни стикатися з військовими конфліктами, які виснажують ресурси та створюють внутрішні розбіжності. Нездатність підтримувати цілісну зовнішню політику призводить до стратегічної ізоляції та зменшення ролі у світовій дипломатії.

5. Соціальні заворушення та криза ідентичності. Європа стикається зі зростанням соціальних заворушень через економічну нерівність, політичну корупцію та брак довіри до інституцій. Націоналізм та ксенофобія посилюються, а також зростає напруженість між різними етнічними, релігійними та культурними

групами. Страх втратити національну ідентичність на тлі імміграції та глобалізації підживлює популістську риторику та політичну поляризацію. Відданість Європи демократичним цінностям випробовується, оскільки авторитарні тенденції набирають обертів, а громадянські свободи підриваються. Соціальні заворушення призводять до посилення насильства, протестів та політичної нестабільності, що ще більше дестабілізує європейське суспільство. Культурні конфлікти, а також проблеми інтеграції біженців та мігрантів, посилюють відчуття кризи ідентичності, що послаблює соціальну згуртованість.

Висновки.

Майбутній розвиток Європейської цивілізації є невизначеним і залежить від того, як континент орієнтується у взаємодії політичних, економічних, технологічних, екологічних та соціальних факторів. Можливі як позитивні, так і негативні сценарії залежно від того, як Європа вирішує ключові виклики:

Позитивні сценарії передбачають сильне економічне зростання, технологічне лідерство, політичну єдність та соціальну гармонію, тоді як негативні сценарії передбачають економічний спад, політичну фрагментацію та зростання загроз від екологічних та геополітичних криз.

У довгостроковій перспективі успіх Європи в уникненні негативних сценаріїв залежатиме від її здатності сприяти співпраці, інноваціям та стійкості перед обличчям глобальних викликів. І навпаки, її нездатність адаптуватися та вирішувати нагальні проблеми може призвести до фрагментації, нестабільності та зменшення глобального впливу.

Питання: Чи можете ви провести глибокий аналіз усієї доступної вам інформації, включаючи сучасні новини, та надати свій прогноз щодо майбутнього Європейської цивілізації?

Відповідь JPT Chat.

Поточний стан Європейської цивілізації.

1. Геополітичний ландшафт.

Зміна альянсів: Нещодавні зміни в політиці Сполучених Штатів, включаючи зменшення підтримки України та тісніший союз з Росією, спонукали Європу переглянути свою стратегічну авто-

номію. Це призвело до формування альянсів, таких як Веймар+, до складу якого входять Франція, Німеччина, Польща та Велика Британія, спрямованих на просування європейського суверенітету та геополітичного впливу незалежно від США.

Оборонні ініціативи: У відповідь на проблеми безпеки ЄС запропонував оборонну ініціативу «Готовність 2030», метою якої є мобілізація до 800 мільярдів євро для зміцнення військового потенціалу Європи та зменшення залежності від зовнішніх союзників.

2. Економічні та демографічні виклики.

Старіння населення: Європа стикається зі значним демографічним зрушенням, зі зменшенням чисельності населення працездатного віку та зростанням кількості пенсіонерів. Ця тенденція створює тиск на пенсійні системи та інфраструктуру охорони здоров'я.

Проблеми економічного зростання: Такі країни, як Німеччина, переживають економічну стагнацію через скорочення робочої сили та проблеми з підтримкою конкурентоспроможності промисловості.

3. Проблеми охорони здоров'я та навколишнього середовища.

Неінфекційні захворювання: ВООЗ повідомляє, що неінфекційні захворювання, такі як серцево-судинні захворювання та рак, є причиною значної частини передчасних смертей у Європі. Такі фактори, як високе споживання алкоголю та тютюну, сприяють цим проблемам зі здоров'ям.

Зміна клімату: Європа переживає найшвидше потепління серед регіонів ВООЗ, що призводить до збільшення смертності, пов'язаної зі спекою, та сільськогосподарських збоїв.

Прогноз майбутнього Європейської цивілізації.

Оптимистичний сценарій: Стійка та об'єднана Європа.

Стратегічна автономія: Європа зміцнює своє геополітичне становище, сприяючи єдності між державами-членами та формуючи стратегічні альянси, такі як Веймарська угода+ та Європейське політичне співтовариство.

Економічні інновації: Впровадження зелених технологій та цифрової трансформації призводить до сталого економічного зростання, пом'якшуючи наслідки демографічних викликів.

Охорона здоров'я та навколишнього середовища: Проактивні заходи боротьби з неінфекційними захворюваннями та вирішення проблеми зміни клімату призводять до покращення громадського здоров'я та екологічної стійкості.

Песимістичний сценарій: Фрагментація та занепад.

Геополітична нестабільність: Внутрішні розбіжності та зовнішній тиск призводять до ослаблення союзів та зменшення глобального впливу.

Економічний застій: Старіння населення та відсутність інновацій сприяють економічному спаду, зростаючій залежності від зовнішніх сил.

Кризи у сфері охорони здоров'я та навколишнього середовища: Неадекватні реакції на проблеми зі здоров'ям та погіршення стану навколишнього середовища призводять до надзвичайних ситуацій у сфері громадського здоров'я та екологічного колапсу.

Висновки.

Майбутнє Європейської цивілізації залежить від її здатності адаптуватися до демографічних зрушень, використовувати технологічний прогрес та сприяти єдності між її різноманітними народами. Хоча виклики є значними, проактивні та скоординовані зусилля можуть прокласти шлях до стійкої та процвітаючої Європи.

Питання: Чи можете ви сказати, які шанси на позитивний та негативний сценарії?

Відповідь JPT Chat.

Ймовірність позитивного чи негативного сценаріїв для майбутнього Європейської цивілізації залежить від того, як ключові виклики будуть вирішені в найближчі роки. Хоча важко передбачити точні результати, ми можемо оцінити ймовірність кожного сценарію на основі поточних тенденцій, поточних подій та стратегій, які впроваджують європейські лідери та інституції.

Ймовірність позитивного сценарію.

Стратегічна автономія та міцніша геополітична єдність.

Ймовірність: від помірної до високої.

Європа активно працює над збільшенням своєї геополітичної автономії, особливо з огляду на зменшення впливу США у світо-

вих справах та постійну геополітичну напруженість (наприклад, агресія Росії в Україні). Формування альянсів, таких як Веймар+ та Європейське політичне співтовариство (ЄПС), демонструє рух до більшої політичної згуртованості.

Однак ці ініціативи все ще перебувають на ранніх стадіях, а внутрішні політичні розбіжності (наприклад, зростання популізму) можуть уповільнити прогрес. Якщо ЄС зможе зміцнити свій оборонний потенціал, диверсифікувати свої стратегічні партнерства та уникнути внутрішньої фрагментації, цей позитивний сценарій має великі шанси на втілення в життя.

Економічне зростання, зумовлене зеленою та цифровою трансформацією.

Ймовірність: помірна.

Зелена угода ЄС та цифрова трансформація пропонують значний потенціал для довгострокового сталого економічного зростання. Інвестиції у відновлювані джерела енергії, розумні міста та зелені технології можуть призвести до появи нових галузей промисловості та високооплачуваних робочих місць.

Однак старіння населення Європи, економічна нерівність між державами-членами та складність зеленого переходу (наприклад, вартість, регулювання) можуть створювати перешкоди. Хоча зелена економіка зростає, для забезпечення широкого успіху знадобляться значні інвестиції та координація політики в усіх країнах ЄС.

Охорона здоров'я та навколишнього середовища.

Ймовірність: Помірна.

Проактивна позиція Європи щодо зміни клімату та зусилля щодо скорочення викидів у рамках міжнародних угод (наприклад, Паризької угоди) виявилися багатообіцяючими. Мета ЄС досягти вуглецевої нейтральності до 2050 р. є амбітною та свідчить про справжню відданість екологічній стійкості.

У сфері охорони здоров'я Європа інвестує в інновації в охороні здоров'я профілактичну допомогу та політику щодо охорони навколишнього середовища. Однак кризи у сфері охорони здоров'я, такі як ті, що спричинені пандеміями або неінфекційними захворюваннями, все ще можуть створювати навантаження на ресурси. Якщо політика буде ефективною, а глобальна співпраця зросте, цей позитивний сценарій досяжний.

Соціальна згуртованість та інклюзивність.

Ймовірність: Помірна.

Соціальна згуртованість у Європі є пріоритетом, зі зростаючою увагою до прав людини, гендерної рівності та інтеграції іммігрантів. Така політика, як інклюзивна освіта та ринки праці, що базуються на різноманітності, можуть допомогти пом'якшити соціальні розбіжності.

Проблема полягає у зростанні націоналізму та популізму, які загрожують звести нанівець досягнення в соціальній інтеграції. Економічна нерівність та боротьба за підтримку соціальної стабільності на тлі міграції можуть створювати напруженість. Якщо Європа зможе ефективно керувати різноманітністю та сприяти зміцненню систем соціального захисту, шанси на згуртоване суспільство залишаються багатообіцяючими.

Шанси негативних сценаріїв.

Геополітична нестабільність та фрагментація.

Ймовірність: висока.

ЄС стикається зі значними зовнішніми та внутрішніми загрозами. Агресія Росії в Україні та геополітичні амбіції Китаю ускладнюють безпековий ландшафт Європи. Більше того, приклад Brexit показує, як політична фрагментація може порушити європейську єдність.

Внутрішні розбіжності поглиблюються в деяких країнах ЄС через зростання популізму, націоналізму та опору європейській інтеграції. Економічна нерівність між Східною та Західною Європою в поєднанні з різними національними інтересами ще більше посилює ризик фрагментації. Загроза того, що більше країн вирішать вийти з ЄС або відмовиться співпрацювати з ключових питань (наприклад, оборона, зміна клімату), є значною.

Економічний спад та зростання нерівності.

Ймовірність: від помірної до високої.

Старіння населення Європи в поєднанні зі зниженням народжуваності та зростанням пенсійного навантаження створює значний економічний виклик. Хоча технологічний прогрес та зелені інвестиції можуть забезпечити певний економічний стимул, їх може бути недостатньо, щоб збалансувати демографічний зсув.

Економічна нерівність між державами-членами залишається постійною проблемою, оскільки бідніші країни намагаються не

відставати від багатших країн. Нездатність вирішити ці проблеми може призвести до зростання соціальних заворушень та підриву довіри до європейських інституцій. Економічна стагнація в ключових країнах, таких як Німеччина, може мати хвильовий ефект по всьому континенту.

Кризи у сфері охорони здоров'я та довкілля.

Ймовірність: Помірна.

Зміна клімату становить незаперечну загрозу для майбутнього Європи, оскільки регіон переживає більш екстремальні погодні явища, спеку та повені. Ці екологічні фактори можуть порушити роботу сільського господарства, інфраструктури та громадського здоров'я, особливо якщо зусилля щодо пом'якшення наслідків не вдасться.

Громадське здоров'я також залишається проблемою, оскільки зростання неінфекційних захворювань (наприклад, серцево-судинних захворювань, раку) та потенціал майбутніх пандемій можуть перевантажити систему охорони здоров'я Європи. Нездатність вчасно вирішити проблеми зі здоров'ям може поставити під загрозу соціальну стабільність та економічну продуктивність.

Зростання авторитаризму та політичної поляризації.

Ймовірність: Помірна або висока.

Зростання популістських та націоналістичних рухів по всій Європі підірвало демократичні інституції та стабільність у деяких країнах. Лідери з авторитарними тенденціями в таких країнах, як Угорщина та Польща, кидають виклик нормам та цінностям ЄС.

Зсув до авторитаризму може послабити відданість Європи правам людини, демократії та верховенству права, що призведе до внутрішньої політичної нестабільності. Це також може призвести до зниження довіри громадськості до ЄС та його інституцій, що ще більше поглибить фрагментацію континенту.

Соціальні заворушення та кризи ідентичності.

Ймовірність: Помірна.

Європа стикається з проблемами, пов'язаними з імміграцією, ідентичністю та культурною асиміляцією. Націоналістичні рухи використовують страх втрати національної ідентичності через імміграцію, що підживлює ксенофобію та соціальні заворушення.

Крім того, нерівність та руйнування систем соціального захисту можуть призвести до зростання напруженості між різними соціальними групами. Безробіття серед молоді, особливо в Південній Європі, може ще більше загострити цю напруженість. Якщо ці проблеми не вирішувати, вони можуть призвести до широкомасштабних соціальних протестів, насильства та руйнування соціальної згуртованості.

Загальний прогноз.

Виходячи з поточних тенденцій та викликів, ймовірність негативних сценаріїв (зокрема, геополітичної нестабільності, економічного спаду та політичної фрагментації) видається високою, особливо враховуючи існуючу геополітичну напруженість, економічну нерівність та внутрішні розбіжності.

Однак Європа має значні можливості для пом'якшення цих ризиків шляхом:

Зміцнення єдності та згуртованості ЄС.

Просування зеленого та цифрового переходу.

Вирішення демографічних проблем шляхом імміграції та участі в робочій силі.

Сприяння соціальній згуртованості та інклюзивності у світі, що швидко змінюється.

Якщо Європа зможе подолати свої внутрішні розбіжності, вирішити проблему економічної нерівності та залишитися лідером у сфері сталого розвитку та технологічних інновацій, шанси на досягнення позитивного сценарію все ще високі. Наступні кілька десятиліть будуть вирішальними для визначення того, чи зможе Європа адаптуватися до цих складних викликів та позиціонувати себе як стійка, єдина цивілізація у швидкозмінному глобальному ландшафті.

Питання: Чи можеш сказати, які шанси на позитивний і негативний сценарій?

Відповідь DEEP SEEk.

Прогноз майбутнього Європейської цивілізації: глибокий аналіз

Європейська цивілізація стоїть на роздоріжжі, сформована історичною спадщиною, сучасними викликами та глобальними зрушеннями. Спираючись на **поточні тенденції (станом на се-

редину 2024 р.), історичні закономірності та геополітичні прогнози**, ось структурований прогноз:

** Ключові фактори, що формують майбутнє Європи**

1. Демографічний спад та імміграція

– **Проблема:** Старіння населення, низький рівень народжуваності (середній рівень народжуваності 1,5) та нестача робочої сили загрожують економічній стійкості.

– **Можливість:** Контрольована імміграція (кваліфіковані працівники, культурна інтеграція) може пом'якшити спад, але політичний опір високий.

– **Стан 2024:** Зростаючі ультраправі партії (наприклад, AfD у Німеччині, Ле Пен у Франції) виступають проти мультикультуралізму, тоді як проміграційна політика зазнає труднощів.

2. Геополітичні вразливості

– **Війна Росії в Україні:** Енергетична небезпека, зростання військових витрат та розширення НАТО переосмислюють європейську безпеку.

– **Невизначеність зобов'язань США:** Якщо Трамп переможе у 2024 р., Європі може знадобитися автономна оборона (переговори щодо армії ЄС прискорюються).

– **Вплив Китаю:** Економічна залежність від китайських електромобілів, технологій та рідкоземельних елементів ризикує стратегічною підпорядкованістю.

3. Економічна стагнація проти зеленого переходу

– **Ризики стагнації:** Промисловий спад Німеччини, боргові кризи (Італія, Греція) та конкуренція з боку США/Азії загрожують зростанню.

– **Зелена можливість:** **Зелена угода** ЄС може зробити його лідером у сфері відновлюваних джерел енергії, але насуваються витрати та популістська реакція (протести фермерів).

4. Культурна та політична фрагментація

– **Піднесення ультраправих:** Вибори у 2024 р. (Європейський парламент, Франція) можуть змістити політику в бік націоналізму та антиєвропейських настроїв.

– **Розрив між міськими та сільськими районами:** Прогресивні міста (Берлін, Барселона) стикаються з консервативними глибинками через ідентичність та кліматичну політику.

5. Технологічне відставання проти потенціалу ШІ/інновацій

– **Відставання від США/Китаю:** Невелика кількість технологічних гігантів (немає європейського Google, TikTok), залежність від американського ШІ, дефіцит напівпровідників.

– **Потенційні прориви:** Серйозні дослідження (ШІ Швеції, нідерландський ASML), але масштабування залишається проблемою.

** Ймовірності сценаріїв**

| Сценарій | Ймовірність | Ключові характеристики |

| ** Керований спад та адаптація (40 %)** | Найбільш ймовірно | Повільне економічне зростання, контрольована імміграція, ЄС виживає, але слабшає, зелений перехід частковий. |

| ** Відродження 2.0 (20 %)** | Можливо, якщо реформи будуть успішними | Технологічний бум, федералізований ЄС, демографічне відновлення завдяки пронаталістській/на базі Штучного Інтелекту трудовій політиці. |

| ** Фрагментація та націоналістична реакція (30 %)** | Високий ризик | Ерозія ЄС, торговельні війни, антимігрантська політика, ескалація конфлікту з Росією. |

| ** Цивілізаційний колапс (10 %)** | Малоймовірно, але можливо | Велика війна (НАТО-Росія), економічний колапс, масова еміграція, кліматичні катастрофи. |

** Прогноз: Найбільш ймовірний шлях (2025-2050)**

1. **Короткостроковий (2025-2030):**

– **Політична турбулентність** (здобутки ультраправих, боротьба ЄС за реформи).

– **Економічна стагнація** (витрати на енергоносії, деіндустріалізація в Німеччині).

– **Зосередженість на безпеці** (збільшення військових витрат, замороження війни в Україні).

2. **Середньостроковий (2030-2040):**

– **Або:**

– **Поступова федералізація** (якщо переможуть проєвропейські сили).

– **Розпад** (якщо домінуватиме націоналізм).

– **Демографічна криза поглиблюється** (робототехніка/Штучний Інтелект можуть компенсувати дефіцит робочої сили).

3. **Довгостроковий (2040+):**

– **Найкращий сценарій:** Європа стає «зеленою наддержавою», врівноважує США/Китай.

– **Найгірший сценарій:** Зменшується до неактуальності, затьмарюючись Африкою/Азією.

Остаточний вердикт

– **Позитивний сценарій (Відродження 2.0): 20 %** (потрібні сміливі реформи, малоймовірні без єдності, зумовленої кризою).

– **Негативний сценарій (Фрагментація/Занепад): 70 %** (поточна траєкторія сприяє повільній ерозії).

– **Катастрофічний колапс: 10 %** (вимагає множинних системних збоїв).

Рекомендація: Майбутнє Європи залежить від **імміграційної політики, інвестицій у технології та згуртованості ЄС**. Без швидкої адаптації вона ризикує стати другорядною силою в багатополярному світі.

Ймовірності сценаріїв		
Сценарій	**Ймовірність**	**Ключові характеристики**
Керований спад та адаптація (40 %)	Найбільш ймовірний	Повільне економічне зростання, контрольована імміграція, ЄС виживає, але слабшає, частковий зелений перехід.
Відродження 2.0 (20 %)	Можливо, якщо реформи будуть успішними	Технологічний бум, федералізований ЄС, демографічне відновлення завдяки пронаталістській/підтримуваній Штучним Інтелектом трудовій політиці.
Фрагментація та націоналістична реакція (30 %)	Високий ризик	Ерозія ЄС, торговельні війни, антимігрантська політика, ескалація конфлікту з Росією.
Цивілізаційний колапс (10 %)	Малоймовірний, але можливий	Велика війна (НАТО-Росія), економічний колапс, масова еміграція, кліматичні катастрофи.

Машина часу є у кожного з нас – те,
що переносить у минуле – спомини;
те, що у майбутнє – мрії.
Герберт Велс

ВИСНОВКИ

Сьогодні футурологія ще не наука, в усякому разі в класичному її розумінні. Це скоріше міждисциплінарна галузь знань, яка поєднує елементи соціології, економіки, політики тощо. Але чи не найкраще соціальні процеси досліджує історія. Екстраполяція історичного процесу з минулого на теперішнє та майбутнє дозволяє подекуди «зазирати» в умовне завтра. Дослідники часто використовують так званий «історичний досвід» – певну суму подій та явищ, які вже призводили до певних результатів. Звісно, що аналогії не завжди спрацьовують, але ця модель має право на існування. Отже, футурологію можна вважати своєрідною «історією майбутнього» з тією різницею, що в класичній історії події вже відбулися і не можуть бути змінені, а в «майбутній» – ще не відбулися, а отже, варіативні.

Розуміння перспектив майбутнього необхідне в усіх сферах – від бізнесу та державного управління – до науки, освіти та екології. Вагомим є планування для молоді – архітекторів та будівничих Європи.

Європейська цивілізація, безсумнівно – один з наріжних каменів сучасного світового розвитку. Її основи слід шукати в греко-римському світі, варварських традиціях, в християнізації Європи. Індивідуальне благо, як частина блага суспільного, стало домінувати завдяки ідеям Реформації та визначило подальший розвиток. У свою чергу, це сформувало основну ідею сучасної Європейської цивілізації – наявність громадянина, що живе за рахунок своєї праці та володіє приватною власністю. Необхідність захисту приватної власності породила сучасну демократію та сформувала соціальні відносини.

Від епохи Великих географічних відкриттів Європейська цивілізація зробила себе центром історичного розвитку. Пошук нових змістів суспільного блага важко дався самій Європі і був вистражданий численними помилками – від кривавих релігійних воєн до творення колоніальних імперій.

Важливим фактором розвитку Європейської цивілізації став науково-технічний прогрес, який перетворив її у цивілізацію промислову. Ця основа дала можливість розвиватись Європі далі й крокувати в постіндустріальне суспільство. Прогрес зробив доступним комфорт, змінив уявлення про нього, полегшив побут, освіту, медицину, транспорт, зв'язок, дозволив сформувати кращі стандарти життя і сформував про них зовсім інші уявлення.

Цікавив європейців і пошук ідеального суспільства. Невдалими спробами цього пошуку стали тоталітарні моделі: імперський шовінізм (у варіанті колоніалізму), комунізм, фашизм та нацизм; вдалими – симбіоз індивідуального та колективного, національного та наднаціонального й, нарешті, поява та становлення лібералізму. Саме він і зробив теперішню ідею Європейської цивілізації привабливою для Світу. Зрештою Європейська цивілізація завжди претендувала на універсальність своєї культури та цінностей. Наймогутніший рушій – наслідування. Хтось взяв оболонку – комфорт, науково-технічний розвиток, а хтось основу – демократію, права людини, баланс інтересів особи і суспільства, колективної безпеки та індивідуального самовираження.

Цікаво, що ідеї лібералізму активно знецінюються в тоталітарних суспільствах, адже вони несуть загрозу таким утворенням. Саме звідти можна почути про «кризу демократії», «системну кризу парламентаризму», «деградацію інститутів демократії», «тупість електорату» та ін. До речі, подібні висловлювання не обов'язково є частиною інформаційних спецоперацій, подекуди це продукт виховних та освітніх моделей. Добре це простежується на прикладі т. зв. «пострадянського простору» (особливо – РФ), де слово «демократ» та «ліберал» набуло негативного забарвлення. Демократія дійсно не ідеальна, але усі її альтернативи ще гірші.

Європа встояла в буремному XX ст. – дві Світові війни, повоєнний розкол Європи, очікування ядерної катастрофи. Розпад

СРСР та демократизація Східної Європи були сприйняті як можливість нарешті жити спокійно. Очікувано, що Європа «закублилась» у будівництві власного дому та з центру світової історії стала перетворюватись на політичну периферію. Але XXI ст. принесло нові «старі» виклики, виявилось, що демонтаж колоніалізму не відбувся в Росії, яка продовжує жити за імперськими лекалами. Зрештою, імперська модель розвитку передбачає екстенсивний шлях розвитку за рахунок набуття нових територій, населення, ресурсів. І без України цей імперський проєкт приречений на провал.

Отже, Україна в черговий раз опинилась на кордоні – кордоні між Заходом та Сходом, між демократією та тоталітаризмом, між вільним розвитком та імперською парадигмою. І є усі підстави стверджувати, що на цей раз переможе прагнення до свободи, а повернення України до європейського дому може стати одним зі найважливіших інституціональних рішень XXI ст. і обумовить європейський розвиток на століття вперед.

Насправді не лише Україна, але й усе людство знову стоїть перед вибором. У світовій історії були випадки, коли розвинута цивілізація деградувала або ж зникала взагалі – разом із культурою, політичними традиціями та економічними відносинами. Чи може це статися з Європейською цивілізацією, як зрештою і з будь-якою? Теоретично – так. Хтось вже очікує ІІІ Світову війну та перерозподіл світу. Але чи гарантовано це станеться? Ні.

Ми живемо в нову епоху і так – це епоха змін. Нас очікує технологічний ривок, можливо, навіть із інтеграцією з ШІ, із мініатюризацією, роботизацією та віртуалізацією життя. Ми вже дізнаємось про події на планеті чи не одразу як вони відбуваються. Те що учора здавалося непохитним – зникає за лічені дні, а те, що вічним – піддається критиці. Історія прискорилась – масиви інформації, які важко було просто уявити сотню років тому, поширюються світом за секунди. Наша епоха – це епоха глобалізації, геополітики, геоідеології, геостратегії, геоекономіки, геофінансів та геокультури. Світ стиснувся. Ми маємо нові сенси, нове світосприйняття, новий простір. І виявляється, що демократія необхідна, бо вона дієва, і що її очікує ренесанс, пов’язаний із залученням сучасних комп’ютерних технологій –

електронних плебісцитів, голосувань, опитувань. Ми живемо в завтра, яке починається сьогодні.

У цих умовах Європейська цивілізація (або умовний «колективний Захід») вже давно стала не просто способом життя, а ідеєю. Це цінність, цінність, за яку варто боротися. І ця ідея має майбутнє. Кінця історії не існує, допоки існує людство.

Люди знову мають дивитися у небо та давати імена сузір'ям.

ПІСЛЯМОВА

Ідея книжки виникла восени 2021 р., коли планувалося створення нового навчального курсу для студентів, хоча питання футурології мене цікавили завжди, та й фантастикою я захоплювався з підліткового віку. Зрештою лекційний курс був розроблений, але до цього видання з нього майже нічого не увійшло – так буває. До лютого 2022 р. книжка бачилась іншою – і за структурою, і за змістом. Її центральною темою мала стати історія Європи, планувався й розділ про історію Росії, якого тут немає. Змінилась і мета книжки – від всеохоплюючого аналізу перспектив розвитку Європейської цивілізації, до акцентування її розвитку на українському контексті.

Умови, в яких писалася ця книжка, важко назвати «академічними». В перший рік прямого російського вторгнення писати було неможливо, як щось і робилося, то скоріше «на автоматі». Стан здоров'я не дозволив брати участь у війні. Життя під звуки тривог, сидіння під обстрілами в підвалі, відсутність ліків та харчів, очікування звістки від рідних, виїзд з напівоточеного міста, перебування в евакуації, перші загиблі – яких знав, яких учив. Повернення додому, деренчання шахедів над головою, ракетні вибухи, енергетичний блекаут та відсутність годинами світла.

Щось з пережитого знайшло відображено в цій публікації, адже створена в певну історичну епоху книжка сама стає історичним свідченням. І так, ця книжка написана істориком. Робота над нею дала можливість сказати те, що може й хотів би сказати, але навряд чи зміг зробити в рамках постійних наукових зацікавлень, які зосереджені навколо історії України XIV-XVIII ст.

Кілька слів колегам по професії. Вивчення сучасних процесів, які більшістю істориків будуть інтерпретовані як політичні, часто породжує й специфіку використаних джерел, до яких можна зарахувати як чиюсь думку в Фейсбуці чи мережі X (Твітері), так і умовну «сірникову етикетку», яка може бути не менш яскравим свідченням епохи.

У книжці використана доволі широка джерельна база. Там, де була необхідність – вивчалися статистика чи офіційні документи

(акти, закони, постанови й т. п.), зазвичай питань до таких джерел в істориків найменше, хоча подібна документація теж може вводити дослідника в оману. Залучені джерела особистого походження – сторінки чи блоги в соціальних мережах, інтерв'ю, роздуми й т.п., мають суб'єктивний характер, але можуть бути більш репрезентативними ніж офіційні документи. Й нарешті, чи не найбільше фактів містять новини, що зумовило залучення матеріалів ЗМІ – сайтів, газет, журналів, новинних агрегаторів, телепродукції та ін. Але в Інтернеті є першоджерело і є репости. В тих випадках, де це було можливо – наводилось першоджерело, інколи – репости (повторення новин іншими ресурсами). Подекуди це пояснюється специфікою Інтернету – інформація не на всіх серверах зберігається тривалий час. Посилання на «другорядний» ресурс наводилося і у випадку масового повторення ЗМІ якогось повідомлення. Інколи вибір джерела був зумовлений необхідністю відображення певної суспільної чи індивідуальної реакції. На момент видання книжки більшість інтернет-посилань було діючими, у випадку, коли вони були занадто «довгими», – вони скорочувались за допомогою відповідних сервісів (sURL).

Чимало виносок в книжці відсилаються до енциклопедичних ресурсів – тієї ж Вікіпедії. Це дозволяє уникнути багатьох термінологічних пояснень, а отже зекономити час як собі, так і читачу. Специфіка Вікіпедії полягає в тім, що вона може вільно змінюватись, але усі зміни відображені на відповідній сторінці. Отже, для уникнення можливих непорозумінь слід дивитися на дату змін і орієнтуватись на дату виходу книжки.

Не менша проблема – пошук першоджерела багатьох ідей, адже деякі з них вже стали загальноприйнятими та широковживаними. Доводилося зустрічати таку думку: «Людиною вже стільки усього сказано, що будь-яка думка не більш ніж чиясь цитата». Наведу відповідь ШІ (тут це Copilot) на завдання знайти автора цієї цитати: «Можливо, це сучасна інтерпретація або вільна адаптація думки, яка перегукується з ідеями, висловленими багатьма мислителями – від Монтеня до Марка Твена». На жаль чи на щастя, але чимало ідей швидко поширюються і стають надбанням широких інтелектуальних кіл, політичних оглядачів, журналістів тощо. Тому в останню чергу претендую на авторство більшості ідей чи думок, адже цілком можливо, що

хтось уже казав щось подібне, і думка лише знайшла відголос в моїх умовиводах, тим більше, коли мова йде про доволі тонке підґрунтя – межу між минулим, сучасністю та майбутнім.

Прогнозування взагалі невдячна справа – навіть якщо тобі це вдалося – тебе чи неправильно зрозуміють, чи слова перекрутять, а якщо не вдалося – тим більше. У випадку, коли експерт не помиляється – це не експерт, а інсайдер. Не певен, що усе прогнозоване справдиться, може бути корекція і по строках, адже майбутнє варіативне. Навіть як з прогнозованого щось не справдиться – вони стануть прикладами певних очікувань, а отже, свідченнями епохи. І ще, в книжці намагався не писати про погане, хоча це «погано продається».

Маю згадати про суб'єктивізм – як власний, так і читацький. Претензій на істину не маю. Кожна людина має право на власні політичні, релігійні, естетичні та ін. уподобання. Згадаємо хоча б відкриття олімпіади у Парижі у 2024 р. В резонансному відео хтось побачив алюзію на Таємну вечерю, хтось – пир язичників. Різниця бачень – це чудово, альтернатива різноманітності – струнке крокування на великих площах людей в однаковій формі під однаковими прапорами.

І наостанок. Є надія, що якщо ви читаєте ці рядки – то вже прочитали цю книжку, а отже, маєте про неї точку зору. Буду вдячний за конструктивні зауваження, помічені неточності, які, як повезе й буде друге видання – обов'язково врахую.

Протягом одного дня в світі видається 2753 нові книжки[759]. Не певен, що ця стане бестселером. Основне її завдання – додати свою частку в просуванні європейського розвитку, адже відомі альтернативи (тоталітарні, авторитарні чи «гібридні» режими, «керовані демократії» й т. п.) зазвичай якісь моторошні. Американський письменник Річард Бах казав, що один із засобів обрати майбутнє, просто повірити, що воно неминуче. Доводилося чути напівжартівливе твердження, що історики здатні змінити на краще минуле. Додам, що дуже рідко випадає можливість змінити на краще майбутнє.

Перемога буде за нами.

[759] За даними онлайн-магазину Toner Buzz в світі видається 1 005 000 книжок на рік, що й становить біля 2753 книжок на день.

Анотації

Кондратьєв І. В. Перспективи Європейської цивілізації: Український контекст.

Головна мета дослідження – визначити перспективи Європейської цивілізації через роль України в її минулому, теперішньому та майбутньому.

У розділі, що присвячений можливостям наукового передбачення майбутнього, розглядається роль прогнозування в житті людини. Сучасна футурологія – це спроба змоделювати загальну концепцію майбутнього через поєднання соціальних, економічних та технологічних процесів сучасності. Наукове прогнозування спирається на відповідні наукові методи, які обираються відповідно визначеного об'єкта та предмета дослідження, сформульованої мети та визначених завдань. Важливим інструментом прогнозування можуть стати історичні дослідження, адже те, що має відбутися у майбутньому – стається на основі минулого і сучасного.

Історичний процес не гарантує абсолютної повторюваності, що зумовлює поділ прогнозів на вірогідні, допустимі та малоймовірні. Саме це зумовило появу розділу про реалії прогнозування. Важливу роль в становленні наукового прогнозування зіграла наукова фантастика. Твори фантастів стали супутниками розвитку науки та бурхливої індустріалізації. Чимало сучасних новацій були описані письменниками задовго до своєї появи. Важливу роль в науковому прогресі відіграють і прогнози вчених.

Розуміння дослідницької проблеми буде неповним без усвідомлення основних ідей існування Європейської цивілізації. В цьому розділі увага зосереджена як на підвалинах, так і на сучасних аспектах розвитку. Чільне місце в цьому процесі відіграла поява протестантизму, який вплинув на розвиток буржуазних відносин. Для формування капіталізму необхідна свобода людини та наявність приватної власності. У свою чергу, необхідність захисту приватної власності породила сучасну демократію, мета якої – захист власника-громадянина. Свою роль у становленні Європейської цивілізації також зіграло політичне оформлення націй.

Окремо розглядається релігійний фактор. Християнство стало цивілізаційним, політичним та культурним вибором Європи. Але побічним продуктом релігійності стає відсутність критичного мислення, догматизм та фанатизм. Отже, слід звернути увагу на те, що об'єднує в авраамічних релігіях (іудаїзмі, християнстві та ісламі) чимало спільного. В сучасній Європі значно збільшується й кількість атеїстів.

У книжці наявний історичний екскурс, який розкриває історію України як частину загальноєвропейської історії. Україна здавна знаходиться на межі Заходу і Сходу, на межі осілого (землеробського) та кочівницького (тваринницького) способів життя. Ситуація з фронтиром взагалі не унікальна, тим більш для Європи, адже міжцивілізаційні контакти в світовій історії були скоріше нормою ніж винятком.

Базова історія України є частиною історії Європейської цивілізації. Щонайменше від часів норманського завоювання починається формуван-

ня державності. У XIV ст. територія України входить до складу великих європейських держав – спочатку Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. Постійна боротьба з Московською державою, Кримським ханством та Османською імперією викликала до життя феномен українського козацтва. І хоча подібні соціальні групи добре відомі у світовій історії, ця відрізняється створенням власної держави – Гетьманщини (Війська Запорозького), а Українська національна революція середини XVII ст. цілком може вважатися складовою європейських революційних рухів XVI-XVIII ст. Васальна залежність від Московської держави, що була прийнята козаками на Переяславській Раді, в підсумку призвела до ліквідації Гетьманщини.

Можливість знову піти державницьким шляхом виникла по завершенні І Світової війни, у березні 1917 р. в Києві була створена Українська Центральна Рада, а у листопаді – проголошена Українська Народна Республіка, яка незабаром була загарбана Москвою та перетворена в проксідержаву – Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Лише у 1991 р. із виходом України із складу СРСР в українців з'явився новий шанс жити у вільній країні, допоки у 2014 р. на Україну не напала Росія. Ця війна триває й по-сьогодні.

Зважаючи на потенційну загрозу російської агресії для усієї Європи, окремий розділ присвячений перспективам завершення війни. Серед іншого тут розглядаються причини російської агресії, потенціал продовження війни, вимоги Росії до України та можливі варіанти припинення конфлікту.

Окремо розкривається необхідність проведення реформ Україною та загрози, які її очікують в найближчі роки. Згадаємо, зокрема, демографічну проблему та проблему розвитку соціальних інститутів (т. зв. «соціального капіталу»). Розглядається стан економіки та продуктивність праці, зазначається необхідність змін в політичній та соціальній сферах.

У розділі «Quo vadis, Європо?» робиться спроба визначити перспективи Європейської цивілізації. Серед найбільших викликів бачимо демографічні зміни та пов'язані з ними міграційні проблеми. Традиційно важливими є відношення європейців до суспільних цінностей та соціальних проблем. Серед іншого знайшли своє відображення перспективи європейської економіки та проблеми безпеки.

Останній розділ дослідження створений Штучним Інтелектом, якому були задані питання «Як визначається поняття «Європейська цивілізація?», «Які основні чинники вплинули на її формування?», «Чи були альтернативи її появі?» та ін. Також за допомогою ШІ були визначені найсильніші та найслабкіші аспекти існування Європейської цивілізації та спрогнозовані можливі сценарії розвитку (як позитивні, так і негативні).

Робиться висновок, що насправді не лише Україна, але й Європа, як і усе людство, знову стоїть перед цивілізаційним вибором.

Abstract

Ihor Kondratiev. Perspectives on European Civilization: The Ukrainian Context

The main aim of the study is to determine the prospects of European Civilization through the role of Ukraine in its past, present, and future.

The section devoted to the possibilities of scientific forecasting of the future examines the role of prediction in human life. Modern futurology is an attempt to model a general concept of the future by combining social, economic, and technological processes of the present. Scientific forecasting relies on appropriate scientific methods selected according to the defined object and subject of study, the formulated aim, and specified tasks.

Historical research can become an important tool for forecasting, as what is to happen in the future is based on the past and the present.

The historical process does not guarantee absolute repetition, which necessitates classifying forecasts as probable, possible, or unlikely. This led to the emergence of a section on the realities of forecasting. Science fiction played an important role in the development of scientific forecasting. Works of science fiction accompanied the development of science and rapid industrialization. Many modern innovations were described by writers long before they actually appeared. Scientists' forecasts also play a significant role in scientific progress.

Understanding the research problem would be incomplete without grasping the core ideas underlying the existence of European Civilization. This section focuses both on the foundations and on the contemporary aspects of its development. A key role in this process was played by the emergence of Protestantism, which influenced the development of bourgeois relations. The formation of capitalism requires individual freedom and the existence of private property. In turn, the need to protect private property gave rise to modern democracy, the goal of which is to protect the citizen-owner. The political formation of nations also played a role in the development of European Civilization.

The religious factor is considered separately. Christianity became Europe's civilizational, political, and cultural choice. However, a byproduct of religiosity can be a lack of critical thinking, dogmatism, and fanaticism. Therefore, attention should be paid to what unites – the Abrahamic religions (Judaism, Christianity, and Islam) share many commonalities. In modern Europe, the number of atheists is also significantly increasing.

The book includes a historical overview that presents Ukraine's history as part of European history. Ukraine has long been situated on the border between West and East, between sedentary (agricultural) and nomadic (pastoral) ways of life. The frontier situation is not unique, especially for Europe, as intercivilizational contacts have generally been the norm rather than the exception in world history.

The core history of Ukraine is part of the history of European Civilization. The formation of statehood began at least from the time of the Norman

conquest. In the 14th century, the territory of Ukraine became part of major European powers – first the Grand Duchy of Lithuania, and from 1569, the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Constant struggles with the Muscovite state, the Crimean Khanate, and the Ottoman Empire gave rise to the phenomenon of Ukrainian Cossacks. And although such social groups are well known in world history, this one stands out by establishing its own state – the Hetmanate (Zaporizhian Host), and the Ukrainian national revolution of the mid-17th century can be considered part of the broader European revolutionary movements of the 16th-18th centuries. The vassal dependence on the Muscovite state, accepted by the Cossacks at the Pereiaslav Council, ultimately led to the liquidation of the Hetmanate.

The chance to once again follow the path of statehood emerged after the end of World War I. In March 1917, the Ukrainian Central Council was established in Kyiv, and in November, the Ukrainian People's Republic was proclaimed. However, it was soon seized by Moscow and turned into a proxy state – the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Only in 1991, when Ukraine gained independence from the USSR, did Ukrainians have a new chance to live in a free country – until 2014, when Russia invaded Ukraine. This war continues to this day.

Considering the potential threat of Russian aggression to all of Europe, a separate section is devoted to the prospects for ending the war. Among other things, it explores the causes of Russian aggression, the potential for the continuation of the war, Russia's demands on Ukraine, and possible options for resolving the conflict.

The need for reforms in Ukraine and the threats it faces in the coming years are addressed separately. Notably, the demographic problem and the development of social institutions (so-called «social capital») are highlighted. The state of the economy and labor productivity are considered, and the necessity of changes in political and social spheres is emphasized.

The section «Quo vadis, Europe?» attempts to define the prospects of European Civilization. Among the greatest challenges are demographic shifts and the associated migration issues. The attitudes of Europeans toward social values and societal problems remain traditionally important. The prospects of the European economy and security issues are also addressed.

The final section of the study was created by Artificial Intelligence, which was asked the following questions: «How is the concept of 'European civilization' defined?», «What key factors influenced its formation?», and «Were there alternatives to its emergence?». AI also identified the strongest and weakest aspects of European civilization and forecasted possible development scenarios – both positive and negative.

In conclusion, it is asserted that not only Ukraine, but also Europe – and all of humanity – once again stands at a civilizational crossroads.

Науково-популярне видання

КОНДРАТЬЄВ Ігор Вікторович

ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Технічний редактор *Олег Єрмоленко*
Комп'ютерна верстка та макетування *Віталія Жиголи*
Дизайн обкладинки *Андрія Морозова*
Коректор *Ольга Василенко*

Підписано до друку 12.08.2025 р.
Формат 60 х 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 21,39. Обл.-вид. арк. 23,0.
Зам. № 0038. Наклад 200 прим.

ТОВ «Видавництво "Десна Поліграф"»
Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво "Десна Поліграф"»
14035, м. Чернігів, вул. Карпенка-Карого, 40

ІГОР КОНДРАТЬЄВ

Кондратьєв Ігор – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г.Шевченка (Україна).

Народився 30 травня 1972 року. У 1994 році здобув освіту вчителя «історії і права», згодом працював в школі та навчався в аспірантурі. У 1998 році працював на кафедрі історії та археології України. З 1998 року – на кафедрі всесвітньої історії. З 2020 року – професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин. Серед іншого викладав курси: Історія релігій Сходу, Історію християнства, Глобальні проблеми сучасності, Історія Середніх віків країн Європи та Америки, Перспективи Європейської цивілізації. Автор близько 150 наукових та навчально-методичних праць, у тому числі 5 монографій.

Журналіст-фрилансер, плідно займається публіцистикою, співпрацював з рядом регіональних та всеукраїнських видань, зокрема, з регіональним відділенням «UA: Суспільне», вів на радіо «Чернігівська хвиля» авторську передачу «Тема тижня з Ігорем Кондратьєвим»